

Лауреат Загальнонаціональної громадської акції «Флагмани освіти і науки України»

ПСИХОЛОГІЯ і суспільство

Український теоретико-методологічний соціогуманітарний часопис

Індексується
Index Copernicus
(ICI World of Journals),
Google Scholar

Розміщений на платформі
«Наукова періодика
України»
Національної бібліотеки
України ім. В.І. Вернадського

2024. № 2 (90)

Рік видання 25-й

Заснований у 2000 році

Виходить двічі на рік

Головний редактор **ФУРМАН Анатолій Васильович**

Категорія «Б» Переліку наукових фахових видань України

Ідентифікатор медіа R-30-04424

(Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 1561 від 09.05.2024 року)

Вебсторінка журналу: **pis.wunu.edu.ua**

ISSN: 2523-4099 (Online), **1810-2131** (Print)

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis>

Передплатний індекс Укрпошти: **21985**

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

ψ **Проблеми
суспільствотворення**

ψ **Фундатори
українотворення**

ψ **Фундаментальні
дослідження**

ψ **Методологія як сфера
мислєдіяльності**

ψ **Професійне
методологування**

ψ **Теоретична психологія**

ψ **Історія психології**

ψ **Психософія**

ψ **Освітологія**

ψ **Теорія і технології
соціальної роботи**

ψ **Психодидактика**

ψ **Соціальна психологія**

ψ **Аксіопсихологія**

ψ **Психологія
економічного життя**

ψ **Психологія особистості**

ψ **Прикладна психологія**

ψ **Експериментальна психологія**

ψ **Психологічна практика**

ψ **Програмово-методичний
інструментарій**

Журнал входить до Переліку наукових фахових видань України категорії “Б” у галузі психологічних наук, спеціальність — 053 Психологія
(Наказ МОН України № 1188 від 24 вересня 2020 року)

ЗАСНОВНИК ТА ВИДАВЕЦЬ:

Західноукраїнський національний університет
(Рекомендовано до видання вченою радою, протокол № 3 від 27 листопада 2024 року)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Голова редакційної ради: **Оксана ДЕСЯТНЮК** (д. е. н., проф., Західноукраїнський національний університет)
Шеф-редактор: **Володимир МОВЧАН** (д. е. н., проф.)
Головний редактор: **Анатолій В. ФУРМАН** (д. психол. н., проф., Західноукраїнський національний університет)
Заступник головного редактора: **Сергій БОЛТІВЕЦЬ** (д. психол. н., проф., Бюро Міжнародного інституту ціложиттєвого навчання ЮНЕСКО “Освіта дорослих України”)
Заступник головного редактора: **Оксана ФУРМАН** (д. психол. н., проф., Західноукраїнський національний університет)
Відповідальний за випуск: **Юрій МОСКАЛЬ** (Західноукраїнський національний університет)
Англomовний редактор: **Мар’яна ЛИПКА**

Андрій ГІРНЯК (д. психол. н., проф., Західноукраїнський національний університет),
Інеса ГУЛЯС (д. психол. н., доц., Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича),
Руслана КАЛАМАЖ (д. психол. н., проф., Національний університет “Острозька академія”),
Зіновія КАРПЕНКО (д. психол. н., проф., Національний університет “Львівська політехніка”),
Олександр КОЛЕСНІЧЕНКО (д. психол. н., с.н.с., НДІ СБД Національної гвардії України, м. Харків),
Юрій МАКСИМЕНКО (д. психол. н., проф., Південноукраїнський національний університет імені К.Д. Ушинського),
Віктор МОСКАЛЕЦЬ (д. психол. н., проф., Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника),
Петро М’ЯСОЇД (к. психол. н., доц., Полтавська спеціалізована школа-інтернат №2),
Віталій ПАНОК (д. психол. н., проф., Український НМЦ практичної психології та соціальної роботи НАПН України),
Олексій ПОЛУНІН (д. психол. н., проф., Київський національний торговельно-економічний університет),
Галина РАДЧУК (д. психол. н., проф., Тернопільський національний педагогічний університет імені В. Гнатюка),
Микола САВРАСОВ (д. психол. н., проф., Донбаський державний педагогічний університет),
Мирослав САВЧИН (д. психол. н., проф., Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка),
Анатолій А. ФУРМАН (д. психол. н., проф., Національний університет “Одеська політехніка”),
Сергій ШАНДРУК (д. психол. н., проф., Західноукраїнський національний університет),
Наталія ШЕВЧЕНКО (д. психол. н., проф., Запорізький національний університет),
Тетяна ЩЕРБАН (д. психол. н., проф., Мукачівський державний університет),
В’єра БАЧОВА (д. психол. н., проф., Інститут експериментальної психології АН Словацької Республіки),
Райнер КЛУВЕ (д. психол. н., проф., Гамбурзький університет, Федеративна Республіка Німеччина),
Сефа БУЛУТ (д. психол. н., проф., Університет Ібн Халдуна, Турецька республіка),
Ігор РАКУ (д. психол. н., проф., Кишинівський державний педагогічний університет імені Іона Крянге, Республіка Молдова)
Редакційна рада: **Андрій КРИСОВАТИЙ** (заступник голови), **Павло ГРИЦЕНКО**, **Іван ДАНИЛЮК**,
Віль БАКІРОВ, **Юрій КУЗНЕЦОВ** (заступник голови), **Любов НАЙДЬОНОВА**, **Ігор ПАСІЧНИК**,
Віктор РИБАЧЕНКО, **Михайло ТОМЧУК**, **Олег ХАЙРУЛІН**, **Олексій ЧЕБИКІН**, **Тамара ЯЦЕНКО**

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ:

46009, Україна, м. Тернопіль, вул. Львівська, 5а
телефони: (097) 442-75-95, (0352) 51-75-52
електронна поштова скринька: a.furman@wunu.edu.ua

Онлайн версія номера: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02>

ВИДАВЕЦЬ ТА ВИГОТОВЛЮВАЧ: ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
(46004, Україна, м. Тернопіль, вул. Львівська, 11)

Свідцтво про внесення суб’єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців ДК № 7284 від 18 березня 2021 року
РОЗПІВЕСЮДЖЕННЯ: ВПЦ ЗУНУ “УНІВЕРСИТЕТСЬКА ДУМКА” (46020, Україна, м. Тернопіль, вул. Бережанська, 2)

Здано до набору 27.09.2024. Підписано до друку 02.12.2024. Формат 84x108^{1/16}. Папір офсетний. Друк на дублікаторі.
Умов. друк. арк. 23,2. Обл.-вид. арк. 23,5. Наклад 400 пр. Зам. № P004-24/2.

Ціна за передплатою Укрпошти (з урахуванням послуг): 270 грн. 00 к.

Проблеми українотворення	6	<i>Павло ГРИЦЕНКО</i> Мова – буття українськості
	14	<i>Анатолій В. ФУРМАН</i> Мовно-мовленнєві ресурси розширення і збагачення українськості
	24	<i>Сергій БОЛТІВЕЦЬ</i> Психологія московитського геноциду: знищення беззахисних
Методологія як сфера мислєдїяльності	36	<i>Євген ГЛИВА</i> Екзистенціалізм та його психотерапевтичний потенціал
Фундаментальні дослідження	63	<i>Альберт БАНДУРА</i> Механізм самоефективності в людському функціонуванні
	95	<i>Катерина М'ЯСОЇД</i> Вірджинія Вульф: людина у бутті і життя як творчість
	107	<i>Микола САВРАСОВ, Вадим ВАСИЛЕВСЬКИЙ, Руслан ОКороков</i> Концепція внутрішньої регуляції креативності суб'єкта освітньої діяльності
Історична психологія	118	<i>Юрій КУЗНЕЦОВ</i> Михайло Коцюбинський: від таємниці агави до загадки особистості
Психологія особистості	135	<i>Анатолій В. ФУРМАН, Наталія РИБІНА</i> Ціннісно-сміслова сфера і самоефективність особистості працівника соціономічного фаху (англ. мовою)
	147	<i>Ярослава БУГЕРКО, Діна КУЗЬМИНСЬКА</i> Рефлексивна організація процесу ухвалення рішень в юнацькому віці (англ. мовою)
Психологія в особливих умовах	157	<i>Сергій ЛЕЩЕНКО, Ігор ПРИХОДЬКО</i> Психологія військового лідерства: теорії, принципи, компетентності
Вікова і педагогічна психологія	179	<i>Валерій КИРИЧУК, Сергій РУДЕНКО, Юрій МАРУШКО</i> Вплив освітнього довкілля на соціальні пріоритети і психічне здоров'я школярів
Психофізіологія	193	<i>Надія БУНЯК, Сергій НЕПЛОХОВ</i> Регуляція та оптимізація функціональних станів особи
Психологічні практики	201	<i>Арсен ЛИПКА</i> Оптимізація становлення професійної відповідальності психологів
Критика і бібліографія	212	<i>Показчик статей, надрукованих у журналі в 2024 році</i>

The problems of Ukrainian creation	6	<i>Pavlo HRYTSENKO</i> Language is the being of Ukrainianness
	14	<i>Anatolii V. FURMAN</i> Linguistic-verbal resources for extending the Ukrainianness
	24	<i>Sergii BOLTIVETS</i> The psychology of the muscovite genocide: the defenseless are destroyed
Methodology as a sphere of thinking activity	36	<i>Eugene HLYVA</i> Existentialism and its psychotherapeutic potential
Fundamental Researches	63	<i>Albert BANDURA</i> Self-efficacy mechanism in human agency
	95	<i>Kateryna MIASOID</i> Virginia Woolf: human in being and life as creativity
	107	<i>Mykola SAVRASOV, Vadym VASYLEVSKYI, Ruslan OKOROKOV</i> The concept of internal regulation of the subject's of educational activity creativity
Historical Psychology	118	<i>Yurii KUZNETSOV</i> Mykhailo Kotsyubynskii: from the secret of the agave to the mystery of personality
Psychology of Personality	135	<i>Anatolii V. FURMAN, Nataliia RYBINA</i> Value-conceptual sphere and self-efficacy of professionals in the socioeconomic field (<i>in English</i>)
	147	<i>Jaroslava BUHERKO, Dina KUZMYNSKA</i> Reflexive organization of decision-making process in youth (<i>in English</i>)
Psychology in special conditions	157	<i>Serhii LESHCHENKO, Ihor PRYKHODKO</i> Military leadership psychology: theories, principles, competencies
Age and Pedagogical Psychology	179	<i>Valerii KYRYCHUK, Serhii RUDENKO, Yurii MARUSHKO</i> Impact of the educational environment on social priorities and schoolchildren's mental health
Psychophysiology	193	<i>Nadiia BUNYAK, Serhii NEPLOKHOV</i> Regulation and optimization of person's functional states
Psychological Practices	201	<i>Arsen LYPKA</i> Optimization of psychologists' professional responsibility formation
Criticism and bibliography	212	<i>Index of articles published in the journal in 2024</i>

Ірина ФАРІОН

ПРО МОВУ

ФАРІОН
Ірина Дмитрівна
(29.04.1964 – 19.07.2024)

Мову не знають або ті, хто політично упереджені, або розумово відсталі. В якій системі координат перебуваєте ви? [Звернення до Азарова]

Основна ознака нації, це мовна ознака.

Мова це кордон межи державами. Ми збереглися, як окрема держава, тому що ми зберегли свою мову.

Мова — це зі сфери абсолютних цінностей, якими не компромісять і не пристосовуються. Це як любов: або все, або нічого.

Мова — це наш ідеологічний фронт перемоги.

Говорити українською — це означає панувати.

Я бажаю, щоб реально Україна вся заговорила українською мовою. Якщо би це сталося, то не було би війни. Бо якщо би це сталося, українці би продемонстрували внутрішню і ментальну відокремленість від москви.

Влада, що не здатна захистити державної мови, — ніколи не захистить державних територій.

Мова — це скеля, на якій стоїть велика українська споруда

Проблеми українотворення

ГРИЦЕНКО Павло Юхимович
МОВА – БУТТЯ УКРАЇНСЬКОСТІ*Pavlo HRYTSENKO
LANGUAGE IS THE BEING OF UKRAINIANNESDOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.006>

УДК: 800:001

«В історичному вимірі на теренах українських земель мовна війна триває вже майже півтисячі років. За цей час російські імперці та ідеологи вдосконалили свої навички у використанні окремих слів та букв як кулі та снаряди у цій мовній війні...»

Нині вороги України роблять усе, щоб ми не змогли відновити рідну мову. Їх завдання – задіяння системи внутрішнього руйнування, всілякого приниження української мови...

Російська мова в Україні – це мова загарбника, чужерідна присутність іншої держави. Ми не можемо жити у просторі цієї мови, адже це силоміць прищеплений мовний симулякр, створений для того, щоб керувати людьми...»

Автор

Вочевидь словосполучка «мова війни» не пов'язана лише з подіями, що відбуваються. Сьогодні я дивлюся на ці проблеми значно глибше, тому що знаю, коли і як вони поставали, як вони формувалися в російському суспільстві.

От і є мова війни, коли в російському соціумі була сформована ідеологема, що таке моя мова – російська, і що таке мова інших підлеглих чи сусідніх держав і народів. Усе це виформовувалося ще в допетрівський період, закріплювалося указами та розпорядженнями, і тільки десь піднімали голову ті, хто не говорив російською, їм одразу приписували гріх – сепаратизм проти єдиної і неділимої Росії та її царя-батюшки, мовляв, посланого Богом. А як ще можна виступати проти Божого посланника і заперечувати його правду? Якщо треба, то можна шарфом задушити, закатувати, знищити. Але це вже внутрішні російські проблеми, але боронь-боже комусь із підлеглих поляків чи українців заявити про

свою ідентичність – це, звісно, із їхньої імперської дзвіниці, величезний гріх.

Загалом ідея, а пізніше формула, «не было, нет и быть не может» запанували в Росії у 40-х роках XIX століття, поширилася через доноси, а потім була закріплена Валуївським циркуляром як злочин проти Росії. Дуже показовим тут є один факт, причому показовим настільки, що красномовно демонструє, як зростала сама ідея непідлеглости України та окремішности української мови й меншовартости українського народу.

У 1847 році, коли наш національний геній Тарас Шевченко підготував друге видання «Кобзаря», у вступі зазначив, що у росіян свій народ і своя мова, а в українців – свій народ і своя мова. Він не виявляв найменшого елементу агресії, просто констатував, здавалося б, для всіх очевидний факт. У кого краща мова, нехай скажуть люди, тому що якби був це один народ, то не казали б що це малороси, а це москалі, й називали б одним ім'ям, одним

*Стаття підготовлена на матеріалах інтерв'ю автора радіо "Свобода" і ТСН "Тиждень" (червень 2024 року)

Copyright © ГРИЦЕНКО Павло Юхимович, 2024.

етнонімом, а не по-різному. Більше того, самі росіяни, потрапляючи в селянське, міщанське чи будь-яке інше українське довкілля, одразу помічали інший уклад життя, іншу ментальність, іншу мову, інші пісні, традиції, спосіб життя, передусім самотні свої вбрання, стилі поведінки жінки і чоловіка порівняно з тим, як звикли спостерігати у себе москвити.

Отож, це був і є інший народ з іншою цивілізацією, і ця іншість постійно муляла росіянам. Наші предки були високоосвіченими людьми, які навчалися у Греції, Візантії та інших центрах культури, переймаючи в них найкращий досвід соціального і духовного життя. Україна завжди була культурним центром, що глибинно позначилося на виформуванні менталітету українців. Перші університети, як Києво-Могилянський колегіум (пізніше – академія), навчали різних мов і робили переклади. Ми до кінця не усвідомлюємо, що *живемо на святій землі*, адже звикли до двомовного повсякдення, не розуміючи того відповідального моменту, де реально перебуваємо. А ми насправді знаходимося на землі священній, і тому потрібно кожному українцю із цього починати, коли сьогодні говоримо про війну – жорстоке явище і жорстоку назву, що означає споглядання крові й болю, коли прощаємося на Майдані Незалежності із загиблими воїнами. І вся ця суспільна ситуація не є інтелектуальна, а екзистенційно смутна, чорна, жахлива. Вочевидь наші воїни сьогодні захищають не лише територію, рідну землю, а й нашу спадщину, право бути самими собою, зі своєю мовою та культурою. Звісно, ми не хочемо бути росіянами чи належати до будь-якої іншої нації. Ми прагнемо *ментальної і мовної самотності*. Й ось саме це право бути самодостатніми зі своїми мовою, піснею, культурою – наш цивілізаційний вираз як єдиного у своєму роді українства.

Проблема «в Україні» чи «на Україні» – це давня спроба принизити українську мову, нав'язати й утвердити меншовартість титульної нації. І хоча в народному буденні домінував перший вираз, усе ж ворожі ідеологи почали навмисне шукати відмінності між одним і другим, і як тільки було сказано, що правильно відповідно до лексичної норми, то одразу ж було нав'язане «на Україні». Фактична ця змова протиставити, немов би, велике і мале, спроба щось недолуге витягнути як таке, що ви хочете «в Україні» – не отримаєте його, а отримаєте інше – «на Україні». І це спроба

напротивити, щось витягнути таке, що можна висміяти українців, принизити їх гідність, показати, що і мова не така, і що вони того не знають і того не розуміють – це все давні прийоми ведення мовної війни, які не сформувалися зараз, а давним-давно.

Перед літом 1840-го був опублікований «Кобзар» Шевченка, а до кінця року вийшло сім рецензій, що небачено: невеличка по суті книжечка збурила всю еліту Москви і Петербурга. В багатьох із них висока оцінка твору затьмарена злобним обуренням: якості поетичній Шевченка міг би позаздрити поет будь-якої розвиненої літератури, але: «Ну чому он пишет по-малорусски, писал бы по-русски и его больше бы читали и знали». Тобто не можуть вони проковтнути самого факту, що українець Шевченко може писати рідною мовою – мовою свого народу; і, визначаючи його як майстерного поета, себто як людину, котра мислить інакше, вміє свого читача підняти десь і повести туди у високості поетичного, усе ж звеличують його «недолік»: він пише рідною мовою. І якщо в наш час доводиться бачити як владники і політики намагаються висмикнути той чи інший факт і надати йому іншого звучання чи альтернативних змістових та емоційно оцінних обертонів, ми маємо справу із чітко продуманою ідеологічною боротьбою, яка почалась ген-ген там, у глибині віків, коли говорили, що «я вас не розумію, говорите по-моєму». До слова, ще до Богдана Хмельницького і при його гетьманстві були різні прояви утисків мови та українства.

Воєнні дії цієї ментальної духовної боротьби з новою силою відновилися після 2014 року, коли стало відомо, що зіткнення двох світів – імперського і націєтворчого – це тільки питання часу, стимульоване активізацією на всіх рівнях й, щонайперше, у вимірах історії, культури, спадщини, мови. До того ж політики, зі свого боку, підкидали хмизу в це багаття, мовляв, що тільки так ми маємо робити, а росіяни використовували будь-які приводи для мовних маніпуляцій. Хотілося б, щоб наші політики інколи мудро заклеювали собі рота і мовчали там, де намагаються нас спровокувати, і цим показували свою вищість, то чимало подібних проєктів і мікропроєктів із тим «на Україні» чи «в Україні» не було би реалізовано, або мало би мінімальний ефект. Очевидно, що російські ідеологи працювали над темою десятиліттями, створюючи різні методички, щоб посяяти сумніви у мовних питаннях

України. Вони викручували саме слово «незалежність», бо не могли його проковтнути, навіть використовуючи це на офіційних каналах, і коли їхній негативний ефект спадав, шукали нові замітники. Усе це, повторюю, – продумана століттями ідеологічна боротьба.

Воднораз вимушений констатувати, що в Україні, на превеликий жаль, ніколи за всі роки незалежності не було надано питанням мови і культури в цілому, тобто гуманітарному буттю соціуму, того доленосного значення, яке вони реально відіграють. Зрештою, що таке гуманітарний складник: це те, що для людини є суспільство, спільнота громадян, котра спрямовує кожного визначитися, ти бандерівець чи русофіл, ти двомовний чи одномовний, і так далі. Причому питання мовні виявилися дуже добре пропрацьованими у наших противників – ідеологів, які нам весь час це підкидали і вкидали; кажуть у них буде мовна війна. Та не в нас буде мовна війна, ви нам її нав'язали зовні: спочатку забираєте у частини громадян їх рідну мову, перетворюєте їх на напівмовних і далі – на мовних калік. Ви маєте усвідомити одне: Україна, а Білорусь ще більшою мірою, – це держава, де мовне каліцтво, мовне кріпацтво є типовим явищем. А це сталося тоді, коли були так змодельовані умови, що будь-які особисті рухи великодушні, пов'язані із твоїм виростанням, з особистісним піднесенням і благородними намірами не можуть бути реалізовані ресурсами і засобами рідної мови, тому що в університетах на цій спеціальності мова викладання тільки російська, або, більше того, університет взагалі лише російськомовний, а армія для хлопців виключно російськомовна, навіть про футбол «только по-русски». Відтак створювалися такі передумови і таке середовище, коли твоє національне «Я» було відтиснуто й звужено до кухні чи спальні, де можна було пошепки говорити.

Треба визнати й те, що українці часто дозволяли себе провокувати, хоча мовна війна йде не зсередини, а ззовні. Росія забирала в громадян їхню мову, роблячи їх дефективними, які не могли реалізуватися рідною мовою через російськомовну систему. Сьогодні констатуємо сумний факт: *Україна – це держава, де мовна вада стала масовим явищем через змодельовані умови, коли все національне «Ми» було локалізовано й спалюжено*. Навіть любов до України могла привести до переслідувань. Із кожних трибуни, місцини, закутку повсюдно лунало «великий и могучий русский

язык», а тільки ти скажи «Любів Україну як сонце любів», то можна було заgrimити на десять років з наступним переслідуванням. Скажіть, будь ласка, чи можуть сьогодні росіяни із Російської Федерації назвати хоча б один випадок, щоб за утиски російської мови у Росії росіянин облив себе бензином і підпалив. Якщо ж пройтися Хрещатиком, то, не доходячи Бесарабського ринку, ви побачите меморіальну дошку Василю Омеляновичу Макуху, який спалив себе, тому що не хотів чути і вже не міг далі боротися за єдине призначення – *бути українцем і бути україномовним*. І це говорить про те, що оце безправ'я фактично у своїй державі народу, який перебував у стані колоніальному, ніколи мовні, гуманітарні питання не розв'язувались так, як треба.

Отже, мовне пригноблення в Росії не призводило до самоспалень, як це сталося з українцем на Хрещатику, що вказує на колоніальний статус українців. В історії України були люди, як приміром, Іван Дзюба, котрі відкрито виступали проти *русифікації*, не ховаючись. Так, цей молодий романтик з Інституту літератури, обклавшись горою книг, показав, що Ленін був за зовсім іншу ідеологію – за інтернаціоналізм, а ви, товариші комуністи, його перекручуєте. Про що ви пишете – це *русифікація*, причім автор не ховався, ніде не створював ніякої підпільної організації, а спрямував ці свої узагальнення, результати своєї інтелектуальної праці у ЦК. І що з того було: переслідування, нищення й навіть була спроба приписати йому державну зраду та засадити або взагалі підвести до найвищої міри покарання.

І тому в нас не треба вірити тому, як називається, потрібно знати, що за цим стоїть. Чомусь треба було обов'язково дати в кожному районі «Жовтневе» українською і покруч «Октябрське», не говорячи вже про колгосп чи радгосп імені такого-то з'їзду, або ще і красивого імені Газети Правда. Вочевидь це взагалі неймовірно... Відтак *топонімічний простір України був тотально окупований імперією* – вулиці, площі мали імена російських революціонерів, і навіть у Києві не залишалося українських назв, він був не український. Більше того, все це було привласнено ворожою самодержавною хунтою – матеріальні ресурси, земні надра і головне люди, уярмлені то рабською повинністю, то кріпацтвом, то совковим світосприйняттям із його донедавна російсько-

центричним мисленням. На жаль, зросійщене мислення досі живе у свідомості багатьох українців. До прикладу, щоб вивищитися за чужеродною моделлю називають магазин «Імперія хутра», «Імперія тканин», «Імперія шпалер» тощо. «Імперія», якщо автор російськомовний, то цей термін можна посадити на голову українській літературі й українській культурі. Чи треба далеко ходити: в Маріїнському парку, що нині перекритий у зв'язку з війною, побачимо унікальну за виконанням паркову скульптуру Лесі Українки а далі, трохи пройшовши, такий само унікальний пам'ятник Марії Заньковецької (робота Галини Кальченко). І от оці фігури створюють особливу українську тональність цього простору, який спохаблює виконаний у неприродному модерному стилі пам'ятник Анні Ахматовій.

Очевидно одне: всі оці спекулятивні гасла про «исконно русские земли» і про «великий русский язык» не відповідають дійсності. Скажімо, в 1871 році Російське імператорське географічне товариство створило гіпердостовірну карту українських земель за фінансування із Петербурга українськими вченими, котрі збирали матеріали й уклали її, а Російська імператорська академія прийняла її як незаперечний факт. Згідно із цією картою українці мешкають набагато східніше від Азовського моря, яке є внутрішньоукраїнське озеро, а Вороніжчина і Курщина віддавна були українськими так само, як Берестейщина, аж під Люблін у Польщі. І це, наголошую, 1871 рік, ще не народився Степан Бандера і бандерівців ще не було, й націоналістів не існувало.

Таким чином, у нас є безапеляційний документ, на який можемо спиратися і говорити Путіну, що його балачки, де саме насправді функціонувала російська мова, не відповідають історичній правді. Якщо на такому великому територіальному обширі проживали українці, а тепер мовляв, їх там немає, то це означає, що відбувся геноцид, л і н г в о ц и д – винищення народу і його мови. І ще одна деталь: Кубанський козацький народний хор виступає у Великому Кремлівському палаці з'їздів на ювілейному вечорі. Вони співають не тільки «Розпрягайте, хлопці, коні», але й українську пісню «Ще не вмерла Україна», і це, підкреслюю, в Кремлі. В Україні за таке можна було отримати квиток до білих ведмедів, але кубанці співають свою народну пісню. Їхня балачка – це українська мова, яку вони наполовину забули через штучно створені

умови для мовного каліцтва. Й це стосується окалічення народу на кінець XIX століття в Хабаровському краї, Зеленому Клині та на Далекому Сході, де 80% населення були українцями. А зараз подають, що їх там немає, що це «новое русское образование». Закривши можливість зберегти себе через школи, переслідування і знищення, вони домоглися винищення цього народу і його мови на цих безкраїх землях.

Аксіома етнічної людської буттєвості така: *нація і держава виростають з мови, бо в мові акумульований тисячолітній досвід, зокрема й досвід книжності*. Ми були одними з найцивілізованіших народів, які, перейнявши християнство, зробили революцію в книжності. Князь розумів, що потрібно тримати цілі інститути, які переписуватимуть книги та поширюватимуть знання.

Я вивів просту формулу: *над проваллями історичних випробувань Україну та український народ зберегла його мова*. У цьому історичне значення мови, і саме тому проти української мови були спрямовані імперські сили – ще до СРСР, потім від сталінського тоталітарного періоду до сьогочасного путінського імперіалізму. Ненависть до України – це ненависть до української мови. Всі заяви про те, що «ми один одного розуміємо», це ваша, панове, справа. Але ми українці – народ зі своєю мовою, ментальністю, світосприйняттям і національною культурою. Ми збереглися, навіть попри голодомор 1932 – 1933 років, який був спрямований на винищення українців і розчинення їх в нашій культурі.

Ця чи наймасштабніша і найстрашніша трагедія потребує сакральної історичної пам'яті, якій через кілька років буде сторіччя. Страшно уявити, але документи засвідчують, що це був нелюдський план Кремля знищення або максимального розчинення українців, їх упокоєння в іншій культурі, привнесеній насильно і дико, який вартував нації 10,5 мільйонів життів. Направду, в нас є європейські держави, які менші за чисельністю. І це лише на частині теренів України, а загалом скільки людей знищили, тому пам'ять народна це тримає, і це, між іншим, ще додатковий імпульс до того, щоб ми усвідомили, що нам робити далі, як нам відновлювати українськість України, як забезпечувати повноформатне функціонування української мови. Не омбудсмени як лише зовнішні метелики у структурі утвердження мови. Цього явно недостатньо. Утверд-

ження мови має бути на кожному кроці, тотально кожним українцем. Роби так, щоб навколо тебе був українськомовний простір, підтримай українське слово того, хто зараз переходить на українську, всіляко допоможи йому, тому що в нього колись украли рідну мову.

В цьому сенсі сьогодні постає унікальне явище, яке ще не осмислене до кінця – це *мовне волонтерство*, яке виникло після прийняття прокремлівського закону Ківалова-Колесніченка. Народ не прийняв цей закон, а наші політики мають вкрай делікатно ставитися до питань мови, не експериментувати з нею, як це робили останні десятиліття. До прикладу, президент Порошенко тільки під завершення своєї каденції, прагнучи знову зіграти на мовному питанні, виставляє гасло: «Армія. Віра. Мова», і раптом стає ініціатором проведення десятиліття української мови, хоча треба відзначити тисячоліття її розквіту. Прийшла нова влада, яка абсолютно тривалий час була глуха до проблематики україноцентризму, все вишукувала різні форми, як не допустити далі, до справжнього утвердження української мови, і це їм вдалося: то одне підкинуть, то щось інше. Нещодавно ухвалили закон про англійську мову, який є неконституційним, хоча рішення Конституційного суду України ще з цього приводу немає й годі чекати в найближчий час. Очевидно будуть намагання пошвидше утвердити оцю, англійськомовно зорієнтовану, модель і в такий спосіб максимально спаплюжити сучасну українську мову. Причому, не побоюся сказати, мову високорозвинену, мову, яка має величезні історичні традиції й величну писемність.

Попри всі спроби тримати оборону російської мови, українська мова зусиллями народного духу набирає життєвих сил, діяльно розширюється, ковітально розпросторюється. Але зболеному громадянському суспільству альтернативить влада, передовсім така інституція, як Міністерство освіти і науки, що не є сьогодні ініціатором і, тим більше, *провідником мовного україноцентризму*. Однак документи цього державного відомства впливають на мовокористування населення всієї країни, охоплюючи розлогу інфраструктуру виховних, освітніх, науково-освітніх та інших закладів, установ, організацій. До того ж вони невинуватно засмічені непотрібними *англійськими*, замість того, щоб використовувати українські терміни з багатовіковою традицією. Можна сказати, що це прояв невеликого ро-

зуму чи некомпетентності, а можна вбачати реалізацію плану поступового обниження суспільної функції української мови.

Показово, що сфера обслуговування населення українською мовою сьогодні справді зростає, укорінюється, устальнюється. Однак при цьому відбувається шалена затрата зусиль, причому часто не потрібна, надмірна. Є випадки, коли бабуся, яка торгує, виголосить такі перли (фразеологізми) українською, що не хочеться від неї відходити. Це, скаже вона, моя земля, моя мова, мій культурний простір, і я в ньому присутня. Це чудово, так має бути скрізь. Але чи так було раніше? Звісно, ні. Те, що ми крок за кроком додаємо до скарбнички функціонування рідної мови, – це результат зусиль суспільства. Це наполегливість і терплячість українців, здатність допомогти тим, хто хоче опанувати мову. Від 2014 року в Україні відбувається багато динамічних різнопланових подій, і на цьому фоні українська література інтенсивно розвивається, а український театр стає популярним. Яскравий приклад цьому – столичний театр імені Івана Франка: тепер потрібно за місяць купувати квиток на україномовну виставу, що є показником отого позитивного поступу вперед.

Але, на жаль, є ті, хто розкрадає можливість для розвитку української мови та культури. Вони заховалися за патріотичну риторику, але продовжують гальмувати розвиток. Вони існують як оті зернові жучки, що скрізь вигризують здорові плоди. По-іншому кажучи, це «великі спеціалісти великої пиломаси», які навчилися розпилювати державні гроші будь-де і будь-що, щоб собі урвати. Тому масив того, що можна було повернути на користь розвитку української мови і культури, національного інтелекту, українського дитячого руху – Пласту – і т. ін., традиційно або вже розкрадено, або розкрадається. І тут важлива одна ремарка: влада, знову ж таки, не захотіла, або зумисне зробили так, щоби люстрація кадрів, які десятиліттями формували оборону російськості, втілювали цю ідею розчинення української мови в російській, були не названі і не знані в країні як зрадники та манкурти. Але вони, попри все, мають зрозуміти, що заховатися за сучасну патріотичну риторику – це ще не значить переконати всіх. Вочевидь *українська невинуватна толерантність до внутрішніх ворогів українськості – це наша і давня соціальна помилка, і незрілість та слабкодушність громадянського суспільства*.

Коли казали, що немає грошей на українську книгу чи кіно, мільярди знаходилися на антиукраїнські проекти. Важливо було б усвідомити це одразу, після незалежності. Ми мали б провести загальноукраїнське віче і вирішити, що працюємо у парадигмі «все для України». Однак замість цього нам пропонували інститути Росії. Це була сила адміністративної системи, зомбованого волонтаризму, яка тягнула нас у колоніальне минуле, нав'язуючи чужі ідеологеми, меншовартісні моделі громадянського життя. І тоді, після 1991 року, нам не вистачило ментальної сили, національної згуртованості, здатності правдиво бачити реальність. Урешті-решт нас, українців, мов ягнят, погнали у тому (пострабському) річищі, у якому вважали за потрібне. Тоді рухи, як «Свобода», «Народний рух» підняли голову, але влада намагалася їх знищити зсередини або силою, переважно стинанням голови непокірних.

В УРСР офіційно ніхто не смів виступати відкрито проти української мови, адже її статус підтримувався більшістю корінного населення та окремим громадянським рухом. Тому й Закон про державність української мови ухвалили ще до незалежності. Але назвати мову державною – не означає створити умови для її розвитку. Закон Колесніченка – Ківалова 2012 року став антиподом закону про державність мови, щоб нівелювати її роль. Попри це, люди шукали форми долучення до загальноукраїнського руху, співали українські пісні, вдягали вишиванки. Але й тут Росія продовжує красти українську символіку та поширювати фейки, що навіть вишиванка – це російський винахід. Інформаційна війна сьогодні є потужною, і доки вона триває, ми матимемо проблеми. Стратегія Росії – зробити так, щоб українську мову не можна було відновити, як і в XIX столітті казали, що «українського не було і бути не може». Для нас важливо усвідомити, що українську мову не просто треба любити, не віртуально чи на віддалі, її треба утверджувати «тут і тепер», щодня і щохвилини: там, де ти сидиш, навчаєшся і працюєш, та довкола себе – в родині, на вулиці, на відпочинку.

Останні опитування свідчать про зростання за останні 20 років відсотка людей (від 46 до 70,5%), які вдома говорять українською, і це хороший показник. Люди зрозуміли, що *без мови не буде держави*. Українська мова стала основою, на якій твориться наша незалежність. Я – українець, відтак незалежно від того,

скільки мов я знаю і які тексти мені доступні, усе ж моя мова українська. Із цього наш нарід зробив правильний висновок: не чекай поки тобі створять умови, роби самостійно, крок за кроком, у напрямку до *українізації самого себе*. Адже від тебе не вимагають довідку на роботі, чи ти володієш, чи не володієш рідною мовою, тобто у цьому сенсі немає спеціального державного тиску, хоча він мусив би бути. Звісно, державна мова обов'язкова для держслужбовців, котрі, щоправда, широко в цьому підписуються, але не зазначають, на яку державу працюють. І це вже питання компетенції правоохоронних органів.

Тенденція до зростання суспільної вагомості української мови збережеться, бо люди бачать, що російська мова в Україні (і це не просто метафора!) – це мова загарбника, чужерідна присутність ворожої держави. Ми не можемо жити у просторі цієї мови, адже це силоміць прищеплений *мовний симулякр*, створений для того, щоб керувати людьми. Іншими словами, це *недомова*. Та й сама імперська тенденція, сформульована як програма комуністичного будівництва, до створення суперпростору Радянського Союзу є недовомною. Насправді ж мета її полягала в тому, що придумати і втілити в життя максимально мовно-керований простір. Ось чому Політбюро ЦК КПРС і, відповідно, республіканських компартій, КДБ СРСР, спеціальні відділи ретельно опрацювали всі питання, пов'язані з мовою, та продумували багатошарову систему впливу на підконтрольне населення. Але українці інтуїтивно розуміли цю загрозу і чинили опір, як відкрито, так і тихо.

Дійсно, сьогодні в нас близько 30% опитаних, включаючи й окремих українських військовослужбовців, буденно використовують російську мову. Виникає логічне запитання: як ставитися до цього явища і до тих, хто ще не перейшов на українську? У вирішенні цього проблемного питання держава і суспільство значно більше виграють у процесі повернення до лона українськості, якщо спільно оберуть правильну тактику, адже принцип чи спосіб повної заборони тут не працює. Треба прийняти поки що факт як даність: російська – це просто мова, якою спілкуються окремі українські громадяни.

Закон 2019 року про функціонування української мови має свої недоліки, але він дуже демократично, із висоти польоту міжнародного права, визначає сфери функціонування державної мови як обов'язкової в офіційних уста-

новах. При цьому закон дає право мовного вибору в приватному спілкуванні. Більше того, Україна підштовхує національні меншини, які толерантні до українськості, національної ідеї, держави, не забувати своєї мови та культури. Тут треба бути обережним, щоб не допустити ділків до зловживання цими положеннями. Мені дуже прикро, коли, скажімо, я, знаючи повсякдення окремих болгарських сіл на півдні України, бачив як упродовж тривалого часу через депутатів Верховної Ради, котрі звідси обиралися із болгарського округу, умовно кажучи, допомагали висмоктувати молоді сили і відправляти їх у Болгарію, причому безповоротно. А що ж тоді буде із цими болгарами, які тут на місці залишилися проживати. Про них нам потрібно подбати, як і про цивілізаційне майбутнє ромів, кримських татар. На рівні законотворчості, правничої регламентації це визначено люксово, але практично в цьому напрямку робиться далеко не все.

Якби положення названого закону запровадили належним чином, то є всі можливості в майбутньому перетворити Україну в *мовну гіперлабораторію*, де можливе реальне співіснування національної мови з розвитком і забезпеченням індивідуальних та колективних потреб меншин.

Однак, повторюся, на державному рівні цими питаннями займаються недостатньо. Офіс президента глухий до наших звернень, ми зверталися і до цього президента, і до Порошенка. Необхідна така *організація мовного життя в державі*, яка б не піддавалася волюнтаризму, невігластву, спекулюванню. Зараз ми спостерігаємо дикість у мовній політиці, зокрема у використанні фемінітивів. Це не відповідає жодному мовному кодексу. Це волюнтаризм, який не має правового обґрунтування. Коли до Інституту української мови принесли списки професій із фемінітивами, медична спільнота навіть не знала про це. Це приклад грантів і підготованих проектів, яких треба позбутися. Мова вже виробила систему диференціації для чоловічого і жіночого роду. До слова, що робити з терміном «вагітна»? У цьому разі маємо систему внутрішнього руйнування української мови, яка заплутує її розвиток.

Отже, священна боротьба сьогодні відбувається не лише у зоні реальних бойових дій російсько-української війни, але й на фронтах мовної війни й відтак війни за Україну як незалежну державу і за утвердження та употушення самобутнього світу українства.

АНОТАЦІЯ

ГРИЦЕНКО Павло Юхимович.

Мова – буття українськості.

Стаття висвітлює напружене конфліктне поле півтисячолітньої боротьби української нації за утвердження і розвиток свого ментального фундаменту, культурного осереддя і головного об'єднувального чинника власного самозбереження – *української мови*. Зважаючи на відкрити імперську політику і багатовікове колоніальне владарювання Росії в Україні, переконливо аргументовано, що події на фронтах мовної війни активізувалися після отримання українцями в 1991 році державної незалежності й з особливою силою інтенсифікувалися з початком (2014) та з активною фазою (2022) українсько-російської війни. І нині зовнішні та внутрішні вороги українськості роблять усе для того, щоби применшити, знівелювати суспільну і культуротворчу вагомість рідної мови в ослабленій війною та корупцією державі Україна. На показових достеменних подіях як незаперечних фактах продемонстровано, з одного боку, тривалу системну роботу явного і прихованого приниження та, ба більше, цілеспрямованого руйнування української мови, з іншого – аксіоматичне, вповні свідоме і діяльне, прийняття способу успішної буттєвості зрілого етносу: нація і держава виростають з мови, об'єднуються мовою й розвитково функціонують завдяки мові, у якій акумульований тисячолітній досвід поколінь од звичок, традицій, світосприймання до писемності, мистецтва, науки, філософії. Авторська формула одвічності й незламності українського люду сформульована як максима: *над проваллями історичних випробувань Україну та її народ зберегла мова*. Крім того, висновується, що українська мовна толерантність до внутрішніх ворогів українськості – це наша як давня соціальна політика, так і незрілість та слабкодушність громадянського суспільства. Замість того, щоб чекати, що хтось – влада чи соціум – створить благодатні умови для розвою українськості, кожному громадянину з національною ідентичністю потрібно *працювати над українізацією самого себе*, котра на особистісному рівні має проростати і постійно джерелити вчинками та добрими справами. На тлі позитивної тенденції до зростання суспільної вагомості української мови, все ж є всі підстави констатувати, що російська мова в Україні – це мова загарбника, чужерідна присутність ворожої держави, себто мовний симулякр або недомова як засіб упокорення та керування пригнобленим народом. Воднораз пропонується поки що прийняти факт російськомовних українців як даність, але домогтися, щоб всі статті Закону про функціонування української мови 2019 року виконувалися реально і повною мірою. Тоді є надія, що у майбутньому Україна перетвориться в мовну гіперлабораторію, де можливе конструктивне співіснування національної мови з розвитком і забезпеченням життєвих потреб меншин.

Ключові слова: Україна, мова, ментальність, мовна війна, ідея меншовартості, мовна самобутність, Тарас Шевченко, україномовність, русифікація, мовне каліцтво, лінгвоцид, книжність, історична пам'ять, мовне волонтерство, внутрішній ворог, україноцентризм, російськомовність, англізми, мовний симулякр, недомова, мовна гіперлабораторія, світ українства.

ANNOTATION

Pavlo HRYTSENKO.

Language is the being of Ukrainianness.

The article highlights a tense conflict field of the Ukrainian nation's half-thousand-year struggle for the establishment and development of its mental foundation, cultural center and the main unifying factor of its own self-preservation – *the Ukrainian language*. Considering the open imperial policy and the centuries-old colonial rule of Russia in Ukraine, it is convincingly argued that the events on the fronts of the language war activated after the Ukrainians received state independence in 1991 and intensified with particular force at the beginning (2014) and with the active phase (2022) of the Ukrainian-Russian war. And now the external and internal enemies of Ukrainianness are doing everything in order to diminish, neutralize the social and cultural significance of native language in the weakened by war and corruption Ukraine. On illustrative authentic events as indisputable facts, on the one hand, the long-term systemic work of obvious and hidden humiliation and, moreover, the purposeful destruction of the Ukrainian language is demonstrated, on the other, axiomatic, fully conscious and active, the adoption of the method of successful existence of a mature ethnic group: nation and state grow out of language, are united by language and function developmentally thanks to the language, in which the millennial experience of generations is accumulated from habits, traditions, worldview to writing, art, science, philosophy. The author's formula of eternity and invincibility of the Ukrainian people is formulated as a maxima: *over the abyss of historical trials, Ukraine and its people were preserved by the language*. In addition, it is concluded that the extremely unjustified tolerance to internal enemies of Ukrainianness is our long-standing social

policy, as well as the immaturity and weakness of civil society. Instead of waiting for someone – the government or society – to create fertile conditions for the development of Ukrainianness, every citizen with a national identity needs to *work on the Ukrainization of themselves*, which at the personal level should germinate and constantly exude acts and good deeds. On the background of a positive trend towards the growth of the Ukrainian language's social significance, there is still every reason to state that Russian language in Ukraine is the language of the invader, a foreign presence of the enemy state, that is, a linguistic simulacrum or not-really-the-language as a means of pacifying and controlling the oppressed people. At the same time, it is suggested to accept the fact of Russian-speaking Ukrainians as a given, but to ensure that all articles of the Law on the Functioning of the Ukrainian Language since 2019 are actually and fully implemented. Then there is hope that in the future Ukraine will turn into a language hyperlaboratory, where constructive coexistence of the national language with the development and provision of vital needs of minorities is possible.

Key words: *Ukraine, language, mentality, language war, the idea of inferiority, linguistic originality, Taras Shevchenko, Ukrainian-speakingness, russification, language mutilation, linguocide, bookiness, historical memory, language volunteering, internal enemy, Ukrainocentrism, Russian-speakingness, Anglicisms, language simulacrum, not-really-the-language, linguistic hyperlaboratory, the world of Ukrainianness.*

Рецензенти:
д. психол. н., проф. Сергій БОЛТІВЕЦЬ,
д. філолог. н., акад. Юрій КУЗНЕЦОВ.

Надійшла до редакції 27.09.2024.
Підписана до друку 10.10.2024

Бібліографічний опис для цитування:

Гриценко П.Ю. Мова – буття українськості. Психологія і суспільство. 2024. №2. С. 6-13. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.006>

ФУРМАН Анатолій Васильович

МОВНО-МОВЛЕННЄВІ РЕСУРСИ РОЗШИРЕННЯ І ЗБАГАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОСТІ

Anatolii V. FURMAN
LINGUISTIC-VERBAL RESOURCES FOR EXTENDING THE UKRAINIANNES

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.014>

УДК: 800:001

«Нація і держава виростають з мови, бо в мові акумульований
тисячолітній досвід, зокрема досвід книжності»
(Павло Ю. Гриценко [3, с. 9])

«Мова – це зі сфери абсолютних цінностей,
якими не компромісять і не пристосовуються...,
це наш ідеологічний фронт перемоги»
(Ірина Д. Фаріон [7])

«Без соборної літературної мови жоден,
навіть дуже численний, народ
не може стати свідомою нацією»
(Іван І. Огієнко [5])

«Мова – це застигла символіко-значеннева мозаїка свідомості,
тоді як мовлення – жива стихія усвідомлення світу, інших людей,
Бога і самого себе ресурсами, засобами та красою цієї мозаїки»
(Анатолій В. Фурман, 18.03.2018 р.)

Рідна мова – це свобода-екзистенція українськості

Рідна мова в Україні – це найнадійніший ментальний фундамент, психокультурне живе осереддя, головний об'єднувальний чинник самозбереження і поступального розвитку титульної нації й водночас любляче свою землю, Батьківщину і Бога *духовне серце* соціально безкрайної українськості – від національної свідомості кожного українця до самобутньої групової та масової етнічної ідентичності й аж до розсіяної по світах персональними і соборними краплинами установок, переживань, думок, мрій, почуттів, вірувань, переконань, святостей винятково рідкісного й сонцесяйного простору соціетальної психіки.

У цьому націєтворчому контексті Іван Огієнко (митрополит Іларіон) наголошував, що «мова – це найясніший вираз нашої психіки, це найперша сторожа нашого психічного Я. І поки живе мова – житиме й народ як національність. Не стане мови, не стане й національності» [5]. Отож рідна мова зорганізовує та консолідує українську націю через чотири основні формоутворення свідомості – через *життя, особистість, учинки, культуру*, причому у їх буттєвому взаємопроникненні та ситуаційно-мовленнєвій екзистенції. Так, буттєвість охоплює надскладну сукупність *життєвих траєкторій* уприсутнення людини у світі – від природних, феноменально оприявнених (фізичної, фізіологічної, психічної, соціальної, мовно-мовленнєвої тощо) до трансценденталь-

них або метафізичних, багато опосередкованих чи зовсім не проявлених (екзистенційної, свідомісної, самісної, душевної, несвідомісної, духовної та ін.), що на індивідуальному рівні характеризує *ситуаційне* («тут і тепер») закорінення основних способів людського існування (поводження, поведінка, діяльність, учинок), зокрема і потоку *ситуацій ковітальності* (різних форм соціальної взаємодії, спілкування, комунікації), у який вона повсюдно занурена.

В оптиці екзистенційно-персоналістичного світогляду людина – вільне, Богоподібне, духовне створіння, й тому її свобода первинна і визначальна. Саме завдяки свободі-екзистенції вона творить засвіт власного думання і світ діяння-вчинення, добро і зло, процеси і продукти унікально самісного витворювання життя у його поліаспектності, багатозмінності, феноменальній різноманітності. *Особистість* – це свідомо незалежність людини від природи, суспільства, держави і водночас абсолютно відкритий самодостатній центр екзистенціювання, загадковий усесвіт в індивідуально неповторній формі й наразі справдешня *мотивація* до досягнення вершинних горизонтів духовного самотворення як цілісного універсуму в собі, що підпорядковує безмірний зовнішній світ, нарешті це свобода духу, потік актів креативного піднесення, джерельно чисте трансцендування як вихід за обрії моносуб'єктивності та безупинний рух-поступ *учинків істинного самодійснення* струмками екзистенційно натхнених ритмів ментально вкоріненого спілкування і повна відповідальність за це надціннісне особистісне ось-буття (М.О. Бердяєв [1]).

У такому, самоконструювальному і пан-універсумному, особистісному функціонуванні людини *мова* становить етноментальне поле й рівночасно духовний горизонт життя її свідомості, котре в ковітальному вимірі буттєвості соціуму й визначає реальний екзистенційний кордон української нації, тоді як *мовлення* – це жива стихія індивідуального, групового, масового екзистенціювання українства у його найповнішій самотутній палітрі переживань і почуттів, думок та інсайтів, стереотипів і переконань, потреб і мотивів, мрій і прагнень, сумлінності і відчаю, правдивості та гріховності й т. ін.

У своїй *учинковій* буттєвості людина вільна у продукуванні плетива думок, хвилювань, мрій, бажань, чуттєвих спалахів та ін-

сайтних властивостей. У цьому найфундаментальнішому вимірі суб'єктивності вона і є *свобода*, котра узасаднює всі цінності та значення, що зорганізовані навколо такого особистого осереддя, як *живе мовлення* – внутрішнє і зовнішнє, котре історично (філогенетично) породжує канонічний спосіб її об'єктивації – *мову як світ світів*, передусім граматику і поетику текстових організованостей, систематику способів взаємодії ментальної (інтелектуально-духовної) та вербальної (словесно-логічної) картин цілісного світобачення українства як соціетального носія етнонаціональної свідомості (див. детально [4; 5; 15]).

Окремий буттєвий пласт суспільної дійсності українства становить органічний, безперервний і всеприсутній *взаємозв'язок національної культури і психології українського соціуму*, де *перша*, згармонізовуючи наявні ресурси семіотики і лінгвістики, філології і культурології, забезпечує багатосинтетичне (історично зумовлене, ментально вкорінене, соціально подієве, програмово духовне тощо) налаштування народного загалу і його різних форм успільнотнення на певний спосіб світовідчування і життєактивності (щонайперше у вигляді поведінки, спілкування, діяльності, вчинення), котрий уреальнює виживання, відтворення та оновлення ідентифікованої ковітальності українства, *друга* – виробляє систему раціогуманітарних і самісно досвідних знань про групову поведінку та спільну психологічну роботу громадян й у підсумку згармонізовує їх самотутню сферну спільність саме як українців, надає їй людиноцентризму, продуктивності та досконалості, хоча й тільки за умов сумлінного і відповідального, безперервного і змістовного практикування цієї глобальної, передусім у наборі характерних соціетальних ознак (інтровертованість, раціональність, емоційність, сенсорність, інтернальність, екзекутивність), непересічної спільності.

В 2001 році ця всюдисуща сферна дійсність взаємопрониклих культури і психології в нашій аналітиці отримала назву **«психокультура»**, й одразу цей термін набув методологічного статусу *категорії культури*, тобто постав як потужна світоглядна універсалія україномовного інтелектуального дискурсу. Річ у тім, що поняттєво-термінологічне поле, масштабний обсяг охоплених знань і головне – пояснювальні можливості *даного категорійного неологізму* дали змогу ґрунтовно, правдиво і вишукано естетично дослідити фено-

менологію і змалювати трансцендентні (потойбічні, засвітні) обрії *української ментальності* в багатовекторному буттєвому контексті її універсумних, змістових, формотворчих, процесно характерологічних, ситуаційно подієвих і суто буденних складових [15-16]. У *передньому слові* до наукового видання кандидат педагогічних наук Вадим Комісаров підкреслює, що монографія «Психокультура української ментальності» – це «своєрідна симфонія українському соціуму, який, попри високу суперечливість та етнічну різнобарвність, виграє донині нечуваною мелодикою позитивних властивостей і станів, зачаровує своїм всеохватним милозвуччям сили і слабкості, добра і злості, любови і ненависти, мудрості й обмеження, вічності й буденності; нарешті, це довершена програма реформаторських дій – від прискіпливої рефлексії того, хто ми є як народ і нація, до того, з чого і як саме треба розпочати глобальну культурно-психологічну терапію українського менталітету» [15, с. 4].

Рідна мова – храм української людини і священний ресурс нації

В канонічному філософському осмисленні сутності і смислу людського буття *мова* відіграє роль домівки, оселі, родинного храму. Вона «росте елементарно разом з душею народу», це його «коштовний скарб» (Іван Франко). І водночас *мова* – це «оприявнений через українську людину та її спілкування з іншими сферний горизонт життєпотоків свідомості (А.В. Фурман, 11.07.2018 р.). Тому те, *про що і як мовиться*, вказує, що саме потрапляє в екзистенційний струмінь усвідомлення і переживання особою себе, світу, святостей, а з іншого боку, *куди спрямована свідомість* в осередді упредметненої інтенційності – там насправді й перебуває людина з усіма її актуалізованими психодуховними узмістовленнями, рефлексивними і глибинно самісними діями, творчими інсайтами і миттєвостями одкровення.

Сутність мови в екзистенційному поясі буття полягає у її живому здійсненні – в мовленні, спілкуванні, діалозі. «Мова, – пише М. Гайдеггер, – дім буття, живучи у якому людина екзистенціює, оскільки, оберігаючи його істину, належить їй», де суть мови – бути господею істини ось-буття, тому вона «піддається нашій чистій волі та активізму і слугує знаряддям нашого панування над суцям» [2, с. 51, 53]. При цьому здійснення діяльності і

діяння думки, характеризуючи активне уприсутнення людини у світі як у двох взаємоперехідних вимірах ось-буттєвості, одним екзистенційним потоком дозволяє буттю захопити себе і дає йому *слово*, мисленнєво організуючись у вітальному свідомісному спектрі як *мова* (А.В. Фурман, див. [Там само, с. 72]).

Звідси логічно слідує вимога відомого німецького мислителя: «потрібно менше філософії, а більше уваги до *думки*», тому що саме екзистенційовальна думка «дає у своєму мовленні слово невимовному зміслу буття», і те проривається у просвіт, виявляючись як *мовний спосіб існування-екзистенціювання самого буття*. Перший *закон думки* тут такий: «доречність мови про буття як про подію істини», у якій владарюють «строгість осмислення, реальність мови, скупість слова» [2, с. 71]. А це означає, що будь-який *текст* (описовий, оповідний, розмірковувальний, спонтанний) має бути глибоко продуманий і детально відрефлексований за канонами мінімального обсягу та максимального значеннєво-зміслового наповнення.

В аналітичному контексті зазначеного *мовно-мовленнєвий ресурс українства* є вельми потужний, особливо якщо розглядати його через формат всеможливих *продуктів* в розумовій, соціальної, психологічної, художньої та культуротворчої мислєдіяльності. Це кілька тисячоліть історичного розвитку рідної мови, яка на еволюційному тлі східнослов'янських мов вирізняється яскравою унікальністю за палітрою словотворення, непересічною милозвучністю за тотальністю мовленнєвого діапазону, збалансованістю за системою правил та естетичною каліграфічністю за правописом. До прикладу, в українській мові іменник має сім відтінків, є три форми майбутнього часу («піду – йтиму – буду йти»), функціонує щедре поле вжитку зменшувально-пестливих слів і словосполучень та ін.

Глосарій української мови сьогодні, як відомо, – це приблизно 256 тисяч слів, максимально широкий ковітальний обшир повсякденного вжитку, що унаочнює синергійне взаємодоповнення щонайменше десяти функцій (комунікативної, ідентифікаційної, етнічної, експресивної, пізнавальної, мислєтворчої, естетичної, культурологічної, номінативної, фатичної). Якщо «людина – пастух буття» (М. Гайдеггер), то «випасати», себто доглядати, розвивати й усіляко плекати, вона повинна рідну

мову. І це стосується не лише окремого притомного громадянина, а й нації в цілому, котра хоче і прагне мати майбутнє. Тому правдиво маємо визнати, що московитська (російська) мова на наших етноментальних землях – це смертельна отрута для українськості, себто невиліковний вірус для нашого національного духу, на даних Богом розлогих квітучих теренах.

Водночас мовно-мовленнєвий ресурс українськості – це ще й ментально закорінений, науково обґрунтований, культурно наповнений, суспільно освоєний і психодуховно зорієнтований мегапростір накопичених корисних знань і компетенцій у сфері життєпису самотньої української душі і вільного етнонаціонального духу. Найголовніші інтегральні параметри цього унікального простору охоплюють єдність чотирьох вимірів – фонетичного (письмового) образу, мелодики, ритму та значення (сміслу). Крім того, існує аргументоване розмежування мови як знакової системи, одиницями якої є звуки, склади, слова, речення, і мовлення як спілкування, як вербального вираження думок, одиницями якого є висловлювання, фрази, репліки, монолози. Перша оперує буквами як спеціальними знаками, що позначають звуки на письмі, і тому вимагає зреалізування наукової стратегії теоретизування (пізнання, конструювання) – лінгвістики як науки, мовознавства, друге становить літери, тобто висловлені (прочитані) букви, і потребує досвідної стратегії психолінгвістичного практикування.

Ще на рубежі ХХ – ХХІ століть нами чітко обґрунтовані та детально описані чотири стратегії управління освітнім процесом ЗОШ і ЗВО під час викладання навчальних предметів/дисциплін за психодидактичних умов впровадження авторської інноваційної системи модульно-розвивального навчання (див. [8; 13; 17-18]): а) наукова, що реалізує об'єктивну логіку розвитку окремої науки чи наукової дисципліни, б) досвідна, що втілює у життя оптимальні розв'язки повсякденних людських проблем і практичних завдань, в) самореалізаційна, що слідує внутрішній логіці актуалізації кращого суб'єктного потенціалу особи за вчинковим принципом «тут – тепер – повно – завжди» і г) вітакультурна, що організує міжособистісну розвивальну взаємодію і паритетне культуротворення, які оптимізують саморозвиток і самоздійснення всіх учасників навчання як психодуховних носіїв національної ідентичності.

Відносно української мови це означає, що її можна вивчати двома сутнісно відмінними способами – науковим (закони і правила мови й, зокрема, слова, речення тощо) і досвідним, життєвим (культурність мовлення й передусім діалогічного спілкування, висловлювання). У першому випадку особистість привласнює теоретичні надбання філології, у другому – вона власним життям осягає культуру мовлення. Є підстави констатувати, що «сучасна модель шкільної освіти не виправдано перебільшує значення першого способу та нівелює соціально продуктивну роль другого. Не дивно, що, починаючи з п'ятого класу сучасна школа переважно прагне готувати учнів як науковців. Це масово не вдається з однієї причини: інтереси науки у підлітків перебувають за межами їхньої потребо-мотиваційної сфери. Та й оточення, окрім самої школи, не вимагає від них знань з лінгвістики, воно потребує внутрішніх діалогів і доречних висловлювань, ділового й інтимного спілкування» [8, с. 148].

Конструктивно знімає і збагачує позитивні полярні надбання названих двох стратегій самореалізаційний маршрут психокультурного зростання здобувача середньої або вищої освіти під час досконалого оволодіння ними української мови. У цьому разі головною є індивідуальна траєкторія поступу-збагачення кожним власної українськості в оптимально прийнятному ритмі від актуалізації процесів внутрішнього навчання до самотворення Я-духовного. Саме дотримання процедурно-технічних умов цієї стратегії соціально-психологічними засобами паритетності й розвитковості у динамічному циклі навчальних мовленнєвих ситуацій усуває дисбаланс між науково-шкільними та життєво-особистісними інтересами наступників, гармонізує їхнє теоретичне і буденно-повсякденне сприйняття світу. Своєрідним загальним знаменником у модульно-розвивальній системі такої триаспектної гармонізації є світоглядні універсалії окремого навчального курсу (зокрема й української мови), а спільною інтегральною похідною – вітакультурна метастратегія управління інноваційними процесом, котра, взаємозбалансовуючи розвиткові потоки навчання, локалізованого соціуму і власного Я особи, результативно центрується на збагаченні його ментального досвіду, психокультурному розвитку і самотворенні позитивно-гармонійної Я-цепці (див. [18]).

Поняттєво-категорійні засоби – головний мовно-мовленнєвий ресурс українськості

Мовно-мовленнєві ресурси – це також рух-поступ нації у суспільній відповідальності всіх за кожного й кожного за всіх щаблями свідомісної вертикалі, що в нашому досвіді методологування отримала назву *категорійної генези*, котра еволюціонує від слова до світоглядних універсалій та охоплює вісім, по-четверно згрупованих, етапів:

1.1 – *слово* як мовна одиниця, що являє собою звукове вираження поняття-уявлення про річ, предмет чи явище об'єктивного світу;

1.2 – *ім'я* як приписання об'єктам назв, словесне найменування, позначення кого- чи чого-небудь;

1.3 – *термін* як слово чи словосполучення, що означає чітко окреслене поняття-уявлення науки, техніки, мистецтва або суспільного життя;

1.4 – *поняття* як форма мислення, що забезпечує завдяки своїй абстрагованості від об'єктивної реальності пізнання сутності (основного змісту) явищ, процесів та вивчення їх узагальнених ознак;

2.5 – *категорії окремої науки* – це ті загальні поняття, що конвенційно набули в ній статусу категорійних понять або предметних категорій;

2.6 – *загальнонаукові категорії* – найзагальніші поняття у царині сучасної науки природничого, технічного чи соціогуманітарного спрямування;

2.7 – *філософські категорії* – загальні поняття філософії («буття», «свідомість» та ін.), що відображають універсальні властивості і відношення об'єктивної дійсності, загальні закономірності розвитку всеможливих явищ і подій;

2.8 – *категорії культури* – це світоглядні універсалії, або категорії світоглядного дискурсу, що зосереджують історично накопичений соціальний та інтелектуальний досвід нації і людства й у системі яких носій певної культури оцінює, осмислює, переживає та перетворює світ, зводить всі явища дійсності у цілісну онтологічну картину.

Здійснені нами **методологічні узагальнення** щодо найкращого задіяння мовно-мовленнєвих ресурсів розпросторення українськості з *допомогою поняттєво-категорійних засобів* (див. [6; 9-12]) зводяться до таких засадничих **п о л о ж е н ь**:

– *поняття* як форма мислення повносила своєю абстрактністю, хоча, будучи уявленням чи ідеєю, воно виникає не через абстракцію, а через конструювання, творення;

– *поняття* мислиться, а не пізнається, тому «думки без змісту порожні, споглядання без понять сліпі» (І. Кант);

– коли поняття-уявлення мислиться, воно виявляє своє трансцендентальне закорінення – стає *концептом*, тобто свідомісним ресурсом чистої думки, що функціонує в ідеальній площині усвідомлення як мислесислове утворення, котре обмірковується, переживається, гранично усуб'єктнюється, хоча й не має чітко артикульованого оприявлення, мовленнєвого оформлення;

– *мислесхеми понять* – це не образи і не відбитки предметів, а уявлення як розуміннєве осягнення певного відстороненого упредметнення, або моделі чи прообрази утворення можливих предметів досвіду;

– *закон еквівалентності понять* відображає «найвищий ступінь розвитку значення слів» (Л.С. Виготський) і формулюється в нашому авторському варіанті так: *будь-яке поняття може бути узмістовлене нескінченним мереживом визначень з допомогою інших понять*, виявляючи при цьому всеможливі операції-діяння думки над даним поняттям;

– авторська *формула категорії* як найзагальнішого поняття являє собою логіко-параметричну цілісність із чотирьох атрибутивних складників і має такий вираз:

Категорія = f (Поняття (max обсяг, min зміст, max абстр., фунд. залежн-ті);

вона читається так: категорія – це функція від такого поняття, що «характеризується: а) максимальним обсягом, б) мінімальним змістом, в) межовою абстрактністю, г) найфундаментальнішими зв'язками і залежностями мисленнєво зідеалізованої дійсності й одночасно охоплює чотири фокуси: мову (знання), об'єкт пізнання, операції-дії з ним у науковій формі та поняття-уявлення про увесь цей системний (категорійний) фокус» [12, с. 26];

– *кожна категорія* має своєрідне, унікальне і більшою чи меншою мірою розлоге, *понятійно-термінологічне поле*, яке охоплює певну ділянку денотацій (основних значень) та самобутній діапазон значеннєвих конотацій; тому за кожною категорією перебуває певна система знань у широкому обсяговому масштабі – від предметних раціональних знань до світоглядних і суто методологічних;

– якщо «слово є зародок науки, яке й було на її початку» (Л.С. Віготський), то *категорія* – найдорогоцінніший миследайний плід, фундамент, канон і водночас *купол* розвитку сучасної науки як окремої професійної сфери духовного виробництва і соціокультурного практикування;

– якщо «будь-яке слово є теорія», то всіляка *категорія* – це *локалізований світогляд*, котрий об'єктивований у системі символів і знаків (передусім у текстах) і теоретичною миследіяльністю має бути розкодований, особистісно означений та осмислений, суб'єктно відеальнений і психодуховно оживотворений, що найкраще на сьогодні забезпечує така неперехідно актуальна соціальна форма пізнавальної творчості, як *наукова школа* [9, с. 138];

– теоретичний світ рубрикований і змережований категорійно, тому в науковій свідомості кожна категорія постає як *ідеальна модель* певного фрагмента повсякденної реальності й може бути адекватно означена та осмислена у системі інших категорій, що – як інструменти мислення і засоби миследіяння – створюються зусиллями цілих наукових шкіл;

– категорійний лад – найнеобхідніше підґрунтя, основа основ *теоретичного світу науки*, що становить діалектичне взаємопроникнення розмірковувального, власне категорійного, емпіричного і методологічного аспектів руху-поступу дослідницької думки й водночас поєднує принаймні чотири смуги або центри понятійно-термінологічної організації вказаного світу – дисциплінарні (спеціальні), загальні і категорійні поняття, або категорії науки (мікрокатегорієгенез), та категорії культури, себто світоглядні універсалії (макрокатегорієгенез);

– розвиток *категорійного ладу науки* відображає загальну закономірність еволюції раціонального знання в історії людства як діалектичне взаємодоповнення системи категорійних понять, пояснювальних принципів, базових проблем і методів конкретно упередметненого пізнання (див. детально [6, т. 2, с. 72-106, т. 3, с. 39-41, 163-188, т. 5, с. 220-253, 349-480; 8, с. 119-152; 12]).

Екзистенційні ресурси української мови проти лінгвоциду

Рефлексивні розвідки епістемологічних здобутків із піднятої проблемної теми дають підстави висновувати, що *письмовий образ становить тіло рідного слова, його звукове*

оформлення – психічний стан актуального чи потенційного мовця, мелодика і ритміка висловлювань – душу мовлення, а семантика – сам світлосяйний дух української мови. Тільки в натхненному пристрасному слові-мовленні вповні животочить душа та екзистенціює дух автентичного українця, вириваючись назовні суцього (повсякдення) у свідченнях його свідомості і світобачення, себто саме так, а не інакше, думати, бажати, переживати, вірити, вчиняти, переосмислювати.

У будь-якому разі рідна мова у незліченно багатоголосих джерелах і струмочках живого мовлення є глибинним (передовсім етноментальним) підґрунтям і водночас вершинним (головно психокультурним) чинником історичного буття української нації. У цьому змисловому упрозоренні акад. П.Ю. Гриценко «вивів просту формулу: *над проваллями історичних випробувань Україну та український народ зберегла його мова...*» [3, с. 9]. І це доконче переконливо підтверджують такі джерелознавчі факти:

по-перше, Біблійні вірші, до прикладу: «На початку було Слово, і Слово було з Богом, і Слово було Бог» (Євангелія від Івана, де Слово символізує Христа), «Догляд за деревом відкривається у плоді його: так у слові – помисли серця людського. Раніше бесіди не хвали людину, адже вона є її випробування» (Книга премудрости Ісуса сина Сірахова: 27. 6-7);

по-друге, справжні достойники українства, щонайперше, І.П. Котляревський, котрий творив живою розмовною українською мовою, Т.Г. Шевченко («Ну що б, здавалося, слово.../ слова та голос – більш нічого. / А серце б'ється – ожива, / Як їх почує!»); «Я на сторожі коло їх / Поставлю слово!»; «Мова рідна, слово рідне / хто вас забуває, / той у грудях не серденько, – / тільки камінь має»), Леся Українка («Нація повинна боронити свою мову більше, ніж свою територію. Адже територію можна відвоювати, а коли вмирає мова, то вмирає і нація. Мова є однією із найважливіших цеглинок у фундаменті кожної нації»), І.І. Огієнко («Мова – душа кожної національності, її святости, її найцінніший скарб»), Л.В. Костенко («Мова – це також обличчя народу, а воно важко спотворене») та ін.;

по-третє, авторська *категорійна матриця українського менталітету* (2001), що узасаднює рідну мову і безцінне слово у сферах національної культури і суспільного життя з допомогою 24-х базових світоглядних універ-

салій, що оприявнюють систему абсолютних (вічних) вартостей та екзистенційно унікальне світорозуміння українства (див. [15, с. 21-29]);

по-четверте, ковітальне та культуротворче призначення *української національної ідеї*, яка, синтезуючи чотири атрибутивні складники (ціннісне ставлення особи до Бога та України, консолідація громадянського суспільства на базових буттєвих засадах, внутрішня свобода кожного і відповідальність усіх, належний соціальний захист і підтримка особистості державою), є духовним щитом та надійним мечем великого історичного поступу української нації та побудови нею свого пристойного майбутнього серед цивілізаційного небосхилу інших народів [14-15].

Отже, образно кажучи, «рідна мова – це застигла музика національної культури, видимий горизонт масової та індивідуальної свідомості» (Автор, 03.09.2018р.). Вона така ж давня, як і людська свідомість, хоча й оприявнює лише феноменально обмежені обрії завжди закоріненого в ноуменальному (трансцендентному) її утаємничений життєпотік. І якщо «мова – духовний кордон нації, її звукова матерія» (І.Д. Фаріон [7]), то мовлення – жива стихія екзистенції «усвідомлення особою себе та інших» (Автор, 21.10.2024р.). «Мова – це наша національна ознака, в мові – наша культура, сутність нашої свідомості» (І.І. Огієнко [5]). Та й «нація і держава виростають з мови, адже саме в ній акумульований тисячолітній досвід...» [3, с. 9].

Однак в історичній розгортці етнонаціонального розвитку мова на теренах українських земель, як аргументовано зазначає П.Ю. Гриценко, щонайменше півтисячоліття перебуває в умовах зовні нав'язаної нищівної в і й н и, виборюючи своє природне право на існування, розвій, розпросторення. З давніх-давен «топонімічний простір України був тотально окупований імперією...», відбувався цілеспрямований л і н г в о ц і д – винищення народу і його мови» [3, с. 8, 9]. Вочевидь драматичні і трагічні події на полях *мовної війни* Росії в Україні істотно актуалізувалися після отримання українцями в 1991 році державної незалежності й з особливою силою інтенсифікувалися з початком (2014) та з активною фазою (2022) українсько-російської війни. І в наш час зовнішні та внутрішні вороги українськості роблять усе для того, щоби применшити, спалювати, знівелювати суспільну і культуротворчу вагомість рідної мови в ослабленій війною та корупцією державі.

Воднораз справедливо підкреслюється, що «вкрай невиправдана толерантність до внутрішніх ворогів українськості – це наша і давня соціальна помилка, і незрілість та слабкодухність громадянського суспільства» [Там само, с. 10], і постколоніальна уярмленість та пасивність світогляду українського народу.

Варто підтримати словом і ділом вищечитованих колег-науковців у тому, що кожний українець, як не парадоксально це звучить, має розпочати, або продовжити та посилити, *українізацію* із себе і для себе й далі – із найближчого оточення – сімейного, професійного і громадянського докільця, повсюдно й безальтернативно обстоюючи панування на нашій священній землі рідної мови, сприймаючи та всіляко поширюючи український контент і культурні здобутки українства. Цілком слушно мовиться про те, щоб кожен співвітчизник став *провідником мовного україноцентризму*, оминаючи смертельну для національної ментальності мовленнєву облуду русизмів, англізмів, полізмів, ненормативної лексики. Для всіх притомних громадян України в умовах жорстокої війни за виживання очевидно, що московитська мова для нашого соціуму – це «мова загарбника, колонізаторська присутність іншої держави і силоміць прищеплений на теренах українських земель *мовний симулякр*» [3, с. 11], тобто така собі оманлива й водночас руйнівна для свідомості підробка чи копія того, чого насправді не існує у глобальній оазі українськості. Цілком закономірно, що тенденція до зростання соціокультурної вагомості української мови збережеться і буде зростати за змістом, масштабами, дієвістю.

Звідси постає м а к с и м а: *розмовляти московитською мовою в Україні сьогодні – це тяжкий злочин проти українства* у його базових аспектах-вимірах самобутньої ковітальності: а) у відновленні та збереженні об'єктивної історичної пам'яті народу, б) в успішному цивілізаційному розвитку національної ментальності та ідентичності з його більш оптимістичним майбутнім, в) в ідейно-світоглядному наповненні суспільного життя нинішніх і майбутніх поколінь українців, г) у повсякденних діяльності, вчинках і справах на благо України, соціальної соборності та родинного добробуту, д) у збагаченні гуманітарного змістовлення і розпросторенні українськості через канали інтенсивного розвитку національних культури, мови, освіти, науки, мистецтва.

Отже, *українська мова постає у чотирьох вимірах буттєвості нації*, а саме як:

– ідентифікатор українськості, тобто як єдина, сутнісна, дійсна, атрибутивна ознака українця;

– кордон нації – ментальний, топонімічний, соціокультурний, психодуховний;

– влада-панування українців на своїй священній землі, не догоджаючи на шкоду собі будь-яким імперіям, союзам, усіляким охлократіям і вождям-некрофілам;

– найпотужніша зброя у мовній війні, яку будь-що треба виграти, і як найголовніша свідомісно-духовна зброя в сьогочасній російсько-українській війні, у якій потрібно здобути нашу заслужену екзистенційну перемогу.

Слава патріотам і героям українськості!

Слава Україні на віки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бердяєв М.О. Особистість як творчий акт. *Психологія і суспільство*. 2024. №1. С. 16-48. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.016>
2. Гайдеггер М. Лист про гуманізм. *Психологія і суспільство*. 2023. №2. С. 51-74. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2023.02.051>
3. Гриценко П.Ю. Мова – кордон українськості. *Психологія і суспільство*. 2024. №2. С. 6-13. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.006>
4. Мойсієнко А.К. Мова як світ світів. Поетика текстових структур. Умань: Софія, 2008. 280 с.
5. Огієнко І.І. (митрополит Ляврон). Історія української літературної мови. Київ: Центр навч. літ-ри, 2020. 336 с.
6. Система сучасних методологій: хрестоматія у 4-х томах / упоряд., відп. ред., перекл. А.В. Фурман. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. Т. 1. 314 с. Т. 2. 344 с. Т. 3. 400 с. 2021. Т. 4. 400 с. Т. 5. (додатковий). 605 с.
7. Фаріон І.Д. Про мову. *Психологія і суспільство*. 2024. №2. С. 5.
8. Фурман А.В. Граф-схеми навчальних курсів: сутність, проектування, експертиза. *Психологія і суспільство*. 2009. №2. С. 136-164.
9. Фурман А.В. Ідея і зміст професійного методологування: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2016. 378 с.
10. Фурман А.В. Категорійна матриця вітакультурної методології: від мислевчинення до канону. *Психологія і суспільство*. 2023. №2. С. 6-50. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2023.02.006>
11. Фурман А.В. Категорійна матриця теоретичної психології. *Психологія і суспільство*. 2020. №2. С. 13-51. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2020.02.013>
12. Фурман А.В. Категорійний профіль наукової школи. *Психологія і суспільство*. 2014. №2. С. 23-39.
13. Фурман А.В. Модульно-розвивальне навчання: принципи, умови, заперечення: монографія. Київ: Правда Ярославичів, 1997. 340 с.
14. Фурман А.В. Національна ідея – щит і меч українства. *Психологія і суспільство*. 2012. №3. С. 6-10.
15. Фурман А.В. Психокультура української ментальності: 2-е наук. вид. Тернопіль: НДІ МЕВО, 2011. 168 с.
16. Фурман А.В. Українська ментальність та її культурно-психологічні координати. *Психологія і суспільство*. 2001. №1. С. 6-73.
17. Фурман (Гуменюк) О.Є. Теорія і методологія інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього закладу: монографія. Ялта-Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. 340 с.

18. Фурман О.Є. Я-концепція як предмет багатоглибкого теоретизування. *Психологія і суспільство*. 2018. №1-2. С. 38-67. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2018.01.038>

REFERENCES

1. Berdiayev, M.O. (2024). Osobystist' yak tvorchiy akt [Personality as a creative act]. *Psykhoholohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 16-48 [in Ukrainian].
2. Heidegger, M. (2023). Lust pro humanism [Letter on «humanism»]. *Psykhoholohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 51-74 [in Ukrainian].
3. Hrytsenko, P.Yu. (2024). Mova – buttia ukrayins'kosti [Language is the essence of ukrainianness]. *Psykhoholohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 6-13 [in Ukrainian].
4. Moysienko, A.K. (2008). Mova yak svit svitiv. Poetyka tekstovoyh struktur [Language as a world of worlds]. Uman: Sofiia [in Ukrainian].
5. Ohiyenko, I.I. (2020). Istoriia ukrayins'koyi literaturnoyi movy [History of ukrainian literature language]. Kyiv. 336 p. [in Ukrainian].
6. Furman, A.V. (Ed.) (2015, 2021, 2023). Systema suchasnykh metodolohii: khrestomatiia u 4-kh tomakh [The system of modern methodologies: a textbook in 4 volumes]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
7. Farion, I.D. (2024). Pro movu [About language]. *Psykhoholohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 5 [in Ukrainian].
8. Furman, A.V. (2009). Hraf-skhemy navchal'nykh kursiv: sutnist', proektuvannya, ekspertyza [Graph-schemes of educational courses: essence, design, expertise]. *Psykhoholohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 136-164 [in Ukrainian].
9. Furman, A.V. (2016). Ideia i zmist profesiinoho metodolohuvannya [The idea and content of professional methodologization]. Ternopil: TNEU. 378 p. [in Ukrainian].
10. Furman, A.V. (2023). Katehoroona matrytsia vitakul'turnoyi metodolohiyi: vid myslevchunennya do kanonu [Categorical matrix of vitacultural methodology: from thought-activity to canon]. *Psykhoholohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 6-50 [in Ukrainian].
11. Furman, A.V. (2020). Katehoriina matrytsia teoretychnoyi psykhoholohii [Categorical matrix of theoretical psychology]. *Psykhoholohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 13-51 [in Ukrainian].
12. Furman, A.V. (2014). Katehoriinyi profil' naukovoyi shkoly [Categorical profile of scientific shhool]. *Psykhoholohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 23-39 [in Ukrainian].
13. Furman, A.V. (1997). Modulno-rozvyvalne navchannia: pryntsyipy, umovy, zabezpechennia [Modular and developmental learning: principles, conditions, support]. Kyiv: Pravda Yaroslavychiv [in Ukrainian].
14. Furman, A.V. (2012). Natsional'na ideya – shchyt i mech ukrayinstva [The national idea – is the shield and sword of Ukrainian]. *Psykhoholohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 6-10 [in Ukrainian].
15. Furman, A.V. (2011). Psykhokul'tura ukraïnskoyi mental'nosti [Psychoculture of the Ukrainian mentality]. Ternopil: Ekonomichna dumka. 168 p. [in Ukrainian].
16. Furman, A.V. (2001). Ukraïns'ka mental'nist' ta yiyi kyl'turno-psykhoholohichni koordynaty [Ukrainian mentality and its cultural and psychological coordinates]. *Psykhoholohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 9-73 [in Ukrainian].
17. Furman (Humeniuk), O.Ye. (2008). Teoriia i metodolohiia innovatsiino-psykhoholohichnoho klimatu zahalno-osvitnoho zakladu [Theory and methodology of innovation-psychological climate of the general educational institution]. Yalta-Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky. 340 p. [in Ukrainian].
18. Furman, O.Ye. (2018). Ia-kontseptsiiia yak predmet bahatoaspektynoho teoretyzuvannya [Self-concept as the subject of multi-aspect theorizing]. *Psykhoholohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 38-67 [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

ФУРМАН Анатолій Васильович.

Мовно-мовленнєві ресурси розширення і збагачення українськості.

Дослідження присвячене комплексному висвітленню проблематики *мовно-мовленнєвих ресурсів українськості* як етнічно закоріненого у віках, ментально й соціально самобутнього, психодуховно багатого своєю унікальністю та вишуканістю, масштабно глобального, атрибутивного чинника *буття всесвіту українства*, причому як у рамках державного кордону країни, так і за її межами у часо-просторі інших народів світу. Авторська концепція, реалізуючи архетипні нормативи принципу кватерності та мислевчинкові можливості-засоби вітакультурної методології, обґрунтовує й епістемологічно удетальнює чотири *логіко-змістових модулів* (тобто окремі функціональні вузли рефлексивної миследіяльності) у ролі засадничих способів покровоного розв'язання проблеми максимально широкого задіяння *потенціалу рідної мови* в сучасних, винятково складних, реаліях українського соціуму. Перший крок у цій спіралі свідомісного упрозороення спроможностей українськості становить *ситуаційне осягнення рідної мови* як свободи-екзистенції усуб'єктненого українського духу, котрий правдоточить лише йому притаманною ось-буттєвістю із кожного українця, гурту, спільності, нації в цілому. Доведено, що *рідна мова* у феноменально безкраїх просторах внутрішнього і зовнішнього *мовлення* є живодайне осереддя самозбереження і розвитку титульної нації й одночасно духовне серце соціально неозорой українськості, що в екзистенційному суголоссі організують та консолідовують українське суспільство через чотири основних канали формоутворення свідомості – через життя, особистість, учинки, культуру – і головне з опертям на ресурси та можливості самобутньої *психокультури української ментальності* у її субетнічному розмаїтті і сталій душевній організації, суперечливих формовиявах сили і слабкості, добра і злості, любови і ненависти, мудрости й обмеження, потягу до сакрального, вічного і наповнення реального життя буденним, приземленим. Другий крок – це різнобічно вмотивоване аргументування рідної мови як найважливішої світлиці української людини й водночас як священного ресурсу нації. Обґрунтовано, що в осмисленні сутності і смислу буття мова відіграє роль домівки, оселі, родинного храму, де промінить істина у її миследіяльному втіленні – у живому слові, мовленні, спілкуванні, і де екзистенційовальна думка дає у своєму вактуальненні слово цьому невимовному змислу й далі заповнює у мовний спосіб просвіт ось-буттєвості, утверджуючи подієвість істини і плекаючи сферний потік функціоналів свідомості. Крім того, фактологічно окреслено вельми потужний мовно-мовленнєвий ресурс сучасного українства в кількох аспектах: а) у численних еволюційних продуктах миследіяльності українців, що засвідчують культурну зрілість і складнобарвність їхньої рідної мови; б) у чотиривимірному мегапросторі накопичення корисних знань про мову і мовлення в досвіді непересічної української душі і вільного етнонаціонального духу, що охоплює фонетичний (письмовий) образ, мелодіку, ритм і значення (смісл); в) в інноваційному практикуванні модульно-розвивального навчання, яке доладно поєднує чотири стратегії управління освітнім процесом ЗОШ і ЗВО (наукова, дослідна, самореалізаційна, вітакультурна) під час викладання навчальних предметів/дисциплін, у тому числі й української мови, забезпечуючи інтенсивну українізацію свідомості і

психокультурне зростання здобувачів середньої і вищої освіти. Третій крок *мислерефлексивного вчинення* розкриває потужний евристичний потенціал та унікальні соціокультурні можливості головного мовно-мисленнєвого ресурсу українськості – *поняттєво-категорійного ладу* (передусім масиву вербальних засобів) свідомого відповідального співжиття українців у своїй добровільній зобов'язальності всіх за кожного й кожного за всіх. У цьому інтерпретаційному ракурсі окреслено вісім, почетвірно згрупованих, етапів *категорійної тенези* (слово, ім'я, термін, поняття; категорії окремої науки, загальнонаукової категорії, філософські категорії, категорії культури або світоглядні універсалії) та здійснено низку авторських методологічних узагальнень щодо найкращого задіяння цих засобів для всеохопного розпросторення українськості; зокрема, подано визначення і призначення поняття, умови його перетворення в *концепт*, сформульовано закон еквівалентності понять, зафіксовано (математично і текстово) авторську формулу категорії, а також описано архітектоніку, функції, правила та особливості оперування будь-якою епістемологічно зрілою категорією. Четвертий крок полягає у підсумковому рефлексуванні *ковітально-екзистенційних ресурсів сучасної української мови*, котрі сьогодні, як і впродовж півтисячолітніх історичних випробувань, протистоять *лінгвоциду*, себто мововбивству, яке нині підтверджують драматичні і трагічні події на полях як повномасштабної російсько-української війни, так і *війни мовної*. Аргументовано, що екзистенційна місія рідної мови є основоположна, вітально незамінна, священна, що підтверджують Біблійні вірші, справжні достояники української нації, категорійна матриця української ментальності, етносоціальне та культуротворче призначення національної ідеї. Серед іншого узагальнено, що *письмовий образ становить тіло рідного слова, його звукове оформлення – психічний стан актуального чи потенційного мовця, мелодика і ритміка висловлювань – душу мовлення, а семантика – сам світоясний дух української мови*. Насамкінець висновується, що *українська мова постає у чотирьох вимірах буттєвості нації*, а саме як: 1) *ідентифікатор українськості*, тобто як єдина, сутнісна, дійсна, атрибутивна ознака українця; 2) *кордон нації* – ментальний, топонімічний, соціокультурний, психодуховний; 3) *влада-панування українців* на своїй священній землі, не догоджаючи на шкоду собі будь-яким імперіям, союзам, усіяким охлократіям і вождям-некрофілам; 4) *найпотужніша зброя у мовній війні*, яку будь-що треба виграти, і найголовніша свідомісно-духовна зброя в сьогочасній російсько-українській війні, у якій потрібно здобути нашу заслужену екзистенційну перемогу.

Ключові слова: Україна, українство, рідна мова, національна свідомість, екзистенція-свобода, українськість, мовлення, мовно-мовленнєвий ресурс, буття, світ, життя, українська людина, ковітальність, особистість, спілкування, вчинок, національна культура, слово, поняття, ментальність, психокультура, освітній процес, стратегії управління, *поняттєво-категорійні засоби, формула категорії, категорійна матриця, українська національна ідея, лінгвоцид (мововбивство), мовний україноцентризм.*

ANNOTATION

Anatolii V. FURMAN.

Linguistic-verbal resources for extending the Ukrainianness.

The study is dedicated to a complex explanation of the problematics of linguistic-verbal resources of Ukrainianness as something that was embedded for centuries, something that is related to a mentality, something socially unique, something

psychospiritually diverse in its authenticity and elegance, global in its scale, something that is an attributive factor of *the existence of the Ukrainianness universe* both within the frames of a states border of Ukraine and beyond its borderlines, in the spacetime of the other nations of the world. The authors concept, by implementing the archetypical normative of the quaternity and the cognitive capabilities and tools in the vitacultural methodology, substantiates and epistemologically elaborates on *four logical-semantic modules* (i.e., on the separate functional nodes of reflexive cognitive activity) as fundamental methods for a sequential solving the problem of as broad as possible utilizing the *potential of Ukrainian language* in the modern highly complex realities of Ukrainian society. The first step in this spiral of conscious clarification of the Ukrainianness capabilities is the *situational* understanding of the Ukrainian language as the existence-freedom of the subjectified Ukrainian spirit that remains true only by its inherent essence that comes from each Ukrainian, from a group, from a community, and from the nation as a whole. It has been proven that the *native language* in the phenomenally boundless spaces of internal and external *verbality* is a life-giving center of self-preservation and development of the titular nation and, at the same time, the spiritual heart of socially boundless Ukrainianness, that in the existential unison organize and consolidate Ukrainian society through four main channels of consciousness formation – through life, personality, actions, culture – and most importantly, relying on the resources and capabilities of the original *psycho-culture of the Ukrainian mentality*, in its sub-ethnic diversity and stable spiritual organization, contradictory formations of strength and weakness, good and evil, love and hate, wisdom and limitation, the yearning for the sacred, eternal and the filling a real life with the everyday and mundane at the same time. The *second* step is a multifaceted motivated justification of the native language as the ultimate room of the Ukrainian person and, at the same time as the sacred resource of the nation. It was substantiated that in understanding the essence and content of being, language plays the role of a home, a dwelling, a family temple, where the truth is ought to source in its thought-action embodiment – in a living word, speech, and communication, and where existential thought, in its actual meaning, gives the floor to this ineffable meaning and further fills the space of being-ness in a linguistic way, affirming the eventfulness of truth and nurturing the spheric flow of the functionalities of consciousness. In addition, the very powerful linguistic-verbal resource of modern Ukrainianness is factually outlined in several aspects: a) in the numerous evolutionary products of Ukrainians cognitive activities, which testify to the cultural maturity and complex coloring of their native language; b) in the four-dimensional megaspace of accumulating valuable knowledge about language and speech in the experience of an extraordinary Ukrainian soul and a free ethno-national spirit, encompassing phonetic (written) image, melodics, rhythemics and meaning (sense); c) in the innovative practice of modular-developmental learning, which harmoniously combines four strategies for managing the educational process of secondary schools and higher education institutions (scientific, research, self-realization, vitacultural) when teaching academic subjects/disciplines, including the Ukrainian language, ensuring intensive Ukrainization of consciousness and psychocultural growth of secondary and higher education students. The *third step of cognitive reflective* action reveals the powerful heuristic potential and unique

sociocultural possibilities of the primary linguo-intellectual resource of Ukrainianness, which is the *conceptual and categorical* system (primarily an array of verbal means) of conscious and responsible coexistence of Ukrainians in their voluntary obligation of all for one and one for all. Within this interpretative perspective eight stages of *categorical genesis* are outlined and grouped of four, (word, name, term, concept; categories of a separate science, general scientific category, philosophical categories, categories of culture or worldview universals) and a number methodological generalizations regarding the best use of these means for the comprehensive dissemination of Ukrainianness were made by the author; in particular, the definition and purpose of the notion are given, the conditions for its transformation into a *concept* and the law of the notions equivalence is formulated, along with the author's formula of the category being recorded (both mathematically and textually), and the architectonics, functions, rules, and features of operating with any epistemologically mature category being described. The *fourth step* lies in concluding reflection on the *covital-existential resources* of the modern Ukrainian language, which today, as well as throughout half a millennium of historical trials, are resisting *linguicide*, i.e. language extermination, which is now confirmed by dramatic and tragic events on the fields of both the full-scale Russian-Ukrainian war and the *language war*. It was reasoned that the existential mission of the native language is fundamental, irreplaceable, and sacred, as confirmed by Biblical verses, faithful dignitaries of the Ukrainian nation, the categorical matrix of the Ukrainian mentality, and the ethnosocial and cultural-creative purpose of the national idea. Among other things, it is summarized that the *written image constitutes the body of the native word, its sound design is the mental state of the actual or potential speaker, the melodics and rhythemics of utterances constitute the soul of speech, and semantics are indeed the very luminous spirit of the Ukrainian language*. At the very end, it is concluded that the Ukrainian language appears in four dimensions of the nation's existence, namely as: 1) the identifier of Ukrainianness, that is, as the only essential, fundamental, attributive sign of a Ukrainian; 2) the border of the nation is mental, toponymic, socio-cultural, psycho-spiritual; 3) *the power-dominance* of Ukrainians on their sacred land, not pleasing any empires, unions, all kinds of ochlocracies and necrophiliac leaders to their detriment; 4) *the most powerful weapon in the language war*, which must be won at all costs, and the most important conscious-spiritual weapon in the current Russian-Ukrainian war, in which we must achieve our well-deserved existential victory.

Key words: *Ukraine, Ukrainianness, native language, national consciousness, existence-freedom, Ukrainianness, speech, linguistic-verbal resource, existence, world, life, Ukrainian individual, covitality, personality, communication, deed, national culture, word, notion, mentality, psychoculture, educational process, management strategies, conceptual-categorical means, formula of a category, categorical matrix, Ukrainian national idea, linguicide (language extermination), linguistic Ukrainocentrism.*

Рецензенти:

**д. е. н., проф. Володимир МОВЧАН,
д. психол. н., проф. Віктор МОСКАЛЕЦЬ.**

Надійшла до редакції 13.11.2024.

Підписана до друку 21.11.2024.

Бібліографічний опис для цитування:

Фурман А.В. Мовно-мовленнєві ресурси розширення і збагачення українськості. Психологія і суспільство. 2024. №2. С. 14-23. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.014>

БОЛТИВЕЦЬ Сергій Іванович

ПСИХОЛОГІЯ МОСКОВИТСЬКОГО ҐЕНОЦИДУ: ЗНИЩЕННЯ БЕЗЗАХИСНИХ

Sergii BOLTIVETS
**THE PSYCHOLOGY OF THE MOSCOVITE GENOCIDE:
THE DEFENSELESS ARE DESTROYED**

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.024>

УДК: 159.922.4

Кочова психологія російських загарбників

Росіяни як спадкоємці кочівників, призначення яких полягає у систематичних кочових розбоях, убивствах і пограбуваннях, протягом останнього тисячоліття відомої історії достатньо виразно виявили своє криваве єство, яке перевершує усі відомі своєю жорстокістю війни і воєнні зіткнення інших народів планети. Це призначення московитів-росіян у XIX – XX століттях утілилося в *ідеї панмонголізму*: Європа буде знищена новою, православною ордою, яка є бичем Божим за гріхи Заходу, які полягають у двох нав'язуваних ним цінностях – християнстві і правах людини. Особливий шлях Росії – євразійський, покликаний, знищивши Захід, створити свою імперію від Владивостока до Лісабона.

Дані багатьох опитувань російських громадян свідчать про зростання схвалення ними війни заради знищення всіх українців і завоювання всієї їхньої території. Виходячи з цього, люди, які нездатні чинити опір своїм убивцям, входять до осатанілого наміру росіян знищити усіх людей, але, як засвідчили наслідки російських злочинів у містах Гостомель, Буча, Ірпінь, Бородянка, Маріуполь, Бахмут, Мар'їнка, Рубіжне, Попасна, Волноваха, Лиман, Ізюм, Вугледар, Соледар, Куп'янськ, Авдіївка, Часів Яр та ближніх до них селах, росіяни з не меншою систематичністю і жорсто-

кістю розстрілювали також усіх тварин, які потрапляли їм на очі – собак, котів, корів, кіз, коней. Більше того, собак прибивали за лапи до дерев'яної драбини і з цієї ще живої тварини діставали кишки та вирізали шматки живого м'яса, яке з'їдали.

Голова Луганської обласної військової адміністрації Сергій Гайдай в інтерв'ю (*Фабрика новин*) розповів історію одного-єдиного чоловіка із 80 розстріляних людей, якому вдалось врятуватись від російських окупантів. Так, колоною цивільних машин люди евакуювались із міста Кремінна Луганської області, куди вже зайшли російські війська, розстрілюючи навколишніх. Люди виходили з машин із піднятими руками, махали білими рушниками, ганчірками, футболками, показуючи, що вони цивільні, але росіяни розстріляли всіх. Лише один чоловік був поранений в ногу і впав у кювет. Дочекавшись завершення розстрілу, він виповз з цього місця, ховався від всіх у лісах, так і врятувався. Він виїхав до Польщі і нині перебуває в лікарні – йому роблять операцію. Скалічений чоловік розповів про цей розстріл, який не передбачав жодного розрізнення дорослих і дітей, здорових та інвалідів, – загарбники розстріляли усіх.

Отже, змінюються покоління і виростають люди, нездатні уявити межі жорстокості московитів-росіян, які перебувають у стані постійної мімікрії і так традиційно ховаються від будь-якої відповідальності за вчинені злочини. Уникання *історичної відповідальності* здійс-

нюється шляхом постійної заміни власної с а м о н а з в и – неосигніфікації: росіяни, русские, советские, великороси, московити і т.д. В цілому ж, на наш погляд, заради наукової точності варто брати до уваги всі попередні самоназви сучасних росіян у здійсненні їх дикої історичної місії – знищення будь-яких інших народів, які не вливались до агресивного угруповання у формах орди, улусу, царства, імперії, союзу чи так званої федерації.

Мартін Гайдеггер у своєму «Листі про гуманізм», перекладеному українською мовою проф. А.В. Фурманом, відзначає, що в епоху римської республіки вперше була продумана і поставлена як мета «humanitas»: «Людська людина», homo humanus, котра протиставляє себе «варварській людині», homo barbarous [1, с. 54]. Однак ніяких подібних метаформоз у визнанні хоча б наявності, не кажучи вже про міру цінності людського життя особинами, що привласнювали собі перелічені самоназви, виявити досі не вдалось.

Вочевидь місія знищення усіх інших як життєве кредо московитів-росіян протягом попередніх і нинішнього століття відповідає ролі генетичного чинника, призначення якого полягає у добуванні собі поживи найбільш архаїчним способом полювання на інші народи з метою їхнього вбивства для задоволення власних первинних, передусім матеріальних, потреб. Це втілюється в офіційному проголошуванні верховною владою Росії протягом століть свого найголовнішого призначення, а саме «збирання» та «прирощування земель» і з цим – майна та інших цінностей анексованих країн і народів.

Фактичною межею між місцями побутування московитів є північно-східні межі етнічного розселення українців, а не Уральські гори, штучно внесені до географічного вжитку в період перетворення Московського улусу на самостійне державне утворення – царство – за прикладом європейських країн з ненажерливим потягом до імперської величі. Причому акти московської держави засвідчують тваринний генетичний потяг тодішніх московитів, успадкований нинішніми росіянами, до вбивств, крадіжок і вихвалень своєї підлоти. Зокрема, це виконання указу московського царя щодо тотальних убивств «литовських людей», спалювання дотла тогочасних міст Слуцька, Клецька, Слоніма, Миші, Новиши, Столовичів, Миру, багатьох сіл та інших поселень Литовської Держави московитами:

«...І за твоїм державним указом вийшли ми з-під Слуцька зі всіма твоїми державними зкінними і пішими людьми до Слоніма 26 серпня. А йдучи дорогою, ми палили по обидві сторони села і хутори, і хліб, і сіно, і всілякі кінські корми, й людей убивали, і в полон брали, і розоряли зовсім без залишку, і розоряти посилали... щастям твоїм державні озброєні люди ... в місто Клецьк в'їхали ... і твої державні люди у Клецьку в місті і навколо литовських людей вбили всіх; і містечко Мишь випалили і зовсім розорили без залишку... Долгоруков... і ... Ізмайлов, йдучи із Новомиші до мене до Клецька... заходили до містечка Столовичі, і ... містечко Столовичі порубали, і зовсім розорили без залишку... А за твоїм державним указом наказав я товаришам своїм... від Клецька йти війною до Слоніма живими і невоєваними місцями різними дорогами; і наказував їм ті місця воювати, і людей вбивати, і в полон брати, і села, і хутори, і хліб, і сіно і всілякі кінські корми палити, і зовсім без залишку розорювати... І за твоїм державним... наказом, товариші мої... місто Мир та інші міста, і села, і хутори по різних дорогах... зовсім розорювали без залишку. Місто Слонім і слободи, і Журавицький уніатський монастир, кам'яне місто, і біля Журавицького монастиря слободи ... випалили. І багато міст, і сіл, і хуторів, і за Слонім верст по 20 і більше, випалили і розорили... А назад від Слоніму йшли товариші мої іншими різними дорогами житловими і невоєваними місцями, і ті місця також завойовували і палили, і людей вбивали...» (Акты московского государства. Т. 2. СПб., 1894. Отписка боярина и воеводы кн. Алексея Трубецкого о нескольких победах над литовскими людьми, и о взятии и сожжении нескольких литовских городов, и государева грамота с похвалою боярам 1655 г. № 717-й. С. 437-439).

Нині мало хто в Європі згадує більш як трьохсотлітню Батуринську трагедію України, коли 2 листопада 1708 року московські війська захопили і знищили українську столицю гетьмана Мазепи – місто Батурин. Були зарізані всі мешканці міста, незалежно від віку і статі – дитячі обпалені кістки стирчали із залишків знищених будівель Батурина, що їх ми спостерігали під час реконструкції спаленого міста у 2006 – 2010 роках. Загинуло 15 тис. батуринців – дорослих і дітей. Саме місто було пограбоване, у тому числі і православні храми, а потім спалене, а церкви знищені.

Тогочасні європейські газети так називали московські злочини у Батурині: «Страшна різанина», «Вся Україна у крові», «Жінки і діти на вістрях шабель». З цими назвами виходили провідні газети Франції «Gazette de France», «Paris Gazette», «Lettres Historique», «Mercure historique», «Clef du Cabinet». Газети свідчили, що московський цар страшний і жадібний до крові в Україні, а всі мешканці Батурина, незважаючи на вік і стать, вирізані, як це наказують нелюдські звичаї московитів.

Чому росіяни знищують усе на своєму шляху?

Тотальне знищення росіянами цивільної і соціальної інфраструктури України, з одного боку, підтверджує втілення їхньої спадкоємної *андрофагії*, зафіксованої в історичних джерелах, а з іншого – вказує на кочовий євразійський поклик від Владивостока до Лісабона, на який на підставі емпіричних спостережень звернула увагу в одному зі своїх інтерв'ю (*Фабрика новин*) заступниця Міністра оборони України Ганна Маляр: «Є припущення: вони знищують інфраструктуру цивільну і соціальну, тому що вона їх не цікавить, адже у них плани використати територію України як плацдарм, щоби рухатися далі. Швидше за все – це не кінцева мета, і якщо зараз не зупинити Путіна всім світом, він піде з території України війною на європейський світ».

Отож постійні ракетні та артилерійські обстріли, авіаційні бомбардування, дистанційне мінування соціальної інфраструктури міст і сіл України перешкоджає базовим потребам цивільних мешканців, але насамперед загрожує їхньому життю. Створені вибухами вирви і завали, а також заборонені чинними міжнародними конвенціями міни уповільненої дії, які чекають на детонацію протягом багатьох днів, так звані «міни-розтяжки», російські замуфльовані міни під різні предмети, змушують уживати особливих заходів для збереження життів. При цьому відкриті простори є особливо небезпечні для виживання, оскільки дають змогу російським артилеристам і пілотам бомбардувальної авіації наводити за допомогою безпілотників ствольну або ракетну артилерію, авіаційне бомбардування на живі мішені.

Таким чином росіяни роблять землі України непридатними для життя, що засвідчує їхній

головний намір – знищення усієї української нації, а відтак *учинення злочину геноциду*, оскільки подальше проживання українців на цих територіях не передбачається.

Беззахисними є ті, хто не повністю розуміє воєнну ситуацію

До незрілих належать люди з обмеженим розумінням воєнної ситуації, хоча неповне її осягнення властиве будь-якій дорослій особистості, тому що перебіг російської військової агресії є, по-перше, неприйнятним злочином і, по-друге, дисонує всьому попередньому життєвому досвіду. До війни як до процесу людинобвиства неможливо пристосуватись, оскільки кожне нове вбивство наближає знищення усіх, хто ще живий, разом із набутим ними раніше ковітальним досвідом.

Психіка, як відомо, – це чутливий сторож фізичного існування кожної живої істоти як на нашій планеті, так і в усіх закутках космосу, де існують достатні умови для розвитку життя. Війна як процес заподіяння смерті усім живим істотам зумовлює виникнення у людей, тварин, птахів, комах та інших носіїв життя специфічних реакцій за загрозу власному існуванню. Це стосується насамперед здорових функційних станів психіки людини і має свої особливості в дитячому віці.

У дорослих і дітей без встановленої інвалідності за хронічним психічним захворюванням, так і для осіб з названою інвалідністю, клінічні обстеження засвідчують зростання кількості випадків *психічної травматизації* та їх наслідків, що охоплюють появу стресових розладів, тривожних й особливо панічних станів та фобій, узалежнень, депресії, а також психотичних симптомів, включаючи їх параноїдні, шизоїдні, дисоціальні, істероїдні, ананкастичні та інші вияви.

Тривале воєнне повсякдення впливає на посилення, розширення і поглиблення взаємозв'язків між стресом і розладами особистості, на збільшення кількості пацієнтів з комплексним посттравматичним стресовим розладом (ПТСР) та аналогічними відтермінованими розладами. Серед мирного населення, військових і медичних працівників збільшується кількість типових воєнних травм – черепно-мозкових, поранень різних ділянок тіла і виникнення пов'язаних з ними фантомних болей, станів емоційної нестабільності та виснаження. Психічна травматизація охоплює

широке коло людей, серед яких найбільш схильними до прояву несприятливих наслідків для психічного здоров'я у майбутньому є діти і підлітки.

Обмеження розумінневого поля та фізичних можливостей притаманні найбільш вразливим категоріям населення, до яких належать і неповнолітні, й особи з обмеженими спроможностями внаслідок інвалідності. Воєнні дії призводять до переходу з однієї категорії в іншу, тобто до інвалідизації як дорослих, так і дітей без розрізнення віку і статі.

Російська ідея знищення українських дітей

Воєнне знищення дітей та молоді в Україні передбачене як проголошеними імперськими цілями війни Росії проти Української держави та українського народу, так і варварською практикою її ведення. Названі цілі денацифікації та демілітаризації позначають російське розуміння знищення будь-якого народу, який не належить до російського. Тут маркером є російська мова (денацифікація), а способом – військове придушення опору надуманого ворога (демілітаризація). Рашійська ідея про те, що Росія закінчується там, де закінчується російська мова, на практиці означає, що кордони РФ не закінчуються ніде, оскільки російські загарбники є кочівниками на всіх доступних їм просторах Євразії, де їм періодично щастить не наражатися на рішучий військовий опір.

У ставленні до людей будь-яких інших національностей, крім російського народу, росіяни ставили і сьогодні ставлять собі за мету знищити, передусім найбільш вразливі верстви, які розглядаються одночасно і як обуза в ході війни, і як небажані свідки воєнних злочинів, і як непотріб, який неможливо використати ніяким іншим чином, крім задоволення сексуальних потягів, садистської компенсації власної особистісної неповноцінності та наживи пограбування. До цих верств насамперед належать діти, жінки і люди з обмеженими можливостями. Настанова про те, що для перемоги над Україною росіяни зобов'язані знищити українських дітей, не має єдиного автора, оскільки практично втілюється російськими загарбниками без винятків, які потребують свого окремого вивчення як дія всупереч загальному правилу. Цим самим росіяни реалізують близьку і зрозумілу для кожного практичну ідею «повної зачистки ворожої для них нації» як єдиного їхнього шансу.

Наміри знищення всіх українських дітей особливо виразно висловлювались і пропагувались одним з найвідоміших російських письменників Захаром Прилепіним, справжнє ім'я якого – Євген Миколайович Прилепін. Але він відомий також як Євген Лавлінський – депутат Державної думи Російської Федерації, лауреат премії Уряду Росії в галузі культури і ряду інших премій, чії твори видавались англійською, німецькою, французькою, італійською, китайською, данською, норвезькою, польською, болгарською, румунською, вірменською мовами. Цей російський письменник із 2014 року в складі збройних формувань особисто брав участь у війні проти України. Фотографія та оригінал заклику Захара Прилепіна до вбивства українських дітей наведено у соцмережах. Його основний зміст такий: **«Для перемоги над Україною ми повинні ЗНИЩИТИ УКРАЇНСЬКИХ ДІТЕЙ. Тільки повна зачистка нації! Це – єдиний шанс».**

Росіяни як спадкоємці кочівників, призначення яких полягає у систематичних кочових розбоях, вбивствах і пограбуваннях, протягом останнього тисячоліття відомої історії достатньо виразно виявили своє криваве ество, яке перевершує всі відомі своєю жорстокістю війни і воєнні зіткнення інших народів планети. Це призначення росіян у XIX – XX століттях втілювалось в ідеї панмонголізму: Європа буде знищена новою, православною ордою, яка є бичем Божим за гріхи Заходу, які полягають у двох нав'язуваних ним цінностях – у християнстві та у правах людини. Особливий шлях Росії – євразійський, покликаний, знищивши Захід, створити свою імперію від Владивостока до Лісабона. Дані багатьох опитувань російських громадян свідчать про зростання індексу схвалення ними війни заради знищення всіх українців і повного завоювання їхньої території.

Люди з обмеженим розумінням воєнної ситуації

Незрілі дорослі люди – це ті, хто обмежено розуміє теперішню воєнну ситуацію. Звісно, що неповне її осягнення властиве будь-якій особі, оскільки кожна є неповторна, але з типовими, узвичаєними поглядами, що відповідають її попередньому життєвому досвіду.

Психіка – чутливий барометр фізичного існування кожного живої істоти на планеті Земля. Очевидно, що ситуація війни в Україні впливає на посилення, розширення і поглиб-

лення взаємозв'язків між стресом і розладами особистості, на збільшення кількості пацієнтів з комплексним та відтермінованим ПТСР. Серед мирного населення, військових і медичних працівників збільшується кількість різноманітних воєнних травм – черепно-мозкових, поранень різних ділянок тіла і виникнення пов'язаних з ними фантомних болей, станів емоційної нестабільності та виснаження. Психічна травматизація охоплює широке коло населення, серед яких найбільш схильними до прояву несприятливих наслідків для психічного здоров'я є діти, підлітки та особи з обмеженими можливостями внаслідок інвалідності.

Воєнні переживання української молоді

Ми звернулись до молодих людей у віці 15 – 19 років з проханням розповісти про свої переживання внаслідок військового нападу РФ на Україну, починаючи з 2014 року, і широко-масштабного масованого вторгнення 24 лютого 2022. У письмовій формі треба було відповісти на єдине запитання: «Ваше самопочуття і переживання внаслідок перенесених воєнних подій». Відгукнулись із відповіддю 117 молодих людей з міст Вишневе, Ворзель, Броварі, Тетіїв, Фастів, Вишгород, Бориспіль, Обухів, селища Горностайпіль Вишгородського району, сіл Білогородка, Петропавлівська Борщагівка, Софіївська Борщагівка, Дмитрівка, селища Коцюбинське Бучанського району, сіл Олізарівка, Нові Петрівці, Старі Петрівці Вишгородського району Київської області, міст Лубни Полтавської області, Мелітополь Запорізької області, Ромни Сумської області, Новомиргород Кіровоградської області, Коростень, Звягель Житомирської області, селищ Веселинове Вознесенського району Миколаївської області, Короп Новгород-Сіверського району Чернігівської області, Смоліне Новоукраїнського району Кіровоградської області, Ставище Білоцерківського району Київської області, Асканія-Нова Каховського району Херсонської області, сіл Риботин Новгород-Сіверського району Чернігівської області, Боложівка Кременецького району Тернопільської області, Новогорівка Токмацького району Запорізької області, Ободівка Гайсинського району Вінницької області, міст Києва, Херсона, Миколаєва, Черкас, Луганська. Серед опитаної молоді 116 або 99,2% належали до своєї батьківсько-материнської родини і мешкали з батьками, а 1 молода особа, або 0,85 % мешка-

ла у самостійно створеній сім'ї. Близько третини молодих сімей змушені були переміщуватись або евакуююватись у межах України або за її кордон унаслідок наступу російських військ. Автори розповідей погодились надати свідчення про пережите нашому журналу, зберігаючи вживання своїх імен і прізвищ.

Так, до прикладу, 17-річна Марта Гавриленко з міста Бердичева Житомирської області розповіла: «Війна зачепила нашу родину набагато раніше, ще десять років тому в 2014 році... Чесно кажучи, той період я не зовсім пам'ятаю, мені було всього сім років і все, що відбувалося, я знала та чула лише від мами і вітчима. Все, що я пам'ятаю, це те, що мій вітчим був змушений піти в АТО, мамі не хотілось відпускати його, а я мала ще зовсім не розуміла, куди він повинен піти... Згадую, як ми з мамою ходили до нашої міської військової частини, щоб інколи, коли була можливість, передати йому якісь речі. Було дуже тяжко у фінансовому плані, моя мама тоді працювала на ринку продавцем взуття й отримувала зовсім мізерні гроші. Окрім того, що треба було повністю одягнути та підготувати вітчима до АТО, потрібні були ще гроші на моє навчання й на наше з мамою проживання. Отож той час я пам'ятаю якимись уривками: Майдан, вітчиму потрібно йти в АТО, фінансові проблеми, нервові зриви у мами, передачки вітчиму та його приїзд вже додому. Більше я по суті не можу розповісти нічого, окрім того, що вітчим оповідав мені якісь історії після свого приїзду про те, що було там, де був він... Ті історії я, на жаль, уже не пам'ятаю. Але тепер дуже захотіла знову послухати».

17-річна Марія Гончар із села Білогородка Київської області розповіла: «24 лютого 2022 року мій день почався о 5:15 від великої кількості повідомлень від мого хлопця, який прокинувся від двох вибухів на іншому кінці Києва. Ще нічого не усвідомлюючи, я почала дуже сильно сварити людей: «Чому люди не розуміють, що у такій ситуації, ну ніяк не можна щось підірвати?», на що почула слова про те, що це були точно не феєрверки. Інформації в Інтернеті ще не було. За два дні до того я плакала через повідомлення від хлопця, що його сім'я прийняла рішення якомога швидше їхати з Києва. Ще через день я хвора провела з ним весь день, поспала дві години, і от, я встаю з ліжка з температурою 38,5, а ще через пів години лягаю на підлогу від свисту першої ракети. Я погано пам'ятаю, про що думала, просто мовчки збирала речі та не вірила, що це все зі мною і це не жарг. На той момент батьки, на плечі яких ліг важкий вибір, вирішили, що безпечніше буде поїхати за місто – у село Озера, що під Гостомелем. Це, як потім з'ясувалося, була велика помилка.

Нас було 11 людей: наша сім'я, сім'я брата тата та бабуся з дідусем. Страшно стало ще тоді, коли тато завів нас і терміново поїхав на роботу, оскільки в нього на станції технічного обслуговування стояли машини людей, і вони з командою за день усе поремонтували, щоб люди могли виїхати. Тато встиг повернутись, але поки його не було, стан тільки погіршився. Від злітних смуг «Антонова» мене відділяв лише один кілометр. 20 гелікоптерів над головою, купа ракет та вибухів.

На ранок 25 лютого все село було вже під окупацією.

Занадто багато подій, які вплинули на мене: жах, який охоплював кожну секунду, поки колона розміром у 400 одиниць бойової техніки проїжджала за воротами нашого двору, ще гірше – напруження, коли колона зупиняється, і ти не можеш знати, яка наступна дія, чи поїдуть вони далі, чи підуть по хатах людей? Відчуття провини за те, що такі не змогла зупинити батьків по дорозі сюди і того, що ми потягнули за собою всю родину. Страх, коли не роздумуючи, затулила собою молодших братів, коли вже під окупацією нам постукали у вікно, біль за те, що вони ще діти й не заслуговують на таке дитинство, щоденні прильоти, танки на городі, жерло хоч одного з яких було стабільно направлене на нас, відсутність зв'язку, ведення воєнного щоденника, який досі існує та описує всі два тижні окупації, щоденні прильоти. Ми намагались удавати, що все буде добре, пили чай, грали в шахи та карти вечорами, читали, готували їжу, жартували, але це не те, що викарбовується у пам'яті як жах. Наразі я відчуваю тільки лють і жалість за на той момент занадто маленьку Машу, яка провела свій день народження з думками про те, що, можливо, це останній день народження у її житті, про те, як мама плакала зранку, тому що в її дитини цей день має бути саме таким, про те, як пропав мій двоюрідний дядько, якого в мій день народження викрали у центрі села, хоча ще декілька годин тому ми ділили один стіл. Зараз ця людина вже не з нами, і хоча за все своє життя він не був кращим батьком, багато пив, розлучився з дружиною, війна показала його іншим: з початку війни з ним жив його батько (мій двоюрідний дідусь), я вперше побачила, як вони обійнялися і поговорили, і я вдячна за це.

Найбільше на мене вплинуло рішення їхати: 10 березня мали організувати коридор до Бучі, але на ранок, коли всі речі були вже зібрані, цього не сталося. Цей день я пам'ятаю краще за все, я писала всі номери телефонів і дані на папірцях з думкою, що більше ніколи їх не перечитаю, жінки з дітьми малювали плакати з написами «Діти», рвали постільну білизну та робили білі прапори і пов'язки, які й досі я бережу у себе разом із папірцями.

Я пам'ятаю слова дідуся про те, що він не поїде з батьківської хати, пам'ятаю мовчазну думу всієї сім'ї, яку так ніхто у той день і не озвучив; думку про те, що, якщо ми не спробуємо вийхати, то на нас просто ляже дах; думку про те, що ми всі не доїдемо; свій крик після слів тата до мами: «Якщо щось станеться у дорозі з дітьми, ти готова взяти цю відповідальність?», а також про те, що я просто хочу жити. Мабуть, я ніколи не зрозумію, як із цим жити, як жити з думкою про тих, кого зі мною нема і більше не буде; про те, що колону до нас та колону після нас було розстріляно і ніхто не вижив; як жити зі спогадами про те, що на першому російському блокпосту солдат, дивлячись мені у вічі та тримаючи автомат біля мого скла просто сказав: «Звініте, ми не знаємо?»

Розповідь 15-річної Єлизавети Дінул з Києва охоплює сумніви і переживання останнього передвоєнного дня: «23 лютого 2022 року ранок почався не з кави, а з тягучого почуття замішання та безвиході. Вже близько місяця я мучилася від панічних новин, що передікали війну в Україні. Неохоче поснідавши, я почала збиратися до школи. Перебираючи підручники та зошити до сьогоднішніх занять, я не могла думати ні про що інше, як про найближче майбутнє, що не віщувало нічого

доброго для мене, моєї родини та країни. Ці думки вганяли мене в тугу і депресію, і похід до школи обіцяв звільнення від них.

Прийшовши до школи, я сподівалася забути про нескінченні завдання і заняття, однак і тут я не знайшла спокою. Клас розділився на два табори. Одні однокласники твердили, що російські військові навчання на кордоні лише гра м'язами й ніхто у здоровому глузді не починатиме війну, надворі ж двадцять перше століття. Інші ж говорили: «Немає сумнівів, війни бути. Також її пророкують американські експерти та військові аналітики».

Наприкінці навчального дня у мене в голові їхні голоси змішалися в ураган жаху та невизначеності. Нарешті, вирвавшись із цього оплоту жаху, я прийшла додому. Моральних та фізичних сил уже не було, і не дивлячись на прохання матері допомогти їй по дому та не виконавши домашнє завдання, я лягла спати. На подив, думки про намічену погану оцінку через невиконане домашнє завдання допомогли мені відволіктися, і я спокійно заснула міцним сном.

24 лютого 2022 року о 6 годині ранку несподівано для мене, мама, яка не вставала раніше 8, увірвалася до моєї кімнати вся в сльозах та істеричі. Вона нерозбірливо щось говорила, і я з просоння не могла розібрати жодного слова. Однак наступні слова я запам'ятала на все життя: «Почалася війна, треба збирати речі та їхати». На подив для себе, я відреагувала на цю новину досить спокійно. Чи то зіграло свою роль емоційне вигоряння, чи то у глибині душі я вважала війну неминучою і готувалася до її початку. Так чи інакше, їхати мені зовсім не хотілося. Я не могла й уявити, що так легко покину свій рідний та улюблений будинок. І поки я роздумувала над цією думкою, мама встигла заспокоїтися, вона сіла в нашої вітальні та покликала мене. Ми довго обговорювали наші подальші дії, перебираючи безліч варіантів та рішень. Але із самого початку цієї розмови ми вже знали, чим вона закінчилася: їхати нам за великим рахунком і нікуди, віддалені звуки вибухів нас не дуже турбували, тому ми вирішили залишитися вдома. Ми були раді цьому рішення, оскільки обидві не хотіли його покинути. Після розмови ми негайно побігли в магазин, щоб закупитися всім необхідним. Люди неспокійно й квапливо ходили вулицями, інколи озиралося у чисте небо. Цілі сім'ї вантажили речі у свої машини та виїжджали якомога далі звідси. Підійшовши до магазину, ми виявили, що не тільки у нас різко з'явилася термінова потреба у продуктах. Вся «Фора» була заповнена відвідувачами, котрі панікували. Ми швидко завантажили з дивом знайдений візок продукти та речі першої потреби. Ми були готові розплачуватися. На касі була величезна черга, що тягнулася аж до далеких стелажів. Півтори години ми стояли в ній, спостерігаючи за людьми. Деякі вантажили стільки їжі, що, мабуть, їм би вистачило на місяць, інші ж невдоволено кидали свої продукти і йшли, виявивши, що банківські картки перестали працювати. Нарешті ми оплатили свої продукти й потягли їх додому. Поголовна паніка та дезорієнтація, ось що мене здивувало у людях. Попри місяць натяків та підготовки до цієї війни, більшість не могла й повірити, що вона розпочнеться»

Імперські наміри тотального знищення всіх інших націй, сформульована і оприлюднена як мета російської

війни проти українців закономірно призвели до зростання природної захисної реакції самоідентифікації, як це відбувалось у трагічні періоди гострої потреби в обстоюванні права на життя кожного поляка, єврея, француза і притомної людини будь-якої іншої нації. Перед смертю на гладіаторській арені у полонених римлянами німців яскраво поставала у тьмянічій свідомості німецька вітчизна, звідки вони були обернуті на рабство. Єврейський психолог Лев Виготський, обґрунтовуючи у своїх записниках життєву потребу євреїв у створенні власної держави, описував випадки вбивства єврея євреєм на фронтах Першої світової війни, оскільки вони змушені були вмирати за інтереси чужих їм держав і відповідних націй.

Свої відчуття опитаний нами 17-річний юнак Іван Доценко висловив так: «Я намагаюсь згадати ті перші дні, коли моє життя змінилося безповоротно. Не пам'ятаю. Бачу тільки мамині очі і чую її слова: «Синку – війна». Спочатку не зрозумів, не второпав. Серце не приймало, розум не осягав, душа торопіла. Що ти кажеш, мамо? Не може бути війни, там наші друзі, там є далекі родичі. Це не може бути. Це не може статися. Сталось. Коли почув перші вибухи, коли війська вже ворога, а не сусіда, підійшли до Києва, то моє серце стало каменем, душа посивіла, розум охолов. Пройшло багато часу. Пройшла вічність, не те, що доба. Серце – «тук-тук», душа – «я тут», розум – «тримайся». Я відчув себе нового, іншого. Українець. Я не просто людина. Я – Українець.

Я з дитинства слухав мамині казки, читав багато книжок російською, засинав під мамині пісні. Вона співала багато українських пісень. Я їх дуже любив. Проте у сім'ї ми розмовляли російською... І ось тепер усе змінилося. Я – Українець. І перше, що я зробив, – заговорив українською. Мені було дуже легко це зробити. Закінчив 11 класів під виттям тривоги. Випускний – дистанційно. Вступив у два заклади вищої освіти. І все це під черговим виттям тривоги та ударами ракет по улюбленому місту. Було страшно. І досі страшно. Але з кожним днем у мене більше впевненості у своїй національній гордості. Ми переможемо. Я тут, на своїй землі. Я – Українець.

Пишу під виття тривоги. Пам'ятаю, я – Українець!

17-річний Артем Ємець із Києва повідомив: «Я спокійно спав, і тут собака моєї сестри загавкав і розбудив мене. Я почув якісь вибухи, але я подумав, що це якісь люди запускають феєрверки або петарди. Раніше в нас це доволі часто відбувалось. Але вибухи не припинялися. Пізніше я зрозумів, що це московські ракети. Мені написали повідомлення батьки на телефон, а також двоє моїх друзів. Я дуже радий, що в мене є такі чудові друзі. Вже вдень було видно танки, але не було зрозуміло, чи вони ворожі, чи українські».

18-річна Христина Іванченко з міста Нова Каховка розповіла: «Ми з чоловіком жили в мирному місті Нова Каховка, в нас була своя квартира, дача на березі річки Дніпро біля Каховської ГЕС. Також у місті жила мама чоловіка, з якою ми гарно спілкувались і в нас все було добре до 24.02.2022 року, поки війна не постукала нам у двері... Вранці ми прокинулися, але не як зазвичай від будильника, а від вибухів, як би сумно це не було. Нам дзвонить мама чоловіка вся на нервах, і каже, що в нас по місту їздять танки та БТР із російськими прапора-

ми. Це прозвучало настільки страшно, що від цих слів мене зателіпало, і я почала плакати. Чоловік намагався мене заспокоїти, але мені в цей момент було дуже важко на душі: я не знала, як нам жити далі. Через деякий час нас почали бомбардувати, обстрілювати з різних видів артилерії і це було дуже страшно. Ми, не довго думаючи, зібралися, заїхали за мамою чоловіка та поїхали на дачу, де був хоч якийсь підвал. Зібрали і ми і вона всю їжу, яка була в нас вдома, і поїхали. Їхали дуже швидко на ту дачу всі на нервах, але доїхали добре.

Там жили дуже довго, але їжа дуже швидко закінчилась, і тому ми вирішили повернутися додому, а маму чоловіка забрати до себе. Невдовзі мені сказали, що потрібно повертатися на роботу, адже я працювала медсестрою в міській лікарні. І нам доводилося загарбників лікувати та годувати, а вони нам могли загрожувати, якщо ми відмовлялись виконувати їхні доручення. Так вони згвалтували мою колегу. Про це довгий час ніхто не знав, але потім вона розповіла цю страшну історію, а я аж заплакала із жалю до неї.

Проживши сім місяців під окупацією, мене чоловік змусив виїхати до Кривого Рогу, де жила моя мама, і саме до неї я й поїхала. В той день, коли я мала їхати гуманітарним коридором, я прийшла на зупинку, де стояли люди, які також хотіли виїхати. Коли прибув автобус, у нього сіло багато людей, а на мене та ще на декількох людей не вистачало місця. Нам призначили поїздку наступного дня, і я погодилась. А наступного разу я прийшла однією із перших, тому добралася додому в Кривий Ріг. Дорога була дуже довга та важка: велика кількість блокпостів, постійні перевірки телефонів, також навколо вибухи, було страшно. Також, як я дізналася пізніше, той автобус, яким я мала їхати раніше, розстріляли російські окупанти. Тому я собі подумала: «Мене врятувало те, що мені не вистачило місця».

Про перебування в окупації свідчить 16-річна Вероніка Клокун: «Я спала, а мій дядько прийшов мене будити, щоб сказати, що почалася війна. А я йому не повірила, бо він такий, що любить пожартувати, але минає дві-три секунди і я чую вибух. Я зрозуміла, що це вже не жарти. У мене почалася дуже велика паніка, я дуже сильно нервувала, адже переживала за своїх рідних, які перебували в іншому місці. Крім того, мама дуже нервувала та сама не могла нічого зрозуміти, тому що все почалося дуже різко. До того ж у мами є ще три маленькі дитини, яких вона не могла залишити просто так у квартирі. Ми дізналися про те, що в нашому будинку є підвал, але він був не дуже надійний. Але на той момент ми не могли думати про щось інше – головне сховатися. Тому ми спустилися до підвалу і там пробули три дні. Повітря там було жакливе, але були дошки, на яких ми спали. Щоночі і кожного ранку ми чули, як воно гупає, а я дуже сильно переживала, щоб не прилетіло в наш будинок, піла багато заспокоїливих, не один раз втрачала свідомість, бо дуже сильно переживала.

В магазинах їжі зовсім не було і ми їли те, що позалишалось. На другий день переховування у підвалі нам сказали, що росіяни бігають нашим містом, вриваються у квартири і розстрілюють усіх. Після цієї звістки почалась дуже велика паніка, а я просто не знала, що мені робити і куди діватися. Ми замкнули двері так, щоб точно ніхто не увійшов, та придумали ключове слово, яке знали всі, хто перебував у підвалі. І з нами було

багато маленьких дітей і вагітних жінок, які також вельми сильно переживали. Минуло три дні, і всі почали виходити з підвалу, розуміючи, що з тим повітрям, яке там, довго не пробудеш. Ми повернулися додому. Вдома не було ні світла, ані опалення: було дуже холодно, щоразу, коли були вибухи, ми бігли в коридор».

Переживання на межі життя і смерті відтворює і 17-річна Юлія Косерик: «Напередодні двадцять четвертого лютого абсолютно все було просякнуто війною. Це слово лунало скрізь, усі про це говорили, всі застерігали і, зважаючи на мою хронічну тривожність, я не могла не перейматися через це. Власне двадцять третього лютого, пізно ввечері, ми з мамою сиділи на кухні й обговорювали саме це, вночі того ж дня я бачила сон із війною, він був віщий, тому що вже о п'ятій ранку мене розбудила мама зі страшними словами: «Почалась війна, ми їдемо до дідуся з бабусею». Все, що я взяла із собою тоді, – теплі речі, кота, зарядні пристрої, коробку з дрібницями, які дарував мені хлопець за час наших стосунків. І ми вирушили туди, куди не варто було їхати – у село Стомянка, що біля Ірпеня, – там живуть мої бабуся і дідусь...

Описати словами неможливо мій стан того дня. Війна була для мене найбільшим страхом у житті. Ще у школі під час уроків історії я не могла уявити, як люди жили у повсякденні війни, я боялась однієї лише думки про це. І ось цей найбільший страх прийшов до мене, прямо на поріг, у мій дім. Горе, страх, холод, біль – ось що для мене двадцять четвертого лютого дві тисячі двадцять другого року.

Ми провели в селі Стоянці десять днів із першого ж дня повномасштабного вторгнення. Це найдовші десять днів у моєму житті, і наймогочніші. Я, звісно, не можу це порівняти з тим жахом, який переживали люди в Бучі та Ірпені. Звичайно, мені пощастило лишитись живою і не потрапити в окупацію. Проте для мене це найбільший страх і стрес, який я переживала на мій досить скромний вік. Через сильний стрес усі ці десять днів я не могла їсти взагалі, а якщо щось і їла, то нудило, втратила шість кілограмів, не могла спати, мене трусило від страху кожні кілька хвилин.

Ми з родиною провели у підвалі сусідів без світла кілька днів. Під обстрілами ще кілька днів. Я боялась увесь час, безперервно читала новини, постійно з тремтливими руками. Систематично дзвонила хлопцю і друзям, щоб заспокоїтись. З кожним днем обстріли були все ближче і ближче до нас. Не було надії, що це закінчиться скоро, була надія на зелений коридор та евакуацію. Але ж ні, вони обстрілюють машини, вбивають мирних, які тікають, вони не дають шансів вижити. Мільйон історій про розстріляних сусідів по дорозі, тисячі історій про зниклих безвісти, це все лякало і змушувало ще лишатись там.

«Мам, я не хочу помирати, будь ласка, давай їхати звідси поки не пізно», – казала я це мамі кожен день. Це було найважче – вирішити їхати, тікати в невідомість. Проте виходу не було, я була на грані зриву, моя сестра Аля захворіла, ситуація ставала все гірше, а обстрілів було більше і більше. І от шостого березня я бачу у вікні величезну колону машин, які виїжджають з нашого села на великій швидкості. Це був найкращий час, щоб тікати, – тоді було затишшя. В той же день до нас у дім

прийшов сусід і повідомив нам, що він буде пробувати виїжджати зі своєю дружиною і сином. Звичайно ж я, мама і Аля вирішуємо їхати на своїй машині разом з ними. Ми проклали на мапі, на нашу думку, найбезпечніший маршрут зі Стомянки, підготували пелюшки та бинти на випадок поранень і такі вирушили. Нас проводжали бабуся з дідусем, плачучи, бо не знали чи ми ще зустрінемося. На шаленій швидкості, з тремтячим серцем, ми мчали крізь ліс і блокпости. Ми їхали, як скажені, чуючи віддалені вибухи. Кілька хвилин, які тягнулись вічність, і ми в безпеці. Цілі, живі, здорові, без поранень. Щасливі і зі сльозами на очах ми виїхали з Києва. Прямували майже без зупинок до Вінниці, а далі – за кордон. Не забуду ніколи те відчуття полегшення, коли ми виїхали з Києва, зупинились у Білій Церкві, вибігли з машини, обіймалися з сусідами і знову плакали. Наступного дня бабуся і дідусь також виїхали за нами, тією ж дорогою. А ще через день на тій дорозі вже стояли розстріляні машини: блокпост більше не був українським, окупанти захопили його. Ми виїхали дуже вчасно, і все завдяки моїй хоробрій мамі, вона мій янгол-охоронець.»

«24 лютого, – написала 18-річна Світлана Марценюк, – я не могла повірити, що це правда. Чути вибухи, паніку, порожні магазини. Я перебувала у селі Нові Петрівці Вишгородського району. В перший день літали гелікоптери над дахами, видно було, як летять ракети, чути вибухи. Що буде далі, невідомо. Пізніше я поїхала в Тернопіль. На залізничному вокзалі тисячі людей їдуть, не знаючи куди. У потязі люди сиділи на підлозі.

В Тернополі, у селищі Козова, я жила із сім'єю з Харкова, які втратили все, що мали. Потім я вирушила до Риги, і влітку повернулася. Протягом усього часу війни я бачила «Гради» і чула вибухи, спостерігала, як збивали ракети. Пережила розлуку з близькими, час, коли не було світла і зв'язку, і чула безліч історій від знайомих про те, як змінилося їхнє життя, що розбило моє серце.

Моя сусідка поїхала в Димер до батьків, де була під окупацією. Зв'язку з нею не було. Друг втратив будинок, де жило сім-вісім родин, і загинув дворічний хлопчик. Знайома, яку я давно не бачила, опинилася в Маріуполі, була вагітною. Її вивезли на територію терористів, де вона народила синопка у жахливих умовах і ледве втекла звідти. Багато знайомих, на жаль, ніколи вже не побачу. Життя змінилося після початку повномасштабної війни, змінилися цінності, мрії і кожен з нас уже ніколи не буде таким, як раніше.»

Розповіді молодих людей про власні травматичні воєнні переживання багатомірні, неповторні і нескінченні в безмежжі воєнних наслідків для кожної людини, якій пощастило зберегти своє життя. Ми зберігаємо імена і прізвища всіх авторів розповідей, які свідомі того, що оприлюднення їхніх вражень послужить майбутньому розумінню загроз і небезпек для української і кожної нації сучасного та майбутнього світу, яка належить до завойовницького московського конгломерату обману, насильства і знищення усього живого на своєму шляху до світового панування.

Вчинок спільного мислення Європи, або коли цю статтю вже було написано

Після початку повномасштабного російського нападу на Україну 2022 року з метою знищення українців (їхньої денацифікації, тобто позбавлення життя усїєї нації) ми неодноразово надавали дослідницькі свідчення російського геноциду у багатьох наукових періодичних виданнях світу, привертаючи увагу колег з інших країн до злочинів росіян та їх наслідків. Це, зокрема, дослідження, невідкладно виконані й опубліковані у США: «Обсесивно-компульсивні розлади очікування смерті як наслідок воєнного геноциду українського населення» [2], «Реабілітація дітей та підлітків з девіантною поведінкою і неврозподібними псевдоневрастенічними станами резидуально-органічної генези» [3], «Стійкість українського суспільства до опору російському геноциду» [4]; в Україні: «Українські діти і молодь у прицілах російського геноциду» [5], «Російський тероризм у великих містах: київське дослідження» [6], «Оцінка імунологічних показників у дітей з розладами поведінки внаслідок перинатальних цереброваскулярних уражень» [7], «Воєнні страждання в експертно-психологічних обстеженнях» [8], «Завдана війною моральна шкода особистості та її психологічна експертиза» [9], у Польщі: «Російська агресія в Україні та становище людей з обмеженими можливостями» [10], «Медико-соціальна та психологічна модель реабілітації дітей з невротичними розладами, які перебувають у прийомних сім'ях в умовах соціального стресу» (про українських дітей-біженців від російського геноциду) [11], в Литві: «Психологія російського геноциду: тотальне знищення беззахисних» [12], в Королівстві Бельгія: «Право на життя» [13], «Ми ніколи не повинні забувати» [14] та ін.

На публікації у США зреагували інші американські наукові журнали пропозиціями про подальше оприлюднення дослідницьких даних у цій сфері. Не маючи змоги відгукнутись на всі запрошення, ми наводимо одне з них, сподіваючись на підтримку наших українських колег: «Шановний доктор С. Болтівець, Вітання від Міжнародного журналу звітів про клінічні випадки та оглядів! Я ціную Ваш професіоналізм та знання після перегляду Вашої опублікованої статті під назвою «Обсесивно-компульсивні розлади очікування смерті внаслідок воєнного геноциду

українського населення» ми ласкаво запрошуємо Вас надати неопубліковані рукописи для публікації в наших майбутніх випусках. Якщо ваш рукопис підготовлений і готовий до подання, надішліть його через нашу онлайн-систему або електронною поштою на адресу info@auctorespublishing.com, вказавши назву журналу. Ваша ствердна відповідь на наше запрошення буде високо оцінена. Ми з нетерпінням чекаємо на Ваше подання. З найкращими побажаннями, Кетрін Хатчінгс, Координатор редакції, Міжнародний журнал звітів про клінічні випадки та оглядів, *International Journal of Clinical Case Reports and Reviews*, ISSN: 2690-4861, Impact Factor: 3.89 Authors Publishing LLC, США.»

Цим самим ми продовжуємо процес ноосферогенезу, який полягає у впливі на суспільну свідомість наукових знань у контексті фундаментальних праць В.І. Вернадського «Наукова думка як планетне явище» і «Кілька слів про ноосферу». Прикладом і фактом сучасного розгортання сфери розумного є ухвалення 29 червня 2024 року резолюції Парламентської асамблеї Організації з безпеки і співробітництва в Європі з визнанням дій росії геноцидом українського народу і необхідності деколонізації РФ. Оскільки резолюція містить заклик створити Спеціальний трибунал для притягнення до відповідальності РФ за злочини, скоєні під час агресивної війни проти України, провести на міжнародному та національному рівнях розслідування масових звірств, убивств, згвалтувань, фаховим обов'язком українських психологів є участь у проведенні судово-психологічних експертиз з визначення грошових розмірів заподіяної моральної (психічної) шкоди для стягнення їх в судовому порядку з цієї терористичної держави та виконавців злочинів. У резолюції підкреслюється необхідність швидкого запуску механізму використання заморожених російських активів на користь України, а країнам ОБСЄ пропонується приєднуватись до Угоди про Міжнародний Реєстр збитків, завданих Україні агресією РФ.

ВИСНОВКИ

1. Терористичне нищення людей з обмеженим розумінням воєнної ситуації, до яких належать діти і підлітки, особи з інтелектуальною недостатністю, хронічними психічними захворюваннями, є однією зі складових російського геноциду українського населення.

Російська стратегія вбивства, зменшуючи кількість живих, багатократно перетворює на інвалідів здорових людей. Нині неможливо визначити кількісні характеристики наслідків російського насильства, оскільки війна проти Європи і її цінностей триває в Україні і, за задумом її зачинателів, має охопити всю Європу, знищуючи або хоча б ушкоджуючи усе її населення. Скалічені безпомічні особи традиційно є засобом для піднесення відчуття вищості і всемогутності московитів-росіян у їхньому власному самосприйманні. Однак скалічення – це лише етап подальшого знищення, подібно до розстрілу інвалідів Другої світової війни на острові Валаам у північній частині Ладозького озера, або хімічного отруєння всіх вивезених з Києва інвалідів у відведених для цієї мети пансіонатах і санаторіях другої половини 40-х років ХХ століття.

2. Трагічні наслідки воєнної травматизації неможливо обмежити рамками лише сучасних поколінь. Як помічено, але ще належно не обґрунтовано, воєнні травми позначаються на усіх трьох найближчих поколіннях і лише четверте начисто позбувається спадкоємних страхів і тривог попередників.

3. Невідкладною потребою протидії московитсько-російському геноциду є науково-дослідна та експертна робота із визначення розміру заподіяної моральної (психічної) шкоди громадянам України та інших держав, особам без громадянства, які постраждали внаслідок або у зв'язку з військовою агресією РФ проти України, створення з цією метою апаратної бази психологічних та психофізіологічних вимірювань функціональних станів постраждалих осіб, надання їм необхідної спеціалізованої психологічної допомоги. Це вкрай важливо незалежно від строків заподіяння душевних страждань, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна; приниження честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи; інших наслідків, пов'язаних із шкодою здоров'ю, життю особи, втратою рідних і близьких, їх депортацією, катуваннями, каліцтвом та іншою заподіяною шкодою.

4. Повномірне визначення актуальних і відкладених наслідків заподіяної моральної (психічної) шкоди фізичним та юридичним особам як в Україні, так і за її межами, дозволить створити міжнародний реєстр заподіяних моральних (психічних) збитків фізичним і юридичним особам незалежно від місця їхнього перебування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Гайдеггер М. Лист про гуманізм. *Психологія і суспільство*. 2023. №2. С. 51-74. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2023.02.051>
2. Boltivets S, et al. Obsessive-Compulsive Disorders of waiting for Death as a Result of Military Genocide of the Ukrainian Population. *Ment Health Hum Resilience Int J*. 2022. №6(1): 000173.
3. Boltivets S., Gonchar T., Gonchar O. And Uralova L. Rehabilitation of Children and Adolescents with Deviant Behavior and Neurosis-Like Pseudoneurasthenic States of Residual Organic Genesis. *Mental Health & Human Resilience International Journal (MHRIJ)* 2023. Volume 7. Issue 2 <https://medwinpublishers.com/MHRIJ/rehabilitation-of-children-and-adolescents-with-deviant-behavior-and-neurosis-like-pseudoneurasthenic-states-of-residual-organic-genesis.pdf>
4. Boltivets S. And Stepyko M. Resilience of Ukrainian Society in Resistance to the Russian Genocide. *Ment Health Hum Resilience Int J* 2024. №8(1): 10.23880/mhrij-16000248
5. Болтівець С., Коженювські Л., Трач Р. Українські діти і молодь у прицілах російського геноциду. *Державна сімейна та молодіжна політика: законодавство, методи та практики*. 2022. №2(2). С. 24-45. <https://dismp.gov.ua/derzhavna-simejna-ta-molodizhna-politika-zakonodavstvo-metodi-ta-praktiki-2/>
6. Болтівець С.І., Охременко О.Р. Російський тероризм у великих містах: київське дослідження. *Протидія терористичним актам у міському середовищі: збірник матеріалів Наукового форуму*. Навчально-науковий інститут права та політології УДУ імені Михайла Драгоманова (м. Київ, 21 червня 2023 р.). Київ: Вид-во УДУ імені Михайла Драгоманова, 2023. С. 311-314.
7. Boltivets S., Gonchar T.O.; Uralova L.T.; Gonchar O.A.; Chelyadyn Yu.Ya. Assessment of immunological indicators in children with behavioral disorders due to perinatal cerebrovascular lesions. *Modern pediatrics. Ukraine*. 2023. №4(132). DOI: 10.15574/SP.2023.132.67
8. Болтівець С. Воєнні страждання в експертно-психологічних обстеженнях. *Акціопсихологічні вектори розвитку сучасної освіти: зб. Мат. Міжнар. н.-пр. конф. (м. Тернопіль, 19 – 20 жовтня 2023 р.)*. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2023. С. 191-194. http://dSPACE.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/31042/1/Zbimyk_materialiv_konferentsii.pdf
9. Болтівець С. Завдана війною моральна шкода особистості та її психологічна експертиза. *Психологія і суспільство*. 2023. №2(88). С.169-181. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2023.02.169>
10. Boltivets S. Rosyjska agresja w Ukrainie a sytuacja osyb z niepeinosprawnościami. *Societas /Communitas*. 2022 №33 (1). С 143-159. DOI: 10.55226/uw.S-C.2022.33.1.4
11. Boltivets S., Honchar T., Chelyadyn Y., Uralova L., Honchar O. Medico-social and psychological model of rehabilitation of children with neurotic disorders who are in foster families under conditions of social stress. *Problemy Polityki Spoiecznej*. 2023. №60(1). С. 59-72. DOI: <https://doi.org/10.31971/pps/168429>
12. Boltivets S. The psychology of the Russian genocide: Total destruction of the defenseless. *Problems of Psychology in the 21st Century*. 2023. №17(1). С. 4-8. <https://doi.org/10.33225/ppc/23.17.04>

13. Boltivets S. The right to live. *The New World Book of Happiness*. Lannoo Uitgeverij, Tielt, Belgium, Leo Bormans and the authors. 2023. C. 250-251. <https://www.lannoo.be/nl/world-book-happiness>

14. Boltivets S. We should never forget. *The New World Book of Happiness*. Lannoo Uitgeverij, Tielt, Belgium, Leo Bormans and the authors. 2023. C. 252-253. <https://www.lannoo.be/nl/world-book-happiness>

REFERENCES

1. Haidegger, M.(2023). Lyst pro humanizm [Über den humanismus]. *Psykhohohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 51-74, [in Ukrainian].

2. Boltivets, S, et al. (2022). Obsessive-Compulsive Disorders of waiting for Death as a Result of Military Genocide of the Ukrainian Population. *Ment Health Hum Resilience Int J*, 6(1) [in English].

3. Boltivets, S., Gonchar, T., Gonchar, O. and Uralova L.(2023). Rehabilitation of Children and Adolescents with Deviant Behavior and Neurosis-Like Pseudoneurasthenic States of Residual Organic Genesis. *Mental Health & Human Resilience International Journal (MHRIJ)*; Volume 7, Issue 2 [in English].

4. Boltivets, S. and Stepyko, M. (2024). Resilience of Ukrainian Society in Resistance to the Russian Genocide. *Ment Health Hum Resilience Int J*, 8(1) [in English].

5. Boltivets, S., Kozhenovski, L., Trach, R. (2022). Ukrainski dity i molod u prytsilakh rosiiskoho genotsydu [Ukrainian children and youth in the sights of the Russian genocide]. *Derzhavna simeina ta molodizhna polityka: zakonodavstvo, metody ta praktyky*, 2, 24-45 [in Ukrainian].

6. Boltivets, S.I., Okhremenko, O.R. (2023). Rosiiskyy teroryzm u velykykh mistakh: kyivske doslidzhennia. [Russian terrorism in big cities: Kyiv study]. *Protydiia terorystychnym aktam u miskomu seredovyshchi: zbirnyk materialiv Naukovoho forumu. Navchalno-naukovyi instytut prava ta politolohii UDU imeni Mykhaila Drahomanova* (m. Kyiv, 21 chervnia 2023 r.). Kyiv: Vyd-vo UDU imeni Mykhaila Drahomanova, 2023. P. 311-314 [in Ukrainian].

7. Boltivets, S., Gonchar, T.O.; Uralova, L.T.; Gonchar, O.A.(2023). Chelyadyn, Yu.Ya. Assessment of immunological indicators in children with behavioral disorders due to perinatal cerebrovascular lesions. *Modern pediatrics. Ukraine* 4(132) [in English].

8. Boltivets, S. (2023). Voienni strazhdannia v ekspertno-psykhohichnykh obstezhennniakh [Military suffering in expert psychological examinations]. *Aksiopsykholohichni vektory rozvytku suchasnoi osvity: zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii* (m. Ternopil, 19 – 20 zhovtnia 2023 r.). Ternopil: TNPU im. V. Hnatiuka. P. 191-194 [in Ukrainian].

9. Boltivets, S. (2023). Zavdana viinoiu moralna shkoda osobystosti ta yii psykhohichna ekspertyza [The moral damage of the individual caused by the war and its psychological examination]. *Psykhohohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2(88), 26-35 [in Ukrainian].

10. Boltivets, S. (2022). Rosyjska agresja w Ukrainie a sytuacja osyb z niepeinosprawnościami. [Russian aggression in Ukraine and the situation of people with disabilities]. *Societas /Communitas*, 33(1), 143-159 [in Polish].

11. Boltivets, S., Honchar, T., Chelyadyn, Y., Uralova, L., Honchar, O. (2023). Medico-social and psychological model

of rehabilitation of children with neurotic disorders who are in foster families under conditions of social stress. *Problemy Polityki Spoiecznej*, 60(1), 59-72 [in English].

12. Boltivets, S. (2023) The psychology of the Russian genocide: Total destruction of the defenseless. *Problems of Psychology in the 21st Century*, 17(1), 4-8. [in English].

13. Boltivets, S. (2023). The right to live. *The New World Book of Happiness*. Lannoo Uitgeverij, Tielt, Belgium, Leo Bormans and the authors, 250-251 [in English].

14. Boltivets, S. (2023). We should never forget. *The New World Book of Happiness*. Lannoo Uitgeverij, Tielt, Belgium, Leo Bormans and the authors, 252-253 [in English].

АНОТАЦІЯ

БОЛТИВЕЦЬ Сергій Іванович.

Психологія московитського геноциду: знищення беззахисних.

У статті висвітлено життєве призначення московитів-росіян як спадкоємців кочівників, що полягає у систематичних кочових розбоях, убивствах і пограбуваннях, які протягом останнього тисячоліття відомої історії достатньо виразно виявили своє криваве єство, котре перевершує усі відомі своєю жорстокістю війни і воєнні зіткнення інших народів планети. Відзначено, що це призначення росіян у ХІХ – ХХ століттях втілювалося в ідеї панмонголізму: Європа буде знищена новою, православною ордою, яка є бичем Божим за гріхи Заходу, що полягають у двох нав'язуваних цінностях – у християнстві і правах людини, а особливий шлях Росії – євразійський, що покликаний, знищивши Захід, створити свою імперію від Владивостока до Лісабона. Підтвердженням цих намірів є те, що більшість опитувань російських громадян свідчать про зростання схвалення ними війни заради знищення всіх українців і завоювання території України, а люди, котрі нездатні чинити опір своїм убивцям, входять до загального наміру росіян знищити усіх людей, як це засвідчили наслідки російських злочинів. Наведено спосіб уникання історичної відповідальності, який зводиться до постійної заміни власної самоназви – неосигніфікації: росіяни, руськіє, советские, великороси, московити і т. д. У цілому ж висловлено думку про те, що заради наукової точності варто брати до уваги всі попередні самоназви сучасних росіян у здійсненні їхньої історичної місії знищення будь-яких інших народів, які не вливались до агресивного угруповання у формах орди, улусу, царства, імперії, союзу чи сучасної федерації. Їх місією є знищення усіх інших етносів як життєве кредо росіян протягом попередніх і нинішнього століття, що відповідає ролі генетичного чинника, який втілюється у здобуванні собі поживи найбільш архаїчним способом полювання на інший люд з метою їхнього вбивства для задоволення власних первинних, насамперед матеріальних, потреб. Зокрема, тотальне знищення росіянами цивільної і соціальної інфраструктури України, з одного боку, підтверджує втілення їхнього спадкоємної андрофагії, зафіксованої в історичних джерелах, а з іншого – вказує на кочовий євразійський спосіб варварського життя. Привернута увага до обмеження розуміння та фізичних можливостей, які притаманні найбільш вразливим категоріям населення, до яких належать і неповнолітні, й особи з обмеженими спроможностями внаслідок інвалідності. Воєнні дії на території країни призводять до переходу громадян з однієї категорії в іншу, тобто до

інвалідизації як дорослих, так і дітей без розрізнення віку і статі. У статті наведено розповіді молодих людей про власні воєнні переживання, котрі відзначаються багатимірністю, неповторністю і нескінченністю в безмежжі воєнних наслідків для кожної людини, якій пощастило зберегти своє життя. Перелічені дослідницькі свідчення імперського російського геноциду, що надавались у багатьох наукових періодичних виданнях світу, потребують подальшого розширення багатьма дослідниками, актуалізуючи свідомість колег з інших країн до злочинів росіян і до їх наслідків. Висловлено думку про те, що прикладом і фактом сучасного розгортання сфери розумного є ухвалення 29 червня 2024 року резолюції Парламентської асамблеї Організації з безпеки і співробітництва в Європі із визнанням дій росії геноцидом українського народу і необхідності деколонізації РФ.

Ключові слова: *життєве призначення московитів-росіян, спадкоємці кочівників, розбої, вбивства і пограбування, панмонголізм, православна орда, євразійський шлях росії, знищення всіх українців, неосигніфікації росіян, генетичний чинник, спадкоємна андрофагія, російський геноцид українського народу.*

ANNOTATION

Sergii BOLTIVETS.

The psychology of the moscovite genocide: the defenseless are destroyed.

The article highlights the purpose of life of Russians as heirs of nomads, which consists in systematic nomadic robberies, murders and robberies, which during the last millennium of known history have quite clearly revealed their bloody essence, which surpasses all wars and military conflicts of other peoples of the planet known for their cruelty. It was noted that this appointment of the Russians in the 19th and 20th centuries was embodied in the idea of Pan-Mongolism: Europe will be destroyed by a new, Orthodox horde, which is the scourge of God for the sins of the West, which consist in two values imposed by it – Christianity and human rights, and a special way Russia is Eurasian, called upon to destroy the West and create its empire from Vladivostok to Lisbon. These intentions are confirmed by the fact that most polls of Russian citizens indicate an increase in their approval of a war to destroy all Ukrainians and conquer the entire territory of Ukraine, and people unable to resist their killers are included in the general intention of Russians to destroy all people, as evidenced by the consequences of the Russian crimes. A method of avoiding historical responsibility is given, which consists in constantly replacing one's own self-name – neo-signification: Russians, Russians, Soviets, Great Russians, Muscovites, etc.

In general, the opinion is expressed that for the sake of scientific accuracy, all previous self-names should be taken into account modern Russians in carrying out their historical missions to destroy any other nations that did not merge into an aggressive grouping in the form of a horde, ulus, kingdom, empire, union or modern federation. Their mission is the destruction of all others as a vital credo of Russians during the previous and current centuries, which corresponds to the role of the genetic factor, which is embodied in the acquisition of sustenance by the most archaic way of hunting other peoples with the aim of killing them to satisfy their own material needs. In particular, the total destruction by the Russians of the civil and social infrastructure of Ukraine, on the one hand, confirms the embodiment of their hereditary androphagy, recorded in historical sources, and on the other hand points to a nomadic Eurasian call from Vladivostok to Lisbon. Attention is drawn to the limitation of understanding and physical capabilities inherent in the most vulnerable categories of the population, which include both minors and persons with limited capabilities due to disability. Military actions lead to the transition from one category to another, that is, the invalidation of both adults and children without distinction of age. The article contains the stories of young people about their own war experiences, which are characterized by multidimensionality, uniqueness and infinity in the limitless consequences of war for every person who was lucky enough to save his life. The listed research evidence of the Russian genocide, which was provided in many scientific periodicals of the world, needs further expansion by many researchers, drawing the attention of colleagues from other countries to the crimes of the Russians and their consequences. The opinion is expressed that the adoption of the resolution of the Parliamentary Assembly of the Organization for Security and Cooperation in Europe on June 29, 2024 recognizing Russia's actions as genocide of the Ukrainian people and the need for decolonization of the Russian Federation is an example and fact of the modern development of the sphere of reason.

Key words: *purpose of life of Russians, heirs of nomads, robberies, murders and robberies, Pan-Mongolism, Orthodox horde, Russia's Eurasian path, extermination of all Ukrainians, neosignification of Russians, genetic factor, hereditary androphagy, Russian genocide of the Ukrainian people.*

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Андрій ГІРНЯК,
д. психол. н., проф. Мирослав САВЧИН.**

Надійшла до редакції 15.07.2024.

Підписана до друку 21.07.2024.

Бібліографічний опис для цитування:

Болтівець С.І. Психологія московитського геноциду: знищення беззахисних.

Психологія і суспільство. 2024. №2. С. 24-35. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.024>

Методологія як сфера мислєдїяльностї

Українським читачам, хто вершинно поєднує в одній особі мислителя і науковця, теоретика і практика, пропонується в новій науково-літературній редакції один із найзмістовніших розділів фундаментальної праці «Вступ до психотерапії» (2004) талановитого очільника всесвітньо відомої австралійської школи психотерапії та гіпнотерапії і, як пише у передмові проф. І.Д. Пасічник, «українця за походженням і за духом», доктора Євгена Гливи (1925 – 2017). Кожен, хто перебуває у дорозі до оманливо близької і позірно далекої істини, прочитавши пропоновану авторську версію *філософської системи екзистенціалізму*, зможе сам переконатися, що український патріот-достойник є не лише визнаним майстром своєї, ментально оригінальної, особистісно зорієнтованої і гіпнотично підсиленої, *психотерапевтичної справи*, а й витонченим самобутнім мислителем, котрий не тільки інтерпретує видатних любуудрів – твори М. Бубера, М. Гайдеггера, Ф. Добржанського, А. Камю, С. К'єркегора, Г. Марселя, Ф. Ніцше, П. Рікера, Ж.-П. Сартра, П. Тїлліха, К. Яспєрса та ін., а й усистемнює та збагачує розлогу *методологічну мозаїку екзистенційного філософування*. У будь-якому разі рекомендований для опрацювання текст вочевиднює найголовніше: екзистенційний аналіз постає аж ніяк не як самодостатній, а на добротних філософсько-методологічних засадах екзистенційно джерельної полірефлексивної думки.

Головний редактор

ГЛИВА Євген Леонїдович
**ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ
ТА ЙОГО ПСИХОТЕРАПЕВТИЧНИЙ
ПОТЕНЦІАЛ**

Eugene HLYWA
EXISTENTIALISM AND ITS PSYCHOTHERAPEUTIC POTENTIAL

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.036>

УДК: 141.32 : 159.9

**Головні тематизми
екзистенціалізму**

Французький філософ Поль Сартр говорив, що «... слово екзистенціалізм тепер вживається так нечітко, що воно не означає нічого» [12, с. 289]. В екзистенціалізмі завжди відсутні обмеження, тому що наші переживання та наше знання завжди неповне та фрагментарне. Адже тільки Бог має абсолютне знання світу.

Євген ГЛИВА (1925 – 2017)

Окремі екзистенціалісти задумуються над онтологічними та метафізичними питаннями. Однак в самому екзистенціалізмі немає єдиної доктрини, як, до прикладу, в ідеалізмі, і тому про цю впливову течію більше говориться не як про філософію, а як про стиль філософського розмірковування. [Варто хоча б порівняти дві світоглядно більше відмінні, аніж близькі між собою, методології екзистенціалізму –

Copyright © ГЛИВА Євген Леонїдович (1925 – 2017), 2004; 2024.

Copyright © ФУРМАН Анатолій Васильович (науково-літературна редакція,
список літератури, анотації), 2024.

М. Бердяєва [1], М. Гайдеггера [3] і П. Сартра [6].]

Основні атрибутивні ознаки стилю філософування екзистенціалізму:

1. Філософські міркування починаються від людини, а не від природи, і є суб'єктивними, а не об'єктивними.

2. Особа як суб'єкт екзистенціює (повноактивно існує) в цілому ланцюгу його осьбуттєвості, тому що є не тільки думаючий індивід, а й ініціатор актів та осереддя почуттів. Це ціла гама екзистенційних станів людини, яку філософи намагаються висловити.

3. Екзистенціаліст наповнює своє думання емоціями і почуттями. Згідно з М. де Унамуно (1884 – 1936): «Філософія – це продукт гуманності кожного філософа, а кожний філософ... – це людина з крові і кісток..., і тому він розмірковує не тільки розумом, але й почуттями, адже це розмірковує людина» [8, с. 28].

Екзистенційна філософія вповні центрована на особі екзистента, тобто на цілісній живій людині, а не лише на тій істоті, котра думає.

Первинно особа не має суті людини, від чого слушно починати міркування дедуктивним способом. Згідно із Сартром, *екзистування людини випереджує її сутність, адже вона насамперед зустрічається із собою, постає у світі й лише пізніше ідентифікує себе*. А коли людина залишається нездефінійована, то це тільки тому, що вона є нічим, і стане вона кимось лише тоді, коли себе здійснить. Теми, які повторюються в літературі цього напрямку, – це теми не логіки, епістемології чи гносеології, а це тематизми про людське існування, швидше про конкретне, ніж про абстрактне, про спекулятивне, яке колись не було в обширі розгляду філософії.

Головні теми екзистенціалізму – це діяльна воля, рішучість та відповідальність, себто ті лейтмотиви людського існування, котрі узасаднюють особисте життя. Ступінь вактуальності волі та відповідальності за формування майбутнього сутнісно характеризує людину й утворює її як автентичну. Центральним упредметненням екзистенціалізму є власне Я неподільної живої людини, а не тільки *думаючого суб'єкта*, як у Декарта. Крім того, екзистенціалісти зосереджують увагу переважно на індивідові, а не на спільноті, хоч Мартін Бубер і Габріель Марсель зважають і на інтерперсональні відношення. Проте більшість з них завжди шукають джерела й ресурси *автентичності* людини у світі.

Інші теми екзистенціального спрямування зосереджуються на почуттях людини. Це обмеженість, винність, відчуженість, страх, паніка, жах, смертність, що ніколи не були об'єктом вивчення у традиційній філософії. В цьому розмірковувальному контексті екзистенціалісти усвідомлюють наявність трагічного складника у житті людини, і тому приділяють осмисленню такого психічного стану багато уваги. Зокрема, шляхом спостережень вони виявили такий факт: коли особа стоїть «над прірвою», то здатна на найкращі та найшляхетніші рішення, дії та вчинки.

Свобода і прямування до автентичності завжди зустрічають опір та пригніченість, а сама екзистенція закінчується смертю. Людина завжди раніше чи пізніше натрапляє на трагічний конфлікт. Тому для екзистенціалістів важливим є її емоційно-почуттєве життя, оскільки тільки через його суб'єктивний формат вона задіюється у всесвіт і навчається чомусь про нього, чого не можна пізнати об'єктивно центрованим розумом. Закономірно, що екзистенціалізм цікавиться мовою, історією, суспільством, буттям, тривогою, нудьгою та всім, що фундаментально стосується живодіяльної людини.

Водночас у широкому річищі екзистенційного дискурсу немає одностайних ґрунтовних поглядів на природу людини, що становить основну тему їх філософії. Саме тому вони чітко поділяються за своїм підходом на християн та атеїстів. Цей поділ також є спрощенням, адже поняття-уявлення віри належить до суто емоційних, ірраціональних.

М. Бубер та М. Гайдеггер не кваліфікують себе ані як віруючі, ані як атеїсти, а С. К'єркегор вважається ревним християнином, хоча й не можна нехтувати його упередженням до організованого християнства в Данії ХІХ століття та його атаками на Церкву. У Ф. Ніцше також була амбівалентність, хоча віра та релігія стали об'єктом його сильних емоційних переживань на все життя. К. Ясперс говорить, що опозиція Ніцше до християнства неподільна з його прив'язаністю до Церкви та вкрай важлива для його філософії.

Католики ставилися з упередженням до екзистенціалізму, а особливо після появи «Людського роду» («*Humani Generis*») папи Пія ХІІ у 1950 році. Персоналізм також ідентифікувався католицькою церквою з екзистенціалізмом, хоча Карл Ясперс та Мартін Гайдеггер були зовсім далекі від атеїзму.

Воднораз П. Сартр та А. Камю відкидають релігію та відкрито декларують себе атеїстами. А це означає, що екзистенціалізм не дає відповіді на метафізичні та на онтологічні питання, хоча філософія Габрієля Марселя чітко християнська.

Феноменологія – це метод пізнання, розвинутий Едмундом Гусерлем у його творі «Вступ до феноменології», у якому він пропонує детальний опис властивостей феноменів так, як вони відображаються у свідомості. Для точності опису потрібно позбутися будь-яких упереджень та висновків. Його методологія має великий вплив на екзистенціалістів, а М. Гайдеггер, будучи його учнем у Фрайбурзі, присвятив йому свою фундаментальну працю «Буття і час». У будь-якому разі очевидно, що саме феноменологія пропонує доглибинний опис, який відкриває суттєві властивості явищ, а не випадкові, фрагментарні чи поверхневі їх характеристики.

Екзистенціалізм та інші системи філософії

Між прагматиками, емпіриками, гуманістами, ідеалістами та між нігілістами існують вельми гнучкі межі:

1. Емпіризм та екзистенціалізм близькі між собою, тому що опонують спекулятивному раціоналізму. Вони проти філософії «апріорі» та проти акумуляції великої системи, але за доступний, ясний, доглибинний і вичерпний матеріал. Екзистенціаліст занурюється у психічні глибини людини для отримання даних, а радикальний емпірик звертається назовні, до сприймання та відчуттів. Це два різні методи пізнання, тому що екзистенціаліст пізнає через співучасть, а емпірик – через обстеження, рухаючись у пошуку за об'єктивністю та за універсальністю. Екзистенціаліст цікавиться індивідом як окремою та цілісною особою, а не як загубленою та неважливою складовою величезної групи людей.

2. Гуманізм треба розглядати під двома окремими кутами зору, з яких перший можна б назвати відкритим, тобто таким, який перебуває в погоні за людськими вартостями. М. Гайдеггер гідно його репрезентує, коли говорить, що людське життя перебуває у широкому контексті буття, де особа не творить життя, а здобуває його від буття, і тому вона відповідальна за ось-буття перед безмежним буттям (див. [3]). Другий гуманізм, представ-

ником якого є П. Сартр, цілковито відкидає абсолютні вартості і говорить, що людина творець та мірило цінностей, котрі походять від кожної особи зокрема, яка повноправна їх оцінювати. Ця філософська доктрина реально обстоює атеїстичний гуманізм.

3. Тільки людина екзистенціює, себто проявляє свою присутність, а камінь, дерево, будинок, трава, кінь та все інше існують, але вони не екзистенціюють. Слово екзистенція має особливе значення. Це щось у значенні наявності, це щось таке, що дає відчуття своєї присутності особливими досягненнями, вносками, поведінкою, і що повсякчас дає про себе знати у позитивному сенсі, а не в розумінні самореклами чи через екстравагантну поведінку. Окрема особа екзистенціює через власні вчинки, а не лише тому, що існує. Ідеаліст дивиться на людину як на думуючу істоту, де цінується присутність ідеалів і здорового глузду, де основну роль відіграє розум та воля, а екзистенціаліст бачить людину як тотальне ось-буття у світі. Ідеаліст починає від ідеї, а екзистенціаліст – од людської реальності у світі.

4. Есе Вілліама Джеймса «Заповіт віри» («The Will to Believe») вказує на близькість екзистенціалізму та прагматизму, оскільки обидві філософські системи постають проти абстрактного інтелектуалізму. Вони підкреслюють важливість віри при виборі рішень і при загрозах їх здійснення, коли береться до виконання тільки виправданість користю для людства. А відрізняються ці системи тим, що прагматизм є утилітарний, біологічно зорієнтований і найважливіше, легковажний у вияві внутрішніх почуттів, хоча й оптимістичний, не дивлячись на драматичність загальної ситуації повсякдення. Екзистенціалізм, навпаки, приділяє багато уваги людським почуттям, нерідко та доглибинно цікавиться трагічною сторінкою в людському житті, й щонайперше внутрішнім світом того, хто психічно «стоїть над прірвою». Для екзистенціаліста людина – це завжди неподільна екзистенційно-функційна цілісність.

5. Екзистенціалісти завжди виступають проти «істеблїшменту» (застою) у теології, політиці, праві, літературі, моралі й узагалі проти інших будь-яких «авторитетних» правил. Дехто з них, як Ніцше, Гайдеггер, Сартр та Камю, нерідко відверто проявляли глибокий нігілізм до державних форм правління.

Загалом історія екзистенціалізму сягає своїм корінням у глибоку давнину. Вже в античній міфології шукали істину про людське життя та про його сенс; ще Аристотель навчав: «Усім людям притаманне бажання знати, ... а тому постійний самопошук й усвідомлення власної смерти – це ешафологія».

Протягом близько п'ятисот років до народження Христа (до н.е.) процвітали пророцтва та вчення Конфуція, Лао-цзи, Заратустри, Будди. В той час людина починала усвідомлювати себе та свої бажання. Вона також переживала страхіття світу і своє безсилля перед стихійними лихами природи, а тому і ставила одвічні питання. Переживаючи почуття порожнечі, людина намагалася звільнитися від тиску буденної ситуації. Крім того, що вона усвідомлювала свою обмеженість, й усерівно вибирала найвищу мету і переживала абсолютність у власній глибині та розуміння цінностей на шляху самовдосконалення. Як колись, так і тепер, вона безперестанно прагне зрозуміти саму себе.

І тут з'являються заклики: покайтеся, змініться, наверніться до Бога! Передусім пророки надихали людей залишити порожні культи і повернутися обличчям до власної екзистенції. Вони закликали до відповідальності, до визнання реальності, до обов'язків перед голосом совісти, до усвідомлення своєї вини та зобов'язальності надолужити втрачені можливості.

В історії екзистенціалізму особливе місце займає Сократ, у центрі уваги якого було самопізнання, заглиблене саморозуміння, відданість і послідовність прийнятих ним принципів власного життя, виключно аж до смерти.

Тема пророків значно поглибилася із приходом Ісуса Христа. В Євангелії від Луки (17: 33) сказано: «Бо хто хоче зберегти своє життя, той його погубить, а хто життя згубить, то його збереже». Це настановлення канонічної необхідності, це заклик до негайного покаяння, до християнської автентичності, що згодом у мільйонів віруючих стало девізом повсякдення. У зв'язку з чим з'явилися терміни: *гріх, тіло, дух, життя, розум, совість, серце, воля, віра, надія, любов*.

Мова релігії – це мова екзистенціалізму. Гностицизм у цьому сенсі був суперником Християнства, оскільки пропонував розуміння людини і шлях до її спасіння. Скажімо, святий Августин (354 – 430) закликав людей пробудити у свідомості себе та свою мету, стверджуючи, що «... у кожній особі є щось глибоке,

тому їй самій тяжко себе збагнути». Істина перебуває у самій глибині людини, й пізнати себе можна тільки самопереживанням, у процесі повноцінного життєздійснення. «Не заспокоюйся, не живи у собі, а вознеси себе, злучившись із твоїм Творцем. Він нас створив для Себе, і ми не знайдемо спокою, аж поки не спочинемо в Ньому».

Святий Тома Аквінський (1225 – 1274) говорив, що ніхто не впізнає Бога, якщо він не знатиме себе самого, бо дорога до самопізнання – це єдиний шлях до пізнання Бога.

Бог створив людину Собі подібною.

Мартін Лютер (1483 – 1546) був типовий екзистенціаліст, адже бажав християнства *у чистій формі*, без організаційної корупції та без еклезіястичних канонів. Він обстоював право та обов'язок відповідального життя християнина прямо перед Богом та перед усім своїм довкіллям, тому що найважливішою для нього була віра та єднання з Христом, а не догма: «... Бог є для мене, і я є з Богом», а пізнати Христа – означає визнати Його благодать.

Пізніше Карл Ясперс глибоко цікавився волею людини, її достоїнстю та розумом.

Екзистенціалізм дев'ятого століття: витоки нової філософії

Серен К'єркегор (1813 – 1855), почавши працювати над філософськими творами вже на двадцять третьому році життя, автор «Ненаукового останнього слова», «Страх і тремтіння», «Хвороба аж до смерти», «Так або ні», «Освіта у християнстві», «Твори в любові» та інших праць, вважається батьком новітнього екзистенціалізму (Seren Kierkegaard: «Concluding Unscientific Postscript», «Fear and Trembling», «The Sickness unto Death», «Either/Or», «The Concept of Dread», «Training in Christianity», «The works of Love»). Його хвилювало співвідношення між життєвою практикою та логічним мисленням, висновками і наступністю. Він одержав ґрунтовне релігійне виховання і тому почував себе винним за нещасливу любов з Регіною Ольсен, особливо за те, що його батько в ранньому віці проклинав Бога.

Сучасники С. К'єркегора вважали його меланхоліком та інтроспектом. Він був переконаний, що сильна та інтенсивна віра і суб'єктивність є виявом та критеріями в досягненні істини. Тому відкрито критикував

Г.В.Ф. Гегеля, бо переконував, що життя не повинно бути зведене до системи ідей, а навпаки, має існувати повага до реального стану світу; та й людина страждає «запамороченням», коли серйозно заглиблюється в можливості вибору рішень та свободи. І тому в філософському вченні цього мислителя панує пафос та повага до вічності. До слова, протягом усього життя він роздумував, як стати християнином. Для нього християнство вимагало сильної віри, а не церемоній та доктрин. Тому він агресивно атакував церковні інституції, вважаючи, що християнство має справу з волею людини та вимагає, щоб вона змінилася – відріклася від світу та від себе. К'єркегор безнастанно закликає до любові до Бога. У праці «Або-Або» він звертає увагу на те, що кожна людина повинна вибирати між Христом і світом. Хоч при виборі неможливо користуватися здоровим глуздом, але ті, що обирають світ, несвідомо страждатимуть од розпачу та недуги аж до смерті, тому що згублять усе і залишаться з порожніми ілюзіями. Він закликав приймати Бога вірою, а не раціональним обґрунтуванням, розцінюючи, що логічні аргументування віри є нерелігійними. Такі погляди К'єркегора спричинили його конфлікт із Церквою та з філософською системою Гегеля.

Фрідріх Ніцше (Friedrich Nietzsche, 1844 – 1900), послідовник К'єркегора, народився в патріотичній сім'ї лютеранського пастиря та одержав ґрунтовне релігійне виховання. У молодості він приятелював з композитором Вагнером у Бейруті. З 1869 року був професором класичної філології в Базельському університеті, який залишив у 1879 та повністю віддався творчій філософії. У 1889 він захворів (психічно та фізично) і через десять років помер. Головні твори Ніцше: «Роздуми в невідповідну пору», «Так казав Заратустра», «Бажання сили», «Антихрист» та інші («Unzeitgemäße Betrachtungen», «Also sprach Zarathustra»; «Der Wille zur Macht»; «Der Antichrist»). В «*Заратустрі*» він висловлює думку, що джерелом людської дії є бажання сили та потяг до самовдосконалення, бо *людина хоче себе творити, а не бути створеною*. Коли ж вона цього не досягає, тоді набуває потуги. Таку людину Ніцше називає «надлюдина» (ubermensch), це особа, яка перемагає сама себе, свої емоції, свій розум і все скеровує на досягнення чогось у позитивній творчості. В «*Антихристі*» мислитель обґрун-

товує категоричну тезу: хоч стану «надлюдина» вдається досягти надто рідко, але все-таки це трапляється і вимагає людської волі та великих зусиль. Він дуже гостро засуджує лінивий конформізм й нещадно критикує гедонізм і те суспільство, яке на той час існувало. Так, виступаючи проти Бога, він писав: «Будьте вірні землі, а не понадземним силам», навчав, що існує циклічність природи у світі, та відкидав біблійну науку про створення світу. На його думку, християнство уникає всього слабкого й войовничого, тим самим нівелює потенціал людини та руйнує її розум, як це, до прикладу, сталося з Паскалем. Ось чому цей яскравий любомудр намагався позбутися християнства, вважаючи, що це «постійне вбивство розуму», яке приносить руйну сильній духовності і відбирає право людини на волю. Християнство, – писав він, – можна заступити «надлюдськістю», бо «Бога немає..., ми його вбили», а тому людина вільна, щоб брати кермо над світом і над собою. Самозадоволення для людини – це життєва потреба, а хто такого самозадоволення не може досягти вчасно, той мстить іншим навколишнім. Воднораз Ніцше закликав до самодисципліни, дотримання принципів людських чеснот, до творення мистецьких вартостей, до зміцнення розуму та сильної духовності. І хоча світ без Бога залишається абсурдним, що врешті-решт й призводить до порожнечі та до нігілізму. Сама ж філософія Ніцше – це парадокс, який довів його до самознищення.

Екзистенціалізм двадцятого століття: нові горизонти змістовлення

Карл Ясперс (1883 – 1969), автор праць «Універсальна психопатологія», «Духовна ситуація нашого часу», «Ніцше та християнство», «Від джерел та мети історії», «Філософська віра», «Філософська віра в образі відкритості» (Karl Jaspers: «Allgemeine Psychopathologie», «Der geistige Situation der Zeit», «Nietzsche und das Christentum», «Vom Ursprung und der Ziel der Geschichte», «Der philosophische Glaube», «Der philosophische Glaube angesichts der Offenbarungen»), найперше цікавився пограничними ситуаціями, тобто не тільки невідрадними обставинами життя, але й такими, де людина відчуває, що вже більше не може витримати, адже думає, що для неї вже приходить кінець і вона впадає

в нігілізм. Як психіатр, цей мислитель за-примітив та спостерігав упродовж усього життєвого шляху, що людина, замість того, щоб зламатися під тиском ситуації, постає у повноті своєї величі й підноситься до належної їй висоти досконалості. Тоді їй відкривається оновлена реальність, виникають нові можливості, в неї з'являється досі невідома сила та шляхетність, і вона відчуває насагу до життя і до творчості. А це засвідчує одне: людина повністю стала на шлях до трансцендування [, себто до перевершення свого становища пасивної істоти й водночас до виходу за межі можливого досвіду].

Мартін Гайдеггер (Martin Heidegger, 1889 – 1976) – автор книг «Буття і час», «Холодно-кровність», «Вступ до метафізики», «Кант і проблема метафізики», «Питання стосовно буття», «Про гуманізм», «Вчення Платона про істину», «Що таке метафізика?» та інших («Sein und Zeit», «Gelassenheit; Einfuhrung in die Metaphysik», «Kant und das Problem der Metaphysik», «uber die Seins Frage», «uber den Humanismus», «Platos Lehre von der Wahrheit», «Was ist Metaphysik?»). Цей яскравий мислитель, на протипагу Ніцше, не мав нігілістичних тенденцій та різко відмежовувався від гуманістичного екзистенціалізму П. Сартра. Винятково багато уваги він приділяв питанням, пов'язаним з діяльністю та обов'язками людини, котрій, на його переконання, притаманні тенденції піклуватись про інших, опікуватись тваринами, дбати про довілля, перейматися долею своїх рідних, знайомих, як і долею явищ, подій та стихійних лих віддалених від неї простором та часом, з якими вона єднається емоційно. Загалом кожна людина більшою чи меншою мірою постійно відчувається зобов'язана до чогось і є єдина з-поміж усіх відомих у світі істот, котра усвідомлює свою обмеженість та смертність.

Мартін Бубер (Martin Buber, 1878 – 1965), автор «Ти і я», «Знання людини», «Дорого-вказ», «Пророча доля» («Ich und Du», «The Knowledge of Man», «Pointing the Way», «The Prophetic Faith»), систематично досліджує ставлення людини до людини.

Альбер Камю (Albert Camus, 1913 – 1960), автор творів «Чума» і «Бунтар» («The Plague», «The Rebel»), проповідує філософію абсурдності, де героєм є Сізіф, який котить камінь вгору тільки для того, щоб той камінь знову скотився вниз.

Погляди Жана-Поля Сартра (Jean Paul Sartre, 1905 – 1980), автора творів «Буття і

ніщо», «Емоції», «Нудота» («Being and Nothingness», «The emotions», «Nausea») та інших, є найближчими до ідей Ф. Ніцше. Однак він найбільш відомий своїм твердженням, що «... людина покликана бути вільною і вона несе повну відповідальність за долю світу і за своє власне життя» (див. [6]).

Габріель Марсель (Gabriel Marcel, 1889 – 1972), автор «Бути і мати», «Вступ до метафізики надії», «Містерія буття» («Beig and Having», «Introduction to a Methaphysic of Hope», «The Mystery of Being») та інших, висвітлює *метафізику надії*, що буде далі розглянуто детальніше.

Відмежовування «екзистенції від есенції» у філософії – це дуже давня проблема. Питання, «що це є?», стосується суттєвості, есенції, якій притаманна абстрактність та універсальність і якою можна оперувати у процесі раціонального пізнання, передусім порівнювати, аналізувати, синтезувати, узагальнювати. Такий метод пізнання домінував у філософії ще з епохи Платона, тому й донині відомі платонівські «форми та ідеї».

Етимологія слова «ex-sistere» вказує на те, що тут мовиться про щось особливе, про те, що визначається і що дає знати про свою наявність. Але це не пасивне оприявлення, а особистий і своєрідний прояв у певному місці та часі, це щось таке, що чітко стосується тільки людини. Отож це незвичайне та конкретне буття індивідуальної особи, яке не задіюється автоматично у раціонально сконструйоване поняття людини, але яке кожен суб'єкт здатний творити сам.

В екзистенціалізмі існує унікальність та парадоксизм, адже екзистенційовальна особа завжди відмовляється бути конформістом. Усвідомлювати свою екзистенцію – це індивідуально-особистісна риса як поєднання миттєвого і вічного в людині, що вкрай тяжко охарактеризувати словесно й змалювати понятійно.

Екзистенція – це не ідея і не суть, які піддаються інтелектуальній маніпуляції. Людина, згідно з екзистенціальним уявленням, стає меншовартісною, якщо дозволить втягнути себе у якусь органічну схему буття чи в якусь раціональну систему мислення, яка виключає емоційні та почуттєві елементи. Людина проявить свою достеменну екзистенцію лише тоді, коли чітко визначиться, або максимально вдосконалиться у певній соціосистемі.

Для узмістовлення поняття екзистенціалізму М. Гайдеггер вживає термін «Dasein»,

який з німецької означає існування. Онтологічний зміст його значення охоплює ставлення людини до себе, до буття, а суть ось-буття полягає в екзистенції, у присутності, тобто коли вона виявляє свої найкращі наміри, цінності, змісли. Натомість есенція людини полягає не у її рисах, а в її *можливостях*. Скажімо, для Сартра буття – це свобода вибору. А свобода і буття взаємно виключаються. Для Яспера екзистенція – це не просто буття, а потенційне буття, коли *відбувається наближення особи до самої себе*, усвідомлення та імплементації присутності. Це – свобода, якою людина обдарована для самовдосконалення, і трансценденції, у яких основним є індивідуальне Я, котре завжди незмінне й незамінне.

Відтак екзистенціалізм означає бути оприятним, присутнім, усвідомлювати свою потенційність. Воднораз екзистенція як ключова категорія екзистенціалізму означає динамізм людини руху вперед, зростання й розпросторення її внутрішнього буття, екстаз, трансценденція та похід до безмежних обривів самовдосконалення. Основним та найважливішим є постійне зростання, *занурення себе в можливості необмеженого розвитку, внаслідок чого людина стає конкретною неповторною особистістю*.

Генетик та біолог Феодосій Добржанський (1900 – 1975, до речі, наш земляк) у праці «Біологія остаточної турботи» («The Biology of Ultimate Concern») говорить, що «тільки єдина людина з усіх істот є самосвідома, здатна себе оцінити та визнати, чого вона хоче та ким прагне бути» [9, с. 52]. Окрім того, людина відрізняється від інших живих істот тим, що не змінюється відповідно до законів природи, але змінюється згідно із самоуявою, власними мріями та бажаннями того, якою прагне бути, що хоче робити та ким бажає стати.

Отже, людина не має іншої природи, крім людської, яка відкрита і завжди перебуває у процесі вдосконалення. Людська природа не статична і не тваринна, а особливістю людини є постійна наявність в ній духовності, для підтримання якої потрібна і самодисциплінованість, й енергія для поступу вперед і для безупинного самовдосконалення.

Для більшості екзистенціалістів, за винятком хіба що Габріеля Марселя, людина перебуває у постійному та ніколи незавершеному формуванні, а для нього як для віруючого християнина вона формується на

життєвому шляху через єднання з Богом, за допомогою Божої благодаті, беззастережної віри та сильно проявленої волі. І М. Гайдеггер також стверджує, що людина дозріває, тільки відповідаючи на поклик буття. К. Ясперс у зв'язку із цим пише: «Без трансцендентності немає екзистенції». Побожні вірять, що людина ушляхетнюється, наближаючись до Бога. Вона цілком вільна для того, щоб обирати собі цінності, норми поведінки і вирішувати, ким вона буде. Натомість П. Сартр цих тверджень не приймає, тому що для нього не існує Творця, і людина змушена сама творити та обирати цінності, які вважає за потрібне обстоювати для себе і для всіх.

Друга важлива ознака екзистенціалізму – *віра в унікальність кожної людини*. Для екзистенціаліста особа завжди є незамінна та невичерпна. Я кожної людини залишається вічним навіть тоді, коли вона фізично відійшла у засвіти. Тільки людина, котра вміє оцінити себе та скоригувати своє ставлення до цінностей, до збереження норм і законів, яких вона зобов'язана дотримуватись, може зберегти свою *автентичність*. Людина завжди перебуває у стані формування, але це не виключає можливостей опису її здібностей, спрямувань, рис та якостей.

Унікальність кожної людини також не означає, що вона повністю сформована, бо існує обмеженість унікальності, тобто існують ознаки та риси помітні в усіх людей і притаманні їм. Хоч у житті зріла особа проявляє себе конче багатогранно, але все ж таки спостерігаються певні внутрішні норми, які визначають напрям суто автентичного самооприятнення.

Людина і світ у філософській оптиці екзистенціалізму

Ставлення людини до світу вимагає відповіді на питання: *що таке світ?* І якщо під словом «світ» розуміти все, що людина усвідомлює та до певної міри розуміє, то це слово змістовно охоплює й її погляд на оточення, у якому вона проживає. У цьому сенсі світ без людини не існує, бо саме вона організує свій самобутній світ (грецьке слово «космос» означає «порядок»). Людина впорядковує явища у своєму окремішньому світі, але оскільки деякі явища вже впорядковані згідно із її потребами, то вона їх тільки адаптує. Не слід забувати, що світ впливає на екзистенційні спроможності людини.

Вочевидь, крім світу універсального, важливий також і *світ щоденний*, який проаналізував М. Гайдеггер: це світ, у якому людина проводить найбільшу частину свого життя, це світ рутинних звичок, який задовольняє особисті потреби у повсякденному й домашньому проживанні. Це – фундаментальна форма екзистенції, від якої походять інші промені екзистенціювання. Це є світ, у якому людина зліквідує життєві бар'єри, знищує загрози, спілкується з довкіллям, використовує його для власного обслуговування, створює та удосконалює знаряддя праці та інші засоби. Адже все, що існує у світі, – це інструменти [діяльності] людини.

Людина пробуджується до світу і відкривається йому лише тоді, коли їй чогось бракує, себто тоді, коли немає повітря, води, їжі та інших життєво необхідних речей. Світ людини поширюється і до морських глибин, і поза планету. Світ, зі свого боку, реагує на людину, та не дозволяє їй бути нічим іншим, як його співучасником. Світ формує людину, а та його перетворює.

Особа може бути в'язнем своїх творінь і призвести себе до самознищення, але вона також може бути поглинута світом. Людина не обмежується співжиттям із повсякденним світом, і почуває себе краще тоді, коли щось створює та досліджує, бо інтелектуальний елемент є невід'ємною її особистісною рисою, а наука і творчість пробуджують постійне зацікавлення та винагороджують за досягнення.

Світ митця, на протигагу світу науковця, – це царина уяви та мрій, де митець відривається від рутинних справ і відкриває нову глибину, нові розміри та безмежну красу життя.

Світ релігії дає змогу людині вірою осягнути все те, чого не можна пізнати за допомогою органів відчуття. Релігія – це сфера вірувань, це беззастережна відданість та прагнення людини на засадах віри підніматися до висот. Віра сягає за горизонти відомого і вивищується над пізнаним. Бог створив світ, і Він ним керує! Присутність у світі вимагає втілення, через яке Я сприймає речі та людей у довіллі та контактує чи спілкується з ними.

Окрім екзистенціалісти (К'єркегор і Гайдеггер) приділяють тілу вкрай мало уваги. Натомість Марсель, Сартр та Мерло-Понті цікавляться ним доволі часто, бо тілесне втілення необхідне для екзистенції у світі, для спілкування з оточенням. До того ж факт залишається фактом: умертвлення тіла приносить кінець існування того, хто екзистенціює.

Екзистенціалісти виступають проти шмагування людини, тобто поділу її на душу і тіло, а відстоюють психосоматичну єдність; тому що не уста, а людина має спрагу. Зокрема, екзистенціалізм відкидає монадологію Г.В. Ляйбніца та *rex-cogitas* і *rex-extensa* Р. Декарта, адже він не починається від окремих організованих одиниць, які пізніше координуються, а від людини у світі, що не має меж.

Світ та людина існують у часі й у просторі. І. Кант стверджує, що простір – це форма відчуття, тому що ми бачимо речі під впливом простору, а не відокремлені та самі по собі. М. Гайдеггер зауважує, що простір є у світі, а не світ -у просторі, хоча простору об'єктивно не існує. Крім того, екзистенція без інших екзистенційників вважається неможливою, бо на безлюдді немає ніякого екзистенціювання. Людині потрібне індивідуальне оточення з можливостями постійної взаємодії.

Закрадається питання: чи самотність інколи не буває необхідною, і чи вона не більш характерна для людини, ніж комунальність? Чи комунальний лад є тільки доповненням до індивідуальної екзистенції та чи індивідуальне існування становить похідну, чи, може, первинну субстанцію?

При розгляді такого питання потрібно враховувати чимало обставин, адже, як відомо, кожна людина, хоч й існує тільки разом з іншими людьми, все ж приймає рішення індивідуально; та й смерть подія індивідуальна. Сексуальність і розвиток мови свідчать про суспільність людини. Жодна особа не повноцінна без інших людей, бо індивід має тільки половину репродуктивної системи і лише обопільні (чоловічі і жіночі) хромосоми характеризують людину вповні.

Те саме можна сказати про мову, а точніше, про спілкування. Приватної мови немає, та й мислення сутнісно пов'язане з мовою. Живе мовлення екстеріоризує мислення, тому мова – це найбільша сила людини. За М. Гайдеггером, мова – дім буття, який створила людина. Мова проникає в людину й одночасно перетворює її на людину. Ізольованість – не ядро, з якого постають спільноти, а спільність олюднює особу, реалізуючи її екзистенційний потенціал.

Водночас люди, звісно, не інструменти, і не тільки вони конструюють світ. Співвідношення між людиною та світом – це уявлення окремої особи про долю світу й співвідношення між двома екзистенціювальними особами, це піклування та взаємне визнання, обопільна від-

даність і взаємовідкритість, це форма уприсутнення для когось, тобто здатність людини жити заради іншого чи інших, це заангажованість інтересами близьких людей, урешті-решт це абсолютна шляхетність, довіра та лояльність. До прикладу, С. К'єркегор зазначає, що усупільнена особа може бути присутньою в Бозі, але тільки за допомогою власних чеснот.

Автентичність людини слушно окреслити визначеністю, волею та відповідальністю, на противагу натовпу чи отарі, де домінує бездумність, приглушеність та безвідповідальність.

Проблеми епістемології та онтології у філософії вкрай пов'язані. Епістемологія ставить питання: «що є, а що не є», й отже, таке питання вимагає відповіді про те, що таке реальність. Постає також питання: що первинно – епістемологія чи онтологія?

Р. Декарт, будучи на боці раціоналістів, а Дж. Лок – на боці емпіриків, дали новий поштовх підходу до розуміння людини. У цьому аналітичному контексті Еммануїл Кант досліджував умови, за яких людина може бути обмеженою, якщо йдеться про сприймання, знання та їх валідність. Сутнісно він з'ясував, що саме можна з упевненістю пізнати і що реальне та доступне для людського пізнання. М. Гайдеггер додає, що знати – це означає «бути у світі».

Загалом екзистенціалісти не мають терпимості до епістемології, стверджуючи, що вона становить псевдопроблему, тому що поняття «я існую» значно ширше, ніж поняття «я думаю»; «я є, отже, я думаю», «я є з іншими у світі, і цього не потрібно доводити, бо замість «я думаю» я насправді дію, а це поняття охоплює «я думаю».

Екзистенціалісти зосереджують найбільше уваги почуттям, бажанням і волі людини, а деякі навіть стверджують, що емоційність відіграє надважливу роль у процесі пізнання, і, як Кант, вважають, що знання має подвійну суть, адже містить інформацію, отриману від органів відчуття і з допомогою апріорних форм, які діють як активний елемент, що надає зміслу самій усистемненій інформації.

Людина себе постійно проєктує у власне довкілля, – говорять Гайдеггер і Сартр; вона вкидає себе в новий спектр можливостей, маючи на увазі майбутнє. При цьому очевидно, що її інтелектуальні властивості (здібності) розвинулись унаслідок її біологічних потреб, тому що розуміти світ – це означає давати собі

в ньому раду, знайти свою дорогу, пізнати відношення речей та імовірні небезпеки. Але тут доводиться категоризувати явища, і це є практичне розуміння, на відміну від теоретичного, яке розвинулося з прагматичних потреб. Кожна практика має під собою теоретичні підвалини. А шлях розвитку теорії – від окремого до загального, від конкретного до загального, від актуального до припустимого. Ось чому екзистенціалісти вважають практичне розуміння фундаментальним, бо в щоденному існуванні уява мотивована приземленими людськими потребами.

Знання та істина у рефлексивних інсайтах екзистенціалістів

Коли мовиться про знання, то маємо на увазі, що досягнута певна обізнаність із об'єктом дослідження. Але є питання: *як ми знаємо, що знаємо?* Існують різні форми знання: практичні й теоретичні; знання фактів, речей, людей, а також самознання та знання математичне, яке екзистенціалісти вважають тавтологією. Для них найважливіше – це пізнання людини, яке уможлиблюють суб'єктивний та інтроспективний методи, а найкраще це зробити через сферу спілкування, яке виявляє певний рівень знань, поєднуючи не тільки спостереження, а й процес, який інтегрує почуття і волю.

Що таке істина? Чи вона перебуває в об'єкті чи в суб'єкті, чи, можливо, у співвідношенні між ними, або, ймовірно, і ще деінде? Нагадаємо, що традиційно істина – це судження, у яких відображені ознаки предметів, відношення між ними, чи факти, які не суперечать дійсності і підтверджені шляхом міркувань. Показово, що екзистенціалісти відкидають цей критерій як недостатній, вважаючи, що істина перебуває в конкретності екзистенції, себто у глибині внутрішніх переживань та відкритому екзистенціюванні окремої особи. Більше того, М. Гайдеггер зауважує, що людина може відшукати істину тільки в умовах свободи. Та й вільна вона настільки, наскільки відкрита світу, наскільки дозволяє комусь бути собою, причому без найменших застережень та без жодної маніпуляції, – і тільки тоді відкривається істина.

Емоції, як відомо, пов'язані з тілом, які ним виражаються, а також із психікою як їх носієм. Отож людина – психосоматична ціліс-

ність, внутрішні переживання якої часто доступні тільки тому, хто їх переживає. Важливо й те, що кожна особа з допомогою емоцій має здатність єднатися зі світом, від якого відділяють її простір і час. До слова, раціоналісти, емпірики і позитивісти намагаються приглушити діяльну феноменологію емоції як шкідливий аспект логіки.

Ще Блез Паскаль (1623 – 1663) визнав, що серце має своє раціо, яке сильніше від раціональності інтелектуальної. Людські емоції можуть бути шляхом до досягнення філософської істини. Вони не становлять антитезу логіці, бо емоційний погляд чи кут зору може бути глибший та інтимніший. Інтелектуальний, емоційний і вольовий складники не можуть бути розмежовані у внутрішньому світі людини, тому що вони постійно присутні у її живому психічному організмі.

Крім емоцій, котрі мають соматичні підвалини, як, до прикладу, страх чи злість, існують, як зауважував Кант, емоції, які раціонально спричинені, а також естетичні та моральні. Загалом емоції доречно розмежувати на первинні, або примітивні, і на ушляхетнені, на негативні та позитивні. Звісно, що емоції нелегко викликати за бажанням чи волею, а ще важче зупинити їх екзальтований перебіг за допомогою сили волі.

Тривога як атрибутивна ознака людської екзистенції

Тривога становить невід’ємний атрибут екзистенції і навіть вважається небезпідставним почуттям людини. Її причини виникнення досліджувалися різними вченими. Так, згідно з К’єркегором, тривога походить від первородного гріха. В природному житті це пов’язано з екзистенційним переходом людини від невинності до гріха, який також викликаний тривогою сексуального характеру.

Друга причина розвою тривоги, – це воля або неспокій перед важливим актом, чи хвилювання перед відкритими можливостями, коли особа повинна вирішувати дилему: «за чи проти». Третя причина вакуальнення тривоги пов’язана із співвідношенням у людському естві «тіла, душі та духу» і приведення їх до синтезу, до збалансованої єдності. Тривога – це особливе психоемоційне явище, притаманне тільки людині, яке з’являється внаслідок гріха та за умов потреби Божої ласки. У цьому контексті Гайдеггер, як і К’єркегор, узалежнює

тривогу від «падіння людини» та від первородного гріха, аргументуючи тезу, що людина «відійшла від себе», відчужилася від своєї істинної природи як свободи-екзистенції. На доповнення підкреслимо, що тривога виникає також через обмеженість і смертність людини. Вона позбавляє людей від ілюзій та хибної самовпевненості, конфронтує з відповідальністю та автентичністю конкретної особи.

Людські багатства та їх досягнення не звільняють людину від тривоги. Часто не зрозуміло, що нас тривожить, хоча екзистенція тривоги є завжди і всюди, вона вічно присутня в людині, котра перебуває у постійному вирі можливостей та свободи і тому стоїть віч-на-віч із власною автентичністю та свободою вибору. Співучасть людини у ковітальному світі деякою мірою відтягує її від неблаганності умов людської екзистенції, однак психічна енергія тривоги повсякчас існує. А це означає, що тривога онтологічно вкорінена, постійно відіграє першорядну роль, бо тільки під її впливом і поштовхом людина наближається до своєї автентичності. Примітно й те, що з тривогою тісно пов’язане піклування: старання і турботи про себе, сім’ю, родину, націю, довілля, національний дім. Людина також виставляє себе наперед, виявляє власні можливості та обмеження, повністю усвідомлюючи свої падіння і тривоги перед спроможністю і страхом стати «нічим». Ось чому К’єркегор підкреслює важливість факту почуття людської свободи перед вибором свого майбутнього та перед тривогою, яка завжди супроводжує увагу й свідомість людської локальності та смертності. З іншого боку, Гайдеггер обґрунтовує обмеженість та свободу людського мислення. Натомість П. Сартр конфронтує свободу з порожнечою: свобода спричиняє своєрідне запаморочення через брак самовіри, а людина «завжди перебуває у свободі, щоб приймати рішення в даний конкретний момент».

Тривога відкриває людині очі на реальність її умов, а тим самим і на необхідність Божої ласки, – так думали К’єркегор, Марсель, Сковорода та інші філософи екзистенціального стилю. Зате в М. Гайдеггера явище тривоги окреслює далекосяжні та первинні можливості для відкритості, але одночасно тісно пов’язане із падінням людини та її втечею від самої себе й утратою своєї автентичності та зникненням у гурті. Воно наганяє особі почуття страху перед самоконфронтацією. Принагідно зауважимо, що втеча від падіння відрізняється від утечі

перед страхом. Страх має та віднаходить причину, а втеча від себе – це порятунок від невідомого, коли людина не може вказати причину тривоги, оскільки вона не має ні свого місця, ні предметності; але завжди присутня і постійно діє. Та й людина повсякчас повертається до волі та до своїх спроможностей.

Соціальні відносини певною мірою полегшують переживання тривоги, де найважливішою її причиною, згідно з Гайдеггером, є обмеженість і смертність людини. Тривога, як не парадоксально, пробуджує особу від ілюзій та хибних надій, конфронтує з її відповідальністю та автентичністю. Окрім утечі від себе, яка притаманна падінню, *онтологічна тривога* є найпершою пересторогою людині перед її падінням і втратою власної автентичності. С. К'еркегор говорить, що людина перебуває у постійному стані тривоги перед порожнечою, бо вона «вкинута на волю, щоб приймати рішення», а у її свідомість вічно вривається думка, що вона йде в напрямку прірви, опустошення. Крім того, вона також переймається невикористаними як слід у минулому можливостями.

Можна, звісно, певною мірою уникати тривоги, вдаючись до прийнятих норм поведінки та до загальновипробуваних і перевірених практикою цінностей. Однак і це врешті-решт також веде до падіння. Відтак тривога – це щось у психодуховному світі особи, чого немає змоги уникати, але до чого потрібно виробити відповідне настановлення. Аналіз тривоги проливає світло на природу людини як на істоту парадоксальну, навіть на абсурдну, тому що в центрі екзистенції перебуває вічно нерозв'язане напруження між свободою з її можливостями та обмеженостями і безкінечний страх перед порожнечою. Коли людина уникає визнання цих ірраціональних умов, то тим самим утікає від правди існуючого за нашої присутності буття.

Постає закономірне питання: чи справді тривога має таку ключову роль та чи є якась альтернатива у плінні людських почуттів замість тривоги? І чи це не дає нам неправильної та незаслужено песимістичної картини людини? І тут можливі різні відповіді. Так, М. Гайдеггер указує на важливість ще кількох людських почуттів, а саме на нудьгу, розпач та радість. С. К'еркегор розглядає нудьгу під естетичним кутом, зору, зауважуючи, що це веде людину до радикального пошуку самого сенсу та цінностей життя.

Водночас Гайдеггер ставить питання: чи можна щастя трактувати як онтологічне по-

чуття? Якщо щастя адресує нам вказівки для доброго співіснування, тобто відкриває закони Буття, то тривога перестає бути основним рушієм і чинником у житті людини. Проте сам Гайдеггер, хоч і визнає почуття щастя, але при підсумковому осмисленні він усе-таки віддає пріоритет тривозі.

Поль Рікер (1913 – 2005) бачить, що почуття щастя та приналежності – це первинні почуттєві стани людини. Однак, якщо наше буття не є тим, чим воно повинно бути, тоді настає тривога.

Отже, щастя – це свідчення про те, що людина наближена до буття, і тому вона відчуває духовний спокій, інтелектуальну любов і блаженство, про що говорили Сковорода, Декарт, Спіноза та Бергсон. Тривога – це тільки зворотна і негативна сторона людського життя, яка виникає внаслідок неавтентичної поведінки. А щастя – відпочатково первинне та онтологічне почуття.

Свобода, воля, рішучість і шляхетність як найважливіші риси екзистенціовальної особи

Логічно напрошуються такі питання: чи буття та реальність мають такий характер, який інспірує щастя, надію, спорідненість, себто викликає позитивні емоції, чи, можливо, позитивні емоції чужорідні та рідкісні у людському житті, а такі як тривога, нудьга завжди наявні? Наскільки людина зі своїми рисами є богоподібна? С. К'еркегор пише, що марним було б, якби вона найглибше розуміла християнство, але без належної і глибокої цінності цього для її власного повсякдення і не робила б з того відповідних висновків. Марнотним є й те, коли б навіть чиста правда стояла перед нею, але без належної зацікавленості та без відповідного зворушення, чи коли б така правда пробуджувала в особі страх, а не *беззастережну відданість та співмірний і консеквентний акт волі, тобто послідовне вчинення*.

Людину не можна розглядати як єдність думок, почуттів та волі, адже це лишень абстракції єдиної цілісності. Так само не можна бачити її статичною, тому що вона постійно динамічна й активна: у людському функціонуванні навіть відсутні стадії, а є прогресивність життєздійснення. Найважливішим, що характеризує людину є *вчинки та акти*, себто діяння і дії, котрі суголосні з глибокими почуттями, вірою та красою (естетикою). Екзистенційно натхненна особа наполягає на актив-

ності, яка дає їй конкретність і повноту, актуалізовану всецілісність її думок, пристрастей і вірувань, тому що без всебічної зайнятості, без емоційного сплеску та вольового рішення вчинкового акту не існує. Екзистенціалізм – це не прагматизм, акт екзистенціювання – не зовнішня дія. Хоч людину оцінюють за її вчинками і працею, але їх не можна ототожнювати з достеменною функціональністю людини.

Динамічність підкреслює тільки життєвість, тобто зміну буття. Проте людина – це щось більше від тих ролей, які вона грає. Це інтеграція персони, котра себе виявляє, структурує, а її вчинкові акти – це не тільки емпірично спостережувані дії, а натхненні діяння, у яких вона проєктує та реалізує власний самообраз. Такий екзистенційно організований акт слід розуміти як персональні самовдосконалення, самодовершеність, інакше кажучи, як учинок, котрий вимагає зусиль усього ества чи сутнісних сил людини.

Очевидно, що кожний учинковий акт характеризується волею, бо свобода, воля – це синоніми екзистенції. Для християнина свобода – це постулат: свободи не можна ні показати, ані довести, тому що вона випереджує феноменальний світ і саму екзистенційовальну особистість. Свобода не є ні народжена, ані визначена; отже, вона неспіймувана й цілковито передвікова та ірраціональна; це можливість, а не актуальність; вона все ж невлівима думкою, але визнавана через її діяльну екзистенцію.

Святий Аврелій Августин (354 – 430) стверджував, що свобода буває первинна та ірраціональна, тобто така, яка знаходиться у виборі перед добром і злом, і свобода остаточна, вирішальна, себто після вибору добра і правди, яка є початком, дорогою та кінцем мети.

Тривога породжується гріхом, диявольством і волею. Первинна свобода може перейти в анархію, а вторинна здатна перейти в компульсію правди і добра. Тоді християнство може бути зловживаним, адже свобода має у собі зерно самознищення, і тому може трансформуватися в тиранію. Без свободи немає гуманності. Свобода, воля – це засаднича передумова для творчості. Людина здатна творити і добро, і зло. Стати вільним не означає тільки звільнитись од чогось, але і для чогось. Християнські екзистенціалісти вірять у перемогу добра і творчості. Рішення, вибір, зобов'язання, ангажування – все явища, у яких вкрай різко й однозначно чітко виражається

акт волі-вчинення, адже людина – це і є її діяльне рішення, котре фактуально не тільки розум і досвід, але передусім її пафос та тотальність уприсутнення.

Рішучість – це самопрояв та самовідречення особи, адже щоб щось вирішити, потрібно і щось відкинути, що нерідко може бути драматично і болісно. Кожне персональне рішення одночасно обмежує можливості в майбутньому. Воно, втілюючись у вчинкових діях, повертає людину обличчям до самої себе, що й викликає тривогу, оскільки це означає дедикацію власної будучності.

Серйозне рішення вважається найбільш обґрунтованим у людському житті, і тому воно має доглибинний, трагічний, або світлий характер. Рішення повинно бути відновно посвідчуване протягом усього життєвого шляху особи. Тому воно пов'язане з тривогою, бо перед невідомим виникає щось невизначено зобов'язувальне. Скажімо, для С. К'еркегора особисто це було рішення вступити у шлюб, приятелювати, прийняти священницький сан, що мало консеквенцію [логічний наслідок діяння] на все його життя.

Габріель Марсель вважає найважливішою рисою характеру *шляхетність*, бо саме вона уможливує існування суспільного життя. Все, що людина вибере остаточно, належить їй, адже у цьому полягає її самоздійснення: вона входить у відкритість можливостей, у самоспрямованість, де її потуга застосовується тільки в діяльності. Отож, лояльність і шляхетність, і не тільки у стосунках до інших людей, а й до себе самої, є надважливими у житті. Тому потрібно остерігатися впертості та фанатизму, оскільки окрема людина може, перевіривши речі, бачити їх іншими, ніж колись. Окрім того, будь-які явища постійно відкриваються та збагачуються, коли людина глибше долучається до ось-буттєвості.

Схильності до чогось, звичаї, традиції критикуються екзистенціалістами як конвенційні (договірні) інституційні прояви, які відбирають у людини можливості приймати рішення, не зважаючи на те, що вона, набираючись досвіду, бачить сенс і мудрість спільності з її традиціями. У цьому синергійному контексті обмеженість і почуття провини – це ті самісні важелі, що вічно вплетені у людське життя.

Тривога, як зазначалося, завжди товаришує з волею, рішучістю і творчістю, а людська свобода повсякчас обмежена, тому що людські аспірації (придиhi) завжди підлягають космічним законам, які значно сильніші від людини.

Фактичність – це внутрішньо прийнята реальність, оскільки ніхто не вибирав свого буття, але відчув себе в даному стані, у даному довікеллі чи середовищі, у світі, і це є жорстокий факт, якого, на жаль, змінити не можна. (Тут мається на увазі расовий, соціальний, історичний, інтелектуальний стан та інші.) Фактичність – це протилежність можливостям. Людина завжди перебуває у ситуації, тобто у фактичній спроможності, а це означає, що кожна особа вкинута у певну життєву ситуацію.

Той, хто підноситься до вершин екзистенціювання ніколи не може втекти від напруження, створеного фактичністю та можливістю. Розуміння ситуації і мрія відкривають людські спроможності. Фактичність дуже часто демонструє свою радикальність, яка найбільше проявляється у формі обмеженості.

Смертність людини як екзистенційна проблема, підкування та остаточна фактичність

Екзистенціалісти заглиблюються не тільки у страждання, слабкості та силу людини, а й у її смертність, що не становить велику приємність, а є очевидністю, яку ігнорувати не можна. Людина – єдина жива істота, котра упродовж усього свого свідомого життя усвідомлює свою смертність, і ця усвідомленість має особливі консеквенції (логічні наслідки) у її житті – у рішеннях, почуттях й у вчинкових діях.

Смерть людина сприймає не тільки як щось таке, що закінчує історію, але й як щось значуще, що входить до історії і що істотно впливає на її творення. Смерть задає межу екзистенції, хоч, як відомо, ніхто не знає цієї дати. Тому на смертність потрібно дивитися під декількома кутами зору, як, до прикладу, та у якому сенсі смерть приносить завершення?

Відомо, що для Христа, для Сократа та для героїв чіхось високих ідеалів, смерть – не кінець, а навпаки, смерть – це насамперед кульмінаційна точка буттєвості. Знаємо також, що смерть жорстоко перериває нитку життя, і це породжує питання: яку цінність приносить смерть у ролі екзистенції? Який вплив на людину має внутрішня свідомість про неминучу можливість смерті, і зокрема у хвилини великого емоційного збудження?

М. Гайдегер пов'язує *смертність з підкуванням*, що є особливо складним явищем, оскільки воно походить від тривоги, яка випе-

реджає «вискік», у можливості та фактичній ситуаційності падіння. Екзистенційно напружена особа перебуває у постійній тривозі за долю близьких та дорогих їй людей та за своє майбутнє оточення. Вона безперервно мріє, бажає, планує, вирішує й у такий спосіб кидає себе в омріяну, але невідому чи швидше непевну, їй ситуацію заради всеосяжного підкування. І тут часто виникають небажані падіння й у підсумку – смерть. Ієрархічно остання становить найвищу та остаточну можливість, бо після неї вже іншого шансу немає.

Передбачення смерті пронизує все свідоме життя людини, і тим самим воно приносить певне обмеження цілісності. Показово, що ставлення особистості, яка усвідомлює свою смертність, до власного життя є цілком відмінним від ставлення особи, котра про смерть ніколи не думає і навіть виключає смертність з власних уявлень.

Фактичність свідчить про постійну по чергову зміну минулого з майбутнім та про остаточність – власне про смерть. Чесно сприйнята і передбачувана смерть може стати інтегруючим фактором автентичності екзистенціювальної особи й одночасно символом людської обмеженості. Отож дочасність людини свідчить лише про те, що все, що приходить у життя, від життя і відходить, а народження та смерть – це перша й остання точки-виміри, або це межі персональної екзистенції, у яких підкування, бажання, турбота виявляються в можливості, у фактичності, або ж у падінні, а послідовність – це сама по собі ознака обмеженості. Стверджується, що послідовність завжди свідчить про бідність розуму, адже людина насолоджується, знаючи, що робить тільки одну справу в певний час. Послідовність – це вияв лінійної, горизонтальної поведінки, звичайно з пульсуванням, де життя особи із його бажаннями та підкуванням не завжди буває бездоганно ланцюговим, а частіше організоване циклічно, утворюючи у підсумку найбільший цикл життєвого шляху.

Час минулий і час майбутній діалектично поєднані з теперішнім, адже пам'ять пов'язує минуле з теперішнім, а передбачення – з майбутнім. У будь-якому разі екзистенція неможлива без трансценденції часу. Для тварини реальне – це лише теперішнє. Для особи бути дбайливо наставленою означає проектування в майбутнє. Звідси постає низка узагальнень. Так, радикальна обмеженість у часі пере-

живається не тільки в послідовності, але і в часових рамках, коли існує тяжіння до негайних досягнень, які синтезують теперішнє з минулим і майбутнім. А в цьому закорінене людське бажання вічності. У повсякденному реальному житті такого цілковитого поєднання часових вимірів не існує. Тут не вистачає рівноваги й, крім того, типові амбівалентності супроводжують такі життєві ситуації.

По-перше, коли існує надмірне тяжіння до можливостей і майбутнього; коли все зосереджується тільки на бажаннях і на прийдешньому, яке переходить в ідеалізм і навіть в утопізм. Ще гіршою буває втеча у світ фантазій, який завжди залишається тільки бажанням, бо цілковито ігнорує фактичність. Усі серйозні бажання повинні брати до уваги фактичність, себто відкритість у певних ситуаціях. Знаючи, що реальності не завжди є радикально відкриті, але й бувають дещо прикриті, і що людина ніколи не перебуває в плані явно відкритих можливостей, потрібно також завжди зважати на минуле.

По-друге, коли зосередження на минулому веде до подібних ускладнень, тоді воно може паралізувати бажання надмірною тривогою і браком рішучості до досягнення особою радикальних змін та інновацій. У цьому випадку вона часто шукає захисту в ритуалах минулого, а почуття провини може паралізувати волю, породжуючи імпульсивні дії під тиском інстинктів, компульсій та інших біологічних механізмів самозбереження і не враховуючи свій людський потенціал і не використовуючи власні можливості.

По-третє, коли дефіцит балансу між минулим, майбутнім і теперішнім послаблює волю людини і робить її нерезолютною [, себто неенергійною, несміливою]. Особа без віри, без системи, без думки губиться в натовпі і стає залежною від обставин та від різного роду «авторитетів».

Екзистенціювати – це означає проектувати себе в майбутність, де завжди існує розбіжність між бажаним і реальним, прірва між екзистенцією та есенцією, між фактичністю та можливістю, між самоідеальністю та самореальністю. До цього ще й додається і «падіння», тобто недосяжність бажаного. Тому Ф. Ніцше передбачував появу «надлюдини». Натомість обмежена фактичністю особа, яка одночасно здатна приймати рішення, постійно піднімається то падає і безперервно переживає почуття провини.

Автентичність як справжність життя-екзистенціювання людини у вірі

Гріх у християнстві – це відчуження від Бога, а людина вічно прагне до свого справжнього життя – до автентичності. Це прагнення ставить перед нею все нові завдання упродовж життя, і тому вона постійно ставить собі питання: «Хто я, що я, чим мені бути та як мені вчиняти, щоб стати правдивою, гідною та досконалою людиною?» Причому ці питання стають ще більш тривожними із віком, пекуче дошкуляючи коли та стоїть перед прірвою, або перед кінцем життя.

Питання автентичності глибоко цікавить екзистенціалістів, та, на жаль, їхня відповідь є не цілком задовільною, тому що більшість з них поділяє думку, що людина не має Творця і не має праобразу. Вони вірять, що кожна особа сама творить себе й одночасно становить джерело та мірило цінностей. А це спричиняє ще більший тиск на людину і покладає на неї повну відповідальність, а тим самим викликає постійну тривогу, вагання, прискіпливі вимоги до себе та до свого довкілля, страх за кожне прийняте рішення чи за здійснений учинок, постійне самонедовір'я, як і недовіру до власного оточення.

Екзистенціалісти твердять, що людина «конструює себе» протягом усього життя і їй дуже рідко вдається домогтися себе, а ще частіше їй не вдається ніколи «себе» досягнути.

Філософи-ідеалісти говорили: «Стань тим, чим ти є», тобто увійди у свою суть. Натомість екзистенціалісти не бачать суті в людині, вважаючи, що вона не має «блюпрінту» [, тобто плану копіювання], а повинна сама особисто вирішувати це питання, бо кожна індивідуальність унікальна, і те, що кожен із нас стає собою лише настільки, наскільки використовує можливості свободи вибору. Так само людина є автентичною лише настільки, наскільки усвідомлює та викарбовує себе відповідно до власної самоуяви. Зовнішні чинники, моральні коди, закони та авторитети спричиняють неавтентичність.

Найвизначніший представник таких поглядів Жан-Поль Сартр говорить: «Ти вільний, і тому вибирай та шукай: жоден моральний закон не вкаже тобі, що маєш робити, тому що немає ознак гарантії у цьому світі, що цінності походять від Бога. Тому кожна людина повинна сама віднайти свої цінності, і тоді вона буде

автентичною, здатною себе контролювати та нести відповідальність за себе. Я роблю настанови для себе, і я вірю, що вони добрі і для всього людства».

Наведені твердження можна охарактеризувати як такі, що вміщують перенасиченість зарозумілості. Крім того, вони також і небезпечні, бо що станеться тоді, коли двоє людей захочуть бути богами та імплемувати відому фразу, висловлену Еммануїлом Кантом: «...хочу, щоб мої зобов'язання стали універсальними».

Альбер Камю, подібно як і Сартр, висловлюється так: «Я не вірю в ніщо, адже все є абсурдне, але я не смію сумніватися у валідності моєї прокламації...», бо сам протест у людини вказує на те, що вона не хоче бути трактована як об'єкт, а як достойна людина».

Напрошуються питання: чи наведені твердження не призводять до цілковитого індивідуалізму та релятивізму? Чи може бути допустима універсальна моральність? Чи така свобода не надмірна та чи не зумовила б вона повний хаос?

Мені видається з очевидністю, що в безбожному світі люди безвартісні, тому що цінність окремої людини є вартісна тільки у спілкуванні з іншими навколишніми, а для того необхідні соціальні правила, без яких неможливо досягти автентичності. Тому я відкидаю твердження Ж.-П. Сартра, що людина починає з нічого і сама створює цінності, але вірю, що вона народжується з орієнтацією до цінностей, і таким орієнтиром в неї є її совість – усвідомлення морального коду спільноти та почуття прикритості тоді, коли людина його зраджує. Хоча часом голос совісті – це і є імператив демонтувати стандарти спільноти.

Прикладом тут може послужити біблійна історія Авраама та Ісаака, у якій Авраам, на поклик голосу Бога, як індивід був готовий переступити етичні норми. А робив він це з обов'язку виконання Божої волі, під тиском внутрішнього голосу. В цій ситуації конфлікт рівнів свідомості вказує на те, що універсальну етику може перемогти Господня команда і власна глибока свідомість. У зв'язку з цим Ф. Ніцше писав, що «Ніхто, крім Творця, не знає, що таке добро, а що зло. Бог сотворив людину та дав їй мету, сенс життя і майбутнє, а тим Він і вказав на добро і на зло», а далі: «... але тому, що Бог мертвий, то людина повинна знайти супермена та йому коритися».

В унісон М. Гайдеггер говорить, що громадська свідомість – це голос спільноти; це загальне прийняття і добра, і зла. А свідомість

закликає людину, загублену в натовпі, бути чутливою до голосу власної совісті. Він також запитує: звідки той клич з'являється?, і тут же відповідає: він виникає із глибин власних почуттів, себто від автентичного Я. І далі: до кого такий голос адресований? Мислитель відповідає, що він спрямований до того, хто впав, до неавтентичного Я, тобто до такого Я, котре доміноване юрбою. Який зміст цього голосу? Відповідь така: тут змісту немає, зате є заклик «будь собою!», який зобов'язує кожен людину реалізувати свою потенційність.

Виходить, що без глибокого голосу совісті немає етичної творчості, тому мусимо слухати Бога, а не людину, бо совість може бути маніпульована, не чиста, до того ж треба остерігатися моралі «супермена».

Карл Ясперс указує на те, що ревне християнство таке, яке більше цікавиться силою та долею власної організації, ніж голосом Творця. Цим він не тільки підкосив власний авторитет, але і розійшовся зі своїм первинним завданням.

Життя людини характеризується постійним динамізмом, напруженням, боротьбою, намаганням чогось досягнути, які зумовлюються прагненням до волі, свободи, прийняття рішень, творчості, а також прагненням до цілей. На перший погляд, здається, що людина необмежена у своїх діях та можливостях. Однак виявляється, що існує всебічна обмеженість, включно із смертністю. Ми бачимо людину разом з іншими у соціальній гармонії та в інтеграції, але й виявляємо те, як її може поглинути соціум. Ми сприймаємо її, свідому власної цілі, але водночас її із почуттям провини та відчуженості від себе.

Життя також часто здається абсурдним, але динамічно поєднаним. І тут варто зауважити, що підходи до життя атеїстів та християн істотно відрізняються. Християни вірять у ласку Божу та у перехід життя зі смертю у вічність і тому часто нехтують волею людини, а чинять волю Божу. Цим, власне, й відкидають основну прикмету екзистенціалізму. Хоча тут варто додати, що рішення та воля виконувати Заповіді Божі залежить від індивідуального зусилля та від власного рішення самої людини. За М. Гайдеггером автентичність людини як її самодосягнення відбувається з допомогою Божої ласки. Це саме підтверджує К. Ясперс. А акт волі, який є головним чинником у характеристиці людини, котра екзистенційно, також є засадничим підґрунтям і в християнській поведінці. Інакше кажучи, християнство має багато спільного з волею

людини, тому що вимагає від неї резолютності: відкинь себе, умри, щоб досягнути життя.

С. К'єркегор покладався на ласку Божу, хоча й залишалося у нього питання: як її досягнути? Він не знаходив раціональних способів розв'язання даної екзистенційної дилеми, пов'язаної з особистою грішністю, слабостями, обмеженістю. Він вірив, що все залежить від інкарнації Бога, тобто від приходу Ісуса Христа на землю, що може бути досягнене тільки поєднанням віри і волі. Для цього мислителя це був момент «в особі Бога», коли він говорив, що щасливі ті люди, для яких такі моменти є продовжувані та повторювані.

У М. Гайдеггера подібний момент – це миттєвість «перед смертю», який є вирішальним і пов'язаним з вимогою покаяння та покаєння, бо людина, передбачаючи смерть, визнає свою обмеженість і слабкість та індивідуально виконує свій останній акт.

Обидва цитовані вислови мають есхатологічний тон, а саме безсмертність душі в К'єркегора, тоді як у Гайдеггера – інтегрованість теперішнього з минулим та майбутнім, що також підкреслює безсмертність душі.

Історичний характер життя людини як відповідального творця

Екзистенціалізм має швидше справу з інтенсивністю та з якістю життя, ніж з його змістом. Згідно з Паулем Тілліхом (1886 – 1965), зміст життя – це кінцева мета і цілеспрямоване рішення про її досягнення, які єднаються та інтегруються у формі екзистенції, зміст якої може змінюватися в кожній людині. Ця впливова філософська течія ХХ століття насамперед цікавиться людиною як індивідом й навіть виступає проти дегуманізованого колективізму. Вона не заперечує впливу соціальних чинників, які треба розуміти і враховувати, оскільки «людина живе з іншими у світі», у всесвітній спільноті, тобто в театрі, де кожен виконує свою індивідуальну роль.

Людині притаманна радикальна передчасність, а тому її життя має швидше історичний, ніж дочасний характер. Вона вловима тільки у спільному руслі. До слова, ковітальна історичність людини висвітлена Вільгельмом Дільтеєм (1833 – 1911), який говорить, що історія – це суто людське явище, тому що там є сталий процес та факти. І якщо процес та постійність – природні явища, які можуть бути пояснені каузальністю, то історичні факти відмінні, оскільки вони творені людськими факторами,

такими як амбітність, агресивність, голод, страх, цілеспрямоване рішення і т. ін.

Зауважимо, що природні явища, такі як урагани, потопа, пожежі, вулкани, також потрапляють до історії, але вони історичні тільки тому, що торкаються людських почуттів. Лише з появою людини з'явився історичний характер природної еволюції, з допомогою якої формується світ, хоч цілковитий контроль людини над природою не передбачається. Воднораз сама людина все більше стає об'єктом природничих дослідів, але її можна пізнавати лише шляхом співпереживання, у якому важливу роль відіграють почуття.

С. К'єркегор зазначає, що найважливіший момент в історії людства – інкарнація Бога, і що це – повсякчасна правда. Ф. Ніцше стверджує, що історія – декаденство, занепад, включно аж до нігілізму, і що неабияку роль у цьому занепаді відіграло християнство, а тому тільки «надлюдина» врятує людство. Він також цитує Гете, де говориться: «Я ненавиджу все, що мене вчить, але не збагачує та не прискорює темпу мого прогресу», бо ми вчимося історії не для того, щоб акумулювати інформацію, а для того, щоб поліпшувати рівень життя та ушляхетнити людські вчинки.

Людина може мати потрійне відношення до історії: а) монументальне; б) антикварне; в) критичне. *Монументальне* засвідчує те, що «величне існувало, а тому є можливим»; слугує стимулом для розвитку концепції людини в найсвітлішому сенсі, який всесторонньо поширює її можливості. Монументальне загалом – це щось рідкісне, неповторне, непересічне, таке, що дає поштовх до творчості та до великих досягнень.

Антикварний підхід обстоює пошану до минувшини, яка необхідна хоча б тому, що минуле і сучасне становлять стабільність. При антикварному відношенні не вирішується доля теперішнього: тут можна лише вчитися, як зберегти життя, а не як треба щось творити. Антикварність у цьому аналітичному розрізі може зводитися до нагромодження порохом припалих спогадів.

При *критичному погляді* людина повинна мати мудрість ламати минуле, виносити його на справедливий суд, проблематизувати, аналізувати та оцінювати.

Такий потрійний підхід до історії Ф. Ніцше рекомендує завжди, адже минуле може оцінюватися лише з вершин теперішнього. Тільки людина, яка переживає щось велике, може

заглибитися у величне минуле. До того ж історії притаманна циклічність, бо вона схильна до періодичного повторення.

М. Гайдеггер говорить, що людина, котра йде шляхом екзистенціювання, завжди є темою історії, що вона вся перебуває у світі та в природі, а її смерть – це об'єднувальний чинник минулого з майбутнім і теперішнім. З іншого боку, екзистенція як піклування та догляд має потрібну темпоральну структуру, що виявляється у фактичності, можливості та в теперішніх змаганнях. Внаслідок такої синтези досягається автентичність, яка через рішення приходить в образі смерті. Автентичність – це резолютність, що походить від лояльності до власного буття.

Безрезолютна особа – людина без віри. Віруюча ж людина завжди перебуває у процесі творення своєї майбутності, вимаєструє свою власну долю, за яку сама відповідає.

Майбутнє кожної людини та нації залежить від фактичності, від ковітальної обумовленості. Кожна генерація має свою долю та свою мету, а разом із спільнотою і власне зорганізування. Автентичність спільноти та особи залежить від резолютності, від рішучості. Неавтентичність – це рух за течією, як рух криги по воді, а рішучість вимагає дії, рішення, праці, зреалізованих актів.

Важливо, щоб людина була співучасником творення історії і не залишалася пасивним спостерігачем. Історія цікава не фактами, а можливостями, які вона відкриває: важливе не минуле, а майбутнє, тобто усвідомлення невикористаних можливостей для досягнення мети.

У поглядах Гайдеггера та Ніцше щодо аналізу історії існують подібності. Вони обидва твердять, що початок людського життя завжди могутній, хоча у процесі його здійснення особа своєю нерезолютністю зменшує свій потенціал. При цьому велику роль тут відіграє цілеспрямованість.

К. Ясперс, аналізуючи добу, відому як осьовий час, за 500 років до народження Христа, зауважив, що вже тоді філософи почали роздумувати над людським існуванням. Під тиском смерті людина переживає свою історію, хоча й позбавлена можливості остаточно пізнати свій зміст, бо обидва кінці особистого життєвого шляху, себто початок і завершення, залишаються назавжди невідомими. Звичайно, їх певним чином характеризують, що дає людині ґрунт, стимул та шлях до життєвласного здійснення. Однак історія найкраще пізнається через співучасть.

Унаслідок попередніх міркувань виникають питання:

1) чи твориться історія людиною, або іншими силами(?),

2) чи, можливо, «доля» формує історію, і все відбувається без людських зусиль(?),

3) чи історія прямує до певної мети, чи, може, вона кружляє по орбіті навколо деякої осі(?),

4) чи історія приносить у жертву певну суть та певну надію, або насправді все є фундаментальною абсурдністю?

Відповіді на ці питання, імовірно треба шукати в метафізиці. Очевидно, що історія – це роздумування над майбутнім, це встановлення мети на майбутнє та пошук шляхів і засобів до їх здійснення, а остаточно – це проєктування самотрансценденції.

Категорія індивідуалізму в екзистенціалізмі вельми сильна, а тому майже недоречним є те, коли беруться до уваги такі поняття, як нація, корпорація, робітничка спілка, світова монетарна фундація тощо. Але відомо, що Унамуно, Бердяєв, Сартр та Камю надзвичайно цікавилися спільнотами, і припускали, що ідеальна спільнота повинна б забезпечувати найдосконаліший розвиток особи, а, тим самим, і зміцнювати спільноту, тісніше та досконаліше організувати соціальну структуру, ввести потрібну та відповідну інфраструктуру, завжди беручи до уваги життя усупільненого індивіда. Мета спільноти повинна зводиться до того, щоб зберегти людину від недуг, від голоду «бідноти, економічного визиску, від неналежної» експлуатації природних багатств та від загрози деперсоналізації й дегуманізації. Маючи такі цілі слід постійно пам'ятати про реальність, щоб оминати загрозу утопізму.

Політичні погляди екзистенціалістів були різні: М. Гайдеггер був нацистом, К. Ясперс – опонентом Гітлера, Сартр та Камю були комуністами, Бердяєв – антикомуністом, але в загальному всі вони були певною мірою анархістами.

Метафізика, онтологія, сенс життя і постулати екзистенціалізму

Статус метафізики змінюється разом з історичними періодами, але найбільші зміни відбуваються тоді, коли існує велика зацікавленість абсолютною реальністю. Існує спекулятивна метафізика, яка намагається, за допомогою логічного мислення, «охопити явища у світі», і не дає змоги досліджувати їх

емпіричним способом. Такими методами користувалися Г'юм та Кант. Крім спекулятивного методу, існує ще описовий, який займається описом загальних категорій, за допомогою яких людина намагається зрозуміти світ та пояснити явища. Екзистенціалісти загалом не мають довір'я до спекулятивної форми метафізики і вважають, що людина не компетентна в тому, щоб охопити конкретні реальності персонального екзистенціювання і вкласти їх в універсальну й раціональну систему. Скажімо, звідси вповні зрозуміло чому С. К'єркегор гостро критикував систему Г.В.Ф. Гегеля.

Екзистенціалісти не є позитивістами і не відкидають метафізики, оскільки і сама екзистенція не становить об'єктивне емпіричне явище. Вони згодні зі Святим Августином, який каже, що людина – це «невпіймана глибина», котра не може бути ізольована від власного оточення, від світу, часу та історії.

Більшість екзистенціалістів, посилаючись на Канта, який указав на обмеженість раціонального підходу до метафізики, вважає, що метафізика буває досяжною лише «духовністю – духовності – через духовність», бо доглибинно людський феномен не вичерпується жодним раціональним емпіричним описом.

М. Гайдеггер ґрунтовно займався проблемою буття, яку він виклав у праці «Що таке метафізика?» («Was ist Metaphysic?»). Шлях до пізнання людини – це не стільки інтелект чи органи відчуття, скільки її екзистенція в найширшому розумінні цього слова. Вона найкраще пізнається тоді, коли перебуває у критичній ситуації, де здатна себе найбільше, чітко, щиро й відкрито виявити та найповніше заглибитися у бачення свого власного життя. Виникає питання: чи таке бачення має пізнавальний характер? Якщо так, то наскільки?

Онтологічна мова побуджує та викликає розуміння, але вона його не пояснює, а тому носить емоційне забарвлення і схожа до об'явлення, до містичного бачення чи до поезії. Тоді чи слушно в таких випадках говорити про істину та про розуміння, про знання і навіть про метафізику, чи про онтологію, якщо людина керується особистісним поглядом та визнає, що це відбувається під впливом внутрішніх емоцій та при її суб'єктивній співучасті у пізнанні істини?

К. Ясперс підкреслює, що людина, перебуваючи у складній або в критичній ситуації, інтенсивно, щиро і чесно шукає відповіді на питання: *чи існує та який сенс життя?* Вона намагається відшукати мету життя та шляхи

до її досягнення. І лише тоді різко відчуває дар та благодать самого життя в образі смерти. (Я мав нагоду, перебуваючи в ізольованому бункері, очікувати виконання присудженого мені смертного вироку, тому можу власним досвідом підтвердити, що людина саме в таких умовах найбільш чесно веде «сама із собою діалог» у пошуках правди: див. [2; 4].

Отже, зустріч зі смертю – це ситуація, яка здатна сколихнути людину, зробити її правдивою. При цьому треба завжди пам'ятати про необхідність тут волі, яка тісно пов'язана із совістю та зі смертністю особи. Так, вона, усвідомлюючи власну трансцендентність, перевершує свою смертність, прагне до свого «начала», яке незрозуміле науці. І тут виникає питання: чи трансцендентність Ясперса – це Бог? Виходить, що так. Хоча, імовірно, ці два поняття і не ідентичні, але, принаймні на думку Ясперса, це щось вічне, незнищенне, незмінне джерело, яке всіх і все охоплює. Його не можна збагнути ні думкою, ані уявою. І якщо ми це називаємо такими категоріями, як буття, причина, початок, вічність, незнищенність, то не можемо підібрати справжньої назви, яка повністю відповідала б змісту цього поняття.

К. Ясперс зауважує, що трансцендентність – це не метафора, а щось таке, що має до людини глибоке відношення і сильний потяг. Це щось незбагненне, але водночас і щось, що ми прагнемо збагнути. Чи тут ідеться про розуміння чи про знання? Усе залежатиме від того, який зміст буде вкладено у поняття «знання», бо тут немає ані концепцій, ані доказів, а є тільки «філософська віра», яка має зміст і визнає трансцендентність як моральний імператив. М. Гайдеггер додає, що Я стає свідомим власної порожнечі та обмеженості через онтологічну тривогу перед лицем смерті. Тоді й настає сильне внутрішнє змагання та зустріч з вічним буттям.

У пошуках остаточної реальності стара метафізика вважалася раціональною та об'єктивною. Екзистенціювальна особа оголошує, що існує якийсь погляд в остаточної реальність, якої словами описати немає змоги. Дослідження бувають раціональними, критичними та аналітичними. При цьому уникається фанатизм, вузький інтелектуалізм, раціоналізм та емпіризм. Висновується, що природничі науки не дають знання про буття. Вони можуть лише описати дочасні до нього об'єкти, та й не цікавляться питаннями сенсу життя, життєвої мети, цінностей. Але на шляху наукових роздумів людина усвідомлює свою обмеженість

і знаходить джерело, яке дає їй мету та життєвий сенс. Однак це джерело перебуває поза межами природничо упредметнених наукових досліджень.

І. Кант писав, що метафізика – це природна диспозиція розуму. Людина часто заглиблюється у явища, невловимі розумом, і це відбувається не тільки внаслідок інтелектуальної наснаги, але і внаслідок екзистенційного запалу.

Онтологічні питання завжди хвилюють людину, тому що стосуються мети її життя та життєвих цінностей. Ризик буває завжди, адже, вибираючи окреме реальне, можна вибрати щось уявне та нереальне. Примітно й те, що інтелектуальні домагання пізнати переплітаються із бажанням «бути». Нерідко з'являються навіть особисті намагання пізнати речі силою факту. Цей особистий персональний фактор стає ще сильнішим, коли особа наближається до метафізичного пізнання. Це відбувається тому, що маємо справу з остаточними переконаннями, які формують людське життя.

Метафізика має релігійний характер, і тому вона впливає на людину та формує її. І це закономірно, адже всі люди прагнуть пізнати щось, що існує поза звичайними фактами, поза наочним світом, і врешті-решт своїми інтелектуальними намаганнями пізнати Бога. Метафізика змінюється плином історії, особистості, філософської думки, її поглядів та чуттєвості.

Треба додати, що хоч жодна онтологія не є вичерпною, однак онтологічний погляд слушно визнати ціннісним знанням, яким володіє людина. Хоча істинність онтологічного знання об'єктивно не можна довести, але названий підхід дає інтерпретацію екзистенції окремої особи і створює базис для поширення структури інтелектуальності і розуміння. Цим самим підтверджується онтологія. Тоді як метафізика – це пошук остаточної реальності, а в релігії – пошук Бога.

Екзистенціалісти говорять про Бога не на ґрунті раціонального аргументу, а на основі сенсу людського життя, що унаслідок виявляється в гідному пошуку в найширших межах. У будь-якому разі екзистент знаходиться в напруженні між вірою і сумнівами. Зокрема, Бог у метафізиці екзистенціаліста ідентифікується *із джерелом ласки та правосуддя в глибині людського єства*. Бажання пізнати остаточну реальність Бога – це найважливіше метафізичне завдання. Друге не менш важливе завдання – усвідомити кінцеву мету людського життя,

що вакуальне проблему невмирущості чи вічності людської душі. Зазначені два питання тісно пов'язані між собою, і, звісно, позитивна відповідь на перше з них становить аналогічну відповідь і на друге, бо кожен індивід не може бути загублений разом зі смертю. Важливою є інтенсивність людського життя, яке переходить якісну трансформацію разом із бажанням вічності, особливо в інтенсивних та критичних моментах повсякдення.

Екзистенціальний аналіз вказує на суть людини, якої не можна досягнути в ранньому житті, але існує певна можливість досягнення її аж після смерті. Феноменологія надії звертає увагу на властивість особи «бажати поза смертю», бо усвідомлювати власну смерть означає «бажати чогось після смерті», передовсім при її відкритості до можливостей і до трансценденції.

Якщо всесвіт безбожний та абсурдний, тоді немає й остаточної мети для особи. Але оскільки всесвіт повний сенсу, у якому є Бог, існує буття і трансцендентність реалізує творчі можливості людини, тоді логічно думати, що досягнені цінності не можуть бути загублені.

Екзистенційний філософ, зокрема психолог, відчуває обов'язок указувати на все, що суперечить автентичності людини. Він також прагне впливати на психологію, освіту, літературу, мистецтво, етику й теологію, і покладає надію на краще розуміння природи та рис особистості здорової та недужої людини.

Екзистенціалізм виступає проти легалізації, бо це щось таке, що нав'язане людині ззовні, що придушує її автентичність й удобрює ситуаційну етику, тобто етику, яку людина приймає від когось у даній ситуації, будучи чесною із собою та зі своїми обов'язками щодо спільноти. Такій етиці, очевидно, притаманні індивідуалізм і суб'єктивізм, але вона підтримує вибір розуму та чесності і не визнає переваги закону.

Етика, яка підтримує правильність, повертається назад – до традицій, звичаїв, забезпечує стабільність, але одночасно й спричиняє загрозу стагнації. Етика, яка акцентує інтелектуальні ресурси на ситуаційному ось-бутті, зорієнтована на майбутність. Однак існує загроза беззаконня через часту мінливість ситуації, тому й потрібні закони, які б людина приймала та дотримувалася їх усім своїм єством.

Теологія базується на вірі та на об'явленні, а релігія представляє доктрину людини. Завданням християнської психології є не спекуляційні уявлення про Бога, а розуміння

людини та її ставлення до Бога – її надію, любов, бажання, гріховність, обмеженість, віру, яка глибше відкриває нові горизонти божественності в людині. «Порох» біблійний – це екзистенційна фактичність, а «дух життя» – це відкритість до можливостей.

Гуманістична етика, мабуть, ніколи не замінить сили віри в Бога, яка особливо проявляється в людині, коли та перебуває в крайніх та у критичних ситуаціях і відкрита до правди. А про Бога можна говорити тільки в момент віри-екзистенції.

Екзистенційна психотерапія Тілліха та її філософські засади

Пауль Тілліх (Paul Tillich) у статті «Екзистенціалізм і психотерапія» («Existentialism and Psychotherapy» [13]) вказує, що всі системи психотерапії базуються на концепціях, які спонукають до дослідження та застосування їх у психотерапії. Однак дуже багато із цих систем характеризуються відсутністю філософських засад, а відтак і невизначеністю фундаментальних, логічнопов'язаних й усистемнених принципів.

Спробуємо обґрунтувати *філософські основи психотерапії*, включаючи екзистенціальні психозмістові елементи.

Філософські ідеї виникають як необхідність рефлексивного осмислення суперечностей. Отже в нашому випадку на противагу сенсуалізму постає екзистенціалізм. Ми віримо, стверджує П. Тілліх, що існує можливість описати есенційну природу та структурне становище людини. Крім цього, Ж.-П. Сартр переконує, що людина не має жодних властивостей і є лише тим, чим себе створить. Але з вищесказаного Сартром слідує, що людина таки має властивості себе творити, а отже має ознаки-риси і свободи волі, себто містить два основні елементи сенсуальних доктрин. Екзистенціальний спосіб філософського міркування виключає можливості негативного опису людини, тому що та не має праобразу та властивостей порядної чи досконалої особи. На питання, чи існує можливість чистого сенсуалізму в людині(?), відповідь може бути «так» тільки тоді, коли людина, яка перебуває у пошуку сенсу, зупинить себе. А насправді в реальному житті вона має у собі сенсуальні та екзистенційні узмістовлення. *Тому психодинамічна практика повинна би брати до уваги погляди сенсуалістів та екзистенціалістів у їх взаємодоповненні.*

Психічна недуга – це одна із ключових тем екзистенціалізму, і тому для успішної терапії необхідно застосовувати двосторонній підхід у конструктивній філософській матриці, котра є парадоксальною: щоб зрозуміти гріх, потрібно мати концепцію добра, щоб зрозуміти відчуження, треба досягнути і знати властивість людини. Психотерапія завжди повинна базуватися на доктринах про людину, про життя та буття.

Загалом терапевт у своїй діяльності покликаний якомога частіше звертатися до філософських трактувань та позицій і не повинен себе ідентифікувати з якоюсь певною філософською течією. Максима тут така: *без філософського міркування терапевт успішно працювати не зможе.*

Філософські проблеми, які найчастіше виникають у психотерапевтичній практиці, пов'язані з ідеалізмом та натуралізмом, тобто з двома головними і протилежними течіями, характерними для Європи у XIX – XX століттях. До прикладу, детермінізм З. Фрейда (1856 – 1939) має своє коріння в натуралізмі, а його моралізм походить від ідеалізму. У ході терапії цей мислитель повторно відкрив платонівське несвідоме, яке ставить численні перепони моральній людині у її самодосягненні. Тим самим він знищив праобраз особи як людини доброї волі та змалював її такою, яка здатна творити і добро, і зло, що дуже важливо в екзистенційному способі філософського розмірковування.

Друга притаманна людині риса – це її схильність до трансценденції, яку З. Фрейд назвав «сублімаційним процесом», до якого вона дуже часто вдається, й унаслідок чого постають мистецькі та культурні цінності. Мовиться про позитивну творчу працю з добрими та благородними намірами, зі свobodною волею та цілеспрямованістю. Для того, щоб особа прагнула досягнути щось цінне та благородне, вона повинна робити глибокодумні рішення і вчинки. Така атрибутивна риса притаманна саме людині, котра стала на шлях екзистенціювання.

Чи існує відмінність між екзистенційною і невротичною тривогою та почуттями порожнечі і винуватості? І далі: чи за допомогою психоаналізу можна зліквідувати екзистенційну тривогу?

Виходило б, що так, бо між ними немає квалітативної різниці. Але чи справді можна переконати людину, щоб вона повірила у своє вічне наземне життя і не бачила своєї смертності, не відчувала винуватості, або також не переживала відсутності сенсу життя? А не-

безпідставна тривога, особливо згідно із Сартром, базується на його твердженні, що людина приходить і твориться з нічого і що вона в ніщо відходить.

Психотерапевт має не тільки право, але й обов'язок намагатися допомогти людині у її недугах, які постали внаслідок відмінності між її властивостями і поведінкою.

Залишається питання: яку роль у процесі лікування відіграє думання та дія? Чи деструктивність також характерна риса людини? І коли окрема зріла особа живе згідно із властивими їй нормами, то вона внаслідок цього відчуває задоволення та насолоду?

Психотерапевтичні спостереження вказують на те, що норми та принципи людської поведінки повинні відповідати саме людським прикметам, а не екзистенційним спотворенням. Важливо, що релігійні заповіді демонструють конкретне розуміння властивостей людини, бо вона без окреслених цілей, норм та напрямків діяння завжди почуває себе тривожно, що особливо виражено в дитинстві, інакше кажучи тоді, коли людські властивості бувають ще найменше змодифіковані та не спотворені оточенням. А це означає, що *релігійні вчення виражають основні властивості людини*. Про це варто подумати та завжди пам'ятати церковним ієрархам та душпастирям, бо на них великою мірою накладена відповідальність за збереження автентичності, суті, себто есенції, людини.

Життя вказує на відмінність між суттєвістю та екзистенційністю людини.

Важливим фактором у терапії є саме *ставлення терапевта до пацієнта*, де останній відроджується у процесі спілкування з іншою людиною. Співвідношення, а не що-небудь інше, має тут першочергову вагу. Всі духовні функції людини базуються на її моральній самореалізації, а моральність – це не лояльність чи слідування законам; лояльність – це *послух власному центральному Я*, котрого особа досягає тільки при співучасті з іншими.

Природа стає відкритою для контролю і для оволодіння, але людина – ніколи; людина не може стати об'єктом контролю та опанування без того, щоб згубити власну гуманність, або суть. Пацієнт у терапії не має бути розглядуваний як об'єкт терапевта, тому що тоді постане змагання між ними. Терапія повинна бути місцем, у якому психічно вразлива особа відкриває свої властивості та в них упевнюється.

І ще одна значуща властивість людини – присутність у світі, а не тільки у власному

довкіллі, як це відноситься до інших живих речей у природі. І цьому є пояснення: світ людини не обмежений ані часом, ані простором, тому що вона єднається з оточенням як за допомогою своїх почуттів, так і відчуттів, хоч такі властивості та свободність ними користуватися не завжди легкі, адже конкретна особа буває часто схильна робити себе в'язнем власного середовища та обраного нею авторитету.

Без філософської доктрини людини, без концепцій, розуміння її властивостей, природи, суті позитивний процес психотерапії буде лише випадковим (див. детально [5; 7; 10]).

Швейцарський психіатр Людвіг Бінсвангер (Ludwig Binswanger, 1881 – 1966), посилаючись на Гайдеггера, зазначає, що внутрішнього світу людини не можна збагнути за допомогою теорії біологічної, механічної чи психологічної, тут буде в нагоді лише феноменологічно висвітлена філософема «буття у світі»; тобто погляд на людину у своєму засвіті, який одночасно співзвучний з іншими людьми та речами. Ось чому екзистенційна психологія завжди має на увазі потенціальність людини до трансценденції. А психоз та невроз, як вважає Бінсвангер, постають унаслідок її відхилення від самодосягання, від самовдосконалення.

Екзистенціальний аналіз, як і інші системи психотерапії, починається з ознайомлення терапевта із життєвою історією пацієнта. Терапевт при тому не пояснює розказаної йому історії, а сприймає її як власне намагання модифікувати тотальну психічну структуру пацієнта у його самобутньому засвіті.

Психотерапевтична процедура намагається задіяти людину в оновлене переживання її «втечі від себе», а терапевт тут приймає роль провідника того, хто загруз у дорозі, «намагаючись досягнути вершин», але хто боїться як іти далі вгору, так і повертатися назад. При цьому терапевт вірить, що коли пацієнт належно зосередиться на своїх можливостях, тоді він відшукає належну дорогу для дальшої життєвої мандрівки. Як лікар-психолог він повинен бути «присутнім з пацієнтом, екзистенційно функціонувати з ним у тій самій площині так само інтенсивно працювати над його проблемою, як і сам пацієнт. Іншими словами, шукаючи себе, рухаючись із минулого у майбутнє і навпаки, але він як психотерапевт ніколи не сміє засуджувати пацієнта чи давати йому поради або вказувати напрямок дій.

Сни в екзистенційному аналізі сприймаються як «особливе буття у світі»; вони не пояснюються так, як це практикується в кла-

сичному психоаналізі, а мають важливу терапевтичну валідність, тому що дають пацієнтові додаткову модель буття у світі – нову відкритість й більші можливості. У такий спосіб людина може застосувати свої мрії та свої сни в реальному житті. До того ж слід завжди пам'ятати, що екзистенційна структура людини – це не щось стале, непорушне, а це процес, рух, перебіг.

Психотерапія – це процес відкриття нових структурних можливостей, для чого необхідно приймати людину в її цілості, а особливо разом з її емоціями, бо вони є вісью присутності, котра притягує її особистий світ у центр явищ.

Екзистенційний аналіз вишукує та деталізує найбільш критичні внутрішні реальності, такі як страх, тривога, смерть, безсмертність, порожнеча, присвячує більше уваги теперішньому, а минулому та майбутньому лише настільки, наскільки вони проявляються у сьогоденному. Адже теперішнє – це місце зустрічі минулого з майбутнім, де оприявнюються всі можливості вибору та рішень: тут вирішується доля майбутнього, тому що людина завжди буває вільною приймати рішення. Отож основними рисами екзистенціального аналізу є заглиблення у переживання особи, передусім занурення в критичні аспекти її переживань у теперішньому часі, що й призводить до визнання важливості ролі рішень і виборів на життєвому шляху.

Коли екзистенційна філософія застрягне в догмі, тоді вже зникне екзистенціалізм та його мета – *людина-екзистент*. Екзистенціалісти йдуть глибше самих настроїв та сенсацій, і зосереджуються на ось-бутті на противагу порожнечі. Людина завжди перебуває у центрі між буттям і ніщо, й тому в екзистенційній терапії розгорається боротьба за «бути чи не бути».

Габріель Марсель визначає себе на стороні буття, а Сартр та Камю – на боці порожнечі, Марсель бачить «світло та життя, він завжди оптиміст та дорожить буттям і Божою ласкою, а Сартр відкидає релігію й убачає прірву і ніщо.

У будь-якому разі екзистенціальний аналіз характерний тим, що не має твердих догм і сталої аналітичної практики, в ньому домінує гуманність у поведінці та відсутність критики й директив. Тактично психотерапевтам рекомендується концентруватися на суб'єктивних переживаннях, а особлива увага присвячується критичним ситуаціям, у яких почуття клієнта набирають тривожних форм.

Не підкидаючи екскурсій у минуле, терапія концентрується на теперішньому. *В терапії тільки сам пацієнт вибирає собі мету і приймає рішення.* Натомість терапевт зосереджується на переживаннях так, як їх описує пацієнт, і ніколи не фіксується на категоріях та діагностиці. Він звертає увагу на те, що впливає на формування симптомів та що створює бар'єри людській свободі.

Минуле та майбутнє відіграють важливу роль у теперішньому, і тому неправильно їх ігнорувати, особливо тоді, коли вони надто впливають на психічну динаміку людини. Все береться до уваги, водночас терапевт не повинен дати себе спровокувати та застосувати свої здібності при виборі мети і прийнятті рішень, тому що такий вибір і розв'язки у терапії належать виключно пацієнтові.

В екзистенціалізмі немає несвідомого, але існує безмежний потенціал та свобода рішень, вибору і дій. Тому терапевт уважно стежить за способом поведінки пацієнта, де метою екзистенціальної терапії є *самопізнання та використання пацієнтом власного потенціалу.*

Християнський екзистенціалізм свідомий Божої присутності та потреби Божої ласки.

Англійський філософ Рональд Девід Лейнг (R.D. Laing, 1927 – 1989) у праці під назвою «Роздвоєння себе: екзистенційне дослідження нормальної та божевільної людини» («The Divided self: An existential Study in Sanity and Madness», London 1960) доводить, що людина може реально відчувати свою присутність у світі та з ним нарівні спілкуватися лише тоді, коли вона є онтологічно самовпевнена; тоді вона здатна належно зустріти всі життєві перепони (соціальні, етичні, духовні, біологічні) та затримати свою ідентичність.

Первинна онтологічна впевненість бере свій початок з народження людини; немовля почуває себе дійсним в усіх своїх діях та поступках, і приймає своє оточення як життєву реальність. Особа диференціюється у своєму оточенні до того часу, коли чітко відчуває свої ідентичність, цінність, здатність фізичну, інтелектуальну, проживає належне їй місце у просторі й у часі, а також стає свідомо свого дозрівання, життя, власної смерті.

Вищенаведений стан первинної онтологічної впевненості не завжди ідеальний, але саме тоді людина почуває себе менш реальною, слабше диференційованою у світі, має нечітку ідентичність і послаблену автономність, що вирізняються дефіцитом послідовності. Така людина не має довір'я до себе та до власного

оточення, і її негативна настанова буде мати деструктивний вплив на неї, на її здоров'я і на її довкілля. Замість того, щоб жити повним ентузіазму життям вона нереально та безуспішно бореться за самозбереження й у підсумку, головню через невдачі, тому що завжди змагається з нереальністю, може розвинути абсолютний психоз.

Коли людина не може сприймати своєї реальної індивідуальності, власної значущості, своєї життєвості та власної відокремленості, тоді входить у світ ілюзій і починає нереально боротися за збереження своєї ідентичності. Вона від усіх людей ізолюється і «зашкаралупується у власному світі», а при тому ще більше втрачає контакт з реальністю. Зовнішні чинники на таку людину не мають більше відповідних впливів, вона тоді не здатна спілкуватися з іншими людьми, а часто і зі своїм природним оточенням.

Тривогу, яка охоплює і яка контролює онтологічно невпевнену людину, слушно розмежувати на поглинаючу, вибухаючу і на заморожуючу.

1. *Поглинаюча тривога* буває тоді, коли людина бореться за власну екзистенцію з великим страхом, щоб уникнути «поглинання», або щоб не «потонути». Брак самовпевненості в такої людини буває настільки шкідливим, що спілкування з навколишніми стає майже неможливим. Вона все боїться, що «потоне», комунікуючи з іншими людьми, або що її поглине якась ситуація. Вона не має стабільності у своїй автономії, і тому боїться всякого зближення, а найбільше жахається любові.

2. *Вибухаюча тривога* постає тоді, коли особа, наводячи контакт із реальністю, жахається від того, що життєва ситуація небезпечна і що вона її знищить або розірве. Така особа не тільки відчуває порожнечу життя, а й боїться її заповнити, бо спроба контакту з реальністю наводить на неї жах. Вона часто страждає манією переслідування, нікому не довіряє та боїться навіть самої себе;

3. *У замороженій ситуації* людина почуває себе тоді, коли стає кататоніком та неспроможна на жодні емоційні прояви, поводячи себе абсолютно пасивно, немов «корок на хвилях бурхливого океану».

У психотерапевтичній ситуації пацієнт не може бути розглядуваний як приклад чи як носій особливих недуг, але він має бути прийнятий як достойна людина зі своєрідними життєсприйманнями, з особливими ставлен-

нями до зовнішніх стимулів і, щонайважливіше, він повинен бути осягнутим як особа із самобутнім відгуком на поклик внутрішнього голосу, який часто вимагає реалізації власного потенціалу в конкретно даному та обмеженому часі. Терапевт мусить пам'ятати про людські властивості, дати знати про свою «присутність» і, виявляючи почуття любові, об'єднатися з іншими присутніми, а в терапевтичній ситуації має таке ставлення до пацієнта, щоб він міг себе реалізувати.

Для успішного та здорового життя необхідне респектування власної біологічної природи людини. Щоб особа могла жити, вона вимушена мати потрібний для неї приплив та належний, вплив повітря, адже всякі спроби маніпуляції дихального процесу, включно із затримуванням нормального вільного віддиху, не тільки призведуть до погіршення здоров'я, але можуть містити загрозу і самому життю.

Подібно до того, як цього вимагає біологічна природа, людина також покликана респектувати свій інтелект, своє соціальне та економічне оточення, власні культурні надбання і самісну духовність, яка властива і є володінням тільки конкретної усупільненої особи. При цьому не потрібно доводити, що остання має справу і що часто конфронтована з таємницею буття. Це означає, що психотерапія часто відбувається на тій самій території та у тій самій площині, що й релігія. Воднораз треба завжди пам'ятати, що існує відмінність між наукою і релігійними переживаннями. Релігійні почуття уможливають трансценденцію людини, тому не можна забувати, що окрема особа страждає, коли її суть не гармоніює з її реальністю.

Головною характеристикою терапевтичного процесу є «перебування разом з пацієнтом», тобто заглиблення у його переживання, розуміння та некритичне сприймання його таким, як він весь час себе подає. При цьому апробування пацієнта, яке часто висловлюється фразою «будь собою», ніколи не повинно бути інтерпретоване як «мене це не обходить, чи мені байдуже, що пацієнт вирішить», але ця фраза має бути інтерпретована як умова, що дає змогу пацієнтові проявити свою суттєвість. *Адже правда може себе виявити лише в атмосфері беззастережної свободи. Суть правди оприявнюється через свободу.* Звідси логічно слідує, що *властивість або есенція людини – це її потенціал.*

Таке беззастережне прийняття пацієнта означає визнання права за ним як за людиною на самовизначення, що уможливорює його

творче зростання та розвиток потенційності. Безумовність вказаного прийняття свідчить про високу етичну якість, коли особу сприймають не як об'єкт маніпуляції чи як об'єкт дослідження, а як суб'єкта, адже маніфестується підтвердження її права бути собою, передусім любленою і шанованою, й у такий спосіб, себто через спільні переживання, доглибинно себе пізнати.

Завдання терапевта – не «лікування пацієнта», а «збагнення його стилю буття у світі» та мобілізування його свідомості і почуттів, які дають змогу йому йти в напрямку вибраної ним мети.

Психодинаміка людини змінюється разом із глибшим пізнанням своєї суті.

Онтологічно психопатологія виявляється як комплекс реакцій, викликаних внутрішнім голосом сумління, котрий говорить людині, що людина відійшла від свого автентичного буття й узурпувала за собою право жити в опозиції до світу і що вона профанує свою свідомість та свій інтелект на противагу дії космічних законів. У цьому разі страждання нагадує їй, що вона не відповідно поважає силу, ласкою якої екзистенціює, до прикладу, такої як час, та чи вона його належно використовує, чи може ним зловживає або прогавлює.

Людина завжди більшою чи меншою мірою конфронтована із власними важливими рішеннями, тому наслідки таких конфронтацій не завжди бувають правильно передбачені й неповно відомі, але вона завжди перебуває в опозиції до себе і вимушена приймати важкі для неї рішення.

Отож, усе, що репресоване, – приховане від свідомості і спричиняє внутрішню боротьбу у людині, а ця внутрішня боротьба із собою тільки ускладнює ситуацію. Образно кажучи, життя пливе як ріка, і людина має природне право пливати за течією, або плисти проти течії. *Однак вона буде щасливою лише тоді, коли вибере течію, яка гармоніює із її онтологічними властивостями.*

Вкотре підкреслимо, що завданням психотерапевта є сприймання пацієнта із розумінням того, що це характерно для здорового міжособистісного співвідношення. Це – зустріч живих людей у ковітальному змаганні. А для того щоб ця зустріч була продуктивною, потрібно належне розуміння, співучасть та автентичність, і тільки тоді розкривається можливість до діалогу.

Таким чином екзистенційна тривога спонукає людину до самозахисту, зазвичай відкидаючи при цьому її автентичність, і тим спри-

чиняє дезорганізацію особистості, яка виявляється як психічна недуга, яка забирає сили, обмежує її свободу і творчі спроможності.

Габріель Марсель: функціональність людини і визнання буття

Габріель Марсель (Gabriel Marcel, 1889 – 1973), французький філософ та драматург, автор близько 30 праць із філософії і багатьох праць із драматургії, у брошурі під назвою «Філософія екзистенціалізму» (1973, [11]), висвітлює підставові позиції та головні ознаки його філософії. Тут він критично аналізує філософію Ж.-П. Сартра й деталізує свою екзистенційну доктрину, долучаючи до неї власну духовну та релігійну орієнтації.

Передовсім замість того, щоб дефініювати термін «онтологічна містерія», який, безперечно, підлягає суворій критиці, цей мислитель вирішив подати глобальну й уповні інтуїтивну характеристику людини, у котрої відсутня онтологічність, або у якої згублений *смысл буття*, що характерно для «модерної» людини, тобто для особи, котра вкрай рідко, непослідовно та імпульсивно, зустрічається із цим проблемним питанням. Він висловлює здивування, тому що більш досконалий психоаналіз людини не відкриє патологічного ефекту, витвореного її репресією від своєї необхідності бути свідомою власного ось-буття.

Характерною ознакою- рисою модерної людини, як вважає Марсель, є її життєва та соціальна *функціональність*, при якій та вважається конгломерацією функцій, у якій здебільшого розподілений час на працю, розваги, відпочинок, снання і т. ін. Почасти у таку рутину повсякдення вкрадається недуга, поранення та інші випадки, що стають причиною для реперування. Але смерть, об'єктивно та функціонально, є кінцем людського функціонування. Отож, вочевидь, картина жахлива, бо сама людина потонула у своїй функціональності, тому й зостається лише порожнеча. Тут немає, місця для містерії, окрім того, що вона виникає вже із самим народженням, із почуттям любови, ненависти і пережиттям жаху, а особливо зі смертністю. Проте, окрім всього, функціоністи ефективно зводять усе це до суто природного та псевдонаукового явища – до деградованого раціоналізму.

Г. Марсель констатує, що повний проблем світ, на жаль, вважає правильним не залишати місця для «містерії». Внаслідок такого по-

ложення людини у світі виникає відсутність серйозної застанови та дефект визнання буття, а тому й деградується та ламається її особистість.

Визнання буття, – підкреслює Марсель, – це те, що завжди має бути необхідністю.

Інтелігентна людина не повинна прийняти за правильну ту пропозицію, яка погоджується з тим, що все у світі можна зредувати до повторних явищ, які часто бувають між собою неспівмірні, нестійкі і суперечливі. Не сміємо також бути песимістами і прийняти ідею, що буття, не існує, а разом із тим, і те, що власне Я є нічим. Атеїсти та агностики в постійних намаганнях «верифікувати» людську реальність ігнорують присутність, яка й становить внутрішню дійсність, виявлену в любові, і яка перевищує всі «верифікації», адже любов весь час присутня. А тому я вірю, говорить Г. Марсель, що онтологічна необхідність не повинна бути придушена арбітражним актом, який калічить саме життя людини, котре *духовне у самих його першоосновах*.

Цей мислитель порушуючи питання: чи людина своїм розумом здатна досягнути та зрозуміти поняття про Бога, про буття(?), закликає перефразувати його так: чи є буття та що це таке буття? Його відповідь така: «Але ж відразу відкривається глибина, адже Я, котрий ставлю ці питання, не можу бути певний, що вповні присутній. Тому що Я, який формулює цю проблему, зобов'язаний залишитися поза нею».

Твердження Р. Декарта, *що я є, бо я думаю*, тут не допомагає, бо досить того, що я є. А на питання: «Хто я є?», може допомогти інше питання: «Що я думаю?»

Г. Марсель наполягає, що єдиним правильним підходом до онтологічного питання є підхід тотальний, себто світобачення цілісної людини. Адже пізнання приходить через її співучасть у бутті. До того ж відмежувати містерію від проблеми неможливо; містичне, або метапроблематичне, – це щось реальне, але не вловиме, тому що воно не піддається аналітичному думанню. Та й людина щось пригадує лише тоді, коли здатна відокремити власне Я від своїх переживань. Онтологічна необхідність, або необхідність буття, може бути відкинутаю.

Показово й те, що буття не завжди супроводиться життям, та й життя може виявити себе негідним чином і викликати розпач та призвести до самогубства. Але зазвичай у драматичних ситуаціях повсякдення людина звертається до метафізичного, до містерії.

Надія – це припущення, що в осередді буття, без огляду на дані, на роздумування і на калькуляції, таки існує містеричний принцип, який мовчки узгоджується з усіма моїми бажаннями. Це і є надія, яка існує поза реальністю й по мимо непригожих логічних міркувань.

Розпач та надію важко розмежувати. Надія завжди базується на покірності, а не на гордині, адже надія гордої людини спочиває чи швидше перебуває у самій зарозумілій людині.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бердяев М.О. Особистість як творчий акт. *Психологія і суспільство*. 2024. №1. С. 49-80. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2024.01.049>.
2. Болтвівець С.І. Українська школа клінічної психотерапії і гіпнотерапії в Австралії. *Психологія і суспільство*. 2018. №1-2. С. 127-130. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2018.01.127>.
3. Гайдеггер М. Лист про гуманізм. *Психологія і суспільство*. 2023 №2. С. 51-74. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2023.02.051>.
4. Глива Є. Гіпнотерапевтична інтервенція у глибини людської психіки: джерело внутрішньої травми та її вплив на людину. *Психологія і суспільство*. 2018. №1-2. С. 131-142. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2018.01.131>.
5. Глива Є. Принципи психотерапії і гіпнотерапії. Сідней: «Лев», 1998. 282 с.
6. Сартр Ж.-П. Екзистенціалізм – це гуманізм. *Психологія і суспільство*. 2023. №2. С. 49-65. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2022.02.049>.
7. Фурман А.В. Оази психоаналітичного дискурсу в Україні та особистість Зигмунда Фрейда. *Психологія і суспільство*. 2024. №1. С. 110-130. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2024.01.110>.
8. De Unamuno M. *The Tragic Sense of Life*. New York, Dover, 1957.
9. Dobzhansky T. *The Biology of the Ultimate Concern*. New York, New American Library-World, 1967.
10. Donal L. Hryhorii Skovoroda's theory on the inner voice and its application in hypnotherapeutic rest: an exploratory case study approach. *Психологія і суспільство*. 2017. №3. С. 59-85. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2017.03.059>.
11. Marcel G. *The philosophy of existentialism*. The Citadel Press, New Jersey, 1973.
12. Sartre J.-P. *The Emotions: Outline of a Theory*. New York: philosophical Library, 1948.
13. Tillich P. *Existentialism and Psychotherapy: In Psychoanalysis and Existential Philosophy*. E. P. Dutton and Co. Inc, New York, 1962.

REFERENCES

1. Berdiayev, M. (2024). Osobystist' yak tvorchyiy shlyakh [Personality as a creative ast]. *Psykhohohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 49-80 [in Ukrainian]
2. Boltivets, S. (2018). Ukrain'ska shkola klinichnoyi psykhoterapiyi i hipnoterapiyi v Avstraliyi [Ukrainian school of clinical psychotherapy and hypnotherapy in Austrialia]. *Psykhohohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1-2, 127-130 [in Ukrainian].
3. Heidegger, M. (2023). Lyst pro humanism [Uber den humanismus (Letter on "humanism")]. *Psykhohohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 51-74 [in Ukrainian].

4. Hlywa, E. (2018). Hipnoterapevtychna interventsia u hlybyny liudskoyi psyhiky: dzherelo vnutrishnyoyi travmy ta yiyi vplyv na ludynu [Hypnoterapeutic intervention in the depths of the human psyche: the source of internal trauma and its impact on a person]. *Psykhohohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1-2, 131-142 [in Ukrainian].

5. Hlywa, E. (1998). Pryntsypy psyhoterapiyi i hipnoterapiyi [Principles of psychotherapy and hypnotherapy]. Sydney: Lev. 282 c. [in Ukrainian].

6. Sartre, J.-P. (2022). Eksistentsializm – the humanism [Existentialism is a humanism]. *Psykhohohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 49-65 [in Ukrainian].

7. Furman, A.V. (2024). Oazy psykhoanalychnoho dyskursu v Ukrejini ta osobystist' Sugmunda Frouda [Oases of psychoanalytic discourse in Ukraine and personality of Sigmund Freud]. *Psykhohohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 110-130 [in Ukrainian].

8. De Unamuno, M. (1957). *The Tragic Sense of Life*. New York, Dover.

9. Dodzhansky, T. (1967). *The Biology of the Ultimate Concern*. New York, New American Library-World.

10. Dolan, L. (2017). Teoriia vnutrishnyoho holosu Hryhoriia Skovorody ta yiyi zastosuvannia v hipnoterapevtychnomu vidpochynku: klinichnyi pidhid [Hryhoriia Skovoroda's theory on the inner voice and its application in hypnoterapeutic rest: an exploratory case study approach]. *Psykhohohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 59-85 [in English].

11. Marcel, G. (1973). *The philosophy of existentialism*. The Citadel Press, New York.

12. Sartre, J.-P. (1948). *The Emotions: Outline of a Theory*. New York: Philosophical Library.

13. Tillich, P. (1962). *Existentialism and Psychotherapy: In Psychoanalysis and Existential Philosophy*. E.P. Dutton and Co. Inc. New York.

АНОТАЦІЯ

ГЛИВА Євген Леонідович.

Екзистенціалізм та його психотерапевтичний потенціал.

Дослідження здійснює історико-змістову реконструкцію еволюції екзистенціалізму як однієї з культурно найвпливовіших філософських течій ХХ століття і на його розлозі поліпарадигмальному ґрунті формулює авторські узагальнення щодо можливостей і перспектив розвитку екзистенційної психотерапії у збагачувальному поєднанні із принципами і техніками гіпно́теранії, що дають змогу виокремлювати найскладніші фобії та інші психічні недуги пацієнтів. Щонайперше аргументовано висвітлюються головні тематизми екзистенціалістського дискурсу, а саме переважання самобутнього стилю філософування як нестримної мислєдїяльності, центрування рефлексивної свідомості міркувача на людині та її суб'єктивності (зокрема на емоціях і почуттях), первинність екзистенціювання і свободи людини відносно її суті, атрибутивності діяльної волі, рішучості та відповідальності як визначальних рис-якостей екзистенційовальної особи, наявність трагічного складника у житті кожної людини, неминуча очевидність смерті, котра усвідомлюється та переживається глибоко особисто як кульмінаційне обмеження екзистенції, першість зацікавленого осягнення екзистенціалістами людини, світу, мови, історії, ось-буття, суспільства, істини, віри, автентичності, сенсу життя, тривоги, нудьги, розпачу, ковітальної функціональності, смертності та інших форм, модусів чи аспектів самоцінного людського існування-уприсутнення. Технологія самого філософсько-психологічного пошуку зреалізовується автором поетапно, у вигляді тринадцяти логічно пов'язаних кроків: 1) обґрунтовано унікальне місце екзистенціалізму серед

інших філософських систем, таких як емпіризм, ідеалізм, гуманізм, прагматизм, гностичизм; 2) упрозорено витоки екзистенціалізму як нової філософії у творчості датського мислителя і теолога Серена К'єркегора всередині ХІХ ст., а пізніше німецького лобомудра Фрідріха Ніцше; 3) окреслено нові горизонти змістовлення екзистенційно інтенційованого рефлексивного думання в особі таких талановитих достойників людства ХХ ст., як К. Ясперс, М. Гайдеггер, М. Бубер, Ж.-П. Сартр, І. Марсель; 4) розкрито самобутнє бачення екзистенціалістами відношення людини і світу як одвічної світоглядної проблеми, котру їхня методологічна оптика дає змогу ставити і розв'язувати в найширшому контексті осмислення – «я існую», а тому присутній у світі; 5) доведено, що знання добуваються суб'єктивно та інтроспективно через пізнання інших людей, через спостереження і спілкування, коли істина відкривається тому, хто перебуває в екзистенції свободи, відкритості, самодостатності; 6) пояснено глибинні джерела і багатоманітну феноменологію тривоги як невід'ємного, онтологічно вкоріненого, атрибуту людської екзистенції, як стимулу до автентичності і піклування, але водночас як неунікненної причини обмеженості та смертності людини; 7) аргументовано головний шлях до суб'єктного самоздійснення особи – через свободу, волю, рішучість, шляхетність, творчість як найважливіші риси її екзистенційної зрілості, яка виявляється у відповідальних актах і вчинках; 8) детально розглянуто смертність людини у кількох вимірах думання: а) як винятково людської екзистенційної проблеми, б) як причинної передумови піклування, що онтологічно джерелить од неунікненної тривоги, в) як остаточну фактичність особистого життя-екзистенціювання – смерть, г) нарешті як жахаюче передчуття кінечності, що породжує закорінене людське бажання вічності; 9) проаналізовано індивідуальне прагнення кожної особи до автентичності як сильне бажання до справжнього повноцінного життя через канали дієвої орієнтації на Творця, самоуяви, самоцінності, персональної відповідальності, Богонаступності, самопобудови, совісливості; 10) реінтерпретовано екзистенціалістську концепцію історичного характеру життя людини, умови та особливості його інтенсивності та якості, а також охарактеризовано монументальне, антикварне і критичне відношення людини до історії як до постійного розмірковування над майбутнім; 11) з'ясовано різноаспектне, переважно конструктивне, співвідношення базових концептів і засадничих постулатів екзистенціалізму із метафізичним, онтологічним, етичним і теологічним дискурсами й, зокрема, аргументовано, що Бог ідентифікується віруючим екзистенціалістом із джерелом любови-ласки та правосуддя у глибині людського ества; 12) протрактовано філософські засади екзистенційної психотерапії Пола Тілліха й одночасно, зважаючи на їх обов'язковість і виняткову продуктивність, висвітлено проблемні зони, принципи, закономірності, процедурні техніки і похідні нормативи психооздоровчого практикування у його центральній ланці – здійснення екзистенційного аналізу, що уможлиблюють подолання фобіками та іншими душевними хворобами (невротиками, психопатами тощо) психічної недуги, звісно, на тлі максимально коректного ставлення терапевта до пацієнта і на їх органічне співчутливе перебування разом тривалий час; 13) уконкретнено екзистенціалістську доктрину І. Марселя, котра ґрунтується на інтуїтивній характеристиці так званої модерної людини, у котрій відсутня онтологічність (загублений смисл) і котра існує як життєва та соціальна функціональність (себто як сукупність безупинно виконуваних функцій), а тому потребує екзистенційної допомоги, що забезпечить тотальну співчутність у бутті, цілісність світобачення, одухотворення повсякденності та упокорену надію.

Ключові слова: екзистенціалізм, філософська система, Бог, буття, людина (особа), онтологія, метафізика, світ, екзистенція, свобода, феноменологія, переживання, сенс життя, трансцендування, автентичність, почуття, воля, знання, істина, тривога, християнство, екзистенційно натхненна особа, рішучість, шляхетність, фактичність, життєва ситуація, смертність, минуле, майбутнє, теперішнє, відповідальність, історія, екзистенційний аналіз, екзистенційна психотерапія, самопізнання, функціональність, надія.

ANNOTATION

Eugene HLYWA.

Existentialism and its psychotherapeutic potential.

The study carries out a historic-meaningful reconstruction of *the existentialism evolution* as one of the culturally most influential philosophical currents of the twentieth century and, on its extensive polyparadigmatic basis, formulates author's generalizations regarding the possibilities and prospects for the development of *existential psychotherapy* in an enriching combination with the principles and techniques of *hypnotherapy*, which make it possible to cure the most complex phobias and other mental ailments of patients. First of all, *the main thematisms* of the existentialist discourse are highlighted with arguments, namely the predominance of the original style of philosophizing as an unbridled thought activity, the centering of the thinker's reflexive consciousness on a person and his subjectivity (in particular on emotions and feelings), the primacy of existentialization and human freedom in relation to its essence, attribution of active will, determination and responsibility as defining features-qualities of an existential person, the presence of a tragic component in the life of each person, the inevitable evidence of death, which is realized and experienced deeply personally as the culminating limitation of existence, primacy of the interested comprehension by existentialists of man, the world, language, history, here-existence, society, truth, faith, authenticity, meaning of life, anxiety, boredom, despair, covital functionality, mortality and other forms, modes or aspects of self-valued human existence-presence. *The technology of the philosophical-psychological search itself* is realized by the author gradually, in the form of thirteen logically related steps: 1) it has been substantiated the unique place of existentialism among other philosophical systems, such as empiricism, idealism, humanism, pragmatism, gnosticism; 2) the origins of existentialism as a new philosophy in the work of the Danish thinker and theologian Søren Kierkegaard in the middle of the 19th century, and later the German wise man Friedrich Nietzsche, were clarified; 3) it has been outlined new horizons of stating the existentially intentional reflexive thinking in such talented dignitaries of mankind of the twentieth century as K. Jaspers, M. Heidegger, M. Buber, J.-P. Sartre, G. Marcel; 4) the original vision of the relationship between human and the world by existentialists is revealed as an eternal worldview problem, which their methodological optics enables to put and solve in the broadest context of comprehension – "I exist," and therefore am present in the world; 5) it has been proved that knowledge is acquired subjectively and introspectively through the cognition of other people, through observation and communication, when truth is revealed to one who is in the existence of freedom, openness, self-sufficiency; 6) deep sources and diverse phenomenology of anxiety are explained as an integral, ontologically rooted attribute of human existence, as an incentive to authenticity and care, but at the same time as an inevitable cause

of human limitation and mortality; 7) the main path to the subjective self-fulfillment of a person has been argued – through freedom, will, determination, nobility, creativity as the most important features of one's existential maturity, which is manifested in responsible acts and deeds; 8) the mortality of a person in several dimensions of thinking is considered in detail: a) as an exclusively human existential problem, b) as a causal prerequisite for care, which ontologically exudes from inevitable anxiety, c) as the final factuality of personal life-existentialization – death, d) finally as a terrifying premonition of finality, giving rise to an ingrained human desire for eternity; 9) the individual striving of each person for authenticity has been analyzed as a strong desire for a true full-fledged life through channels of effective orientation to the Creator, self-imagination, self-worth, personal responsibility, God-succession, self-construction, conscientiousness; 10) it has been reinterpreted the existentialist concept of historical nature of human life, the conditions and features of its intensity and quality, and also has been characterized the monumental, antiquarian and critical attitude of human to history as a constant reflection on the future; 11) it has been clarified multiaspect, mostly constructive, correlation of basic concepts and fundamental postulates of existentialism with metaphysical, ontological, ethical and theological discourses and, in particular, it is argued that God is identified by a believing existentialist with a source of love-caress and justice in the depths of human nature; 12) the philosophical foundations of Paul Tillich's existential psychotherapy were interpreted and at the same time, taking into account their mandatory and exceptional productivity, it is highlighted the problem areas, principles, regularities, procedural techniques and derived norms of psycho-healing practice in its central link – the implementation of existential analysis, which make it possible to overcome mental illness by phobics and other mentally ill (neurotics, psychopaths, etc.), of course, on the background of the most correct attitude of a therapist to a patient and to their organic compassionate stay together for a long time; 13) the G. Marcel's existentialist doctrine is specified, which is based on the intuitive characteristic of the so-called modern person, who lacks ontology (lost meaning) and who exists as a vital and social functionality (that is, as a set of continuously performed functions), and therefore needs existential help, which will provide total complicity in being, the integrity of worldview, spiritualization by everyday life and pacified hope.

Key words: *existentialism, philosophical system, God, being, human (person), ontology, metaphysics, world, existence, freedom, phenomenology, experience, meaning of life, transcending, authenticity of feeling, will, knowledge, truth, anxiety, Christianity, existentially inspired person, determination, nobility, factuality, life situation, mortality, past, future, present, responsibility, history, existential analysis, existential psychotherapy, self-cognition, functionality, hope.*

Науково-літературна редакція, література та анотації проф. Анатолія В. ФУРМАНА за виданням: Глива Є. Вступ до психотерапії: навчальний посібник. Острог – Київ: Вид-во «Острозька академія», вид-во «Кондор», 2004. С. 151-192.

Рецензенти:
д. психол. н., проф. Сергій БОЛТІВЕЦЬ,
д. психол. н., проф. Мирослав САВЧИН.

Надійшла до редакції 10.09.2024.
Підписана до друку 22.10.2024.

Бібліографічний опис для цитування:

Глива Є.Л. Екзистенціалізм та його психотерапевтичний потенціал.

Психологія і суспільство. 2024. №2. С. 36-62. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.036>

Фундаментальні дослідження

Вперше українським читачам-науковцям, передусім психологам, соціологам, освітянам, пропонується переклад на рідну мову однієї з узагальнювальних праць всесвітньо відомого північно-американського психолога українського походження, автора *оригінальної соціально-когнітивної теорії особи* Альберта Бандури (1925 – 2021). У серпні 1981 року на засіданні Американської психологічної асоціації в Лос-Анджелесі цей науковий твір був презентований автором як промова під час вручення йому премії «Видатний науковий внесок». Крім того, це дослідження було підтримано Research Grant M-5162 з Національного інституту охорони здоров'я США. Центральне логіко-змістове осереддя авторської теорії, що проливає світло істини на чинники, способи, механізми розвитку та підкріплення соціального навчіння через спостереження, наслідування і моделювання поведінки, становить *концепція самоефективності*, яка пояснює дію цього фундаментального інтелектуального механізму як усвідомленої здатності людини справлятися зі складними життєвими завданнями чи з актуальними проблемними ситуаціями. Чинна стаття тематично цілісно та змістовно розлого у збалансованій єдності основних теоретичних уявлень і переконливих емпіричних даних, зважаючи на взємодію трьох найголовніших факторів (особистісного, навколишнього і поведінкового), канонічно обґрунтовує характерний для кожної усупільненої особи стан, а саме те, як самооцінка ефективності впливає на форми поводження, вмотивованість, виникнення емоцій і почуттів, ситуаційне зорганізування поведінки, врешті-решт на вольовий вибір провідної діяльності й навіть на узмістовлення сенсу життя.

Головний редактор

БАНДУРА Альберт

МЕХАНІЗМ САМОЕФЕКТИВНОСТІ У ЛЮДСЬКОМУ ФУНКЦІОНУВАННІ

Albert BANDURA
SELF-EFFICACY MECHANISM IN HUMAN AGENCY

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.063>

УДК: 159.9016 + 923.2

Анотація. У цій статті розглянуто центральність механізму самоефективності в людському уприсутненні. Доведено, що самосприйняття ефективності особи впливає на актуальні моделі її мислення, дії і на емоційний стан. Встановлено, що у причинних тестах існує чітка залежність: чим вище рівень індукованої (уявленої) самоефективності людини як суб'єкта, тим яскравіші досягнення нею

Альберт БАНДУРА
(1925 – 2021)

продуктивності і тим нижчий її емоційний запал. Розглядаються різні напрямки досліджень, які показують, що персоніфікований механізм самоефективності може мати широку пояснювальну силу. Крім того, аргументовано, що сприйнята самоефективність допомагає досягнути такі різноманітні явища, як зміни у поведінці особи, що сприяє налаштованості відмінних режимів впливу, порівне-

Copyright © БАНДУРА Альберт (1925 – 2021), 1981; 2024.

Copyright © ФУРМАН Анатолій Васильович (переклад, науково-літературна редакція, анотації), 2024;

Copyright © ЛИПКА Мар'яна Михайлівна (переклад, анотації), 2024

вій динаміці фізіологічних стресових реакцій, саморегуляції рефрактерного поведіння, гальмуванню і зневірі у процесах переживання невдач, появі самореалізувальних ефектів контролю проксі (сторонньо уповноваженого) та ілюзорної неефективності, а також слугує досягненню прагнень, зростанню самоінтересу і кар'єрних домагань. Водночас проаналізовано впливову рольову дію усвідомленої колективної ефективності у всеможливих соціальних змінах, а з іншого боку, висвітлено соціальні умови, що спричиняють розвиток колективної неефективності, котра більшою чи меншою мірою зумовлює гальмування органічної суб'єктивної дії-розпросторення механізму самоповаги окремої особи.

ВСТУП

Психологічні теоретизації та дослідження переважно зосереджуються на питаннях, що стосуються або добування знання, або виконання шаблонів відреагувань. У результаті процесами, що регулюють взаємозв'язок між знанням і дією, здебільшого нехтували (Ньювел (Newell), 1978). Деякі з останніх зусиль, спрямованих на подолання цього розриву, були зорієнтовані на проблему біомеханіки, а саме на те, як еферентні команди планів дій керують виробленням адекватних шаблонів відповіді (Стельмах (Stelmach), 1976, 1978). Інші підійшли до справи з точки зору алгоритмічного знання, які надають посібники для здійснення послідовностей дій (Гріно (Greene), 1973; Ньювел (Newell), 1973). Знання, трансформаційні операції та компонентні навички необхідні, але недостатні для виконання діянь. І справді, люди часто не поводяться оптимально, навіть якщо знають добре, що треба робити. Це пояснюється тим, що самореферентна думка також опосередковує зв'язок між знанням і дією. Питання, які розглядаються у цьому напрямку дослідження, стосуються того, як люди оцінюють свої можливості і як через свої власні уявлення про ефективність впливають на свою мотивацію та поведінку.

Останніми роками спостерігається посилювальне зближення теорії та [прикладних] досліджень щодо впливової ролі самореферентної думки у психологічному функціонуванні (ДеЧармс (DeCharms), 1968; Гарбер та Селігман (Garber & Seligman), 1980; Лефкорт (Lefcourt), 1976; Перлмутер та Монті (Perlmuter & Monty), 1979; Роттер, Ченс та Фарес

(Rotter, Chance, & Phares), 1972; Вайт (White), 1959). Незважаючи на те, що пошуки проводяться з різних позицій і під різними назвами, основний розглядуваний феномен зосереджується на переживанні людьми особистої ефективності продукувати та регулювати події у своєму житті.

Ефективність у співпраці з оточенням – це не фіксована дія чи просто знання того, що робити. Швидше, це передбачає генеративну здатність, у якій компоненти когнітивних, соціальних і поведінкових навичок повинні бути організовані в інтегровані ланцюжки дій, щоб служити незліченим цілям. Можливість настільки хороша, наскільки повна її реалізація. Оперативна компетентність особи вимагає інструментальної досконалості та безперервної імпровізації кількох її додаткових навичок керувати обставинами, що постійно змінюються. Таким чином, ініціювання та регулювання операцій з навколишнім середовищем частково регулюється судженнями про оперативні можливості. Сприйнята людиною самоефективність стосується суджень про те, наскільки добре можна виконувати напрямок дій, потрібних для освоєння потенційних життєвих ситуацій.

Функції та різноманітні ефекти самосприйняття ефективності

Самосприйняття ефективності – це не просто інертні оцінки особою майбутньої дії. Самооцінки оперативних можливостей функціонують як один набір проксимальних детермінант поведінки людей, їх моделей мислення та емоційних реакцій, які вони відчувають у ситуаціях утруднення. У своєму повсякденному житті люди постійно приймають рішення про те, якому напрямку дій слідувати і як довго продовжувати ті з них, котрі вони вже здійснили. Оскільки вплив на неправильне визначення особистої ефективності може призвести до несприятливих наслідків, точна оцінка власних можливостей має значну функціональну цінність. Судження самоефективності, будь то істинні чи помилкові, впливають на вибір діяльності та налаштування навколишнього світу. Люди уникають діяльності, яка, на їхню думку, перевищує їх можливості впоратися [із завданням], але беруть на себе зобов'язання і виконують її безумовно ті, які вважають, що здатні самі керувати процесами (Бандура, 1977а).

Судження про самоефективність також визначають, скільки зусиль люди будуть витра-

чати і як довго зберігати внутрішнє напруження в умовах перешкод або аверсивного [неприємного] досвіду. Коли з труднощами стикаються люди, які мають серйозні сумніви стосовно своїх можливостей, то вони послаблюють свої зусилля, або й зовсім здаються, тоді як ті, хто має сильне почуття ефективності, докладають більше зусиль, щоб опанувати виклики (Бандура та Шунк (Bandura & Schunk), 1981; Браун та Іноуї (Brown & Inouye), 1978; Шунк (Schunk), 1981; Вайнберг, Гулд та Джексон (Weinberg, Gould, & Jackson, 1979)). Висока наполегливість зазвичай дає значні досягнення продуктивності.

Водночас високе самосприйняття особою власної ефективності може по-різному вплинути на її зусилля з підготовки та результативності, оскільки деяка невпевненість у собі сприяє навчінню, але перешкоджає вмілому зреалізуванню нею набутих здібностей. У застосуванні існуючих навичок сильна самоефективність посилюється і підтримує зусилля для оптимальної продуктивності, що важко зрозуміти, якщо людина перебуває в облозі невпевненості у собі. Однак, вирішуючи завдання навчіння, ті, хто вважає себе надзвичайно самоефективним у цьому починанні, не відчувають потреби вкладати у таке навчання багато підготовчих зусиль. Саломон наводить деякі докази, що стосуються цього питання. Він виявив, що повно усвідомлена самоефективність учня пов'язана як із великими інвестиціями його пізнавальних зусиль, так із чудовим опануванням ним навчальними засобами, які вважаються важкими, хоча й потребують меншого старання і мають утруднений зв'язок з навчанням через джерела масової інформації, що видаються легкими. Відтак певна невизначеність має підготовчі переваги. Допомога у гарній роботі – це сильне почуття самоефективності, щоб протистояти невдачам у поєднанні з деякою невизначеністю (витлумаченою з точки зору завдання, а не фундаментальних сумнівів стосовно своїх можливостей), щоб стимулювати попереднє набування знань і навичок.

Судження людей про їх можливості допоміжно впливають на їхні моделі мислення та емоційні реакції під час випереджальних та фактичних операцій-відреагувань у навколишньому світі. Ті, хто вважає себе неефективними у подоланні екологічних вимог, зупиняються на своїх особистих недоліках й уявляють потенційні труднощі як більш загрозові, ніж

вони є насправді (Бек (Beck), 1976; Лазарус та Лоньє (Lazarus & Launier), 1978; Мейхенбаум (Meichenbaum), 1977; Сарасон (Sarason), 1975). Такі самореферентні побоювання спричиняють стрес і погіршують продуктивність, відволікаючи увагу від того, як краще приступити до виконання зобов'язань щодо власних недоліків і невдач. На противагу цьому, особи, яким властиве сильне почуття ефективності, звертають свою увагу та зусилля на вимоги ситуації і спонукуються до більших зусиль через життєві перешкоди.

Стратегія мікроаналітичних досліджень

Психологічні теорії постулюють механізми втручання, за допомогою яких зовнішні умови впливають на поведінку. Спроби перевірити теорію зазвичай стимулюють пошуки доказів коваріації між поведінкою та зовнішніми факторами, які, як вважають, ініціюють інтервенційні події, причому без долучення незалежних зондів постульованого посередника. Демонстрації коваріаційного плетива екологічної дії підвищують упевненість у теорії, але чітко не встановлюють її недвозначну обґрунтованість, оскільки коваріація може бути опосередкована іншими механізмами, здатними виробляти подібні ефекти. Фундований посередник не є безпосередньо спостережуваним, проте він повинен мати спостережувані ознаки, крім дій, якими він, імовірно, керує. Відтак найсуворіша проба теорії забезпечується шляхом закріплення гіпотетичного медіатора в незалежно вимірюваному індикаторі та на підтвердження того, що зовнішні фактори дійсно поєднані з показником внутрішнього медіатора і що він, своєю чергою, пов'язаний із відкритою поведінкою особи.

У тестових пропозиціях про походження та функції сприйнятої самоефективності застосовується *мікроаналітична методологія* (Бандура, 1977а). Людям пропонуються градуйовані шкали самоефективності, що являють собою завдання, які відрізняються складністю, проблемністю, стресостійкістю або якимось іншим виміром залежно від конкретної сфери досліджуваного функціонування. Обстежувані особи визначають завдання, які вважають посильними для себе і які відповідають їхній упевненості. Адекватний аналіз ефективності вимагає детальної оцінки рівня, сили та загального коефіцієнта сприйнятої самоефективності, що порівнюється з еталонною вимірю-

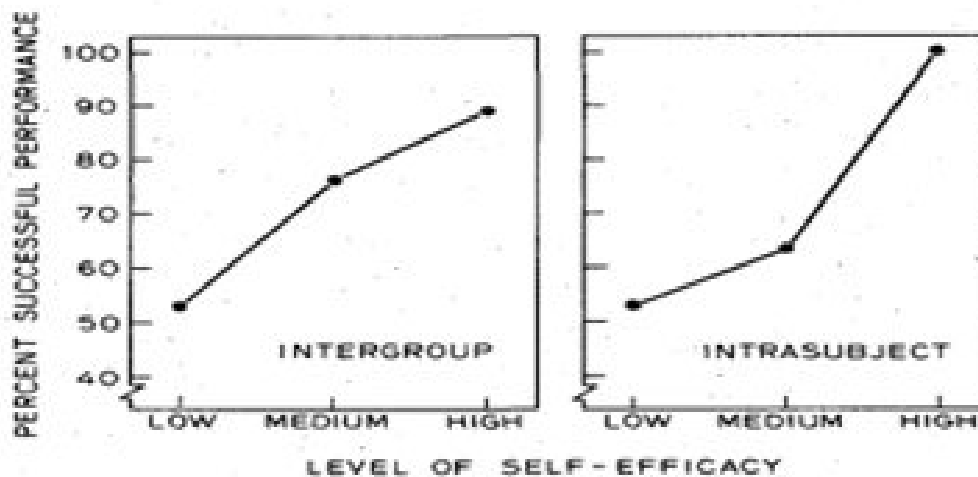

Рис. 1.

Середні досягнення продуктивності як функція диференційних рівнів самоефективності.

(Графік ліворуч показує продуктивність груп суб'єктів, чий самосприйняття ефективності були підняті до низького, середнього або високого рівнів; правий графік демонструє продуктивність одних і тих же суб'єктів на різних рівнях самоефективності [Бандура, Різ та Адамс, у друці].)

ваною продуктивністю. Дана методологія дозволяє провести мікроаналіз ступеня конгруентності між самосприйняттям ефективності і дією на рівні окремих життєвих завдань людини.

Центральне упередження теорії самоефективності становить динамічна взаємодія між самореферентною думкою, дією і впливом. У цьому підході самореферентна думка індексується з погляду окремих самооцінок ефективності, які можуть змінюватися залежно від діяльності та ситуаційних обставин, а не як глобальна диспозиція, що визначається збірним тестом. Заходи самосприйняття пристосовані до досліджуваної ділянки психічного функціонування. Особлива заслуга мікроаналітичного підходу полягає в тому, що конкретні показники самоефективності забезпечують уточнені передбачення людської дії та афективної реактивності особи на виклики довкілля.

Причинний аналіз самосприйняття ефективності

Деякі дослідження, проведені у рамках особистої ефективності, прагнули прояснити причинний зв'язок між самосприйняттям ефективності та дією (Бандура, Різ та Адамс). Для цього у суб'єктів фобії були індуковані диференційні рівні сприйнятої ефективності,

після чого було виміряно їх поведінку. В одному експерименті рівень актуально сприйнятої самоефективності підвищувався через активне оволодіння особою все більш загрозливою діяльністю. Це було досягнуто за допомогою планомірної процедури, у якій освоєння кожного завдання супроводжувалося зондом самоефективності, поки вона суб'єктно не досягла свого попереднього – низького, помірного або високого – рівня самоефективності. Наступний етап дослідження включав послідовні зміни ступеня самоефективності одних і тих же суб'єктів відреагування.

Огляд рис. 1 показує, що продуктивність змінюється як функція від суб'єктивно сприйнятої ефективності. Підвищення рівня самоефективності як у групах, так і в межах одних і тих же суб'єктів, призвело до поступового підвищення особистої продуктивності.

Судження про самоефективність від енактивної інформації є процесом, у якому відносний внесок особистих і ситуаційних факторів повинен бути зваженим та інтегрованим. Дрібнодетальний (тонкий) аналіз активної майстерності та зростання самоефективності під час лікування [психічно хворих] показує, що самопочуття ефективності може перевищувати, відповідати або залишатися нижче активних досягнень залежно від того, як вони оцінюються. Те, що самоефективність

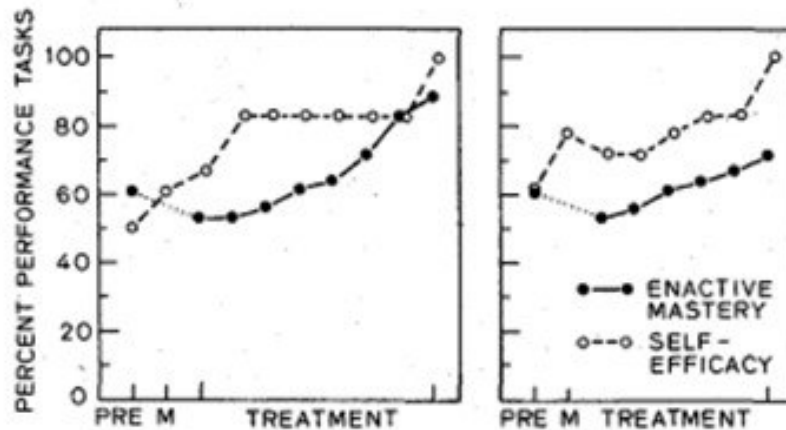

Рис. 2.

Дані двох помірно фобійних суб'єктів, що ілюструють, як подібний досвід майстерності має змінний вплив на сприйняту самоефективність протягом курсу лікування. (PRE презентує найкращий статус суб'єктів; М зміни, спричинені у сприйнятій самоефективності лише підготовчим моделюванням; і ЛІКУВАННЯ (TREATMENT), тобто зміни у самосприйнятті ефективності суб'єктів, що вимірюються після кожного завдання майстерності [Бандура та ін., в друці].)

– це не просто ізоморфне відображення минулої продуктивності, можна проілюструвати кількома репрезентативними випадками. Для жіночої теми, представлені на лівій панелі **рис. 2**, моделювання та початкові успіхи значно підвищили самоефективність. Але її самооцінка ефективності згодом не змінилася, хоча поступово більше завдань підтримки себе було освоєно. Додатковий успіх максималізував самоефективність. Чоловічий суб'єкт, зображений справа, вважає себе все більш ефективним з кожним активним успіхом. Проте його самоприйняття ефективності постійно перевищує попередні досягнення.

На **рис. 3** шаблони змін зображені для двох помітно фобічних осіб. Суб'єкт у верхній панелі отримує значну самоефективність від простого спостереження страхітливої діяльності за зразком, але наступні активні успіхи дають мало додаткових змін протягом деякого часу. Після цього підвищення вправності супроводжується змінним зростанням самооцінки ефективності, яка на кожному ієрархічному етапі значно вище попереднього майстерного виконання завдання. Для суб'єкта в нижній панелі самоефективність перевершує продуктивність на початковому етапі лікування, досягає плато у проміжній фазі, а потім опускається нижче продуктивності, і зали-

шається під ним, поки самоефективність у кінцевому підсумку не перевершує особисту продуктивність.

Оскільки на людей більше впливає те, як вони читають [усвідомлюють] свої успіхи, ніж успіхи, за яких самоефективність була кращим предиктором подальшої поведінки, й аніж досягнення ефективності у процесі самого лікування. Отож, наш висновок, що самооцінка ефективності часто перевершує кінцеву продуктивність, як і низка предикторів [прогностичних показників] майбутньої продуктивності, отримує підтримку подібних досліджень, пов'язаних з істотно іншою діяльністю (Бандура та Адамс (Bandura & Adams), 1977; Ді Клементе (DiClemente), 1981; Кендрік, Крейг, Лоусон та Девідсон (Kendrick, Craig, Lawson, & Davidson), примітка 1; МакІнтайр, Мермелштейн та Ліхтенштейн (McIntyre, Mermelstein, & Lichtenstein), примітка 2).

У попередніх розвідках когнітивної обробки енактивного досвіду люди виявляють помітне підвищення самоефективності, коли їхній досвід незадоволений невірними відреагуваннями на те, чого вони бояться, і коли вони отримують нові навички для керівництва загрозовою діяльністю. Такі люди мають слабе самоусвідомлення ефективності в тимчасовому статусі, перевіряючи свої нещодавно отримані

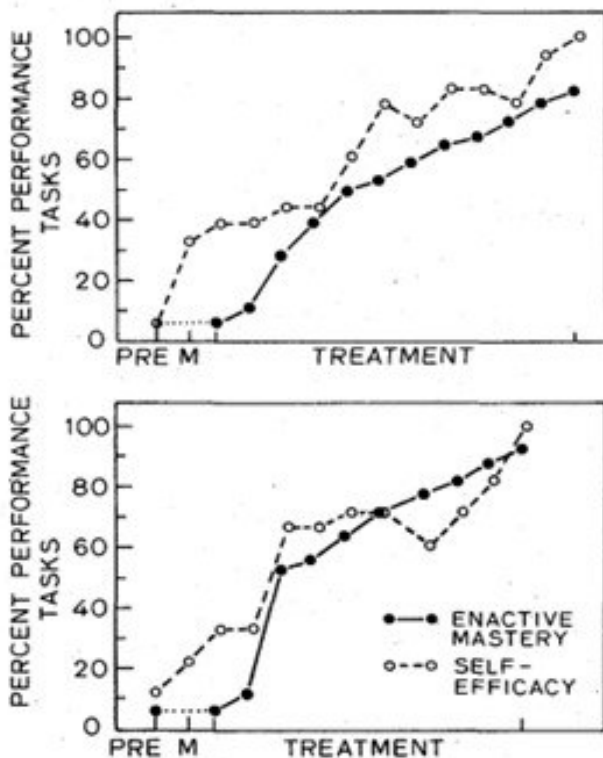

Рис. 3.

Дані двох важких фобій, що ілюструють, як подібний досвід майстерності має змінний вплив на сприйнятту самоєфективність протягом курсу лікування.

(PRE найкращий статус суб'єктів; М зміни, спричинені у сприйнятій самоєфективності лише підготовчим моделюванням; і ЛІКУВАННЯ (TREATMENT) зміни у самосприйнятті ефективності суб'єктів, що вимірюються після кожного завдання майстерності [Бандура та ін., в друці].)

знання та навички, перш ніж підняти вагомість власних суджень про те, що вони реально можуть здійснити. Якщо в ході виконання завдання вони з'ясовують щось, що видається їм лякливим про захід або про те, що обмежує їхній спосіб подолання утруднення, то вони демонструють зниження самоєфективності, незважаючи на їх успішне вирішення. У таких випадках очевидні успіхи змушують ці способи відволікати увагу, а не підбадьорювати. Через те, як вони отримують зростаючу здатність передбачати й управляти потенційними загрозами, все ж розвивають надійну впевненість у собі, яка добре служить їм у здоланні наступних життєвих проблем.

Різна індукція порівнево сприйнятої самоєфективності

Подальший експеримент був розроблений із настановленням, щоб забезпечити більш об'єктивне тестування причинного внеску сприйнятої самоєфективності в дію шляхом створення чітко диференційованих рівнів самоєфективності. У цьому режимі індукції ефективності люди спостерігають, як моделюються стратегії подолання, але вони самі не виконують жодних дій. Тому моторні посередники та їх ефекти не вступають у цю свідомісну гру. Спостерігачі повинні покладатися виключно на те, що вони бачать у формуванні узагальненого сприйняття своїх можливостей подолання труднощів.

Була використана та ж причинна парадигма, у якій рівень продуктивності був розглянутий як наслідок індукованих порівневих шаблів самоєфективності. Вочевидь пропонується модель підкреслює два аспекти – *передбачуваність* і *керованість*, які сприяють підвищенню самооцінки ефективності особи. Демонструючи передбачуваність, модель неодноразово підтверджувала, як страхітливі суб'єкти можуть поводитися в кожній із різноманітних ситуацій. Передбачуваність знижує стрес і підвищує готовність справлятися із загрозами (Аверіл (Averill), 1973; Міллер (Miller), 1981). Тому при моделюванні керованості самопродуктивністю отримуємо високоефективні методи поведення особи із загрозами в будь-якій довкілленевій ситуації.

Зонди самоєфективності були сконструйовані в обраних локаціях моделювання копінг-стратегій, поки сприйнята суб'єктами самоєфективність не була підвищена до попередньо визначеного низького чи середнього рівня. Третій рівень – максимальна самоєфективність – не був задіяний, тому що деякі фобіки [стривожені], безсумнівно, вимагали б принаймні певного досвіду вправності власного продукування для досягнення повної самоєфективності. Як показано на *рис. 4*, більш вагомий ступінь сприйнятої самоєфективності викликає більш високі досягнення продуктивності.

Загальні результати дають обґрунтованість тези про те, що сприйняття ефективності діє у формі когнітивних посередників дії. Взаємозв'язок ефективності та діяння особи реплікується у різних режимах індукції ефективності,

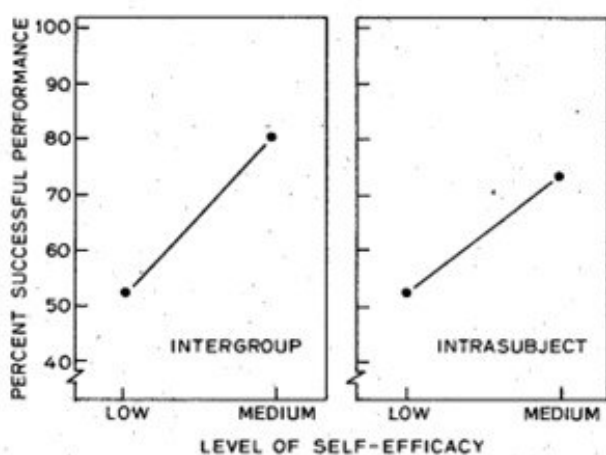

Рис. 4.

Середнє досягнення продуктивності різними групами суб'єктів на різних рівнях сприйнятої самоефективності (інтергрупа) і тими ж суб'єктами на більш високих щаблях сприйнятої самоефективності (інтрасуб'єкт) [Бандура та ін., у друці].

у різних типах фобічних дисфункцій, а також у міжгрупових та внутрішньогрупових експериментальних конструкціях. Мікроаналізування ефективності дії конгруентності (efficacy action congruences) виявляє значне наближення продуктивності до самовідчуття ефективності при виконанні суб'єктом окремих завдань. Люди успішно справляються із завданнями, які входять до їх розширеного діапазону сприйнятої самоефективності, але уникають або не справляються із тими, що перевершують їх уявні можливості подолання.

Прогностична загальність у різних режимах впливу

На думку соціального вчення, судження про самоефективність, будь то об'єктивні чи помилкові, засновані на чотирьох основних джерелах інформації. До них відносяться: а) досягнення продуктивності, б) досвід спостереження за поведінкою інших, в) вербальне переконання і партнерські види соціальних впливів, які володіють певними можливостями, та г) фізіологічні стани, з яких люди частково оцінюють свою здатність, силу і вразливість.

Доступні досягнення є найбільш впливовим джерелом інформації про ефективність, оскільки остання може бути заснована на автентичному досвіді вправності особи. Успіхи підви-

щують самоефективність, натомість повторні збої знижують її, особливо якщо розриви відбуваються на початку подій і не відображають відсутність зусиль або несприятливих зовнішніх обставин.

Люди не покладаються на активний життєвий досвід як на єдине джерело інформації про свої можливості. Оцінка їх особистої ефективності частково залежить від досвіду. Побачивши, що подібні до них інші успішно працюють, можна підвищити очікування ефективності у спостерігачів, які потім розцінюють, що вони також володіють спроможностями для опанування порівнюваних видів діяльності. До того ж спостереження за навколишніми, котрі, як вважається, мають подібну компетенцію, зазнають невдачі, незважаючи на високі потуги, що знижують оцінки спостерігачами власних можливостей (Браун та Іноуе (Brown & Inoue), 1978). Корисливо отримана інформація змінює самоефективність через інші способи, крім соціального порівняння. Як зазначалося раніше, модельні дисплеї передають інформацію про природу і передбачуваність екологічних подій. Компетентні моделі також навчають спостерігачів ефективним стратегіям здолання складних або загрозливих ситуацій.

Вербальне переконання широко використовується, щоб змусити людей повірити, що вони володіють можливостями, які дозволять їм досягти того, що вони шукають. Хоча таке переконання може бути обмеженим у можливостях створення стійкого підвищення самоефективності, воно все ж здатне посприяти успішній роботі, якщо підвищена оцінка перебуває у реалістичних межах. У будь-якому разі переконливі впливи на ефективність найбільш дієві на людей, які мають певні підстави вважати, що вони можуть виробляти ефекти за допомогою своїх дій (Чембліс та Мюррей (Chambliss & Murray), 1979a, 1979b). Тією мірою, якою переконливі підвищення самоефективності призводять до того, що вони досить наполегливо намагаються досягти успіху, такі впливи сприяють розвитку навичок і посилюють почуття особистої ефективності.

Люди частково покладаються на інформацію, що надходить їм зі свого фізіологічного стану, оцінюючи свої можливості. Вони прочитують свою вісцеральну активність у стресових і проблемних ситуаціях як зловісну ознаку вразливості до дисфункції. Оскільки високе психофізичне напруження зазвичай послаблює

продуктивність, люди більш схильні очікувати успіху, коли їх не охоплює аверсивне збудження, ніж якщо б вони були напруженими та інтуїтивно екзальтованими. У діяльності, пов'язаної з силою і витривалістю, особи усвідомлюють свою втому, болі і страждання як індикатори власної фізичної неефективності.

Інформація, доречна для оцінки особистих здібностей, причому незалежно від того, передається вона активно, сторонньо, переконливо чи фізіологічно, за своєю суттю не є просвітницькою. Швидше вона стає повчальною лише через когнітивну оцінку. Когнітивна обробка інформації про ефективність стосується типів підказок, котрі люди навчилися використовувати як показники особистої ефективності, і правил висновку, які вони застосовують для інтеграції своєї обізнаності про ефективність із різних джерел (Бандура (Bandura), 1981).

Метою комплексної теорії є забезпечення об'єднувальної концептуальної основи, яка може охоплювати різні способи впливу, відомі як зміна поведінки. У будь-якій даній діяльності потрібні навички та переконання, які забезпечують оптимальне використання можливостей для успішного функціонування. Якщо самоефективність відсутня, то люди здебільшого поводяться неефективно, навіть якщо знають, що треба робити. Теорія соціального навчання постулює загальний механізм поведінкових змін – різні режими впливу окремішньо змінюють поведінку, що утворюється шляхом створення і зміцнення самосприйняття власної ефективності.

Пояснювальна і прогностична евристичність запропонованої тут теорії була перевірена в серії експериментів, у яких важкі зміїні фобії отримували лікування, що спирається на енергійні, пікантні, емоційні та когнітивні способи впливу (Бандура та Адамс (Bandura & Adams), 1977; Бандура, Адамс та Бейер (Bandura, Adams, & Beyer), 1977; Бандура, Адамс, Харді та Ноувелс (Bandura, Adams, Hardy, & Howells), 1980). Цей тип розладу дозволяє найбільш точно перевірити механізми змін, оскільки учасники рідко, якщо взагалі коли-небудь, контактують з рептиліями під час лікування. Отже, зміни, що супроводжують процес лікування, не осоромлені неконтрольованим досвідом, що виникає внаслідок контакту із загрозами між сеансами. У кожному дослідженні цієї серії вимірювався рівень, інтенсивність та загальність посилення само-

ефективності для різних загрозливих завдань до і після лікування.

У лікуванні з використанням активної майстерності як основного засобу змін, здоланню фобії допомагають індукційні засоби продуктивності у вирішенні того, що особи бояться. Проходження процесу одужання організується так, що тимчасові допоміжні засоби вилучаються, а самоорієнтований досвід майстерності потім налаштовується на автентифікацію та узагальнення особистої ефективності. За опосередкованого способу лікування фобії фахівці спостерігають за моделлю поступового виконання людиною більш загрозливих дій без будь-яких побічних ефектів. У третьому випробуванні лікування, яке значною мірою спирається на когнітивну модальність (Каздін (Kazdin), 1973), фобії генерують когнітивні сценарії, у яких кілька моделей різних поведінкових характеристик справляються із загрозливою діяльністю. Як подальший тест на загальність теорії ефективності була також розглянута емоційно зорієнтована процедура. При цьому під час лікування десенсибілізації люди візуалізують загрозливі сцени, проте лише тоді, коли глибоко розслаблені, поки більше не відчувають ніякого тривожного напруження. Уявне завоювання страху і набуття навички самостійного протифобійного розслаблення може підвищити самоефективність особи.

Результати проведених нами досліджень підтверджують, що різні способи впливу підвищують і зміцнюють самооцінку ефективності. Більше того, поведінка вповні відповідає ступеню зміни самоефективності, причому незалежно від методу, за допомогою якого вона підвищується (*рис. 5*). *Чим вище рівень самоефективності, тим вище продуктивність.* Сила ефективності також передбачає зміну поведінки. Чим сильніше сприймається ефективність, тим більша ймовірність того, що люди будуть продовжувати свої зусилля, поки не досягнуть успіху. Відповідно до *теорії самоефективності* активна майстерність продукує найвищі, найсильніші і найбільш узагальнені збільшення в боротьбі з ефективною! Отанній висновок підтверджується іншими порівняльними дослідженнями, які демонструють, що активна майстерність перевершує переконливий (Байрен та Вілсон (Biran & Wilson), 1981) емоційний (Кац, Штоут, Тейлор, Хоум та Аграс (Katz, Stout, Taylor, Home, & Agras, примітка 3) та вікторинний

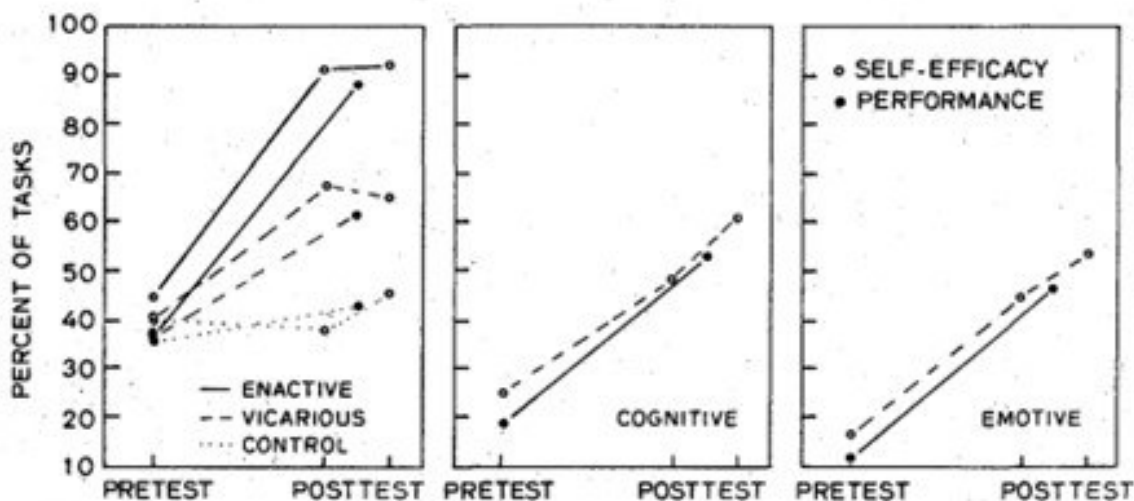

Рис. 5.

Рівень сприйнятої самоефективності та адаптивної поведінки, яку суб'єкти виявляють до загроз після отримання лікування, покладаючись або на енактивний, опосередкований, емоційний або когнітивний способи впливу. (У посттестовій фазі рівень самоефективності вимірювався до і після тесту адаптивної поведінки. Оцінки становлять середні досягнення продуктивності зі схожими та узагальнювальними загрозами [Бандура & Адамс, 1977; Бандура, Адамс і Бейєр, 1977; Бандура, Адамс, Харді та Хауеліс, 1980].)

[мовно-ігровий] (Фельц, Лендерс та Рідер (Feltz, Landers, & Raeder), 1979) вплив у задіянні сильних важелів самооцінки ефективності.

Теорія самоефективності також пояснює швидкість змін під час лікування (Бандура та Адамс (Bandura & Adams), 1977). Самосприйняття ефективності, сформованого шляхом окремих досвіду майстерності на різних етапах лікування, передбачає, до того ж на високому рівні точності, подальше виконання загрозливих завдань, які суб'єкти ніколи раніше не здійснювали.

Ступінь взаємозв'язку між самосприйняттям ефективності та діями може бути кількісно визначена кількома способами. Кореляції можуть бути обчислені між сукупними балами самоефективності та досягненнями продуктивності. На більш конкретному рівні аналізу ступінь конгруентності між самосприйняттям і дією може бути оцінена шляхом запису того, чи можуть люди розмірковувати про себе як про здатних виконувати кожне з різних завдань, використовуючи значення міцності відсікання й обчислюючи відсоток точної відповідності між оцінкою самоефективності та фактичною продуктивністю вирішення окремих завдань. Дихотомізація суджень про самоефективність, здійснювана на засадах мінімального значення психічної енергії, неминуче втрачає деяку прог-

нозу інформацію. Найточніший мікроаналіз конгруентності забезпечується шляхом обчислення ймовірності успішної продуктивності як функції сили сприйнятої Его-ефективності. Всі три показники показують тісний зв'язок між самосприйняттям ефективності та діянннн, причому незалежно від того, чи є ефективність встановленою енергійною майстерністю, набутим досвідом, когнітивним опрацюванням або усуненням тривожного збудження (Бандура, 1977а; Бандура та ін., 1980).

Вплив, який діє через режими невідповідності, становить особливий інтерес, оскільки він не надає поведінкової інформації для оцінки змін самоефективності. Люди покликані висновувати про свої можливості з корисливих і символічних джерел інформації про ефективність. Навіть у випадку власної ефективності вочевидь продуктивність не унаявлює генези причинного ланцюга. Продуктивність охоплює серед своїх детермінант самовідчуття ефективності. Ми знаємо із досліджень Саломона (у друзі), до прикладу, що самооцінка ефективності наuczіння впливає на те, скільки зусиль вкладається в дану діяльність і які рівні продуктивності при цьому досягаються.

Таким чином, судження про свої можливості почасти визначають вибір діяльності та фіксують швидкість набуття навичок, а майстер-

ність виконання, своєю чергою, може підвищити самоефективність особи у процесі взаємного контактування. Очевидно й те, що самоприйняття ефективності впливає на майбутні вибори, але не відіграє ніякої ролі у попередніх досягненнях продуктивності. Питання про причинно-наслідкове впорядкування факторів виникає при інтактному впливі, коли інтерактивні процеси розглядаються як лінійно послідовні та причинно попередні детермінанти самоефективності минулих досягнень продуктивності, котрі залишаються невимірними.

Прогностична загальність у різних сферах людського функціонування

Попередні експерименти вивчали пояснювальну та прогностичну узагальненість теорії самоефективності у різних режимах впливу, що застосовуються до одного типу дисфункції. Випробування загальності цієї теорії були поширені на різні сфери функціонування. Одне дослідження, призначене для цієї мети, включало важкі агорафобії (панічний страх) осіб, життя яких було помітно стиснуто глибокою неефективністю подолання, що перетворювало провідну діяльність на переповнену небезпекою (Бандура та ін. (Bandura et al.), 1980).

Лікування охоплювало групові заняття, на яких учасників навчали, як визначити ситуативно виснажливі сутнісні ознаки (елементи) тривоги, як керувати тривожним збудженням через думку та саморелаксацію, а також як використовувати проксимальні цілі для отримання навичок подолання. Але важливим сегментом лікування був досвід оволодіння. Терапевти, які супроводжували агорафобіків у громадських умовах, спиралися на будь-які показники індукційних засобів, що були необхідні, щоб дозволити своїм клієнтам успішно справлятися з тим, що вони боялися. Оскільки лікування прогресувало, терапевти зменшували свою керовану участь і призначали клієнтам усе більш складні завдання для самостійного виконання.

Оцінка самоефективності та досягнень ефективності у раніше жажливих ситуаціях – по дорозі автомобілем, використання ліфтів та ескалаторів, підйом сходами на високі рівні, харчування в ресторанах, покупки в супермаркетах та самостійне занурення у громадські місця – показала значне збільшення передбачуваної ефективності подолання (рис. 6). У

мікроаналізах, проведених як до, так і після завершення лікування, поведінкові зміни чітко відповідали рівню модифікації самоефективності.

Різноманітні дослідження, що застосовують відмінні способи впливу до різних сфер функціонування, вказують далі на проблему самоефективності як на загальний механізм, що опосередковує психічні зміни. Самоефективність передбачає ступінь змін у різних типах соціальної поведінки (Каздін, 1979; Барріос, примітка 4); у перебігу різновидів фобічних дисфункцій (Biran & Wilson, 1981; Bourque & Ladouceur, 1980); у процесах стресового реагування і фізіологічного збудження (Бандура та ін.); у здатності до фізичної витривалості (Weinberg et al., 1979; Вайнберг, Юкельсон, & Jackson, 1980); у саморегуляції звикання (Gondiotte & Liechtenstein, 1981; ДіКлементе, 1981); у прагненні до досягнень (Bandura & Schunk, 1981; Коллінз, 1982; Шунк, 1981); у здійсненні вибору і розвитку кар'єри (Betz & Hackett, 1981; Hackett & Betz, 1981; Hackett, примітка 5). У цих різноманітних напрямках досліджень прогностичний успіх досягається у часі, умовах, варіантах продуктивності, виразних модальностях і значною мірою у різних сферах психологічного функціонування. Крім того, заходи самосприйняття ефективності за допомогою мікроаналітичного підходу передбачають: а) зміни ступеня самих змін, спричинених різними способами впливу, б) варіанти серед осіб, які отримують однаковий режим впливу, і навіть в) варіації всередині осіб щодо конкретних завдань, які вони, ймовірно, опанують або провалять (Бандура, 1977а; Бандура та ін., 1980). Деякі із цих напрямків досліджень обговорюються більш повно, тому що вони прояснюють різні аспекти опосередкованої дії механізму самоефективності.

Хоча судження про самоефективність функціонально пов'язані з дією, низка факторів може вплинути на міцність відношень. Розбіжності можуть виникати через неправильне самопізнання, неадекватну оцінку вимог до завдань, непередбачені ситуаційні обмеження на дію, відсутність можливості діяти на самоприйняття ефективності, погано визначені загальні заходи сприйнятої самоефективності, або неадекватні оцінки ефективності, а також через новий досвід, який спонукає повторні оцінки ефективності себе у період між зондами самоефективності та дії. Ці та інші джерела розбіжностей повністю розглянуто в інших працях (Бандура) і тут не будуть висвітлені.

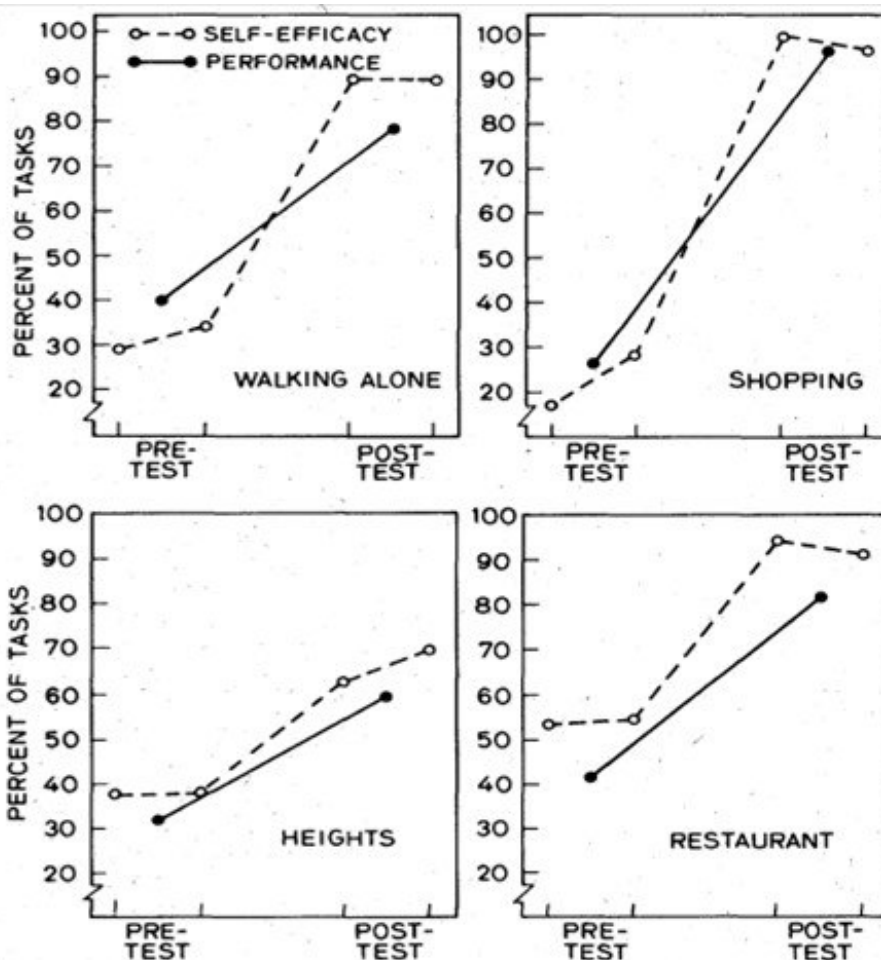

Рис. 6.

Рівень сприйнятої самоефективності та копінг-поведінки, що виявляються суб'єктами у різних сферах функціонування до та після отримання лікування (Бандура, Адам, Харді та Хоуеллс, 1980)

Сприйнята саморегуляційна ефективність

Здійснення особою впливу на власну поведінку не досягається подвигом сили волі. Можливості саморегулювання вимагають інструментів особистої агентурної дії і самовпевненості, щоб використовувати їх ефективно (Бандура, у друці). Люди, котрі скептично ставляться до своєї здатності здійснювати адекватний контроль над своїми діями, схильні надривати свої зусилля у ситуаціях, коли та надає їм додаткові можливості. Рецидиви у саморегуляції важко змінюваної консуматорної поведінки спричиняють подібний ефект.

Марлат і Гордон (1980) постулювали загальний процес рецидиву героїнової залеж-

ности, алкоголізму та куріння, при якому сприймається саморегулювальна ефективність, що діє як стимулюючий фактор. Люди, які мають навички та впевненість у своїй ефективності подолання, мобілізують зусилля, потрібні для досягнення успіху в ситуаціях високого ризику. Оволодіння проблемними ситуаціями ще більше посилює їх саморегулювальну ефективність. На відміну від цього, коли навички подолання недостатньо розвинені і погано використовуються через невіру в ефективність, відбудеться рецидив. Бездоганний самоконтроль нелегко віднайти для гнучкої діяльності, не кажучи вже про звикання до окремих речовин. Тим не менше ті, хто вважає себе неплідними, більше схильні приписувати перехід до всепроникної саморегулювальної неефективності. Вони потім відмовляються від подаль-

ших зусиль з удосконалення, що призводить до повного розпаду самоконтролю.

Дослідження поведінки, яку можна змінити, але важко підтримувати протягом тривалого періоду, підтверджують, що усвідомлена неефективність підвищує вразливість до рецидиву. В одному експерименті науковці виміряли самооцінену ефективність курців сигарет протистояти курінню під тиском різних соціальних і стресових спонукань після того, як вони кинули палити в різний спосіб (DiClemente, 1981; Макінтайр та ін., *примітка 2*). Хоча всі учасники досягли ідентичної термінальної поведінки, вони не демонстрували однакового рівня ефективності саморегулювання. Порівняно з тими, хто утримувався від куріння, зловживальники виявили більш низьку самоефективність у кінці лікування, підтвердивши свою здатність протистояти курінню при наступних підбурювальних умовах. Чим вище саморегульована ефективність, тим успішнішим був процес подолання особою залежності у період спостереження. На відміну від них, ні демографічні фактори, ні історія куріння і ступінь фізичної залежності від нікотину не відрізняли зловживальників від утримувачів.

В мікроаналізі зв'язку між самосприйняттям ефективності та курінням Кондіот і Ліхтенштайн (1981) оцінили після завершення лікування сприйняту здатність суб'єктів протистояти бажанням курити у різних ситуаціях. Усвідомлена саморегульована ефективність передбачала місяцем пізніше з'ясування того, які учасники і як скоро будуть рецидивувати, і навіть у тих конкретних ситуаціях, у яких вони переживали своє перше випробування. Крім того, вказана самоефективність наприкінці лікування змальовувала, як учасники, ймовірно, відреагують на подальший рецидив, якщо він відбудеться. Вельми самоефективні суб'єкти відновили контроль після куріння, тоді як менш самоефективні показали помітне зниження самоефективності та повністю рецидивували. Докази того, що зміни у самооцінці ефективності визначають подолання та саморегульовану поведінку, свідчать про те, що зонди самоефективності під час курсу лікування можуть бути посилені корисними посібниками з реалізації програми особистих змін.

Інтерактивно сприйнята ефективність та посткоронарна реабілітація

Соціальні довкілля можуть обмежувати те, що люди роблять, або що може допомогти їм

поводитися оптимально. Чи будуть їхні зусилля соціально ускладнені або підтримані, локально залежатиме від того, наскільки ефективними вони стануть. Стимул для міжособистісних суджень про ефективність найсильніший у близьких відносинах, пов'язаних із взаємозалежними наслідками. Це пояснюється тим, що дії партнера, засновані на неправильному сприйнятті своєї ефективності, можуть призвести до згубних наслідків для всіх зацікавлених сторін. Оскільки ризиковані дії також є засобом забезпечення цінних переваг, правдиві взаємні судження про ефективність надійно узаasadнюють докладання вигідних зусиль і сприяють відміні хибних. Повне розуміння того, як сприйняття ефективності впливає на ритміку дій при близьких соціальних взаємозалежностях, вимагає аналізу інтерактивних детермінантів ефективності.

Відновлення здоров'я людини після серцевого нападу є важливою проблемою, у якій вивчається як вплив інтерактивної ефективності, так і внесок її самооцінки у набування здорових звичок. У ході такого відновлення фізична ефективність сприймається як важливий інгредієнт у цьому процесі. Серце швидко одужує, але психічне відновлення вповільнене для пацієнтів, які вважають, що їм не вистачає саме фізичної ефективності, щоб поновити звичну діяльність. Вони уникають фізичних навантажень і розважальних заходів, якими раніше насолоджувалися, повільно відновлюють професійне та соціальне життя, вважаючи, що вони перевантажать свої ослаблені серцеві здатності, й водночас побоюються, що до цього їх примусить сексуальна активність. Реабілітаційне завдання – відтворити відчуття фізичної ефективності, щоб посткоронарні пацієнти змогли повноцінно й продуктивно жити.

Лікарі зазвичай використовують один чи більше із чотирьох основних джерел інформації про ефективність каналів для підвищення і зміцнення сприйняття серцевої надійності у посткоронарних пацієнтів. Інформація про активну ефективність посилено передається через вправи на біговій доріжці. Опосередкована інформація про ефективність надається шляхом задіяння допомоги колишніх пацієнтів, які демонструють активне життя. Переконаливе інформування пацієнтів про те, що вони здатні робити, посилює ефективність. Серцевий напад може призвести до надмірної уваги постраждалого до серцевої діяльності та неправильної передачі втому порушеному серцю. Сенс інформації про фізіологічну ефек-

тивність пояснюється тим, що пацієнти неправильно читають свою фізіологію, до прикладу, інтерпретуючи прискорене серцебиття як передвісника повторного інфаркту.

Першим кроком до уточнення деяких аспектів процесу відновлення ефективності травмованої особи є дослідницький проєкт, що проводиться нами у співпраці з Евартом, Тейлором, деБуском та Різ і що вивчає вплив енактивної та переконливої інформації про ефективність поновлення її фізичної активності. Через кілька тижнів після того, як пацієнти пережили інфаркт міокарда, їх самовідчуття фізичної ефективності вимірювалося у чотирьох параметрах: для фізичних навантажень, серцевої здатності, емоційного стресу та сексуальної діяльності.

Психологічне відновлення після серцевого нападу – справа соціальна, а не індивідуальна. Оскільки уявлення одного із подружжя про фізичні можливості іншого можуть допомогти чи уповільнити перебіг процесу такого відновлення, судження чоловіка про фізичну ефективність себе як пацієнта вимірювалися трьома рівнями рухливої активності на біговій доріжці. Всі обстежувані пацієнти – чоловіки, тому аналізувалися судження дружин про ефективність чоловіків: коли вона не тренується на біговій доріжці; коли присутня, спостерігаючи за витривалістю чоловіка і за тим, як він виконує завдання при збільшенні навантаження; або коли вона виконує напружені вправи на біговій доріжці, щоб особисто випробувати фізичні вимоги завдання, після чого спостерігає, як її чоловік робить те ж саме. Під час інформативної консультації з медичним персоналом, що стежить за роботою бігової доріжки, пари отримують відомості про роботу серця пацієнта та про його ставлення до фізичної, професійної і сексуальної активності.

Самоефективні зонди приймаються на кожному етапі процесу. Крім того, до і після програми підвищення ефективності і через шість місяців серцевий ритм і рівень фізичної активності пацієнтів контролювався безперервно протягом декількох днів та визначалась їхня самостійна робота. Попередні результати показують, що вправи на біговій доріжці та медичні консультації мають диференційний вплив на сприйняття фізичної ефективності у різних сферах людського функціонування. Мікроаналітичні заходи сприймаються таким чином, що самоефективність забезпечує уточнений зворотний зв'язок про те, що уможливають різні методи лікування.

Дружини, які активно беруть участь у випробуванні фізичної витривалості своїх чоловіків, оцінюють власну фізичну ефективність більш високо, ніж тоді, коли б вони не спостерігали за своїми біговими доріжками. Моделі сприйняття ефективності варіюються, іноді широко, для різних подружніх пар. *Рис. 7* ілюструє основні відмінності. Процес відновлення, як очікується, буде швидким за однаково високої синергійної ефективності партнерів на проміжному рівні, коли пацієнт і дружина мають різні судження про здатність чоловіка відновити повсякденну діяльність, а найгіршими – коли обоє не докладають ментальних і фізичних зусиль для підвищення ефективності реабілітації.

Культивування внутрішнього інтересу через розвиток самоефективності

Більшість речей, які люди люблять робити заради себе, спочатку мало чи й узагалі не цікавили їх. Але під відповідним досвідом наuczіння майже будь-яка діяльність, якою б нерозумною вона не здавалася багатьом спостерігачам, може перейнятися споживацьким значенням. Процес, з допомогою якого люди розвивають інтерес до діяльності, у якій їм спочатку не вистачає майстерності, інтересу та самоефективності, є питанням ступеня важливості. Позитивні стимули широко використовуються для сприяння таким змінам. Деякі науковці (Deci, 1975; Lepper & Greene, 1978) поставили під сумнів мудрість такого підходу на підставі того, що винагорода осіб за участь у діяльності, швидше за все, зменшиться, аніж посилить подальший інтерес до неї. Зовнішні стимули, імовірно, знижують інтерес, послаблюючи драйви компетентності, або зміщують причинні атрибуції для продуктивності від внутрішніх мотиваторів до зовнішніх винагород.

Наслідки зовнішніх стимулів отримали широке дослідження. Результати показують, що нагороди можуть збільшити інтерес до діяльності, зменшити інтерес, або не мати ніякого ефекту (Бейтс, 1979; Кругланський, 1975; Леппер, 1980; Росс, 1976). Оцінюючи роль стимулів у функціонуванні людини, важливо розрізнити те, чи використовуються стимули для керування продуктивністю чи для культивування особистої ефективності.

ЦІЛЬОВО-УМОВНІ СТИМУЛИ

Зовнішні винагороди, скоріше за все, знижують інтерес, коли вони даються тільки для виконання повторюваної діяльності, яка вже

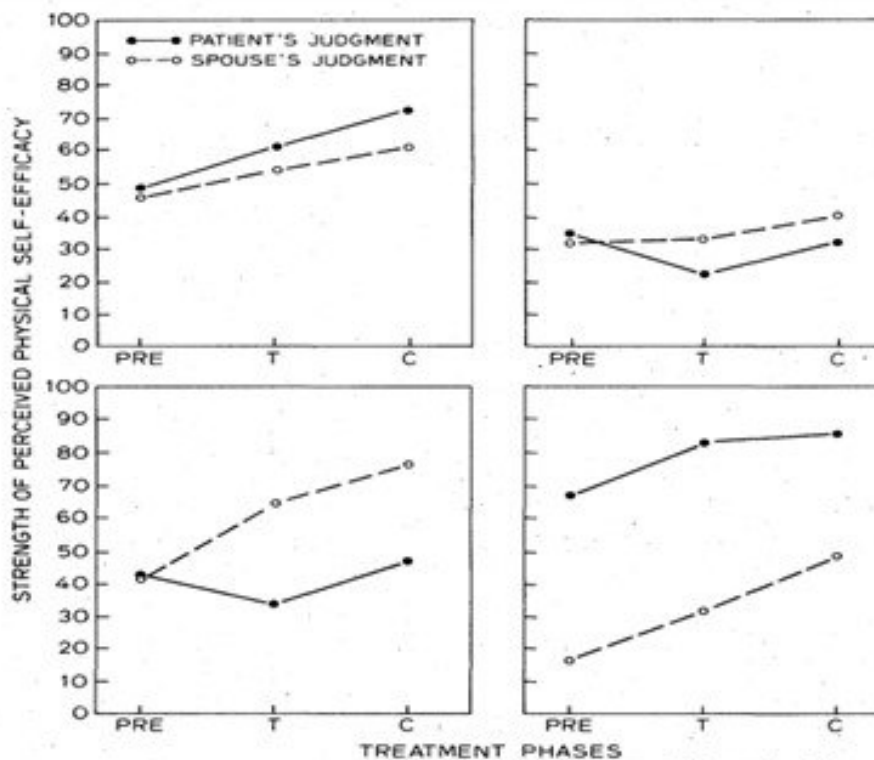

Рис. 7.

Ілюстративні варіації в моделях сприйнятої фізичної ефективності для різних пар на передтесті (PRE), після вправ на біговій доріжці (T) і після комбінованого впливу вправи на біговій доріжці та медичної консультації (C).

становить високий інтерес (Condry, 1977; Lepper & Greene, 1978). У таких ситуаціях винагороди отримують незалежно від рівня чи якості виконання. Тим не менш, навіть за умов, коли винагорода, як вважають, створює відновні ефекти, стимули іноді підвищують інтерес (Arnold, 1976; Davidson & Bucher, 1978), посилюють низький інтерес, але зменшують чи не впливають на високу зацікавленість (Calder & Staw, 1975; Лавленд і Оллі, 1979; McLoyd, 1979), або знижують і так низький відсоток, але не змінюють на високий ступінь інтересу (Greene, Sernberg, & Lepper, 1976). Очевидно, що широкий спектр інших факторів – рівень попереднього інтересу та здібностей, величина та якість винагород, вид діяльності, вагомість віддаки, супутні соціальні повідомлення – можуть радикально змінити або перевизначити наслідки нагороди, що даються просто за виконання завдання.

КОМПЕТЕНТІСНО-УМОВНІ СТИМУЛИ

Суперечка про вплив продуктивності на високий інтерес призвела до нехтування важливим питанням про те, чи мотивують стимули

досягнення особою продуктивності розвивати інтерес і самосприйняття власної ефективності. Нагороди за майстерність виконання завдань, які відображають особисту ефективність, слід відрізняти від винагород, отриманих за виконання рутинних заходів. Кравець, якому платять за пошиття сорочок день у день, навряд чи розвиватиме зростаючу любов до шиття, хоча платня вповні залежать від його трудової продуктивності.

Концептуальний аналіз внутрішнього інтересу в рамках теорій соціального научіння (Бандура) і внутрішньої мотивації (Дек, 1975; Lepper & Greene, 1978) приписують сприйнятій компетентності посередницьку роль. Однак альтернативні теоретичні підходи постулюють дещо інші основні механізми. У теорії когнітивної оцінки (Deci, 1975) інтерес є вираженням вродженого прагнення суб'єкта до компетентності та самовизначення; в теорії атрибуції (Берн, 1972; Lepper & Greene, 1978) інтерес становить результат ретроспективних суджень про причини своїх поведінкових дій; у теорії соціального научіння (Бандура, 1981) інтерес зростає від задоволення, отриманого

від виконання внутрішніх стандартів і від усвідомленої самоефективності, здобутої від досягнень продуктивності та від інших джерел інформації про ефективність.

Існує кілька способів, за допомогою яких стимули для оволодіння завданнями можуть сприяти зростанню особистого інтересу та самоефективності. Вочевидь позитивні стимули сприяють досягненню результатів. Отримання знань і навичок, які дозволяють виконувати особисті стандарти здобутків, здебільшого підвищують інтерес і стале почуття власної ефективності. Успіх у досягненні бажаних результатів за допомогою складних іспитів може додатково перевірити існуючі компетенції. Це тому, що люди зазвичай не виконують діяльність максимально повно, хоча й володіють складовими навичками. Саме під стимулами, які перевіряють верхні межі, вони дізнаються, що саме здатні зробити. Мобілізуючи високі зусилля, стимули можуть допомогти обґрунтувати таланти, навіть якщо у діяльному процесі не набувається нових навичок.

Нагороди також передбачають інформаційну цінність ефективності, коли компетенції важко оцінити лише від часто унааявленої продуктивності. Щоб ускладнити подальший процес перевірки компетентності особи, більшість видів діяльності пов'язані з різними аспектами, так що адекватність сприйняття тут може сильно відрізнятись залежно від того, як суб'єктивно зважуються ці аспекти. Через вказані неоднозначності ступінь винагороди надає соціальна інформація про якість виконання окремої діяльності. У цьому процесі компетентні діяння сприймаються як причина винагород, а не як самі нагороди, що розглядаються як детермінанта компетентного виконання певного обсягу роботи (Karniol & Ross, 1977).

Кілька напрямків досліджень підтверджують, що позитивні стимули сприяють інтересу, коли вони підвищують або аутентифікують особисту ефективність. І діти, й дорослі зберігають чи збільшують свій інтерес до діяльності, коли винагороджуються за досягнення продуктивності, тоді як їх інтерес знижується, коли вони отримують винагороду за діяльність незалежно від того, наскільки добре вони її виконують (Богіано і Рабл, 1979; Росс, 1976). Чим більша зовнішня винагорода за виконання означає компетентність, тим більше зростає інтерес до діяльності (Enzle & Ross, 1978). Навіть стимули для виконання завдання, а не для майстерності здійснення, можуть викликати зацікавленість, якщо участь у діяльності

надає інформацію про особисту компетентність (Arnold, 1976). Коли матеріальна винагорода за виконання кожного завдання супроводжується самостійною вербалізацією компетенції, то діти підтримують високий інтерес до діяльності (Sagotsky & Lewis, *Примітка 6*).

ПРОКСИМАЛЬНА САМОМОТИВАЦІЯ

Випадкові стимули не обов'язково є найкращим засобом для задіяння міри стійкої участі в діяльності, яка створює інтерес і самоефективність там, де їх бракує. У теорії соціального научіння важливу роль відіграє когнітивно засноване джерело мотивації, котре діє через інтервенційні процеси постановки цілей і самооцінювальних реакцій (Бандура, 1977b). Ця форма самомотивації, актуалізуючи внутрішні процеси порівняння, вимагає особистих стандартів, за якими можна оцінити персональну продуктивність. Узалежнюючи задоволення себе від певного рівня майстерності виконання діяльності, люди створюють стимули для своїх зусиль.

Самомотивація найкраще викликається і підтримується шляхом прийняття досяжних підцілей, які призводять до значних майбутніх досягнень. У той час як проксимальні підцілі забезпечують негайні стимули і керівництво для дій, дистальні цілі занадто віддалені у часі, щоб ефективно мобілізувати зусилля, або спрямувати те, що особа робить «тут і тепер». Проксимальні цілі також можуть бути впливовим засобом у розвитку самосприйняття ефективності. Без стандартів, завдяки яким є можливість виміряти їх продуктивність, люди мають мало підстав для оцінки того, як вони діють або для визначення своїх спроможностей. Підцілі досягнення окремої особи забезпечують чіткі маркери прогресу на шляху до перевірки зростаючого відчуття нею самоефективності.

Існує щонайменше два способи, у яких проксимальні цілі можуть сприяти підвищенню інтересу до діяльності. Коли люди прагнуть та освоюють бажаний рівень продуктивності, то відчують почуття задоволення (Locke, Cartledge, & Knerr, 1970). Задоволення, отримане від підціальних досягнень, може створити внутрішній інтерес. Коли поведінкові акти оцінюються із позицій дистальних цілей, тоді подібні досягнення особи можуть виявитися невітнішими через широкі відмінності між поточною продуктивністю та високими майбутніми стандартами. У результаті інтерес не розвивається, хоча навички набуваються у самому процесі діяння. Як вже зазначалося, почуття

особистої ефективності при освоєнні завдань більш схильне викликати в них інтерес, ніж самооцінка ними власної неефективності при грамотному виконанні доручень.

Ця проксимальна самомотивація може пробудити внутрішній інтерес особи до недооціненої діяльності й отримувати дослідницьку підтримку; зокрема, діти, які виявили великий дефіцит і незацікавленість у математичних задачах, проходили програму самоорієнтованого навчання в умовах, пов'язаних або з проксимальними підцілями, дистальними цілями, або без посилення на будь-які цілі (Bandura & Schunk, 1981). Під впливом проксимальних підцілей діти швидко прогресували у самотньому навчанні, досягали значного опанування математичними операціями та розвинули сильне почуття власної ефективності у вирішенні арифметичних задач (*рис. 8*). Натомість дистальні цілі не мали очевидних ефектів. На доповнення до інших переваг зазначимо, що близькість мети сприяє душевному самопізнанню можливостей, що відображається у високій конгруентності між судженнями про математичну самоефективність і подальшою математичною продуктивністю.

Як показано на *рис. 9*, це були здебільшого діти в найближчому самомотивованому стані, котрі відчували себе вповні ефективними та демонстрували помітний ступінь власного інтересу. Діти в інших обставинах, як правило, висловили сумніви щодо своїх можливостей і виявили незначну спонтанну зацікавленість у вирішенні арифметичних задач. Незалежно від умов лікування самопочуття середньої та високої сили цієї вікової категорії осіб було позитивно пов'язане із їхнім інтересом.

Взаємозв'язок функцій зростання самоефективності та інтересу виявляє систематичне психологічне дослідження. Може існувати деяке часове відставання між набутою особою самоефективністю та відповідним зростанням у неї інтересу до діяльності, яка не оцінена чи навіть не подобається. У часовій моделі відставання самоефективність сприяє оволодінню досвідом, який протягом певного темпорального періоду забезпечує самозадоволення, котре сприяє зростанню інтересу. Якщо насправді ефекти слідує такому тимчасовому курсу, то підвищений інтерес особи з'явиться як пізніший, а не як миттєвий наслідок її посиленої самоефективності. Поняття порогу передбачає альтернативний патерн. Це може вимагати принаймні помірно високої самоефективності для створення та підтримки

інтересу до діяльності, але зацікавленість не сильно залежить від невеликих варіацій вище або нижче певного порогового рівня. Дійсно, вища самовпевненість здатна зробити діяльність незаперечною і таким чином нецікавою. Як сила, так і оптимальний ступінь самоефективності корелюють із внутрішнім інтересом, хоча поняття порогу дає більш послідовні позитивні відношення (Bandura & Schunk, 1981; Шунк, *Примітка 7*). Часові затримки та порогові ефекти аж ніяк не несумісні, натомість обидва цих явища функціонують у процесі розвитку.

ДЕТЕРМІНАНТИ САМОЕФЕКТИВНОСТІ КАР'ЄРНИХ ІНТЕРЕСІВ ТА ЗАНЯТЬ

Вибір особи у періоди формування її самоефективності конструє життєвий шлях через селективний розвиток компетенцій, інтересів та партнерських уподобань. Хекет та Бетц (1981) розробили причинно-наслідкову модель вибору кар'єри, у якій *самоефективність функціонує як основний посередник*. Одне з важливих питань, що розглядаються у цій серії досліджень, формулюється так: як кар'єрні інтереси та прагнення жінок звужуються через переконання в тому, що традиційно чоловічі професії є недоречними для них, оскільки їм бракує можливостей опанувати необхідні навички?

Аналіз ефективності прийняття рішень про кар'єру (Betz, 1981) показує, що чоловіки сприймають себе однаково ефективними для традиційно чоловічих і жіночих професій. На відміну від цього, жінки вважають себе дуже ефективними для низки професій, які традиційно займають жінки, але неефективними в освоєнні освітніх вимог та робочих функцій звершень, де домінують чоловіки. Ці диференціальні сприйняття особистої ефективності особливо вражають, оскільки групи не відрізняються фактичною вербальною та кількісною здатністю при стандартизованих тестах. Відмінність пояснюється не піднавичками, якими володіють обрані студенти коледжу, а тим, як вони сприймають, й також здатністю до їх практичного застосування. Незалежно від статі, ступінь самоефективності позитивно корелює з діапазоном кар'єрних спроможностей, які серйозно розглядаються, та інтенсивністю інтересу до них.

Хекет (*примітка 5*) присвятив окрему розвідку сприйнятій математичній самоефективності, оскільки сучасні технології надали кількісним навичкам усе більш вагомого значення для широкого кола варіантів кар'єри і професійного зростання. Використовуючи

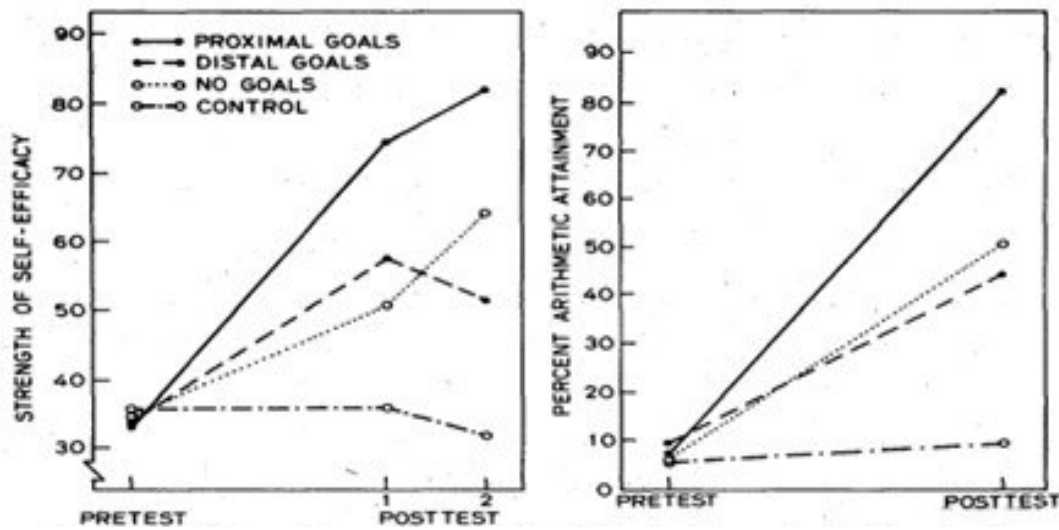

Рис. 8.

Лівий графік показує силу самосприйняття дітьми арифметичної ефективності на початку дослідження (передтест) та до (1) і після (2) проходження арифметичного посттесту; правий графік відображає рівень досягнень дітей на арифметичному тесті до і після самокерованого навчання (Бандура & Шанк, 1981).

аналіз шляху, цей дослідник виявив, що стать, соціалізація ролі статі та підготовка до середньої школи впливають на самоефективність у кількісному вираженні можливостей. Сприйнята самоефективність в оперуванні числами, своєю чергою, зумовлює математичну закорінену тривожність особи та досягнення математичної спорідненості з освітнім змістом вищої школи.

Причинно-наслідковий внесок передбачуваної ефективності у практику соціалізації та підготовки особи до навчання залишається важливою проблемою майбутніх досліджень в аспекті аналітичного визначення її життєвого шляху. З запропонованої моделі розвитку кар'єри слідує, що ефективність, будучи пов'язана з батьківською кар'єрою, вплине на спектр професійних варіантів, які вони вважають життєздатними для своїх нащадків. Диференційна самооцінка здобувачами ефективності привласнення ними вимог до входження у майбутню професію, ймовірно, відіб'ється на тому, які типи курсів вони обирають для опрацювання під час своєї середньої освітньої підготовки. Соціальні практики вимагають від жінок стійкого почуття самоефективності не тільки для кар'єрного сходження, де домінують чоловіки, а й для виконання важких вимог, що випливають з подвійних робочих навантажень кар'єри та домогосподарства.

Концепція самоефективності проти вактуальнення страху

Сприйняття самоефективності впливає як на емоційні реакції, так і на поведінку особи. Це передовсім її тривожні та стресові реакції на незнайомі чи потенційно аверсивні події. Теорія самоефективності пропонує альтернативний спосіб розгляду людської тривоги. Психодинамічні теорії зазвичай приписують тривогу внутрішньопсихічним конфліктам через вираження табуйованих імпульсів. Зовнішній об'єкт хвилювання вважається обмеженим, оскільки загроза імпульсу може бути спроектована на будь-яку кількість речей. У цьому підході тривожність закорінена в забороненому пориві.

Теорія спричинення передбачає, що раніше нейтральні події набувають страхітливих властивостей через виникнення асоціацій із болісними переживаннями. Ця теорія екстерналізує причину в стимулі – це спонука, яка стає аверсивною. Якщо людина розвиває фобію гірського керування у результаті наїзду на величний придорожний червоний ліс, то це все ж не дорога, що відеальнюється аверсивним досвідом. Швидше за все це сприймається як певна компетентність у керуванні та як оперування випереджувальними моделями мислення, котрі із плином часу зазнають змін.

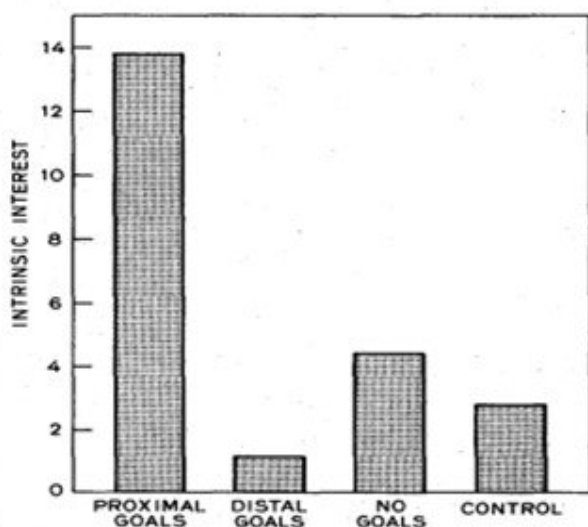

Рис. 9.

Середня кількість арифметичних проблем, які діти у різних умовах самостійно вибрали, коли їм дали змогу вільного вибору діяльності (Бандура & Шанк, 1981).

З точки зору соціального наuczіння, це в цілому сприймається як персональна неефективність у боротьбі з потенційно аверсивними подіями, що набувають страхітливих форм. Тією мірою, якою можна запобігти, припинити чи зменшити тяжкість аверсивних подій, немає причин боятися їх. Відтак досвід, який підвищує ефективність подолання психічних деструкцій, спроможний зменшити збудження страху та збільшити домовленість із тим, чого раніше особа боялася та уникала.

Почуття керованості може бути досягнуто як поведінково, так і когнітивно (Аверіл, 1973; Лазарус, 1980; Міллер, 1979). У поведінковому контролі люди здійснюють дії, які запобігають чи змінюють аверсивні події. У когнітивному контролі люди вважають, що можуть керувати, за потреби, екологічними загрозами. Ці дві форми керованості відрізняються тим, що зв'язок між реальною і самосприйнятою ефективністю подолання далеко не досконалий. І справді, існує багато компетентних особистостей, які страждають від почуття неефективності, і, мабуть, ще більше менш компетентних, які залишаються незворушними перед новопосталими загрозами, тому що вони впевнені у своїх можливостях подолати перешкоди свого життєвого шляху.

ПОВЕДІНКОВИЙ КОНТРОЛЬ

Факт впливу поведінкового контролю на зниження страху і стресові реакції встановлено як у дітей, так і в дорослих. Здатність здійснювати названий контроль над потенційно аверсивними подіями усуває чи зменшує вегетативні реакції людського організму на них (Gunnar-vonGnechten, 1978; Міллер, 1979). Контроль особи над подіями забезпечує їх передбачуваність, тим самим мінімізуючи невизначеність, яка сама по собі може бути меліоративною. Тому слушно стверджувати, що це саме передбачуваність, а не поведінкова майстерність, тобто не активне зниження стресу. Однак поведінковий контроль зменшує персональну збудливість відносно всіляких переваг, отриманих від здатності передбачати виникнення стресорів. Якщо що-небудь, маючи передбачення про те, коли будуть відбуватися аверсивні події, не будучи у змозі в цьому сенсі щось здійснити, посилює випереджальні стресові реакції (Гуннар, 1980; Міллер, 1981). Але оскільки передбачуваність сигналізує про безпеку, а також небезпеку (Seligman & Binik, 1977), то вона може мати протилежні ефекти у різні моменти часу, себто піднімаючи передчасне збудження безпосередньо перед стресовими подіями й одночасно зменшуючи його вплив на безпечних проміжних періодах функціонування.

Керування особою тим, що один страх може зменшити психічне збудження, посилює її здатність зменшувати чи й запобігати впливу болю. Але це більше відбувається у процесі зниження стресу поведінковим контролем, ніж просто шляхом згортання хворобливих подразників. У деяких формах поведінкової майстерності людини раніше страшні події відбуваються безперервно, хоча й постають не вповні усвідомленими, коли активуються особисто (Gunnar-vonGnechten, 1978). Тут саме особиста сфера причинності, а не згортання самих подій, знижує страх. І в ситуаціях, коли можливість володіти контролем існує, але не є перевіреною, саме самопізнання про ефективність подолання, а не її застосування, зменшує тривожне збудження психічно вразливої особистості (Glass, Reim, & Singer, 1971).

КОГНІТИВНИЙ КОНТРОЛЬ

Болюча подія має два компоненти вактуальності до неї особи – дискомфорт як продукт аверсивної стимуляції і думки опрацьовуваного психічного збудження. Саме на сегмент мис-

лення-збудження, породженого повторюваним стимулюючим уявленням, їй припадає велика доля людського горя. Як зазначалося раніше, люди, які вважають себе неефективними, зосереджуються на своїх недоліках і розглядають складні ситуації як небезпеку. Вони не тільки збільшують серйозність можливих загроз, але й заклопотані небезпекою, що рідко трапляється. У підсумку вони відчувають високий внутрішній тиск когнітивно породженого лиха. Підвищене напруження, зі свого боку, посилює занепокоєння особистою неефективністю та потенційними нещастями.

Антиципативна думка, що не перевищує реалістичних меж, має функціональне значення в тому, що мотивує розвиток компетенцій і планів боротьби людини з передбачуваними загрозами. Але для тих, хто сумнівається в самоефективності, тривожне очікування може стати занепокоєнням, яке часто набагато перевищує об'єктивні небезпеки. В інтенсивному аналізі реакцій гострої тривоги Бек, Лауде і Бонерт (1974) виявили, що майже без винятку осягнення страху відбуваються безпосередньо перед початком нападів тривоги. Ідея часто зосереджується навколо глибокої неефективності подолання, що призводить до жахливих фізичних та соціальних катастроф.

Оскільки думка, котра викликає стрес, відіграє першорядну роль у психічному запалі людини самоприйняття ефективності подолання може знизити його рівень до, під час та після важкого досвіду. У лабораторних дослідженнях сприйнятого контролю люди, які вважають, що вони можуть здійснювати певний вплив на аверсивні події, демонструють менше автономного збудження та погіршення продуктивності, ніж ті, хто вважає, що їм не вистачає певного особистого контролю, навіть якщо обидві групи перебувають під впливом однакової аверсивної стимуляції (Averill, 1973; Міллер, 1979, 1980). Проста віра в ефективність подолання аналогічно збільшує здатність особи протистояти болю (Neufeld & Thomas, 1977).

САМОЕФЕКТИВНІСТЬ ЯК МЕХАНІЗМ-ПОСЕРЕДНИК

Аналізована самоефективність діє як когнітивний механізм, за допомогою якого керуваність зменшує дію страху, отримує підтримку в раніше цитованих дослідженнях, спрямованих на підвищення ефективності боротьби з тяжкою фобією (Bandura & Adams, 1977; Бандура та ін., 1977; Бандура та ін., 1980). У цих пошукуваннях, після завершення

різних форм лікування, фобіки позначали силу їх сприйнятої ефективності при виконанні різних завдань, що відрізняються за значущістю загрози. Під час подальших поведінкових тестів вони повідомили про інтенсивність наростання страху, яке відчували в очікуванні виконання кожного завдання, і, знову ж таки, під час здійснення діяльності.

На *рис. 10* інтенсивність зростання страху постає як функція впливу самоефективності, посиленої чотирма різними способами. Люди відчувають високе упереджувальне і виконавське навантаження на завдання, в яких вважають себе неефективними, але мірою того, як їх самооцінка ефективності зростає, їхній страх знижується. При високих сильних сторонах самоефективності загрозові завдання виконуються практично без побоювань.

Дослідження, у яких сприйнята самоефективність індукована до диференційних рівнів (Бандура та ін.), проливають подальше емпіричне світло на уявлення про те, що вактуальнення страху виникає через усвідомлену неефективність подолання. Тут дані, що становлять інтерес, – це кількість фобій дистресу на різних щаблях сприйняття досвіду самоефективності під час виконання одного і того ж спільного завдання (*рис. 11*). Взаємозв'язок між сприйнятою неефективністю та суб'єктивним дистресом відтворюється незалежно від того, чи самооцінка ефективності здійснюється інстинктивно або корисливо, чи аналіз охоплює упереджувальний або результативний страх на засадах міжгрупових чи внутрішньо-проектних змін. Чим менш ефективними вважають себе суб'єкти, тим більше страху вони відчувають та переживають.

Загальність взаємозв'язку між сприйнятою неефективністю і стресовими реакціями людини ще більше підтверджується в дослідженні з використанням фізіологічних показників психічного перенапруження (Бандура та ін.). Підвищення артеріального тиску та прискорення ударів серця пацієнтів вимірювалися у ситуації важких фобій павуків під час очікування та виконання страхітливих завдань, що відповідають сильній, середній і слабкій силі сприйнятої самоефективності. На наступному етапі дослідження самооцінки ефективності вимоги були підняті до максимального щабля, після чого знову вимірювалися вегетативні реакції кожного обстежуваного на ті ж завдання. На *рис. 12* показана середня зміна від базового рівня частоти серцевих скорочень та артеріального тиску як розмежувальних

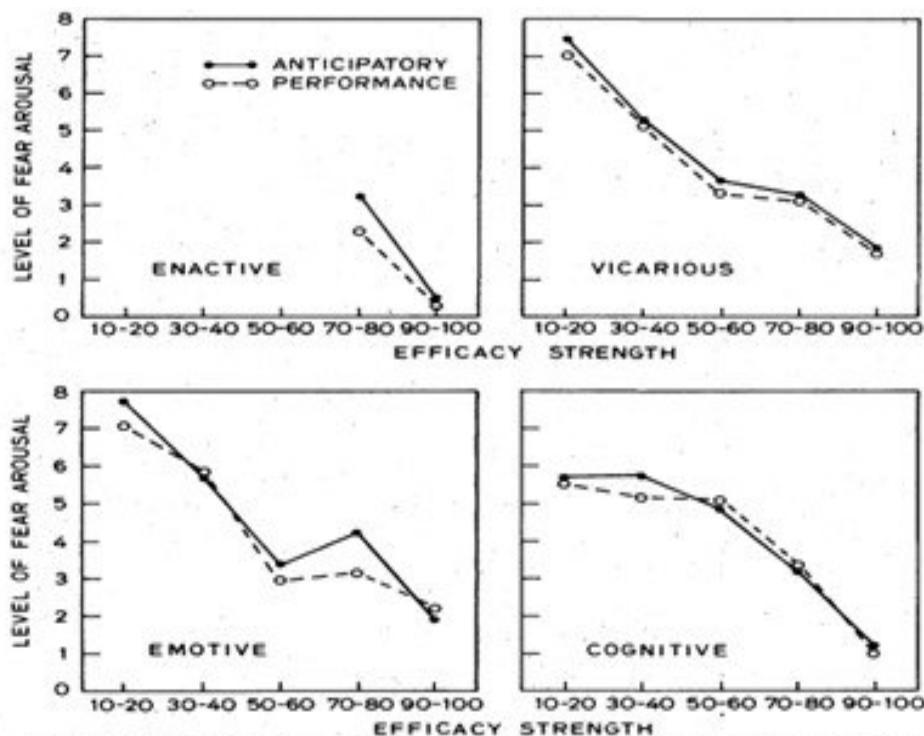

Рис. 10.

Зв'язок між силою самосприйняття ефективності та рівнем упереджувального і результативного вакуальнення страху, після підвищення самоефективності шляхом енактивного, опосередкованого, емоційного або когнітивного впливу. (Моделювання учасників створило таку сильну самоефективність, що було лише кілька випадків, коли суб'єкти, які отримували цю форму лікування, показували самосприйняття ефективності нижче значення 80 [Бандура, Адамс, Харді, & Хоуелс, 1980].)

функцій насаги самосприйняття персональної ефективності.

Суб'єкти були тривало занепокоєні завданнями, які розглядали з максимальною самоефективністю. На завданнях, що викликали в них помірну невпевненість щодо їх подолання ресурсами власної ефективності, однак, їх частота серцевих скорочень прискорилося та їхній кров'яний тиск піднявся під час очікування і виконання діяльності. Після того, як самооцінка ефективності була повністю посилена, ці ж вимоги до завдань скеровувалися у їх неспокійному режимі.

При оприявненні завдань у слабкому діапазоні самоефективності більшість суб'єктів негайно відкинули їх як занадто далекі від своїх можливостей для подолання навіть за численних спроб. Дійсно, тільки кілька осіб зуміли здійснити такі спроби. Хоча занадто мало випадків були доступні для змістовного аналізу продуктивності емоційного відреагування, все ж дані з попередньої фази проливають деяке світло на те, як вісцеральні реакції

змінюються, коли люди виключають операції з погрозами, які, на їхню думку, переповняють їх можливості у подоланні. Серцева реактивність спала, але кров'яний тиск продовжував зростати. Після того, як самосприйняття ефективності було посилено до максимального рівня, кожен виконував ці раніше лякаючі завдання без будь-якої вісцеральної агітації.

Частота серцевих скорочень, ймовірно, буде залежати більше, ніж кров'яний тиск, від особистої реструктуризації стресових вимог, що може пояснити диференційну картину фізіологічної реактивності при *екстремальній самоефективності*. Існують деякі докази того, що катехоламіни продукуються у різних темпоральних моделях у відповідь на зовнішні події (Mefford et al., 1981). Частота серцевих скорочень особливо чутлива до миттєвих змін гормонального фону, з адреналіном, який швидко виводиться, що має більш виражений вплив на серцеву діяльність, ніж на артеріальний тиск. Розуміння фізіологічних механізмів, за допомогою яких самооцінка ефективності

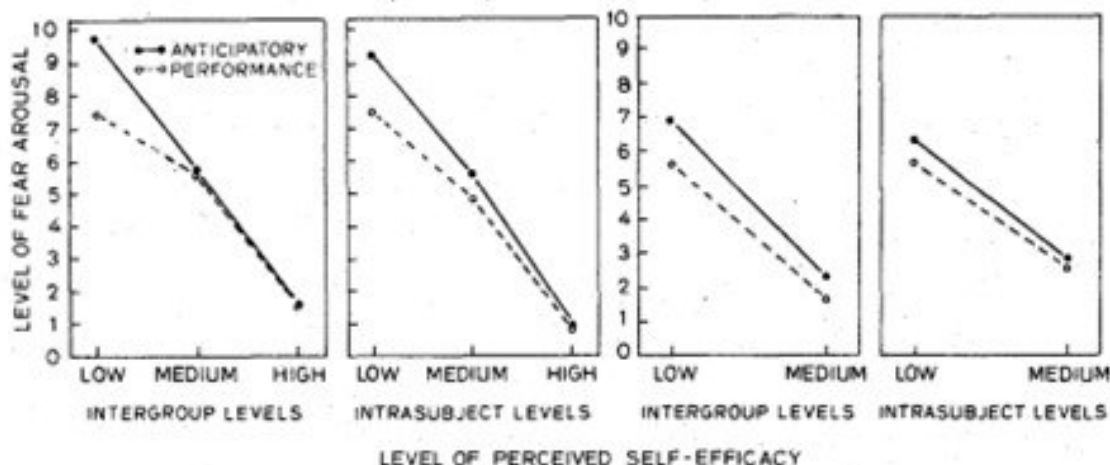

Рис. 11.

Середня інтенсивність антисипативного та результативного переживання страху, яке відчувають різні групи суб'єктів на відмінних рівнях сприйнятої самоефективності (інтергрупа) та ті ж суб'єкти на послідовно вищих рівнях сприйнятої самоефективності (інтрасубект). (Самосприйняття ефективності було підняте через енактивну майстерність у двох лівих графіках та через моделювання у двох правих графіках [Бандура та ін., у друці].)

призводить до стресових реакцій, може бути здійснена на один крок далі, пов'язуючи потугу сприйнятої самоефективності з гормональними виділеннями.

Сприйнята самоефективність та емоційне збудження, безсумнівно, охоплюють інтерактивні (хоча й асиметричні) ефекти із запозятістю подолання набагато більшого впливу. А це означає, що усвідомлена неефективність у подоланні потенційних загроз змушує людей з тривогою підходити до таких ситуацій, і переживання руйнівного збудження може ще більше знизити їхнє відчуття ефективності, яке вони зможуть уміло нейтралізувати. Однак самооцінювання ефективності передбачає поведінку уникнення, тоді як вегетативне збудження не має до нього жодного відношення (Бандура, 1978а; Боллс, 1972; Херрнштейн, 1969; Leitenberg, Agras, Butz, & Wincze, 1971). Люди, таким чином, набагато частіше відгукуються на своє сприйняття ефективності, ніж на вісцеральні сигнали. Це не повинно дивувати, оскільки інформація, отримана з минулих досягнень і порівняльних оцінок, значно більше свідчить про міцність, ніж невизначені ворухіння нутра. До прикладу, досвідчені актори інтерпретують свою коротку нервозність перед п'єсою як нормативну ситуативну реакцію, а не як індикатор особистої нездатності, й тому жодним чином не відмовляють своїй натурі від виходу на сцену і виконання

того, що вони, безумовно, знають, що можуть вчинити, коли розпочнеться спектакль.

Сприйнята самонеефективність, марнота і зневіра

Нездатність впливати на події та соціальні умови, які суттєво діють на життя, спроможні породити почуття марності та зневіри, а також тривоги. Теорія самоефективності розрізняє два судження щодо джерела марності. Люди можуть відмовитися від спроб, тому що серйозно сумніваються, що можуть робити саме те, що потрібно. Або вони можуть бути впевнені у своїх можливостях, але відмовитися від спроб, адже очікують, що їхні зусилля не дадуть результатів через невідповідність, негативну упередженість чи каральний тиск навколишнього середовища. Ці два окремих джерела марності мають зовсім інші причини і коригувальні наслідки. Для зміни марності, заснованої на ефективності, потрібний розвиток складових компетенцій і сильного сприйняття самоефективності. Навпаки, для зміни марності, заснованої на результатах, треба змінити соціальне довкілля, щоб люди могли отримати переваги компетенцій, якими вже володіють.

У будь-якому конкретному випадку поведінку буде краще передбачити, розглядаючи як самоефективність, так і переконливі дії результату. Як можна побачити на *рис. 13*,

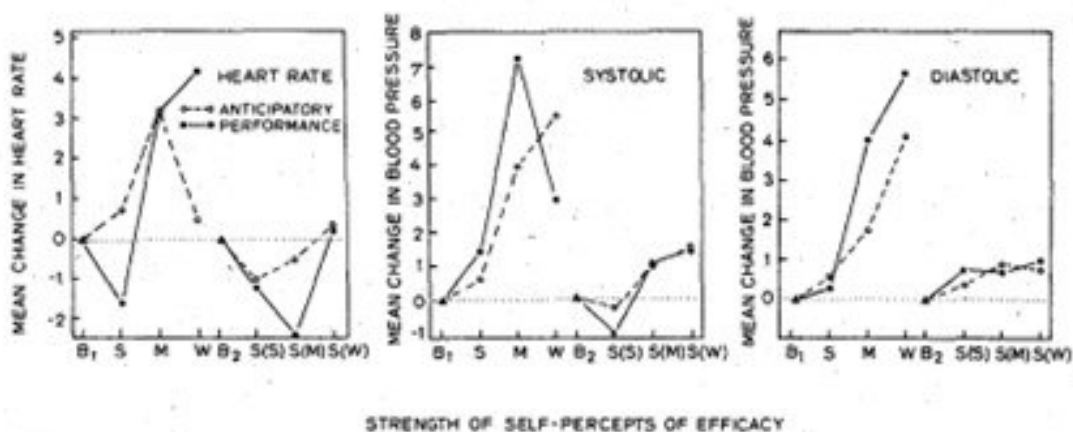

Рис. 12.

Середнє значення зміни від базового рівня частоти серцевих скорочень та артеріального тиску в період очікування і продуктивності як функції диференційного впливу самосприйняття ефективності. (В означає базову лінію, а S, M та W позначають сильні, середні та слабкі сторони самоефективності відповідно. Для кожної фізіологічної міри число зліва на графіку показує вегетативні реакції, пов'язані із самосприйняттям, які відрізняються силою дії [вактуальнення продуктивності при слабкій самоефективності засноване лише на декількох суб'єктах, які демонстрували часткову продуктивність]; числа справа на тому ж графіку фіксують вегетативні реакції на один і той же набір завдань після того, як факти самоприйняття ефективності були посилені до максимального рівня [Бандура та ін., у друці].)

відмінні моделі результатів і переконань ефективності, ймовірно, породжують різні психічні ефекти. Високе почуття особистої ефективності та чуйне довілля, яке винагороджує досягнення продуктивності, сприяють гарантованій, активній реакції.

Розглянемо далі модель, що поєднує високу самоефективність з низькою екологічною чутливістю. Діяльні особи, які своїми зусиллями не можуть досягти позитивних результатів, не обов'язково припиняють поводитися у прийнятному напрямку. Ті, хто має низьку ефективність, легко здадуться, якщо їхні зусилля не дадуть результатів. Але самодіяльні особи активізують свої старання і за потреби спробують змінити навколишнє середовище.

Модель, у якій компетенція залишається без винагороди або карається, підкреслює важливість диференціювати два рівні контролю – над результатами і над соціальними системами, котрі визначають, якими будуть наслідки. У вирішенні цього питання Гурін (у друці) і Лейсі (1979) приділяють значну увагу здійсненню впливу на соціальні системи, який зазвичай отримує мізерне повідомлення у психологічному аналізі керованості. Умови, що поєднують високу самоефективність з еко-

логічною невідповідністю, мають тенденцію викликати обурення, протест та колективні зусилля стосовно зміни існуючих практик (Бандура, 1973; Короткий & Вольфганг, 1972). Якщо змін буде важко досягнути, враховуючи відповідні альтернативи, то люди будуть спустошувати довілля, яке не відповідає їхнім зусиллям і перенеситимуть свою діяльність в інші місця.

Розгляд спільного впливу самоефективності та переконань щодо результатів забезпечує підґрунтя для розмежування умов, що сприяють апатії, від тих, які можуть викликати зневіру. Коли люди мають низьке відчуття особистої ефективності, тоді ніякі зусилля самі по собі чи порівняльні інші зіставлення не дають позитиву – вони стають апатичними і змирюються зі своїм сумним життям. Модель, за якою особа сприймає себе як неефективну, хоча й бачить, що подібні до неї навколишні користуються перевагами успішних зусиль, схильні породжувати самовладання і депресію. До того ж очевидні успіхи інших людей ускладнюють уникнення самокритики.

В оригінальній теорії навченої безпорадності (Селігман, 1975) люди стають неактивними і пригніченими, якщо їхні дії не можуть

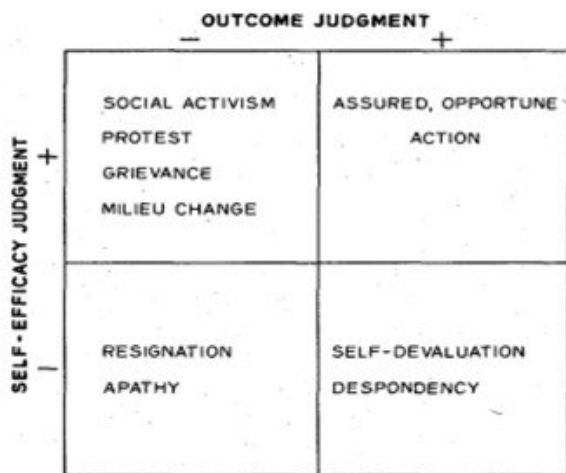

Рис. 13.

Інтерактивні ефекти самосприйняття особами ефективності та очікувань результату у відповідь на поведінку та афективні реакції.

вплинути на те, що з ними відбувається. Оскільки вони очікують, що майбутня реакція буде марною, то більше не намагаються, навіть у ситуаціях, у яких можуть досягти результатів, змінити свою поведінку. Переформульована теорія (Abramson, Seligman, & Teasdale, 1978) змінює причинно-наслідковий зв'язок згубних наслідків від віри у те, що чийсь діяння не будуть винагороджені (незалежність від відповіді) до переконання, що ніхто не може вчиняти бездоганно. Ця теорія обґрунтовує три виміри у причинно-наслідкових судженнях про невдачу: стабільність – це приписувані причини тривалі або тимчасові?, загальність – чи це ті причини, що, як вважають, діють у багатьох ситуаціях, чи лише деякі з них? Віднесення невдач до особистих недоліків узагальненої та довготривалої природи, яка є найбільш виснажливою та гнітючою, становить глибоке відчуття особистої неефективності. Упередження, пов'язані з приписуванням поганих результатів головним особистим недолікам, збільшують тенденцію до депресії (Seligman, Abramson, Semmel, & von Baeyer, 1979).

Адекватність досягнень продуктивності залежить від особистих стандартів, із яких вони оцінюються. Тому загальна теорія депресії повинна стосуватися не тільки передбачуваної причинності невдачі, але і внутрішніх стандартів, за якими досягнення будуть оцінюватися як успіхи, або як невдачі. Депресивні реакції часто виникають через жорсткі стерео-

типи самооцінки, які перетворюють об'єктивні успіхи на особисті невдачі. Люди, котрі схильні до депресії, нав'язують собі високі вимоги до продуктивності та знецінюють свої досягнення, оскільки не відповідають власним суворим нормам (Kanfer & Hagerman, 1980; Рем, 1977; Simon, Примітка 8).

Теорія покликана вказувати, коли неефективність сприймається так, що породить тривогу чи зневіру. Характер результатів, над якими здійснюється особистий контроль, є одним з диференційних факторів. Люди відчувають тривогу, коли сприймають себе погано підготовленими до управління потенційно шкідливими подіями. Послаблення або контроль аверсивних результатів – осереддя тривоги. Люди засмучені і пригнічені їх сприйнятою неефективністю в отриманні високо оцінених підсумків. Непоправна втрата чи нездатність одержати бажані винагороджувальні результати відіграють помітну роль у зневірі. В межових випадках люди стають настільки хронічно стурбовані самоприниженням, що їх охоплює почуття нікчемності, а прагнення до особистого задоволення стає марним (Бек, 1973). Звісно, існують окремі ситуації, у яких особа сприймає неефективність в отриманні високо оцінених наслідків як дію провокаційної тривоги, а також тоді, коли цінні результати, які шукаються нею, слугують попередженню майбутніх аверсивних подій, тому що нездатність забезпечити плідну роботу ставить під загрозу засоби до персонального існування, тоді усвідомлена неефективність є одночасно тривожною і гнітючою. Отож взаємозалежність подій, побоювань і відчаю часто супроводжує усвідомлену особисту неефективність.

Послаблення самоефективності через відмову від особистого контролю

Існують ситуації, коли особистий контроль легко здійснювати і коли він, що дуже бажано, дозволяє особі ефективно справлятися з повсякденними подіями. Скажімо, в лабораторних дослідженнях, у яких аверсивні стимули можуть контролюватися простими реакціями, котрі не вимагають ні навичок, ні витрат зусиль і не спричиняють жодних ризиків, керованість однозначно має перевагу (Міллер, 1979). Однак існує обтяжлива сторона особистого контролю, яка рідко, якщо взагалі коли-небудь, долучена до більшості парадигм, призначених для вивчення цього контролю. Зокрема, саморозвиток ефектності вимагає від людини

володіння знаннями і навичками, які можна здобути тільки через довгі години важкої праці. Це часто потребує жертвування багатьма негайними винагородами. Крім того, підтримка майстерності в будь-яких починаннях, які постійно змінюються із соціальними та технологічними досягненнями, вимагає продовження важких особистих інвестицій часу, зусиль та ресурсів.

Крім діяльних зусиль із саморозвитку, в багатьох ситуаціях здійснення особистого контролю обтяжене обов'язками і ризиками. Скажімо, президентам корпорацій надається значна контрольна влада, але вони повинні нести особисту відповідальність за негативні наслідки своїх рішень і дій, деякі з яких мають широкі непоправні наслідки. Ці обтяжливі аспекти затьмарюють апетит до особистого контролю. Тому потрібні привабливі стимули, привілеї та п'янки соціальні винагороди, щоб змусити людей шукати контроль за участю складних навичок, трудомістких обов'язків і важких ризиків.

ПРОКСІ-КОНТРОЛЬ

Люди не проти відмовитися від контролю над подіями, які впливають на їхнє життя, щоб звільнити себе од вимог продуктивності та небезпек, які тягне за собою здійснення такого контролю. Замість того, щоб вдаватися до особистого контролю, вони шукають своєї безпеки у *проксі-контролі*, коли є можливість тиснути на тих, хто володіє впливом і владою. Частиною розплати за проксі-контроль є обмеження особою власної ефективності та вразлива чи хитка безпека, яка спирається на компетенції та переваги інших.

Персонально сприйнята неефективність сприяє залежності від проксі-контролю, що ще більше зменшує можливості для освоєння потрібних навичок здійснення ефективного вчинення. Впливова роль порівняльної оцінки та самооцінки у форматі проксі-контролю виявляється в дослідженнях Міллера і його однодумців (Miller, 1980). Люди, які вважають, що вони володіють вищою здатністю справлятися з потенційними загрозами, самі справляються з ними, тоді як ті, хто вважає себе менш кваліфікованими, охоче дають контроль іншим, щоб упоратися з агресивним середовищем. Залежні особи користуються захисними перевагами без вимог до продуктивності та супутніх стресів, а контролери самих себе виконують роботу та страждають через ризик невдачі.

ПІДРИВИ ОСОБИСТОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ

У попередній дискусії йшлося про особисту неефективність, яка випливає з витрат і вимог ефективною поведінки. Багато факторів працюють у повсякденному житті, щоб підірвати ефективно використання знань і навичок, якими володіють люди. В інформаційній програмі дослідження ілюзорної некомпетентності Лангер (1979) дав нам краще розуміння різноманітних умов, які погіршують здійснення можливостей: ситуативні фактори, що часто супроводжують погану продуктивність, можуть прищепити особі почуття некомпетентності, яке є безпідставним. Сама присутність винятково впевненої людини підриває ефективно використання рутинних навичок. Те, що дивно в нових завданнях, а не те, що знайоме і перебуває в межах своїх можливостей, може також перешкоджати продуктивності. І коли люди беруть участь у виконанні другорядних ролей, або їм присвоюють нижчі ярлики, маючи на увазі обмежену компетентність, то здійснюють діяльність, у якій вони кваліфіковані менш добре, ніж коли не несуть негативних ярликів чи підпорядкованих позначень ролей.

Механізм втручання, за допомогою якого деморалізуючі умови підривають ефективно використання добре встановлених навичок, ще належить з'ясувати. Дослідження, у яких самосприйняття вимірюється за індукованою ілюзорною самоефективністю, показують, як сприймається неефективність із її супутнім впливом на поведінку вибору, витраченими зусиллями, наполегливістю, де самодостатня думка може бути оперативним механізмом. Це свідчення походять від експериментів, які демонструють, що зміни фізичної витривалості в конкурентних ситуаціях частково опосередковані самосприйняттям ефективності (Weinberg et al., 1979; Вайнберг та ін., 1980). Чим нижче ілюзорне сприйняття фізичної ефективності, тим слабкіше конкурентна витривалість у нових фізичних навантаженнях. Навіть сам вид грізного на вигляд опонента прищеплює нижчу самооцінку ефективності, ніж той, хто виглядає менш вражаючим. Очікувано, що раніше існуючі самосприйняття ефективності мають найбільший вплив на початкову конкурентну продуктивність, тоді як соціально індуковане самосприйняття діє на подальший курс конкурентної витривалості (Вайнберг, Гулд, Юкельсон та Джексон у пресі). Сила віри у самоефективність над хоробрістю підкреслює

ється ще й доказами того, що самовідчуття фізичної ефективності ілюзорно зростало у жінок та примарно зменшувалося у чоловіків, обґрунтовуючи значні існуючі статеві відмінності у фізичній силі (Weinberg et al, 1979).

Колективна ефективність

Дискусія досі була зосереджена головним чином на особистих ефектах самоефективності. Люди не живуть своїм життям як соціально ізольовані істоти. Багато проблем і труднощів, з якими вони стикаються, відображають групові проблеми, що вимагають постійних колективних зусиль для здійснення будь-яких значних змін. Сила груп, організацій і навіть націй почасти полягає в тому, що люди відчують *колективну ефективність* – можуть вирішити свої проблеми і поліпшити своє життя спільними зусиллями. Сприйнята колективна ефективність впливатиме на те, що особи вирішать робити як група, скільки зусиль вони докладають до цього і в чому їх сила, коли зусилля групи не дають результатів. Окремо зазначимо, що знання особистої ефективності не пов'язане із сприйнятою груповою ефективністю. Як буде показано найближчим часом, колективна ефективність закорінена в самоефективності. Заповзяті самовпевнені особи зовсім нелегко перетворюються на колективно дієву силу.

КОЛЕКТИВНА ЕФЕКТИВНІСТЬ ТА СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ

Завдання соціальних змін ніколи не було легким. Ті, хто прагне змінити соціальні системи та їхню практику, стикаються із протидією владників і впливових інтересів окремих груп. Якщо претенденти вдаються до силового соціального протесту, проти них можуть бути застосовані штрафні санкції. Численні перешкоди та примусові загрози стримують домагання змінити соціальні умови, які негативно впливають на життя людей.

Часто кажуть, що безвихідь породжує воєнничі соціальні дії. Однак докази, схоже, суперечать цій думці. Відповідно до теорії самоефективності дослідження соціального та політичного активізму показують, що згубні умови спонукають до силових дій не у тих, хто втратив надію, а в більш здібних членів суспільства, чий зусилля щодо соціального та економічного поліпшення досягли хоча б певного успіху (Бандура, 1973). Відтак вони мають підстави вважати, що деякі зміни можуть бути здійснені через силові групові дії.

Серед членів дисидентських груп ті, хто протестує проти соціальної нерівності, порівняно з тими, хто не є учасником, здебільшого краще освічені, їм властива більша гордість за себе, мають сильнішу віру в свою здатність впливати на події у власному повсякденні та виступають за примусові заходи, якщо це необхідно, для поліпшення умов життя (Carlan, 1970; Кроуфорд і Надіч, 1970). У багатьох країнах студенти університетів, а не очевидно малозабезпечені верстви суспільства, є колективним лідером політичної активності (Lipset, 1966). Саме вони часто ініціюють протестні рухи, які, зрештою, змушують до соціальних реформ і до зміни уряду. Результати порівняльних досліджень показують, що люди, які найбільше схильні до соціальних дій, як правило, походять із сімейного довкілля, у якому здійснення соціального впливу було змодельовано та винагороджено (Кеністон, 1968; Розенхан, 1970). Однак моделювання дієвих впливів, які слугують ключовим засобом соціальної дифузії, можуть істотно змінити особисті та соціальні кореляції активізму з плином часу. Ті, хто ініціює колективні дії, зазвичай відрізняються за характеристиками від пізніших усиновителів.

Дослідження, включаючи й вивчення ефективності, безпосередньо вказують на те, чи є сприйнята ефективність одним цілісним механізмом, за допомогою якого громадянське невдоволення породжує соціальну активність. Значна частина цього дослідження спирається на глобальні показники ефективності, часто охоплюючи змішаний вміст (Балх, 1974). Незважаючи на це, отримані відношення змінних-характеристик досить послідовні: чим вища ефективність сприйняття, тим більша схильність особи до соціального активізму (Forward & Williams, 1970; Марш, 1977; Мюллер, 1972, 1979). Однак більш однозначні емпіричні випробування теорії вимагатимуть специфічних багатогранних заходів ефективності, використання сприйнятих можливостей для формування та виконання різних типів стратегій, призначених для впливу на хід-перебіг соціальних подій. Оскільки соціальні результати переважно досягаються спільно з іншими, то сприйняття групи вкрай важливе у поєднанні з особистою перевіркою на ефективність.

ПІДРИВНИКИ КОЛЕКТИВНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ

Швидко мінливі умови, які нівелюють якість соціального життя та погіршують фізичне оточення, вимагають широкомасштабних

розв'язків людських проблем та більшої відданості спільним цілям. Такі зміни можуть бути досягнуті лише завдяки спільним зусиллям людей, які мають навички, відчуття колективної ефективності та стимули формувати конструктивний напрямок свого майбутнього довілля. Оскільки потреба в ефективних групових діях постійно зростає, то закономірно посилюється й відчуття колективного безсилля.

Слушно вказати на низку факторів, які уповільнюють чи гальмують розвиток колективної ефективності. Сучасне життя широко регулюється складними фізичними технологіями, які більшість людей не розуміють і не вірять, що вони можуть зробити багато чого для посилення свого впливу. Повсюдна залежність від технологій, які керують головними аспектами повсякдення, узалежнює окрему особу від спеціалізованих технік. Примітно, що соціальний механізм суспільства не менш складний. Нашарування бюрократичних структур перешкоджають ефективній соціальній дії. Навіть більш ефективні люди, яких важко стримати, знаходять свої зусилля ослабленими організаційними механізмами, які розсіюють і затьмарюють відповідальність. Замість того, щоб розвивати засоби для формування свого майбутнього, більшість людей неохоче відмовляються від контролю перед технічними фахівцями та державними службовцями.

Ефективна дія в лоні соціальних змін вимагає злиття різноманітних власних інтересів на підтримку спільних цілей. Розбіжності між різними районами, для яких існують самотні питання, що викликають занепокоєння, створюють додаткові перешкоди для успішних групових дій. В останні роки спостерігається зростаюча соціальна фрагментація у вузькопрофільні виборчі округи. Плюралізм набуває форми воєвничого фракціонізму. Як наслідок, легше долучити різні фракції до блокування дій, ніж об'єднати їх у єдину силу соціальних трансформацій.

На доповнення до труднощів стосовно здійснення спільних цілей та колективних зусиль, спрямованих на їх досягнення, соціальні інститути, які є об'єктами змін, установлюють власні владні контрзаходи. Через численні суперечливі сили, які вступають у гру, спроби провести соціально значущі зміни не приносять швидких успіхів. Тривалі затримки між діями та помітними результатами перешкоджають багатьом прихильникам цього шляху, хоча в кінцевому підсумку можуть відбутися перемини

довгострокового значення. Важко розвивати і підтримувати почуття колективної ефективності тоді, коли наслідки групових зусиль ледь-ледь помітні.

Щоб ускладнити ситуацію аргументуємо очевидне: життя в сучасних суспільствах усе більше залежить від транснаціональних взаємоспричинень (Keohane & Nye, 1977). Те, що відбувається в одній частині світу, може вплинути на добробут великого загалу населення в інших місцях. Немає зручних прямих механізмів, за допомогою яких люди можуть здійснювати взаємне діяння на транснаціональні системи, які істотно впливають на їхнє повсякденне життя. Глибокі глобальні зміни – зростання населення, скорочення ресурсів, погіршення навколишнього середовища – створюють нові реалії, що вимагають транснаціональних засобів правового захисту.

Тема колективної ефективності вимагає широких і всебічних досліджень. Просування у цій сфері пошукування потребує розробки відповідних інструментів для оцінки сприйняття групами їх ефективності на шляху досягнення різнорівневих результатів. Найбільший прогрес буде досягнутий у з'ясуванні розвитку, зниження та відновлення колективної ефективності дієвого способу її впливу на функціонування групи, якщо заходи передбачуваної продуктивності тісно пов'язані з очевидними показниками ефективної життєактивності самої групи.

Національні опитування періодично проводилися з огляду на те, як люди відчують політичну ефективність, упевненість у своїх соціальних інститутах і як сприймають компетентність тих, кого вони вибирають, щоб ними керували. Хоча такі омнібусні заходи залишають бажати кращого, вони дають докази зростаючої ерозії передбачуваної ефективності громадян і відповідних соціальних інститутів для розв'язання людських проблем (Гест, 1974; Lipset & Schneider, 1982).

ФРАКЦІЙНА ЕФЕКТИВНІСТЬ ТА КОЛЕКТИВНЕ ПРАГНЕННЯ

Аналізуючи перешкоди людським зусиллям, дуже легко забути про те, що суб'єктивний вплив, індивідуальний чи колективний, діє взаємно, а не односпрямовано (Бандура, 1978b; Кернс, 1979; Ендлер і Магнуссон, 1976; Pervin & Lewis, 1978). Хоча ступінь взаємності може відрізнятися від однієї сфери діяльності до іншої, соціальні операції рідко бувають односторонніми. Обсяг дисбалансу соціальної влади частково залежить від того, наскільки

люди здійснюють вплив, яким їм належить керувати. Чим менше вони впливають на інших, тим більше контролю делегують їм.

Саме внутрішні бар'єри, створені сприйняттям колективної неефективності, є особливо згубними, тому що найбільше деморалізують і діють егоїстично, ніж зовнішні перешкоди. Люди, котрі відчують колективну ефективність, мобілізують свої зусилля та ресурси, щоб впоратися із зовнішніми перешкодами для бажаних змін. Але ті, хто переконаний у своїй неефективності, перестануть виявляти намагання, навіть якщо зміни будуть досягнуті спільними зусиллями.

Соціальна система – це не моноліт. Швидше вона охоплює численні райони, кожен з яких бореться за владу і лобює свої інтереси. У цій постійній взаємодії одна і та ж фракція перетворюється з претендента на впливового конфедерата у системі, що протистоїть конкуруючим фракціям, та ще й залежно від питань, що стоять на кону. Так, до прикладу, тютюновий район бореться із системою у федеральних зусиллях щодо згортання куріння, але він стає оплотом боротьби із домаганнями інших відносно скорочення федеральних субсидій виробникам тютюну. Що саме хочуть люди від уряду в своєму житті або поза ним, залежить від конкретних інтересів, які обслуговуються соціосистемою.

Збільшення груп з вузькими інтересами, що обстоюють свою фракційну ефективність, не викликає діагностів зростаючої суспільної апатії та почуття безпорадності. Очевидно, що існує парадокс, який варто пояснити. З точки зору ефективності, за відсутності спільних імперативів, зростаюча фракційна продуктивність підриває здійснення колективної ефективності шляхом взаємної іммобілізації [тимчасового знерухомлення]. Ефективні фракційні ініціативи, часто фрагментовані та суперницькі, створюють переважані програм і правил, змушують розподіляти питання на посадових осіб, послаблюють їх можливості, адже щоб впоратися з ними задовільно потрібно здолати розрізнене сприймання мети (Аткін, 1980; Бартон, 1980; Фіоріна, 1980). Таким чином люди здійснюють більший фракційний вплив, але досягають менше колективного успіху й тому і стають все більш незадоволеними. Оскільки зміна посадових осіб швидко усуває соціальні проблеми, з якими стикаються, люди розчаровуються щодо перспективи здійснення значних змін у їхньому соціальному та економічному способі життя через доступні їм інституційні засоби.

Досягнення колективної ефективності вимагає переконливих засобів відношення фракційних інтересів до спільних цілей. Об'єднавчі цілі повинні бути явно зрозумілими, досяжними завдяки узгодженим зусиллям. Оскільки успіх вимагає постійних зусиль протягом тривалого часу, проксимальні підцілі необхідні для забезпечення стимулів і доказів прогресу на цьому шляху. Як суспільство, громадяни користуються перевагами, що здобуті тими, хто до нас колективно протистояв нелюдності та працював на соціальні реформи, які покращують життя. Наша власна колективна ефективність, своєю чергою, сформує, як майбутні покоління будуть жити своїм повсякденням: історична доба вимагає зобов'язання колективних зусиль, а не літанії [молитви, прохання] безсилля, що прищеплює людям переконання в неефективності впливати на умови, які формують перебіг їхнього життя.

ПРИМІТКИ:

1. У разі звичних процедур люди розвивають своє самопізнання через постійно повторюваний досвід до того моменту, коли їм більше не потрібно висновувати про їх ефективність щоразу під час виконання тієї ж самої діяльності. Вони поводяться відповідно до знання того, що можуть, або не можуть зробити, не даючи справі багато додаткових розмірковувань. Однак суттєві зміни у вимогах до завдань чи ситуаційних обставинах потребують переоцінки самоефективності як орієнтирів для дій за змінених соціальних умов.

2. Існує питання про те, чи може саме по собі прийняття особою суджень про самоефективність впливати на її продуктивність, створюючи суспільну прихильність і тиск для послідовності (Rachman, 1978). При застосуванні *мікроаналітичної процедури* вживаються спеціальні запобіжні заходи для мінімізації будь-яких можливих мотиваційних ефектів самої оцінки. Судження про самоефективність приймаються конкретною людиною приватно, а не публічно. Оцінки рівня і сили ефективності робляться для різних видів діяльності у різних ситуаціях перед тестами поведінки, а не безпосередньо перед кожним завданням на визначення продуктивності. Дослідження реактивних ефектів самооцінки ефективності в аспекті суб'єктивного оприявлення показують, що продуктивність і страх збурення однакові незалежно від того, чи здійснюють окремі люди або не здійснюють попередні судження про власну самоефективність (Бандура, Адамс, Харді, & Howells, 1980; Brown & Inouye, 1978). Також на діяння людей не впливає те, чи виголошують вони свої розмірковування про самоефективність публічно, чи роблять це суто приватно (Gauthier & Ladouceur, 1981; Вайнберг, Юкельсон, & Джексон, 1980). На відміну від поняття узгодженості попиту, ступінь конгруентності між самоефективністю роздумів і дій не впливає або зменшується, коли самоефективність суджень повідомляється публічно, зі знанням того, що вони будуть перевірені, а не тоді, коли вони приватно циркулюють в умовах повного утаєм-

ничення (Telch, Bandura, Vinciguerra, Agras, & Stout, 1981). Коли публічний огляд таких суджень стає помітним, люди схильні ставати консервативними у своїй самооцінці, що закономірно створює дисонанси ефективності. Отож веридична самооцінка найкраще досягається у ситуаціях випробувань, які зменшують дію соціальних оцінювальних факторів.

3. Під час перебігу фази ефективності-індукції завдання майстерності самопідтримки були подані у стандартному ієрархічному порядку, а не змінювалися відповідно до динаміки сприйнятої суб'єктами своєї ефективності. Якщо невеликий успіх спричинив значне збільшення самоефективності, що усвідомлено сприймається особою, то це відображає певну закономірність: підвищена внаслідок самовправності самоефективність здатна інтенціювати вихід за межі сприйняття особою рівня власних можливостей. Ці дані процесу самооздоровлення виявляють вплив кожного додаткового досвіду майстерності на подальше самосприйняття ефективності. Після того, як суб'єкти досягли свого попереднього рівня самоефективності, тест на продуктивність повністю оцінив те, що вони змогли зробити; а саме у який момент внутрішні дії міркування відповідали життєпотуку самосвідомості.

4. Типи результатів, які люди очікують, значною мірою залежать від їхніх суджень про те, наскільки добре вони зможуть виконувати задумане у певних життєвих ситуаціях. До прикладу, водії, які вважають себе неефективними в навігації звивистими гірськими дорогами, будуть породжувати наслідки уламків і тілесних ушкоджень, тоді як ті, хто повністю впевнений у своїх можливостях керування, передбачатимуть широкі перспективи, а не заплутані осколки. Так само соціальні реакції, які люди очікують, щоб заявити про себе, залежать від їхніх суджень про те, наскільки вміло вони можуть це здійснити. Загалом у соціальних, інтелектуальних та спортивних заняттях ті, хто вважає себе дуже ефективними, будуть очікувати успішних результатів, а ті, хто сумнівається у собі, чекатимуть посередніх виступів і, таким чином, менш сприятливих наслідків. Для діяльності, у якій результати або притаманні діям, або тісно пов'язані соціальними кодексами, очікувані ефекти не можуть бути виключені із тих самих оцінок ефективності, за якими вони є умовними. Очікування плодів діяння відмежовуються від оцінок самоефективності, коли зовнішні результати слабо пов'язані з рівнем або якістю продуктивності людської активності. Такі структурні механізми дозволяють соціальним упередженням вступити в дію, тому ті ж досягнення продуктивності можуть призвести до змінних, а часто і несправедливих, результатів. Очікувані наслідки діяльних зусиль особи також частково відокремлені від оцінок самоефективності, коли зовнішні результати фіксуються на мінімальному ступені продуктивності. Водночас це відбувається і тоді, коли заданий рівень продуктивності праці забезпечує фіксовану оплату, але більш висока продуктивність не приносить додаткової грошової вигоди.

REFERENCE NOTES

1. Kendrick, M., Craig, K. D., Lawson, D. M., & Davidson, P. O. Cognitive and behavioral therapy for musical performance anxiety. Unpublished manuscript, University of British Columbia, Vancouver, Canada, 1981.
2. McIntyre, K., Mermelstein, R., & Lichtenstein, E. Predicting abstinence from smoking using measures of self-

efficacy and physical dependence. Paper presented at the meeting of the Association for Advancement of Behavior Therapy, New York, December 1980.

3. Katz, R. C., Stout, A., Taylor, B., Home, M., & Agras, S. Effects of propranolol and participant modeling in the treatment of spider phobia. Paper presented at the meeting of the Western Psychological Association, Los Angeles, April 1981.

4. Barrios, B. A. The role of self-efficacy in the reduction of heterosocial anxiety: A microanalysis. Paper presented at the meeting of the Association for Advancement of Behavior Therapy, San Francisco, December 1979.

5. Hackett, G. Mathematics self-efficacy and the consideration of math-related majors: A preliminary path model. Paper presented at the meeting of the American Psychological Association, Los Angeles, August 1981.

6. Sagotsky, G., & Lewis, A. Extrinsic reward, positive verbalizations, and subsequent intrinsic interest. Paper presented at the meeting of the American Psychological Association, Toronto, Ontario, Canada, August 1978.

7. Schunk, D. H. Overt verbalization as a facilitator of children's achievement, self-efficacy, and interest. Unpublished manuscript, University of Houston, 1981.

8. Simon, K. M. Effects of self comparison, social comparison, and depression on goal setting and self-evaluative reactions. Unpublished manuscript, Stanford University, 1979.

REFERENCES

1. Abramson, L. Y., Seligman, M. E. P., & Teasdale, J. D. Learned helplessness in humans: Critique and reformulation. *Journal of Abnormal Psychology*, 1978, 87, 49-74.
2. Arnold, H. J. Effects of performance feedback and extrinsic reward upon high intrinsic motivation. *Organizational Behavior and Human Performance*, 1976, 17, 275-288.
3. Atkiri, J. M. The government in the classroom. *Daedalus*, 1980, 109(3), 85-97.
4. Averill, J. R. Personal control over aversive stimuli and its relationship to stress. *Psychological Bulletin*, 1973, 80, 286-303.
5. Balch, G. I. Multiple indicators in survey research: The concept "sense of political efficacy." *Political Methodology*, 1974, 1(2), 1-43.
6. Bandura, A. *Aggression: A social learning analysis*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1973.
7. Bandura, A. Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological Review*, 1977, 84, 191-215. (a)
8. Bandura, A. *Social learning theory*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1977. (b)
9. Bandura, A. Reflections on self-efficacy. In S. Rachman (Ed.), *Advances in behaviour research and therapy* (Vol. 1). Oxford, England: Pergamon Press, 1978. (a)
10. Bandura, A. The self system in reciprocal determinism. *American Psychologist*, 1978, 33, 344-358. (b)
11. Bandura, A. Self-referent thought: A developmental analysis of self-efficacy. In J. H. Flavell & L. Ross (Eds.), *Social cognitive development: Frontiers and possible futures*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 1981.
12. Bandura, A. The self and mechanisms of agency. In J. Suls (Ed.), *Psychological perspectives on the self* (Vol. 1). Hillsdale, N.J.: Erlbaum, in press.
13. Bandura, A., & Adams, N. E. Analysis of self-efficacy theory of behavioral change. *Cognitive Therapy and Research*, 1977, 1, 287-308.
14. Bandura, A., Adams, N. E., & Beyer, J. Cognitive processes mediating behavioral change. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1977, 35, 125-139.
15. Bandura, A., Adams, N. E., Hardy, A. B., & Howells, G. N. Tests of the generality of self-efficacy theory. *Cognitive Therapy and Research*, 1980, 4, 39-66.
16. Bandura, A., Reese, L., & Adams, N. E. Microanalysis of action and fear arousal as a function of differential levels of

perceived self-efficacy. *Journal of Personality and Social Psychology*, in press.

17. Bandura, A., & Schunk, D. H. Cultivating competence, self-efficacy, and intrinsic interest through proximal self-motivation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1981, 41, 586-598.

18. Barton, A. H. Fault lines in American elite consensus. *Daedalus*, 1980, 109(3), 1-24.

19. Bales, J. A. Extrinsic reward and intrinsic motivation: A review with implications for the classroom. *Review of Educational Research*, 1979, 4&, 557-576.

20. Beck, A. T. *The diagnosis and management of depression*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1973.

21. Beck, A. T. *Cognitive therapy and the emotional disorders*. New York: International Universities Press, 1976.

22. Beck, A. T., Laude, R., & Bohner, M. Ideational components of anxiety neurosis. *Archives of General Psychiatry*, 1974, 31, 319-325.

23. Bem, D. J. Self-perception theory. In L. Berkowitz (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (Vol. 6). New York: Academic Press, 1972.

24. Betz, N.E., & Hackett, G. The relationships of career-related self-efficacy expectations to perceived career options in college women and men. *Journal of Counseling Psychology*, 1981, 28, 399-410.

25. Biran, M., & Wilson, G. T. Cognitive versus behavioral methods in the treatment of phobic disorders: A self-efficacy analysis. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 1981, 49, 886-899.

26. Boggiano, A. K., & Ruble, D. N. Competence and the overjustification effect: A developmental study. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1979, 37, 1462-1468.

27. Bolles, R.C. The avoidance learning problem. In G. Bower (Ed.), *The psychology of learning and motivation* (Vol. 6). New York: Academic Press, 1972.

28. Bourque, P., & Ladouceur, R. An investigation of various performance-based treatments with acrophobics. *Behaviour Research and Therapy*, 1980, 18, 161-170.

29. Brown, I., Jr., & Inouye, D. K. Learned helplessness through modeling: The role of perceived similarity in competence. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1978, 36, 900-908.

30. Cairns, R. B. (Ed.). *The analysis of social interactions: Methods, issues and illustrations*. Hillsdale, N.J.: Erlbaum, 1979.

31. Calder, B. J., & Staw, B. M. Self-perception of intrinsic and extrinsic motivation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1975, 31, 599-605.

32. Caplan, N. The new ghetto man: A review of recent empirical studies. *Journal of Social Issues*, 1970, 26, 59-73.

33. Chambliss, C. A., & Murray, E. J. Cognitive procedures for smoking reduction: Symptom attribution versus efficacy attribution. *Cognitive Therapy and Research*, 1979, 3, 91-96. (a)

34. Chambliss, C. A., & Murray, E. J. Efficacy attribution, locus of control, and weight loss. *Cognitive Therapy and Research*, 1979, 3, 349-354. (b)

35. Collins, J. Self-efficacy and ability in achievement behavior. Unpublished doctoral dissertation, Stanford University, 1982.

36. Conditte, M. M., & Lichtenstein, E. Self-efficacy and relapse in smoking cessation programs. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 1981, 49, 648-658.

37. Condry, J. Enemies of exploration: Self-initiated versus other initiated learning. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1977, 35, 459-477.

38. Crawford, T., & Naditch, M. Relative deprivation, powerlessness, and militancy: The psychology of social protest. *Psychiatry*, 1970, 33, 208-223.

39. Davidson, P., & Bucher, B. Intrinsic interest and extrinsic reward: The effects of a continuing token program on continuing nonconstrained preference. *Behavior Therapy*, 1978, 9, 222-234.

40. DeCharms, R. *Personal causation: The internal affective determinants of behavior*. New York: Academic Press, 1968.

41. Deci, E. L. *Intrinsic motivation*. New York: Plenum Press, 1975.

42. DiClemente, C. C. Self-efficacy and smoking cessation maintenance: A preliminary report. *Cognitive Therapy and Research*, 1981, 5, 175-187.

43. Endler, N. S., & Magnusson, D. (Eds.). *Interactional psychology and personality*. Washington, D.C.: Hemisphere, 1976.

44. Enzle, M. E., & Ross, J. M. Increasing and decreasing intrinsic interest with contingent rewards: A test of cognitive evaluation theory. *Journal of Experimental Social Psychology*, 1978, 14, 588-597.

45. Feltz, D. L., Landers, D. M., & Raeder, U. Enhancing self-efficacy in high-avoidance motor tasks: A comparison of modeling techniques. *Journal of Sport Psychology*, 1979, 1, 112-122.

46. Fiorina, M. P. The decline of collective responsibility in American politics. *Daedalus*, 1980, 109(3), 25-45.

47. Forward, J. R., & Williams, J. R. Internal-external control and black militancy. *Journal of Social Issues*, 1970, 26, 75-92.

48. Garber, J., & Seligman, M. E. P. (Eds.). *Human helplessness: Theory and applications*. New York: Academic Press, 1980.

49. Gauthier, J., & Ladouceur, R. The influence of self-efficacy reports on performance. *Behavior Therapy*, 1981, 12, 436-439.

50. Glass, D. C., Reim, B., & Singer, J. Behavioral consequences of adaptation to controllable and uncontrollable noise. *Journal of Experimental Social Psychology*, 1971, 7, 244-257.

51. Greene, D., Sternberg, B., & Lepper, M. R. Overjustification in a token economy. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1976, 34, 1219-1234.

52. Greeno, J. G. Theory and practice regarding acquired cognitive structures. *Educational Psychologist*, 1973, 10, 117-122.

53. Guest, A. M. Subjective powerlessness in the United States: Some longitudinal trends. *Social Science Quarterly*, 1974, 54, 827-842.

54. Gunnar, M. R. Control, warning signals, and distress in infancy. *Developmental Psychology*, 1980, 16, 281-289.

55. Gunnar-vonGnechten, M. R. Changing a frightening toy into a pleasant toy by allowing the infant to control its actions. *Developmental Psychology*, 1978, 14, 147-152.

56. Gurin, P. Sense of efficacy: Its dependence on judgments of the self and the world. In P. B. Baltes & O. G. Brim, Jr. (Eds.), *Life-span development and behavior*. New York: Academic Press, in press.

57. Hackett, G., & Betz, N. E. A self-efficacy approach to the career development of women. *Journal of Vocational Behavior*, 1981, 18, 326-339.

58. Herrnstein, R. J. Method and theory in the study of avoidance. *Psychological Review*, 1969, 76, 49-69.

59. Kanfer, F. H., & Hagerman, S. The role of self-regulation. In L. P. Rehm (Ed.), *Behavior therapy and depression: Present status and future directions*. New York: Academic Press, 1980.

60. Karniol, R., & Ross, M. The effect of performance-relevant and performance-irrelevant rewards on children's intrinsic motivation. *Child Development*, 1977, 48, 482-487.

61. Kazdin, A. E. Covert modeling and the reduction of avoidance behavior. *Journal of Abnormal Psychology*, 1973, 81, 87-95.

62. Kazdin, A. E. Imagery elaboration and self-efficacy in the covert modeling treatment of unassertive behavior. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 1979, 47, 725-733.

63. Keniston, K. *Young radicals*. New York: Harcourt, Brace & World, 1968.

64. Keohane, R. O., & Nye, J. S. *Power and interdependence: World politics in transition*. Boston: Little, Brown, 1977.

65. Kruglanski, A. W. The endogenous-exogenous partition in attribution theory. *Psychological Review*, 1975, 82, 387-406.

66. Lacey, H. M. Control, perceived control and the methodological role of cognitive constructs. In L. C. Perlmutter & R. A. Monty (Eds.), *Choice and perceived control*. Hillsdale, N.J.: Erlbaum, 1979.

67. Langer, E. J. The illusion of incompetence. In L. C. Perlmutter & R. A. Monty (Eds.), *Choice and perceived control*. Hillsdale, N.J.: Erlbaum, 1979.

68. Lazarus, R. S. The stress and coping paradigm. In C. Eisdorfer, D. Cohen, A. Kleinman, & P. Maxim (Eds.), *Theoretical bases for psychopathology*. New York: Spectrum, 1980.
69. Lazarus, R. S., & Launier, R. Stress-related transactions between person and environment. In L. A. Pervin & M. Lewis (Eds.), *Perspectives in interactional psychology*. New York: Plenum Press, 1978.
70. Lefcourt, H. M. Locus of control: Current trends in theory and research. Hillsdale, N.J.: Erlbaum, 1976.
71. Leitenberg, H., Agras, W. S., Butz, R., & Wincze, J. Relationship between heart rate and behavioral change during the treatment of phobias. *Journal of Abnormal Psychology*, 1971, 78, 59-68.
72. Lepper, M. R. Intrinsic and extrinsic motivation in children: Detrimental effects of superfluous social controls. In W. A. Collins (Ed.), *Minnesota Symposium on Child Psychology* (Vol. 14). Hillsdale, N.J.: Erlbaum, 1980.
73. Lepper, M. R., & Greene, D. Overjustification research and beyond: Toward a means-end analysis of intrinsic and extrinsic motivation. In M. R. Lepper & D. Greene (Eds.), *The hidden costs of reward: New perspectives on the psychology of human motivation*. Hillsdale, N.J.: Erlbaum, 1978.
74. Lipset, S. M. University students and politics in underdeveloped countries. *Comparative Education Review*, 1966, 10, 132-162.
75. Lipset, S. M., & Schneider, W. How Americans dew their institutions. New York: Macmillan, 1981.
76. Locke, E. A., Cartledge, N., & Knerr, C. S. Studies of the relationship between satisfaction, goal setting, and performance. *Organizational Behavior and Human Performance*, 1970, 5, 135-158.
77. Loveland, K. K., & Olley, J. G. The effect of external reward on interest and quality of task performance in children of high and low intrinsic motivation. *Child Development*, 1979, 50, 1207-1210.
78. Marlatt, G. A., & Gordon, J. R. Determinants of relapse: Implications for the maintenance of behavior change. In P. O. Davidson & S. M. Davidson (Eds.), *Behavioral medicine: Changing health lifestyles*. New York: Brunner/Mazel, 1980.
79. Marsh, A. Protest and political consciousness. Beverly Hills, Calif.: Sage, 1977.
80. McLoyd, V. C. The effects of extrinsic rewards of differential value on high and low intrinsic interest. *Child Development*, 1979, 50, 1010-1019.
81. Mefford, I. N., Ward, M. M., Miles, L., Taylor, B., Chesney, M. A., Keegan, D. L., & Barchas, J. D. Determination of plasma catecholamines and free 3,4-dihydroxyphenylacetic acid in continuously collected human plasma by high performance liquid chromatography with electrochemical detection. *Life Sciences*, 1981, 28, 447-483.
82. Meichenbaum, D. H. *Cognitive-behavior modification: An integrative approach*. New York: Plenum Press, 1977.
83. Miller, S. M. Controllability and human stress: Method, evidence and theory. *Behaviour Research and Therapy*, 1979, 17, 287-304.
84. Miller, S. M. Why having control reduces stress: If I can stop the roller coaster I don't want to get off. In J. Garber & M. E. P. Seligman (Eds.), *Human helplessness: Theory and applications*. New York: Academic Press, 1980.
85. Miller, S. M. Predictability and human stress: Towards a clarification of evidence and theory. In L. Berkowitz (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (Vol. 14). New York: Academic Press, 1981.
86. Muller, E. N. A test of a partial theory of potential for political violence. *The American Political Science Review*, 1972, 66, 928-959.
87. Muller, E. N. *Aggressive political participation*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1979.
88. Neufeld, R. W. J., & Thomas, P. Effects of perceived efficacy of a prophylactic controlling mechanism on self-control under pain stimulation. *Canadian Journal of Behavioural Science*, 1977, 9, 224-232.
89. Newell, A. Production systems: Models of control structures. In W. G. Chase (Ed.), *Visual information processing*. New York: Academic Press, 1973.
90. Newell, K. M. Some issues on action plans. In G. E. Stelmach (Ed.), *Information processing in motor control and learning*. New York: Academic Press, 1978.
91. Perlmutter, L. C., & Monty, R. A. (Eds.). *Choice and perceived control*. Hillsdale, N.J.: Erlbaum, 1979.
92. Pervin, L. A., & Lewis, M. (Eds.). *Perspective in interactional psychology*. New York: Plenum Press, 1978.
93. Rachman, S. (Ed.). *Perceived self-efficacy: Analysis of Bandura's theory of behavioural change*. *Advances in Behaviour Research and Therapy*, 1978, i(Whole No. 4).
94. Rehm, L. P. A self-control model of depression. *Behavior Therapy*, 1977, 8, 787-804.
95. Rosenhan, D. L. The natural socialization of altruistic autonomy. In J. Macaulay & L. Berkowitz (Eds.), *Altruism and helping behavior*. New York: Academic Press, 1970.
96. Ross, M. The self perception of intrinsic motivation. In J. H. Harvey, W. J. Ickes, & R. F. Kidd (Eds.), *New directions in attribution research* (Vol. 1). Hillsdale, N.J.: Erlbaum, 1976.
97. Rotter, J. B., Chance, J. E., & Phares, E. J. *Applications of a social learning theory of personality*. New York: Holt, Rinehart & Winston, 1972.
98. Salomon, G. Television is "easy" and print is "tough": The differential investment of mental effort in learning as a function of perceptions and attributions. *Journal of Educational Psychology*, in press.
99. Sarason, I. G. Anxiety and self-preoccupation. In I. G. Sarason & D. C. Spielberger (Eds.), *Stress and anxiety* (Vol. 2). Washington, D.C.: Hemisphere, 1975.
100. Schunk, D. H. Modeling and attributional effects on children's achievement: A self-efficacy analysis. *Journal of Educational Psychology*, 1981, 73, 93-105.
101. Seligman, M. E. P. *Helplessness: On depression, development, and death*. San Francisco: Freeman, 1975.
102. Seligman, M. E. P., Abramson, L. Y., Semmel, A., & von Baeyer, C. Depressive attributional style. *Journal of Abnormal Psychology*, 1979, 88, 242-247.
103. Seligman, M. E. P., & Binik, Y. M. The safety signal hypothesis. In H. Davis & H. Hurwitz (Eds.), *Pavlovian-operant interaction*. Hillsdale, N.J.: Erlbaum, 1977.
104. Short, J. F., Jr., & Wolfgang, M. E. *Collective violence*. Chicago: Aldine-Atherton, 1972.
105. Stelmach, G. E. (Ed.). *Motor control: Issues and trends*. New York: Academic Press, 1976.
106. Stelmach, G. E. (Ed.). *Information processing in motor control and learning*. New York: Academic Press, 1978.
107. Telch, M. J., Bandura, A., Vinciguerra, A., Agras, A., & Stout, A. L. Social demand and congruence between self-efficacy and performance. *Behavior Therapy*, in press.
108. Weinberg, R. S., Gould, D., & Jackson, A. Expectations and performance: An empirical test of Bandura's self-efficacy theory. *Journal of Sport Psychology*, 1979, 1, 320-331.
109. Weinberg, R. S., Gould, D., Yukelson, D., & Jackson, A. The effect of self- and manipulated-efficacy on a competitive muscular endurance task. *Journal of Sport Psychology*, in press.
110. Weinberg, R. S., Yukelson, S., & Jackson, A. Effect of public and private efficacy expectations on competitive performance. *Journal of Sport Psychology*, 1980, 2, 340-349.
111. White, R. W. Motivation reconsidered: The concept of competence. *Psychological Review*, 1959, 66, 297-333.

АНОТАЦІЯ

БАНДУРА Альберт.

Механізм самоєфективності у людському функціонуванні.

Стаття анонсує теоретично довершену та методично аргументовану авторську концепцію особистої самоєфективності, яка обґрунтовує цей інтегральний психосоціальний функціонал як один із базових когнітивних механізмів людського розв'язкового уприсутнення у світі.

Сутнісно мовиться про трифакторно утворювану (особистість, довкілля, поведінка) усвідомлену здатність і самоцінне вміння людини здійснювати поведінку відповідно до складного завдання чи новоствореної проблемної ситуації й у підсумку успішно справлятися із життєвими проблемами. Перші два підрозділи, окреслюючи функційні можливості та різноманітні ефекти самосприйняття особою своєї ефективності (інтенсифікація навчання, мобілізація зусиль, вибір діяльності, зростання продуктивності тощо), розкривають стратегію і принципи *мікроаналітичної методології*, а саме пропонують градуйовані шкали самоефективності як сукупність завдань різної складності, проблемності, стресостійкості та інших ознак-параметрів обстежуваного із виходом на детальну оцінку ступеня, сили та сумарного коефіцієнта самоефективності порівняно з еталонною продуктивністю поведінкових дій. Загалом *мікроаналітична процедура* в авторському досвіді методологування охоплює щонайменше чотири к р о к и психологічного спостереження за поведінкою людини чи групи: зосередження уваги, накопичення всеможливої інформації, відтворення моделі поведінки і достатня вмотивованість усе це інтелектуально опрацювати. У цьому важливому вимірі розпросторення дослідницької свідомості авторська рефлексія слушно констатує таке: «Особлива заслуга *мікроаналітичного підходу* полягає в тому, що конкретні показники самоефективності забезпечують уточнені передбачення людської дії та афективної реактивності особи на виклики дозвілля». Показово, що в наступних підрозділах здійснено причинний, індуктивно-порівневий, загальнопрогностичний, самомотиваційний, спричинювально-кар'єрний, цілеорієнтаційний, компетентнісний *види аналізу* сприйнятої саморегуляційної ефективності особи у її інваріантах, модальностях, гендерних траєкторіях та особливостях особистого і колективного функціонування. Тут оригінальною є ідея автора *зондів самоефективності*, яка отримала як концептне осмислення, так і емпіричне втілення у лікуванні фобій та інших психічних недуг. Примітно, що окремий такий зонд розміщується як дієвий психодіагностичний інструмент, який конструюється у персоналізованих локаціях моделювання копінг-стратегій та уможливує проведення оздоровчих процедур у сприйнятті суб'єктами власної самоефективності до попередньо визначеного низького, середнього чи високого (максимального) рівня. Аргументовано, що в рамках *надскладного теоретичного упередження* – динамічної взаємодії між самореферентною думкою, дією і соціальним впливом – існують: 1) чотири основних джерела інформації (досягнення продуктивності, досвід спостереження за поведінкою інших, вербальне переконання і партнерські стосунки, окремі фізіологічні стани, що виявляють здатність, силу і вразливість особи); 2) чотири фактори успішного лікування фобічних дисфункцій (визначення сутнісних ознак, керування тривожним збудженням через думку, саморелаксування, цілеспрямоване оволодіння навичками подолання страху); 3) чотири параметри вимірювання самовідчуття фізичної ефективності (фізичні навантаження, серцева здатність, емоційний стрес, сексуальна діяльність); 4) чотири найважливіших зовнішніх стимули людського функціонування (інтерес до діяльності, винагорода, керування власною продуктивністю, культивування особистої ефективності); 5) чотири класи спонук-мотиваторів до нарощування самоефективності (цілеорієнтаційні, самомотиваційні, компетентісно-умовні, кар'єрного зростання); 6) чотири канали утвердження почуття керованості особою своїми діями, ситуаціями, загрозами (емоційні відреагування, мисленнєве моделювання, поведінковий і когнітивний контроль);

7) чотири ключових внутрішніх чинники сприйняття особою власної неефективності (тривога через неспроможність впливати на події і соціальні умови, почуття марності через непродуктивність або безрезультативність дій, апатія і тенденція до депресії, породжені стереотипним центруванням на негативних результатах діяльності, зневіра як наслідок непоправної втрати чи нездатності досягнути екзистанційно бажаного, невідкладного); 8) кілька важливих передумов послаблення самоефективності через відмову людини від особистого контролю (важковиконуваних персональних інвестицій часу, зусиль, ресурсів і самообмежень у свою знаннєву й оргдіяльнісну компетентність, зловживання проксі-контролем, коли відбувається тиск на авторитетів чи владників, тощо); 9) низку факторів, які гальмують розвиток колективної ефективності (повсюдна залежність од засилля техніки і технологій, тиску бюрократичних структур, етномісцевих розбіжностей, воєвничої фракційності політичних організацій і професійних груп, напору соціальних інститутів, домінування інтересів транснаціональних компаній та ін.); 10) чотири визначальні внутрішні бар'єри, котрі створенні сприйняттям колективної самоефективності і згубно деморалізують вияв спільних зусиль (особиста пасивність, почуття суспільної безпорадності, розрізнене сприймання мети учасниками, розчарування від безрезультативності колективних заходів та інституційних засобів). Воднораз цілком переконливими є психологічно обґрунтовані автором *емпіричні факти* відносно фундаментальної значущості самоефективності як складносистемного когнітивного механізму-посередника (в сукупності джерел, чинників, внутрішніх умов, рис-якостей) між особою і довкіллям, що спричиняє актуальні форми та моделі її поведінки. До прикладу, спостереження, моделювання і підкріплення відіграють первинну роль у тому, *чому саме та* як люди навчаються; здійснений вибір особою діяльності «у період формування її самоефективності конструює її життєвий шлях через селективний розвиток компетентностей, інтересів і партнерських уподобань; усвідомлення особистістю своєї самоефективності зумовлює докладання більше зусиль задля виконання складних справ, і чим вище рівень персональної самоефективності, тим вища її продуктивність; люди можуть набувати нові взірці поведінки через спостереження за моделями поведінки навколишніх, які вони згодом спроможні повторити; висока особиста самоефективність, посилюючи прагнення результативного успіху, сприяє самоповазі, тоді як низька, – будучи джерелом очікування провалу, знижує самошанування.

Ключові слова: *людина, поведінка, самоефективність, особа, навчання, самоприйняття, довкілля, когнітивний механізм, людське функціонування, продуктивність, мікроаналітична методологія, зонд самоефективності, спостереження, моделювання, вплив, стимул, підкріплення, керованість, експеримент, фобійні дисфункції, самопідкріплення, реабілітація, внутрішній інтерес, самомотивація, кар'єра, страх, контроль, проксі-контроль, колективна ефективність.*

ANNOTATION

Albert BANDURA.

Self-efficacy mechanism in human agency.

The article announces a theoretically complete and methodically substantiated *author's concept of personal self-efficacy*, which justifies this integral psychosocial functional as one of the basic *cognitive mechanisms* of human developmental presence in the world. Essentially, it is said about the three-factorially formed (personality, environment, behavior) conscious ability and self-

valued ability of a person to carry out behavior in accordance with a complex task or newly appeared problem situation and eventually successfully cope with life problems. The first two subsections, outlining the functional possibilities and various effects of self-perception of one's efficacy (intensification of learning, mobilization of effort, selection of activity, increase in productivity, etc.), reveal the strategy and principle of the *micro-analytical methodology*, specifically offering graded self-efficacy scales as a set of tasks of varying difficulty, problematics, stress resistance, and other traits-parameters of the subject being examined, leading to a detailed assessment of the degree, strength, and total coefficient of self-efficacy compared to benchmark productivity in behavioral actions. In general, the *micro-analytical procedure* in the author's experience of methodologization encompasses at least four steps of *psychological observation* of a person's or group's behavior: focusing attention, accumulating all possible information, reproducing a behavior model, and sufficient motivation to intellectually process all this. In this important dimension of the researcher's consciousness expansion, the author's reflection rightly states: "A special merit of the *micro-analytical approach* is that specific indicators of self-efficacy provide refined predictions of human action and the affective reactivity of a person to leisure challenges." Notably, in the subsequent subsections, causal, inductive-comparative, general-prognostic, self-motivational, causal-career, goal-oriented, and competent *types of analysis* of the perceived self-regulatory effectiveness of a person in his invariants, modalities, gender trajectories and peculiarities of personal and collective functioning are carried out. Here, an idea of the author of *self-efficacy probes* is original, which has received both conceptual understanding and empirical implementation in the treatment of phobias and other mental ailments. It is worth noting that such a separate probe is positioned as an effective psychodiagnostic tool, constructed in personalized locations of coping-strategy modeling, enabling the conduction of therapeutic procedures regarding the subjects' perception of their own self-efficacy at a predefined low, medium, or high (maximum) level. It is argued that within the framework of the *highly complex theoretical subjectification* – dynamic interaction between self-referential thought, action, and social influence – there are: 1) four main sources of information (achievement of productivity, experience of observation of others' behavior, verbal persuasion, and partners' relationships, certain physiological states revealing the ability, strength, and vulnerability of the person); 2) four factors for successful treatment of phobic dysfunctions (identification of essential features, managing anxious excitement through thought, self-relaxation, purposeful mastery of fear overcoming skills); 3) four parameters for measuring self-feeling of physical efficacy (physical load, heart capacity, emotional stress, sexual activity); 4) four most important external stimuli of human functioning (interest in activity, reward, management of one's own productivity, cultivation of personal effectiveness); 5) four classes of incentive-motivators to increase self-efficacy (goal-oriented, self-motivational, competency-conditioned, career advancement); 6) four channels for asserting the feeling of control over one's actions, situations, and threats (emotional reactions, thought modeling, behavioral and cognitive control); 7) four key internal factors of perceived by a person one's own inefficacy (anxiety due to the inability to influence events and social conditions, a sense of uselessness due to unproduc-

tiveness or ineffectiveness of actions, apathy and a tendency to dipression generated by stereotypical centering on negative results of activity, despondency as a result of irreparable loss or inability to achieve existentially desired, urgent); 8) several important prerequisites for weakening self-efficacy through a person's refusal of personal control (difficult-to-perform personal investments of time, effort, resources and self-limits in his knowledge and organizational competence, misuse of proxy-control when pressure is exerted on authorities or rulers, etc.); 9) a number of factors slowing down the development of collective effectiveness (widespread dependence on the dominance of technique and technology, the pressure of bureaucratic structures, ethno-local disagreements, the militant factionalism of political organizations and professional groups, the pressure of social institutions, the dominance of the transnational companies interests, etc.); 10) four decisive internal barriers created by the perception of collective self-efficacy and perniciously demoralize the manifestation of joint efforts (personal passivity, feeling of societal helplessness, fragmented goal perception by participants, disappointment from the ineffectiveness of collective efforts and institutional means).

At the same time, quite convincing are the author's psychologically grounded *empirical facts* regarding the fundamental importance of self-efficacy as a complex-system cognitive mechanism-mediator (in the aggregate of sources, factors, internal conditions, traits-qualities) between the person and the environment, which causes the actual forms and models of their behavior. For example, observation, modeling, and reinforcement play a primary role in *why and how* people learn; the choice made by the person of activity "during the formation of their self-efficacy constructs one's life path through selective development of competencies, interests, and partner preferences; a personality's awareness of their self-efficacy leads to greater effort in performing complex tasks, and the higher the level of personal self-efficacy, the higher their productivity; people can acquire new behavior patterns through observation of the behavior models of those around them, which they can later replicate; high personal self-efficacy, enhancing the desire for successful outcomes, contributes self-respect, while low self-efficacy – being a source of failure expectations – reduces self-respect.

Key words: *human, behavior, self-efficacy, person, learning, self-acceptance, environment, cognitive mechanism, human functioning, productivity, microanalytical methodology, probe of self-efficacy, observation, modeling, influence, stimulus, reinforcement, controllability, experiment, phobic dysfunctions, self-reinforcement, rehabilitation, internal interest, self-motivation, career, fear, control, proxy-control, collective efficiency.*

Переклад та анотації проф. Анатолія В. ФУРМАНА і магістра психології Мар'яни ЛИПКИ за виданням: Albert BANDURA. Self-efficacy mechanism in human agency. *American psychologist*. 1982. Vol. 37. No. 2. P. 122-147.

Рецензенти:
д. психол. н., проф. Галина РАДЧУК,
д. психол. н., проф. Наталія ШЕВЧЕНКО.

Надійшла до редакції 10.09.2024.
Підписана до друку 14.11.2024.

Бібліографічний опис для цитування:

Бандура А. Механізм самоефективності у людському функціонуванні. *Психологія і суспільство*. 2024. №2. С. 63-94. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.063>

М'ЯСОЇД Катерина Петрівна
ВІРДЖИНІЯ ВУЛФ:
ЛЮДИНА У БУТТІ І ЖИТТЯ ЯК ТВОРЧІСТЬ

Kateryna MIASOID
VIRGINIA WOOLF: HUMAN IN BEING AND LIFE AS A CREATIVITY

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.095>

УДК: 141.7-8 : 159.95

ПЕРЕДМОВА

На життя Вірджинії Вулф, видатної британської письменниці, припадають дві світові війни. У Другій світовій війні загинув її небіж, згоріла бібліотека від бомби, яка у 1940 році влучила у її будинок. Вважають, що війна суттєво позначилась на концептуальній складовій її творчості [35].

Паула Маджо пише, що в перші дні повномасштабного вторгнення Росії в Україну в її пам'яті зринули слова есе Вірджинії Вулф *Thoughts on peace in an air raid*, написаного у серпні 1940 під час бомбардування нацистами Лондона: “Якщо ми не задіємо світ у наше існування, ми – не тільки це одне тіло в цьому одному ліжку, але мільйони тіл, яким ще належить народитися, – залишатимемося у тій самій темряві і чутиremo той же гуркіт смерті над головою”. П. Маджо продовжує: “Поки я це пишу, український народ лежить у тій самій темряві. Він чує той самий передсмертний гуркіт... Війна триватиме, нескінченно клигаючи у часі та просторі, якщо ми не зупинимо її, спрямувавши наш розум і нашу енергію на створення загального миру... Вулф, безперечно, зробила свій внесок у маніфестацію і створення миру. Нехай кожен з нас зробить так само. (Stand WithUkraine) [26].

Отож творчість В. Вулф була і залишається на часі...

ВСТУП

Вірджинія Вулф є фундаторкою нового напрямку літератури, який вона позначила оригінальною стилістикою і постановкою питань глибокого філософського змісту [41]. Вражаючою є продуктивність письменниці: 10 романів, 46 оповідань, більше 500 есе, щоденник, який вела з дитинства і до останніх днів, автобіографія, багата епістолярна спадщина. Її твори перекладені більш ніж 50-ма мовами. Романи “Міс Деллоуей”, “До маяка”, “Хвилі”, “Флаш”, есе “Три Гінеї”, “Спадок”, “Власний простір”, “Жінки та розповідна література” перекладені українською.

Wulf Studies. Ще за життя В. Вулф, у 1936 році, Р. Грuber захищає дисертацію про творчий метод письменниці [19]. У 1946 історик західноєвропейської літератури Е. Ауербах

аналізує стилістику роману письменниці *To the Lighthouse* у книзі, що донині перебуває в науковому обігу [11]. Відтоді кількість досліджень невпинно зростає й уже не піддається обліку. В 2003 році тільки англійською мовою було опубліковано 334 праці [22]. Із 1992 проводяться щорічні міжнародні конференції з питань творчості письменниці. У Великій Британії, Франції, Канаді, Японії діють наукові товариства, названі її іменем. Уже назва книги

Вірджинія ВУЛЬФ
(25.01.1882 – 28.03.1941)

Virginia Woolf Icon [32] промовисто висвітлює місце письменниці в історії британської і світової культури.

Е. Ауербах стилістику текстів В. Вулф описує словами: “внутрішній діалог”, “багато-суб’єктність свідомості”, “безмежний суб’єктивізм”, “відсутність наявного часу”, “недомовленість”, “життєва глибина моменту”. Далі мовить про стереоскопізм зображення, складне переплетення планів, відмову від цілісної картини і зосередження уваги на окремих аспектах дійсності, послаблення фабульного напруження і єдності, про замислення над найпростішими елементами повсякденного буття. В інших визначеннях лунає: “ірраціональний монолог”, “невизначеність”, “комунікативний збій”, “літературна гра”, “музична проза”, “психологічна проза”, “поліфонія голосів”, “мозаїчна оповідь”, “потік свідомості”, “інтермедіальність”, “вільні асоціації”, “мандрівки у часі і просторі пам’яті”, “множинність свідомості”, “безсюжетність”, “безподійність”, “імпресіонізм”, “світ емоцій і почуттів”, “поліфонія” [3]. Назва книги *The world without a Self* [28] виразно окреслює особливості текстів письменниці: в них немає займенників першої особи однини.

Гіпотеза. Д. Кон пише, що у романах В. Вулф звучить “рефлексивний розум, оприявлений у третій особі”, що це “внутрішній голос, за допомогою якого свідомість людини звертається до самої себе”, що у такий спосіб письменниця “ототожнює себе зі своїм героєм” і постає “імітаторкою його мовчазних висловлювань” [16, с. 97, 111]. А. Снайт продовжує: це “непрямий внутрішній монолог” – техніка письма, якою В. Вулф “заходить у свідомість персонажа і дослівно повідомляє його думки, водночас займенники від першої та другої особи прямого внутрішнього монологу відсутні” [34, с. 134]. Думка персонажа передається загальними фразами у вигляді ідіом, фрагментованими реченнями, вільних асоціацій і залишається анонімною. Зв’язок між словами оповідачки і словами персонажів існує за відсутності сполучників. Немає обмежень і на вибір дієслівно-часових форм. Авторка начебто перевтілюється у персонажа свого твору. Описується не те, що стається, а враження про те, що відбувається. Відмінність у тому, що її голос – “публічний”, а голос персонажа – “приватний”. Перший висвітлює присутність письменниці у громадському житті Англії, другий – спосіб, яким вона передає внутрішній світ персонажів своїх творів. Лунає “багато-

голосся”, триває “публічно/приватно діалектика”. Така стилістика “є більш новаторською, ніж той потік свідомості, який використовує прямий внутрішній монолог, оскільки письменниця передчуває постмодернізм з його постійною зміною і поділом голосу” [Там само, с. 146].

Дж. Гефлі, котрий першим відзначає, що ознакою стилістики В. Вулф є непрямий внутрішній монолог, пише: “Вона завжди присутня у своїх романах” [20]. А. Снайт конкретизує: “Перехід письменниці від публічного до приватного голосу глибоко перебуває у її психології як письменниці” [34, с. 133]. *Нез’ясованими залишається питання: Яким чином В. Вулф присутня у своїх творах й у чому саме полягає її психологія?*

А. Снайт наголошує: “Оповідачі Вулф публічні у своїй анонімності..., їхня приватна сфера залишається недоторканою” [Там само, с. 134]. *Приватна сфера оповідачів залишається не стільки недоторканою, скільки утаємниченою.* Власні думки в оповідачів вочевидь є фактично думки самої В. Вулф.

Гіпотеза цього дослідження полягає в тому, що водночас із публічним і приватним голосами, які розтікаються в романах письменниці, звучить її власний голос. Це голос глибокого концептуального змісту.

Предмет, об’єкт, завдання дослідження. Здійснюється перехід від розгляду відношення “оповідачка – персонаж” (А. Снайт) до розгляду відношення “письменниця – реальність”. При цьому особлива увага приділяється щоденнику письменниці *A Writer’s Diary*, автобіографії *Moments of Being*, поглиблено аналізується роман *To the Lighthouse*.

Методологічна оптика дослідження. Дослідження розгортається на перетині лінгвістики і психології. Застосовується *культурологічний підхід* у лінгвістиці А. Вежицької й у психології В. Роменця. Ці підходи поєднуються на підґрунті методологічної концепції мислевчинення А. В. Фурмана.

ЖИТТЯ ВІРДЖИНІ ВУЛФ ЯК ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ

Вірджинія Вулф пише, що народилася у великій лондонській родині небагатих, але успішних батьків. Батько Вірджинії сер Л. Стівен – письменник, критик, біограф, редактор літературного журналу, спортсмен-альпініст. Він дозволяв доньці користуватися його бібліотекою, спонукав її вивчати грецьку і латинську

мови, математику, залучав до інтелектуальних занять. І саме мати Джулія Стівен була “центром того величезного соборного простору, котрий звався дитинством” [39, с. 82]. Вірджинія стає четвертою дитиною її матері Джулії й зі старшою сестрою зростає разом з дочкою і синами від першого шлюбу батька. Вже у п'ятирічному віці вона навчилася читати, у дев'ятирічному – починає вести журнал, у якому описує життя родини. У підліткові роки робить перші літературні замальовки, веде щоденник, тоді ж вирішує стати письменницею. “Суспільство у ті часи було абсолютно самовдоволеною, нещадною машиною. Дівчина не мала жодних шансів проти її іклів. Ніякі інші бажання, скажімо, малювати чи писати, не можна було сприймати серйозно” [Там само, с. 157]. *В. Вулф вборола свій шанс стати письменницею.*

Психічне захворювання і творчість. Коли Вірджинії було 13 років, помирає мати, що стає для неї великим потрясінням. Відтоді вона періодично впадає в депресію, переживає напади паніки і тривоги, психіатри діагностують у неї біполярні розлади. *Encyclopedia of British Writers* повідомляє: “Вулф страждала від депресії. Смерть матері у 1895 році, зведеної сестри в 1897, батька в 1904 і брата Тобі в 1906 посилили її. Шлюб у 1912 році з романістом-початківцем Леонардом Вулф спричинив новий напад психічної хвороби і позначився на її працездатності” [41, с. 528]. У 22-річному віці Вірджинія скоює першу спробу самогубства, відтоді таких спроб було кілька. Письменниця потрапляє до психіатричних лікарень, перебуває під наглядом лікарів. 22 травня 1941 року спроба самогубства закінчується смертю: вона топиться у річці, що протікала неподалік її замського будинку.

У щоденнику В. Вулф 137 разів лунають слова *mad, madness*. Наприклад: “Звісно, божевільна частина мене так сильно випробовує, так сильно збиває мій розум, що я навряд чи зможу витримати це наступні тижні... Потрібно перечитати перші розділи і якоюсь мірою сповідатись у страхові перед безумством, і бути розумною... А потім нападають звичайні депресії. І я хочу смерті” [37, с. 61, 66, 250]. Пригадуючи роботу над романом *To the Lighthouse*, занотовує: “У ті дні я була куди ближче до самогубства, серйозно, ніж у будь-який інший час після 1913 р.” [Там само, с. 229]. І все ж, навіть наприкінці життя, у 1941, звучать слова: “Хвиля відчаю, клянусь, не поглине мене” [Там само, с. 364].

Упродовж життя письменниця бореться із психічним захворюванням.

Дослідники знаходять ознаки хвороби, аналізуючи тексти щоденника, листів, автобіографії Вулф [10]. Психіатри говорять про генетичні чинники її хвороби (на депресії, начебто, страждав її батько), посилені фактом сексуального насильства в дитинстві [14]. На прикладі характеристик головних персонажів роману *To the Lighthouse* доводять, що авторка досліджує протікання власної хвороби [12]. Пишуть про “надчутливу, періодично божевільну й, зрештою, суїцидальну Вірджинію Вулф” [31, с. 524]. Але ж у текстах письменниці немає ні маніакальних ідей, ні спотворень логіки. Вона постійно читає, вивчає мови, перекладає, працює у видавництві *Hogart Press*, яке створила разом із чоловіком... З-під її пера виходять тисячі сторінок текстів, які стають предметом літературознавчих, лінгвістичних і психологічних розвідок. Р. Пул називає вигадками твердження про психічну хворобу В. Вулф, пише, що її тексти наповнені “інтенціональністю” й потребують особливої процедури розуміння [29].

Дослідники творчості В. Вулф апелюють до З. Фрейда і доводять, що смерть матері спричиняє незворотні зміни у її несвідомому, тому вона ототожнює себе із персонажами своїх романів, змушує їх помирати, набуваючи таким чином “досвід смерті” [9]. За Фрейдом, норми культури блокують вияв сексуальності письменника, він не приймає реальність, живе у світі фантазій і творчістю компенсує витіснений у несвідоме травматичний досвід дитинства [18]. Травматичний досвід В. Вулф мала, та про витіснення говорити не доводиться: про негідну поведінку зведених братів вона повідомляє. З приводу теорії З. Фрейда пише: “Я дізналася, що цей жорстоко тривожний конфлікт любові та ненависти є загальним почуттям; і називається він амбівалентністю” [39, с. 108]. Власне несвідоме під час роботи над романом *To the Lighthouse* характеризує так: “Я припускаю, що здійснила для себе те, що психоаналітики роблять для своїх пацієнтів. Я висловила якусь дуже давно відчутну і глибоко пережиту емоцію. І висловлюючи, я пояснила це собі, після чого це поховала” [37, с. 80]. *Апеляції до теорії З. Фрейда явно недостатньо.* “Печаль зникає, коли я пишу” [Там само, с. 29]. *Творчість В. Вулф має вигляд способу звільнення від того, що заважає жити.*

Концептуальні засади творчості. В есе *Modern Fiction* письменниця відзначає, що саме

людина, її внутрішній світ, а не події життя, мають бути предметом біографії [38]. Про це ж саме йдеться у автобіографії *Moments of being*: “Люди описують те, що вони називають життям’ інших людей, тобто збирають низку подій і залишають невідомим особу, з якою ці події відбувалися” [39, с. 69]. Про те, що стається з нею самою, В. Вулф занотовує у вересні 1928 р.: “Тоді мені вдалося вибратися в усвідомлення того, що я називаю “реальністю”, в те, що я бачу перед собою: щось абстрактне, яке перебуває в горах або на небі; крім цього, немає нічого, де я могла б відпочивати і продовжити своє існування. Саме це я називаю *реальністю*. Іноді мені здається, що для мене немає нічого важливішого за неї, що саме її я шукаю” [37, с. 132]. *Те, що шукає В. Вулф, стає концептуальним підґрунтям її творчості.*

В нотатках від 23 листопада 1926 року з’являються слова: “*My theory of being*”. Далі декількома реченнями: “Час буде повністю стерто; майбутнє якимось розквітне з минулого. Один випадок, – скажімо, падіння квітки, може стримати його. Моя теорія полягає в тому, що фактична подія практично не існує, і час також не існує” [Там само, с. 102]. В автобіографії *образ квітки*, що падає, з’являється вдруге: “Я дивилася на клумбу біля вхідних дверей... І раптом зрозуміла, що сама квітка була частиною землі, що кільце охоплювало те, що було квіткою, і це була справжня квітка, частина землі, частина квітки” [39, с. 71]. *Теорія буття Вірджинії Вулф – ключ до розуміння сутнісного змісту її творчості.*

Наступним стає поняття “не-буття” (*non-being*), це слово підкреслює екзистенційний стан авторки: “Часто, коли я писала черговий з моїх так званих романів, я стикалася з однією і тією ж проблемою: як описати те, що я називаю у своїй особистій стенографії *не-буття*’. Кожен день містить у собі набагато більше *не-буття*, ніж *буття*... Однак ці окремі моменти буття були невід’ємною частиною багатьох інших моментів *не-буття*... У дитинстві один з таких моментів приніс задоволення, два інших закінчилися станом відчаю... Лише висловлюючи це словами, я роблю його цілісним; цілісність означає, що реальне втратило силу причиняти мені біль; мабуть, тому що я у такий спосіб знімаю біль, це приносить мені надзвичайне задоволення – поєднати різні частини в єдине ціле... З цього я прихожу до того, що можна назвати філософією; в будь-якому разі, це моя постійна ідея, де за ватою прихо-

ваний візерунок, що ми, я маю на увазі всіх людей, поєднані цим візерунком, що Всесвіт – витвір мистецтва, що ми є частинами твору мистецтва. Гамлет або квартет Бетховена – це правда про цю величезну масу, яку ми називаємо *світом*. І немає Шекспіра, немає Бетховена; безумовно і точно немає Бога; ми – слова, ми – музика, ми самі – витвір. Коли я це бачу, відчуваю шок” [39, с. 70-72].

Теорія буття В. Вулф передається тезами: життя людини є таким, яким вона його відчуває, сприймає, пригадує; відчуття – маркери буття як справжньої реальності, насправді людина живе у не-бутті; буття заявляє про себе у якісь моменти, час зупиняється, людина відчуває свою присутність у всезагальному; останнє відображається фрагментарно, постає як її власний витвір, хоча таким витвором є вона сама. *Отож кількома тезами Вірджинія Вулф промовляє теорію безпосередньої присутності людини у бутті.* Образ квітки, що падає на землю, – базовий образ теорії. Бачене в дитинстві породжує відчуття моменту існування конкретного у безмежному, набуває теоретичного оформлення і стає концептуальним узагаданням творчості [3].

В. Вулф називає свою теорію філософією і говорить, що прагне пояснити власну психологію, а також психологію інших людей. *Психологією тут є і надміру загострена чутливість авторки теорії, й ідеї, які вона проговорює своїми текстами.* Тому час конкретизувати гіпотезу дослідження: *власним голосом Вірджинії Вулф, що лунає водночас з публічним і приватним голосами у непрямому внутрішньому монолозі у її романах (А. Снайт), є її оригінальна теорія буття.*

Теорія В. Вулф у шерезі теорій буття. Стверджують, що ідеї письменниці ґрунтуються на філософії А. Бергсона. За А. Бергсоном, буття – “чиста тривалість”, “творча еволюція”, “справжній час” [13]. Людина з’являється на вістрі тривалості, це і не причина й не наслідок, а становлення. Те, що відбувається, належить минулому, й тільки скориставшись інтуїцією, людина може увійти у тривалість, пережити, вийти за рамки буття і перевершити себе. Л. Маттісон звертається до образу квітки в автобіографії В. Вулф і пише, що в романі *The Waves* цей образ передає “колективне відчуття усіх можливих рухливих зв’язків “я” зі світом”, а “просторовий час” демонструє тотожність понять “справжній час” А. Бергсона і “момент буття” В. Вулф [27, с. 73, 74]. Але ж філософ гово-

рять про “чисте” буття і про тривалість як його наріжну ознаку, а письменниця – про людину в тривалості. Її слова “часу не існує” означають, що час є таким, яким людина його відчуває і переживає. *Відтак поняття “справжній час” А. Бергсона не тотожне поняттю “момент буття” В. Вулф.*

Набагато ближчою до теорії В. Вулф є філософія М. Гайдеггера. За М. Гайдеггером, буття існує і до людини, та з появою людини набуває визначеності: оповідає про себе історично мінливими значеннями слів [21]. “Мова – дім буття”. Людина-у-бутті – суще у складі сущого, екзистенція в її устремлінні позбутися ланцюгів предметності й долучитися до істини, котра перебуває в бутті, здатністю розуміти і пояснювати суще; задіяння людини до ось-буття – умова буття світу в його істинних формах. В. Вулф також тлумачить час як різнорідну єдність минулого, теперішнього і майбутнього, а людину – як “тимчасову” істоту у її зануренні в “турботи” та занепокоєння “буденності” [33]. Філософ вибудовує розлогі логічні конструкції й говорить про безпосередню присутність людини у бутті. Утіленням теорії письменниці стає образний стрій її текстів, а вона стверджує, що такою людиною є вона сама й що такими ж їй бачаться інші люди. Продовжуючи М. Гайдеггера, можна сказати: *словами непрямого внутрішнього монологу Вірджинії Вулф у її текстах промовляє саме буття у його індивідуалізованому вираженні.*

Ідея безпосередньої присутності людини у бутті є наріжною у творчості В. Роменця: у вчинку людини буття постає своїм просторово-смысловим зрізом, єдністю існування і сутності. Так вона “намагається злитися із безконечним змістом Всесвіту й утілити в ньому свою індивідуальність” [6, с. 609]. *Індивідуальне перебуває в царині трансцендентного як інструмент його осягнення.* Творчості В. Вулф це стосується і прямим й водночас відмінним чином. Психолог осмислює історичний спосіб буття, починаючи від чуттєвого і завершуючи рефлексивним щаблем, письменниця – індивідуальний спосіб буття на його чуттєвому рівні.

Саме творчість Володимира Роменця відкриває можливість бачити концептуальні засади творчості Вірджинії Вулф. Остання ж свідчить, що видатний український психолог описує реальність людського буття.

ТЕОРІЯ БУТТЯ ВІРДЖИНІЇ ВУЛФ У РОМАНІ *TO THE LIGHTHOUSE*

Роман розпочинається описом пані Ремзі, дружини відомого лондонського професора, та їхнього шестирічного сина Джеймса. Він і вона сидять біля вікна вілли, що на острові Годреві (*Godrevy*). Джеймс – на підлозі, де вирізає картинки з ілюстрованого каталогу. Окрім пані і пана Ремзі, їхніх восьми дітей і прислуги, на віллі гостять ботанік Вільям Бенкс, поет Август Карамайкл, філософ Чарльз Тенслі, художниця Лілі Бріско. Художниця щойно пройшла повз вікно, їй не вдається завершити полотно і вона переживає з цього приводу. З вікна видніється маяк, мати обіцяла Джеймсу, що коли буде гарна погода, родина здійснить морську подорож на маяк. Радість Джеймса охолодили слова батька про те, що наступного дня очікується погіршення погоди. Хлопчик розхвилювався. Залишившись із ним наодинці, пані Ремзі починає його заспокоювати.

Другу частину роману відділяє від першої дистанція у десять років. За цей час пані Ремзі і її син Прю помирають, син Ендрю гине на війні. Мандрівка на маяк усе ще не відбулася. Фабула третьої частини роману, як і першої, розгортається упродовж одного дня. Лілі Бріско сумує з приводу втрати друзів, нарешті знаходить потрібні фарби й завершує полотно. Пан Ремзі, Джеймс і Лілі Бріско пливуть човном до маяка...

Роман *To the Lighthouse* автобіографічний. Стилiстикою і семантикою непрямого внутрішнього монологу авторка передає враження близьких їй людей про реальність.

Стилiстика. “Її сина ці слова неймовірно порадували, ніби мандрівка твердо визначена, і диво, якого він чекав, здається, цілу вічність, тепер ось-ось, після нічної темряви і денного шляху водою, нарешті здійсниться” [40, с. 181]¹. Як пересторога лунає порівняння “ніби”. Мандрівка може не відбутися. *За теорією В. Вулф людина живе у невизначеному часі.*

“Візок, газонокосарка, звук тополі, біління листя перед дощем, каркання граків, стукіт мітел і шелест суконь – все це було настільки кольоровим і виразним у нього в голові, що він вже знав свій власний код, свою власну мову...” [Там само, с. 181]. Повторюється осо-

¹ Тут і далі підкреслення моє. – К. М.

бовий займенник “свій”, акцентується увага, що це світосприймання саме Джеймса. В інших членів родини Ремзі наявні інші коди й вже інша реальність. *Теоретична позиція В. Вулф засвідчує, що враження людини про світ завжди унікальні.*

“Емоції на межі породжувала у дітей сама присутність пана Ремзі, коли він стояв, так як нині: вузький, як ніж, гострий, як лезо, і саркастично посміхався, задоволений тим, що засмутив сина і виставив у поганому світлі дружину...” [Там само, с. 182]. Пан Ремзі в романі *To the Lighthouse* – це батько В. Вулф, у порівнянні “ніж” закодована негативна конотація. У щоденнику є запис: “У центрі буде батько, котрий сидить у човні, декламує. Ми гинемо, кожен сам по собі, а він у цей час б’є помираючу макрель” [37, с. 77]. Вочевидь негативною В. Вулф бачила роль батька в історії своєї родини. *Теорія буття В. Вулф – свідчення її власної присутності у романі.*

Слово “буття” в романі – одне з ключових. Тим більше, у випадку емотивної лексики: “Міжусобиці, чвари, невідповідності поглядів, упередження скручені в саме волокно буття...” [40, с. 185]. Слова *strife, division, difference* тут майже тотожні, проте не синоніми. Передається напруженість, неоднозначність ось буття, говориться, що воно в цілому не охоплюється, це “волокно” (*fibre*), з якого зіткане людське життя, його можна лише відчувати. *Лунає наріжне положення теорії В. Вулф.*

Семантика. За А. Вежицькою, семантику літературного твору передають концепти – “об’єкти ідеального світу”, що мають “ім’я” й відображають “культурні уявлення” автора твору про дійсність [36]. Створюючи та оперуючи концептами, автор здійснює акти теоретизування. За А. В. Фурманом, теоретизування здійснюється як мислетворення з наявними у цьому процесі взаємопов’язаними вузловими моментами [8]. *Виокремити концепти В. Вулф – означає проникнути в логічний стрій її мислення й таким чином схарактеризувати сутнісний зміст її творчості.*

Т. Пруденте вибирає серед 50 концептів англomовної літератури концепти *Death, Gender, Memory* й у такий спосіб характеризує семантичну побудову роману *To the Lighthouse* [30].² Концепт *Death* дослідниця знаходить в описі вражень пані Ремзі від голосів родичів і друзів, що зникають; концепт *Gender* – у словах, які вказують на відмінності відчуттів пані і пана Ремзі; концепт *Memory* – у словах про Лілі Бріско, коли вона поринає у спогади. Цим же шляхом – від концептів до тексту – рухається Г. Кімбер: спільне між романами *To the Lighthouse* і *Mrs Dalloway* вона вбачає в концептах *Death* і *Gender*, відмінне – у появі концепту *Social Class* [24]. *Концепти, які виокремлюють Т. Пруденте та Г. Кімбер можна знайти у творах різних авторів із різних країн світу.* Щоб зрозуміти, що саме В. Вулф говорить у романі *To the Lighthouse*,

² У британському літературознавстві поняття *концепт* зазвичай передається терміном *theme*. Мовлять про “задані сутності, котрі, як припускає мовець, слухач може ідентифікувати з огляду на значення, властиві його культурі” [15, с. 440]. Це визначення важко назвати повним. *Концепти – ідеї, що сукупно утворюють логічну побудову твору.* Вони не ідентифікуються, а декодуються дослідником тексту.

Концептами англо-американської літератури є: “самотність”, “відчуження”, “амбіція”, “американська мрія”, “дитинство”, “зрілість”, “комодифікація/комерціалізація”, “спільнота”, “жорстокість”, “смерть”, “виховання”, “етика”, “родина”, “доля”, “свобода”, “марність”, “стать”, “горе”, “провина”, “героїзм”, “надія”, “ідентичність”, “хвороба”, “людина і суспільство”, “невинність і досвід”, “ізоляція”, “справедливість”, “любов”, “пам’ять”, “націоналізм”, “природа”, “гноблення”, “батьківство/материнство”, “гордіня”, “раса”, “вибачення”, “відтворення”, “релігія”, “відповідальність”, “наука і технологія”, “секс і сексуальність”, “соціальний клас”, “духовність”, “етапи життя”, “успіх”, “страждання”, “виживання”, “традиція”, “насильство”, “праця” [17]. *У побутуванні англійської мови закодовані особливості буття і ментальності її носіїв.*

Концепти української літератури: “воля, свобода, неволя”, “слава”, “мрія, надія”, “кохання, любов”, “страх, сміх”, “сум, туга, журба”, “гріх, спокута”, “зло, добро”, “зрада, вірність”, “родинність”, “побратимство”, “милосердя, жорстокість”, “правда” [1]. *У семантичній мозаїці англomовної та української літератур спільні моменти стосуються внутрішнього світу людини і міжлюдських стосунків.* А ось концепти російської літератури: “війна”, “місто”, “дитинство”, “дім”, “любов”, “свобода”, “смерть”, “доля”, “щастя”, “творчість” (Антологія художественних концептов русской литературы XX века. М., 2013). Начебто нормальна мовна картина світу, та за нормальним криється вповні патологічне. Концепт “дім” – це “дім-домовина”, “дім-демон”, “дім-череп”, “дім-жаба”. *Українська і російська концептосфери є протилежними: перша – життєдайна, у другій лунає поклик смерті.* Типовим для архетипу української культури є “намагання злитися з буттям, увійти у його склад”, типовим для архетипу російської культури – “піднятися над життям” [2, с. 78]. Піднятися, щоб опанувати, отже, щоб знищити. *Російсько-українська війна – битва архетипів несумірних культур.*

слід рухатися у протилежному напрямку, а саме: *від тексту до концептів!* Напрямок аналізу підказує сама В. Вулф назвами розділів роману: *The Window*, *Time Passed*, *The Lighthouse*.

Концепт Window. "...а пані Ремзі сидить із Джеймсом біля вікна, і пливають хмари, і гнеться дерево, як життя, що снується з маленьких випадковостей, які ми почергово проживаємо, раптом здійснюється неподільною хвилиною, і вона підхоплює тебе, і несе, і з розгону виплескує на берег" [40, с. 213]. *Людина є частиною того, де вона живе.* "До прикладу, часто, сидячи і дивлячись, сидячи і дивлячись, працюючи спицями, вона ставала тим, на що дивилася, – цим світлом" [Там само, с. 225]. Удруге образ вікна з'являється тільки в третій частині роману *To the Lighthouse*. Немає вже пані Ремзі, пішли з життя інші персонажі. "Щось біле пройшло хвилиною віконною рамою. Вітер, мабуть, сколихнув кімнату. Її серце підскочило, схопило і мучило її" [Там само, с. 329]. У пам'яті Лілі Бріско оживають й болісно відгукуються образи минулого. *Минуле стає теперішнім.*

Концепт *Window* виголошується усього двічі, та авторка не випадково виносить це слово в назву розділу роману. Передається значення її теорії буття: людина, начебто через вікно, дивиться на реальність й у якісь моменти відчуває, що сама є її невід'ємним моментом; реальність відображається зсередини й унагляє людину такою, якою вона є.

Концепт Time passed. Пані Ремзі пригадає слова Чарльза Тенслі, фахівця у царині метафізики часу: час є таким, яким людина його відчуває, сприймає, пам'ятає. *Опис хвилини життя у романі To the Lighthouse не випадково займає кілька сторінок, а десятиліття описується одним реченням.* "Так, тут і знаходишся, у цьому світі, думала вона, і не могла відкинути відчуття, що все цього ранку відбувається вперше чи, може, востаннє; як пасажир біля вікна, хоч і хилить його у сон, змушує себе дивитися у вікно потяга, знаючи, що більше йому ніколи знову не побачити такого містечка, і візка з осликом, і жінки, яка порається на городі" [Там само, с. 323]. *Життя є таким, яким воно є тут і тепер.* Часова форма *The Past Simple Tense* тут не випадкова.

Концепт Lighthouse. Слово "маяк" В. Вулф у тексті роману пише з великої літери, поряд з'являється слово "вода". "Бо велика повна таріль блакитної води була перед нею; сивий Маяк, далекий, аскетичний, у центрі" [Там

само, с. 188]. Пані Ремзі помічає, що "Маяк такий схожий і такий несхожий на неї" [Там само, с. 226]. Пан Ремзі, коли дивиться на маяк, думає, що тільки, завдячуючи дітям, "не прокляв бідний маленький усесвіт, хоча в такий вечір, як цей, подумав він, дивлячись на землю, що зменшувалась, маленький острівець здавався жалюгідно маленьким, наполовину поглиненим морем... Він ознаменовував якісь похмурі риси його характеру" [Там само, с. 230, 330]. *Промінь маяка розсвітає темряву, з темряви виходить людина й показує себе такою, якою вона є.*

Концепти *Window*, *Time passed*, *Lighthouse* становлять сутнісний змісту теорії буття В. Вулф, але не вичерпують його.

Концепти Water i Death. "Тижнями дивитися на незмінні похмурі хвилі, і тоді піднімається страшна буря, і всі вікна у піні, і птиці на смерть розбиваються об ліхтар, і вежу качає, і носа назовні не вистромиш, бо тебе змиє? Як вам це подобається?... Море роз'їдає землю, на якій ми стоїмо" [Там само, с. 182, 211]. З хвилями моря пані Ремзі порівнює своє життя, це начебто хвилі, що то піднімаються, то опускаються, розмиваючи землю, на якій вона проживає. Розмивається земля, щезають речі. Лілі Бріско це жахає. Джеймс дивився "на косу землі, яку повільно роз'їдає море... і, можливо, думав таке: "Ми загинули, кожен поодиноці"... , проте він нічого не сказав" [Там само, с. 211, 333]. *За концептом Water проглядається концепт Death.*

"Вітер і руйнація тепер господарюють уночі... А море кидається та розбивається, і якщо хтось покине сон та ковдру, і кинеться на берег, і стане блукати туди-сюди по піску в надії знайти відповіді на свої запитання й супутника у своїй самотності, він не знайде нічого, швидко божественне заступництво не прийде вгамовувати ніч, світ не буде послужливо рятувати його душу" [Там само, с. 275]. Місця для життя залишається дедалі менше... У Лілі Бріско це викликає наступний приступ жаху й з'являється "стрімке бажання кинутися зі скелі і потонути" [Там само, с. 309]. *Значення концептів Water i Death для розуміння життя і смерті самої В. Вулф є непересічним.*

Концептуальна побудова роману *To the Lighthouse* набуває логічного завершення: людина начебто через вікно будинку, в якому проживає, дивиться на реальність (концепт *Window*); час минає, наповнюючи її життя спогадами про минуле і мріями про майбутнє (концепт *Time passed*); реальність – і те, що

поблизу, і те, що манить (концепт *Lighthouse*); життя людини – як хвилі моря, що розмивають землю, де вона проживає (концепти *Water* і *Death*). *Отож логічного завершення набуває своєрідна теорія буття Вірджинії Вулф.*

ВИСНОВКИ

Гіпотеза даного дослідження знаходить підтвердження у семантико-стилістичній побудові непрямого внутрішнього монологу В. Вулф у романі *To the Lighthouse*, котрий оприявнює теоретичний світ безпосередньої присутності людини у бутті письменниці. Назва роману, що складається з іменників *light* і *house* та прийменника *to*, передає низку значень: промінь маяка, що бачиться з вікна будинку, кличе, темрява розсувається... Людина живе у темряві, відчуває подих незвідного, прагне дістатися світла... Оригінальна теорія проглядається вже у в назві автобіографії *Moments of Being*, яка дає підставу стверджувати, що теорія екзистенційної буттєвості письменниці твориться на підґрунті її надміру загостреної чутливості і стає тим голосом, котрим вона оповідає про уприсутнення людини у бутті. Непрямий внутрішній монолог, через який вона передає враження персонажів роману *To the Lighthouse* про реальність, за визначенням є свідченням присутності в романі її самої. Відтак відсутня межа між авторкою і персонажем. Роман – автобіографічний, слід очікувати, що серед образів-персонажів роману є її власний.

Художниця пише портрет художниці. Письмо В. Вулф називають “фотографіями” [20], “візуальним мистецтвом” [23], “візуальними образами” [25]. Образ кожного персонажа роману *To the Lighthouse* – це, фактично, його портрет. *Письменниця-художниця пише портрети батька, матері, сестер, братів...* У романі художницею є Лілі Бріско. Як і авторка роману, вона намагається передати на полотні свої враження про те, що і як саме вона бачить. Як і в авторки, до пані Ремзі – прообразу матері – у неї проникливо небайдуже, а до пана Ремзі – прообразу батька – амбівалентне ставлення. Художниця з’являється на початку роману (проходить повз вікно, коли пані Ремзі в’яже панчошу), стає свідком усіх головних подій, останньої також (разом з паном Ремзі та Джеймсом пливе у човні на маяк), передовсім у її враженнях та думках висловлюються ідеї теорії буття. *Образ*

Лілі Бріско виразно виокремлюється на тлі інших.

Лілі Бріско зіштовхується з труднощами, робота над полотном переривається станами зневіри і розпачу. Для чого шукати красу там, де панує руйнація? Як передати реальність у всій її повноті і складності? Сил додає спогад про пані Ремзі: вона бачила життя наповнене світлом й хотіла, щоб подорож на маяк здійснилася. Художниця знаходить потрібні фарби... Робота над романом також дається Вірджинії Вулф з труднощами, у щоденнику вона пише, що, тільки висловивши за давні емоції, змогла повернутися до нормального стану. Лілі Бріско звертається до образу пані Ремзі й завершує полотно, Вірджинія Вулф з думкою про матір, яка була для неї “всім”, завершує роман. Промовисто лунають слова: “Пензель в руках Лілі Бріско... – єдина надійна річ у світі боротьби, руїни, хаосу” [40, с. 290]. *Є підстави для припущення: портрет Лілі Бріско – це автопортрет Вірджинії Вулф.*

Пригадуючи роботу над романом *To the Lighthouse* письменниця занотовує, що тоді, як ніколи, була близькою до самогубства. У романі передає “стрімке бажання” Лілі Бріско “кинутися зі скелі і потонути”, а через 14 років вчиняє самогубство саме шляхом утоплення. *Припущення стає переконанням: Лілі Бріско – це Вірджинія Вулф.* Словами непрямого внутрішнього монологу письменниці передає відчуття власної присутності у бутті й через призму цього відчуття характеризує людей, котрих знала, і себе також. *У романі To the Lighthouse закодовані життя Вірджинії Вулф та її шлях до смерті.*

Теорія буття як гештальт. “Кільце охоплювало те, що було квіткою, і це була справжня квітка”. Вірджинія ще дитиною бачить, як квітка падає на землю клумби, й гостро, саме у цей момент, усвідомлює: *за видимим криється суще.* За тим, що сприймається, знаходиться те, що лише відчувається. Людина перебуває на перетині не-буття і буття. Квітка стає землею, земля – квіткою. Це “кільце”, тут немає ні початку, ані кінця, немає часу. Реальність відображається фрагментарно, тоді як роз’єдане треба зробити цілісним і позбавитися “потрясіння, болі, шоку”? Потрібно рухатися з темряви до світла, створюючи цілісний образ, гештальт. Складно організованим гештальтом стає теорія буття: у формі гештальтів вона існує (образ квітки, що падає) і через взаємопов’язані концепти (*Window, Time passed, Lighthouse, Water, Death*) об’єктивується (роман *To the Light-*

house). Те, що було початком, конкретизується й отримує своє логічне завершення.

Буття – за обрієм, бажане залишається недосяжним, життя доходить своєї межі... Концепт *Death* логічно і психологічно поєднується з концептом *Water*. Логічно тому, що змислено психологічно. Кільце усе ж таки десь розмикається... Квітка падає на землю і стає «справжньою квіткою»...

Творчість як вираження суб'єктивності. За В. Роменцем, ситуація “початкової невизначеності” через кроки “символічного заміщення”, що охоплюють чуттєве і раціональне, свідоме і несвідоме, отримує вираження у творчому продукті [5]. Створене людиною задіюється до процесу комунікації, стає надбанням інших людей, постає в незалежному від неї існуванні. “Творчий продукт долає суб'єктивність індивіда, зводить його до ролі творчого матеріалу”, йому “надається можливість піти у небуття” [7, с. 581]. *Творець послуговується універсальними здібностями і водночас рухається власним шляхом.* “Індивідуалізована неповторність – єдиний інструмент осягнення всезагального буття”, механізм цього процесу – вчинок, у якому світ відкривається зсередини. “Отже, можна сказати, що світ великий (макрокосмос) розкривається через світ малий, що психологічний світ відкриває позицію бачення великого світу та є його самоспогляданням [Там само, с. 82]. *Теорія вчинку Володимира Роменця – теорія вираження суб'єктивності як свідчення безпосередньої присутності людини в культурно-історичному бутті світу.*

Ситуація, мотивація, дія, післядія, про які В. Роменець пише як про складові вчинку, – складові його власного мислення [4]. “Учинкова спіраль історії всесвітньої психології” – це і спіраль його власної думки, кожен виток якої, височіючи над попереднім, наближається до свого канону – всеосяжного охоплення своєрідності психічного, котра перебуває в аксіологічному наповненні історичної й індивідуальної площин людського буття. *Мислення конструює предмет пізнання, предметом постає кристалізація психічного у продуктах культури способом, тотожним його формі.* Висвітлюється культурно-історичне буття світу, коли *світ в особі мислячої людини споглядає і бачить себе.*

Володимир Роменець виражає свою наявність у бутті силою своєї думки, Вірджинія Вулф – надміру загостреною чутливістю. Постають різні за формою, але і близькі за змістом теорії безпосередньої присутності людини у бутті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Кононенко В. Концепти українського дискурсу. Київ – Івано-Франківськ: Плай, 2004.
2. Кримський С. Українська культура та її базові архетипи. *Система сучасних методологій: хрестоматія в чотирьох томах* / упоряд., відп. ред., перекл. А. В. Фурман. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. Т. 1. С. 75-85.
3. М'ясоїд К. П. Стилістика і семантика непрямого внутрішнього монологу у творах Вірджинії Вулф. Полтава, 2022. <https://www.academia.edu/89141524>
4. М'ясоїд П. А. Психологічне пізнання: історія, логіка, психологія. Київ: Либідь, 2016.
5. Роменець В. А. Аналіз творчого процесу. *Філософська думка*. 1972. № 1. С. 52-62.
6. Роменець В. А. Постановка канонічної психології. *Основи психології*. Київ: Либідь. 1995. С. 605-621.
7. Роменець В. А. Історія психології XIX – початку XX століття. Київ: Вища школа, 1995.
8. Фурман А. В. Методологічне обґрунтування предметного поля теоретичної психології. *Психологія і суспільство*. 2019. № 3-4. С. 5-37. <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.005>
9. Abel E. Virginia Woolf and the fictions of psychoanalysis. Chicago: University of Chicago Press, 1993.
10. Androutsopoulou, A., Rozou E., & Vakondiou, M. (). Voices of hope and despair: A narrative-dialogical inquiry into the diaries, letters, and suicide notes of Virginia Woolf. *Journal of Constructivist Psychology*. 2019. No 33. P. 367-384. <https://doi.org/10.1080/10720537.2019.1615015>
11. Auerbach E. Mimesis: The representation of reality in western literature (Fiftieth-anniversary edition). Princeton: Princeton University Press, 2003.
12. Badovinar E. (2012). Virginia Woolf's exploration of bipolar disorder in *To the Lighthouse*. Hope College. https://digitalcommons.hope.edu/curcp_11/11
13. Bergson H. Creative Evolution. New York: Dover Publications, 1998.
14. Boeira M. V., de B. Berni G., Passos I. C., Kauer-Sant'Anna, M., & Kapczinski F. Virginia Woolf, neuroprogression, and bipolar disorder. *Revista Brasileira de Psiquiatria*. 2017. Vol. 39. No 1. P. 69-71. Doi: 10.1590/1516-4446-2016-1962
15. Brown K., Muller J. The Cambridge Dictionary of Linguistic. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
16. Cohn D. Narrated monologue: Definition of a fictional style. *Comparative Literature*. 1966. Vol. 18. No 2. P. 97-112. <https://www.jstor.org/stable/1770156>
17. Encyclopedia of Themes in Literature. New York: Facts on File, 2011.
18. Freud S. Five lectures on psycho-analysis. Digireads.com, 2013.
19. Gruber R. Virginia Woolf: The will to create as a woman. Open Road Media, 2012.
20. Hafley J. The glass roof: Virginia Woolf as novelist. Berkeley and Angeles: University of California Press, 1954.
21. Heidegger M. Being and time. New York: Harper Perennial, 2008.
22. Hussey M. Bibliography of Woolf Studies published in 2003 (with addenda for previous years, 2003. <http://sites.utoronto.ca/IVWS/IVWSbib2003.pdf>

23. Kaipainen M. Virginia Woolf, modernism and the visual arts. PhD thesis, University of Tampere, Finland, 2006.
24. Kimber G. Woolf, Virginia: Mrs Dalloway (1925). In *Encyclopedia of Themes in Literature*. New York: Facts on File, 2011. P. 1170-1173.
25. Louvel L. Telling “by” pictures: Virginia Woolf’s shorter fiction. *Journal of the Short Story in English*. 2008. No 50. <http://jsse.revues.org/699>
26. Maggio P. Virginia Woolf on war, peace, and # Ukraine on Women’s Day. *Blogging Woolf Focusing on Virginia Woolf and the Bloomsbury Group*, 2022. <https://bloggingwoolf.org/2022/03/08/virginia-woolf-on-war-peace-and-ukraine-on-womens-day>
27. Mattison L. The metaphysics of flowers in The Waves: Virginia Woolf’s ‘seven-sided flower’ and Henri Bergson’s intuition. In *20th Annual International Conference Virginia Woolf & the natural world*. Clemson University: Digital Press, 2010. P. 71-77.
28. Naremore J. The world without a Self. New Haven and London: Yale University Press, 1973.
29. Pole R. The unknown Virginia Woolf. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
30. Prudente T. Woolf, Virginia: To the Lighthouse (1927). In *Encyclopedia of Themes in Literature*. New York: Facts on File, 2011. P. 1174-1177
31. Shengold L. The moth as an allusion to (symbol of?) mother. *The Psychoanalytic Quarterly*. 1996. Vol. 65. No 3. P. 518-547. <https://doi.org/10.1080/21674086.1996.11927504>
32. Silver B. Virginia Woolf icon. Chicago: The University Chicago Press, 1999.
33. Simone E. Virginia Woolf and being-in-the-world: A Heideggerian study. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2017.
34. Snaith A. Virginia Woolf’s narrative strategies: Negotiating between public and private voices. *Journal of Modern Literature*. 1996. Vol. 20. No 2. P. 133-148.
35. Snaith A. “With this odd mix up of public & private I left off”: War, audience and artist, 1938-1941. In *Snaith A. Public and private negotiations*. St. Martin’s Press, 2000. P. 130-156.
36. Wierzbicka A. English: Meaning and culture. Oxford University Press, 2006.
37. Woolf V. A Writer’s Diary. London: The Hogarth Press, 1953.
38. Woolf V. Modern Fiction. In *Woolf V. The Essays of Virginia Woolf. Vol. 4 : 1925 to 1928. Woolf, 1985*. London: The Hogarth Press, 1984. P. 157-165.
39. Woolf V. Moments of being. San Diego: The Hogarth Press, 1985.
40. Woolf V. To the Lighthouse. In *Collected Novels of Virginia Woolf: Mrs Dalloway. To the Lighthouse. The Waves*. London: Palgrave Macmillan, 1992. P. 181-334.
41. Woolf Virginia Stephen (1882-1941). In *Encyclopedia of British Writers, 1800 to the Present*. New York: Facts on File, 2009. P. 529-531.
- (T. 1, S. 75-85). [Ukrainian culture and its basic archetypes. *The system of modern methodologies: cross-references in four volumes / edit., resp. ed., transl. A. V. Furman. T. 1. P. 75-85. Ternopil: TNEU [In Ukrainian].*
3. Miasoid, K. P. (2022). Stylistyka i semantyka nepriamoho vnutrishnoho monolohu u tvorakh Virdzhynii Vulf [Stylistics and semantics of indirect internal monologue in the works of Virginia Woolf.]. Poltava. <https://www.academia.edu/89141524> [In Ukrainian].
4. Miasoid, P. A. (2016). Psykholohichne piznannia: istoria, lohika, psykholohiia [Psychological knowledge: History, logic, psychology]. Kyiv: Lybid [In Ukrainian].
5. Romenets, V. A. (1972). Analiz tvorchoho protsesu [Analysis of the creative process]. *Filosofska dumka – Philosophical thought*, 1, 52-62 [In Ukrainian].
6. Romenets, V. A. (1995). Postannia kanonichnoi psykholohii. *Osnovy psykholohii* (s.) [The emergence of canonical psychology. *Basics of psychology* P. 605-621. Kyiv: Lybid [In Ukrainian].
7. Romenets, V. A. (1995b). Istoriia psykholohii XIX – pochatku XX stolittia [History of psychology of the 19th and early 20th centuries]. Kyiv: Vyscha shkola [In Ukrainian].
8. Furman, A. V. (2019). Metodolohichne obgruntuvannia predmetnoho polia teoretychnoi psykholohii [Methodological substantiation of the subject field of theoretical psychology]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3-4, 5-37. <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.005> [In Ukrainian].
9. Abel, E. (1993). *Virginia Woolf and the fictions of psychoanalysis*. Chicago: University of Chicago Press [In English].
10. Androutsopoulou, A., Rozou, E., & Vakondiou, M. (2019). Voices of hope and despair: A narrative-dialogical inquiry into the diaries, letters, an suicide notes of Virginia Woolf. *Journal of Constructivist Psychology*. 33, 367-384. <https://doi.org/10.1080/10720537.2019.1615015> [In English].
11. Auerbach, E. (2003). *Mimesis: The representation of reality in western literature (Fiftieth-anniversary edition)*. Princeton: Princeton University Press [In English].
12. Badovinac, E. (2012). Virginia Woolf’s exploration of bipolar disorder in To the Lighthouse. Hope College. https://digitalcommons.hope.edu/curcp_11/11 [In English].
13. Bergson, H. (1998). *Creative Evolution*. New York: Dover Publications [In English].
14. Boeira, M. V., de B. Berni, G., Passos, I. C., Kauer-Sant’Anna, M., & Kapczinski, F. (2017). Virginia Woolf, neuroprogression, and bipolar disorder. *Revista Brasileira de Psiquiatria*, 39(1), 69-71. 10.1590/1516-4446-2016-1962 [In English].
15. Brown, K. & Muller, J. (2013). *The Cambridge Dictionary of Linguistic*. Cambridge: Cambridge University Press [In English].
16. Cohn, D. (1966). Narrated monologue: Definition of a fictional style. *Comparative Literature*. 18(2), 97-112. <https://www.jstor.org/stable/1770156> [In English].
17. *Encyclopedia of Themes in Literature* (2011). New York: Facts on File [In English].
18. Freud, S. (2013). *Five lectures on psycho-analysis*. Digireads.com [In English].
19. Gruber, R. (2012). *Virginia Woolf: The will to create as a woman*. Open Road Media [In English].
20. Hafley, J. (1954). *The glass roof: Virginia Woolf as novelist*. Berkeley and Angeles: University of California Press [In English].

REFERENCES

21. Heidegger, M. (2008). *Being and time*. New York: Harper Perennial [In English].

22. Hussey, M. (2003). Bibliography of Woolf Studies published in 2003 (with addenda for previous years). <http://sites.utoronto.ca/IVWS/IVWSbib2003.pdf> [In English].

23. Kaipainen, M. (2006). *Virginia Woolf, modernism and the visual arts*. PhD thesis, University of Tampere, Finland [In English].

24. Kimber, G. (2011). Woolf, Virginia: Mrs Dalloway (1925) (pp. 1170-1173). In *Encyclopedia of Themes in Literature*. New York: Facts on File [In English].

25. Louvel, L. (2008). Telling "by" pictures: Virginia Woolf's shorter fiction. *Journal of the Short Story in English*, (50). <http://jsse.revues.org/699> [In English].

26. Maggio, P. (2022). Virginia Woolf on war, peace, and #Ukraine on Women's Day. *Blogging Woolf Focusing on Virginia Woolf and the Bloomsbury Group*. <https://bloggingwoolf.org/2022/03/08/virginia-woolf-on-war-peace-and-ukraine-on-womens-day> [In English].

27. Mattison, L. (2010). The metaphysics of flowers in The Waves: Virginia Woolf's seven-sided flower' and Henri Bergson's intuition. In *20th Annual International Conference Virginia Woolf & the natural world'* (pp. 71-77). Clemson University: Digital Press [In English].

28. Naremore, J. (1973). *The world without a Self*. New Haven and London: Yale University Press [In English].

29. Pole, R. (1996). *The unknown Virginia Woolf*. Cambridge: Cambridge University Press [In English].

30. Prudente, T. (2011). Woolf, Virginia: To the Lighthouse (1927). In *Encyclopedia of Themes in Literature* (pp. 1174-1177). New York: Facts on File [In English].

31. Shengold, L. (1996). The moth as an allusion to (symbol of?) mother. *The Psychoanalytic Quarterly*, 65(3), 518-547. <https://doi.org/10.1080/21674086.1996.11927504> [In English].

32. Silver, B. (1999). *Virginia Woolf icon*. Chicago: The University Chicago Press [In English].

33. Simone, E. (2017). *Virginia Woolf and being-in-the-world: A Heideggerian study*. Edinburgh: Edinburgh University Press [In English].

34. Snaith, A. (1996). Virginia Woolf's narrative strategies : Negotiating between public and private voices. *Journal of Modern Literature*. 20(2), 133-148 [In English].

35. Snaith, A. (2000). "With this odd mix up of public & private I left off": War, audience and artist 1938-1941. In *Snaith A. Public and private negotiations* (pp. 130-156). St. Martin's Press [In English].

36. Wierzbicka, A. (2006). *English: Meaning and culture*. Oxford University Press [In English].

37. Woolf, V. (1953). *A Writer's Diary*. London: The Hogarth Press [In English].

38. Woolf, V. (1984). Modern Fiction. In *Woolf V. The Essays of Virginia Woolf. Vol. 4 : 1925 to 1928. Woolf, 1985*. (pp. 157-165). London: The Hogarth Press [In English].

39. Woolf, V. (1985). *Moments of being*. San Diego: The Hogarth Press [In English].

40. Woolf, V. (1992). To the Lighthouse. In *Collected Novels of Virginia Woolf: Mrs Dalloway. To the Lighthouse. The Waves* (pp. 181-334.). London: Palgrave Macmillan [In English].

41. Woolf Virginia Stephen (1882-1941), (2009). In *Encyclopedia of British Writers, 1800 to the Present* (pp. 529-531). New York: Facts on File [In English].

АНОТАЦІЯ

М'ЯСОЇД Катерина Петрівна.

Вірджинія Вулф: людина у бутті і життя як творчість.

У статті аналізуються дані, отримані у річницю *Wulf* Вірджинії Вулф, стилістика та семантика її роману *To the Lighthouse*. Методологією дослідження слугує культурологічний підхід у лінгвістиці Анни Вежбицької та у психології Володимира Роменця, а також концепція мислевчинення Анатолія В. Фурмана. Конкретизується тематизм, за яким у продукті культури об'єктивується намагання творчої індивідуальності збагнути смисл буття. Обстоюється положення, що це індивідуалізований вчинок, логічні і психологічні моменти якого проливають світло істини на особливості людського самопізнання. Показується, що в одичному віддзеркалюється всезагальне, що буття промовляє словами присутньої у ньому людини, а та вчинковим способом своєї ось-буттєвості оповідає про саме буття і про своє місце в ньому. В. Роменець осягає присутність людини у бутті абстрактним, В. Вулф – образним мисленням. Відтак постають теорії буття, об'єднані ідеєю психічного як невід'ємного аспекту олюдненої безконечності. Воднораз аналізується погляд А. Снайта про вираження індивідуальності В. Вулф у публічному і приватному вимірах непрямого внутрішнього монологу в її романах. Перевіряється гіпотеза, за якою і в стилістиці, і в семантиці текстів письменниці знаходить відлуння її власний голос у формі теорії безпосередньої присутності людини у бутті. Остання постає на підрунті її, зумовленої несприятливими обставинами дитинства, надміру загостреної чутливості. Заперечуються спроби схарактеризувати творчість В. Вулф у термінах психічної хвороби. Викладаються ідеї теорії: життя людини є таким, яким вона його відчуває, сприймає, пригадує; відчуття особи – маркери буттєвості як справжньої реальності, що заявляє про себе у певні моменти повсякдення й через неї виражає себе; час зупиняється, людина відчуває свою присутність у всезагальному; всезагальне відображається фрагментарно, має вигляд її власного витвору, хоча таким творінням є вона сама. Констатується відмінність задумів В. Вулф від концептів А. Бергсона: письменниці описує олюднене, а філософ – "чисте" буття. Відзначається спорідненість ідей письменниці з ідеями М. Гайдеггера й стверджується, що словами непрямого внутрішнього монологу в її творах промовляє саме буття у його індивідуалізованому вираженні. Аргументується, що сформульована гіпотеза знаходить підтвердження: у романі В. Вулф *To the Lighthouse*, і в стилістиці, і семантиці непрямого внутрішнього монологу, оприявнюється теорія безпосереднього існування людини у бутті. Поряд із різноголоссям промовляє її власний голос. Концепти роману *Window, Time passed, Lighthouse, Water, Death* передають низку значень: людина начебто через вікно свого будинку дивиться на реальність; час залишається в минулому; реальність губиться у даліні, кличе, проте застається недосяжною; життя людини – начебто хвилі моря, що розмивають землю, царина повсякдення невідворотно зменшується ... Концепти – складові теорії екзистенційного уприсутнення людини в ось-бутті В. Вулф. Висловлюється припущення, що художниця Лілі Бріско в романі

To the Lighthouse – це сама В. Вулф. Зосереджується увага на словах В. Вулф про непереборне бажання художниці стрибнути у воду і потонути. Через 13 років письменниця здійснює самогубство саме таким чином. У цьому романі закодовані і життя авторки, і її кроки назустріч смерті. Крім того, виокремлюється базовий *геітальт* теорії В. Вулф – образ квітки, що падає на землю. Бачене в дитинстві породжує відчуття моменту існування конкретного у безмежному, набуває теоретичного оформлення і стає концептуальною засадою творчості. Те, що зринає у підсвідомому, стає образом свідомості, котрий категоризується й визначає спосіб творчості, де персоніфікована креативність постає свідченням того, що людське самопізнання здійснюється унікальним, проте закономірним, чином.

Ключові слова: *Wulf Studies*, культурологічний підхід, лінгвістика, психологія, теорія буття, індивідуальність, життя, творчість, концепт, *Вірджинія Вулф*, *Володимир Роменець*.

ANNOTATION

Kateryna MIASOID.

Virginia Woolf: human in being and life as creativity.

The article analyzes the data collected in the field of *Woolf Studies*, explores the texts of Virginia Woolf's diary, autobiography, as well as the stylistics and semantics of her novel *To the Lighthouse*. The research methodology draws on Anna Vezhbtskaya's theory of linguistic semantics, Vladimir Roments's theory of deed, and Anatoly Furman's concept of thought formation. The author asserts that the product of culture represents the attempt of a creative individual to grasp the meaning of being. It is argued that this is an individualized deed, where its logical and psychological shed light on the peculiarities of human self-knowledge. The analysis demonstrates that the individual mirrors the universal and being is expressed through an individual present in it; through the deed of being, a human communicates about being and their role within it. V. Romenets explores the presence of a human in being through abstract thinking, while V. Woolf approaches it through figurative thinking. Similar theories of being arise, all linked by the idea of the psychic as an integral aspect of humanized infinity. The article examines A. Snaith's perspective on how Virginia Woolf's individuality is expressed through the public and private voices of indirect interior monologue in her novels. The hypothesis being tested posits that both the style and semantics of Virginia Woolf's texts contain her own voice in the form of the theory of the direct presence of a human in being, which arises based on her overly acute sensitivity due to the challenging circumstances of her childhood. Attempts to label the writer's work as a manifestation of the illness are contested. The ideas of the theory are summarized: human life

is defined by how an individual feels, perceives, and remembers it; human sensations are markers of being as a true reality; the latter declares itself at certain moments of life and expresses itself through a human; time stops, a human feels his or her presence in the universal; the universal is reflected in fragments, appearing as his or her own creation, although such a creation is himself or herself. The difference between the ideas presented by V. Woolf and A. Bergson is explained: while the writer depicts being in a humanized form, the philosopher discusses a "pure" form of being. The author observes the connection between the writer's ideas and those of M. Heidegger, arguing that the expressions found in an indirect interior monologue of her works are manifestations of being in its individualized expression. The hypothesis is substantiated: in V. Woolf's novel *To the Lighthouse*, both the stylistics and semantics of the indirect interior monologue illustrate the theory of the direct presence of a human in being. Alongside with the public and private voices (A. Snaith), her own voice is present. The concepts identified in the novel: *Window*, *Time*, *Lighthouse*, *Water*, and *Death* convey the following meanings: an individual perceives reality through the window of their house; time persists in the past; reality is lost in the distance, beckons yet remains unattainable; and human life is likened to the sea waves that gradually erode the earth, the life domain is inevitably vanishing in the novel... The concepts discussed are components of V. Woolf's theory of the direct presence of human in being. The character, artist Lily Briscoe in the novel *To the Lighthouse* is posited to represent V. Woolf herself. Focus is placed on the expressions used in an indirect interior monologue that reveals the artist's compelling urge to leap into the water and drown. Notably, thirteen years later, the writer ended her own life in a similar manner. Consequently, the novel appears to encode both the trajectory of V. Woolf's life and her approach to her eventual death. The basic gestalt of V. Woolf's theory is the imagery of a flower falling to the ground. Childhood perceptions shape a sense of the moment of being of the concrete in the infinite, which subsequently adopt a theoretical framework, and becomes the conceptual foundation for creativity. What emerges in the subconscious evolves into the image of consciousness, and the latter is categorized and determines the creativity trajectory. This process demonstrates that human cognition of oneself occurs in a distinctive yet systematic manner.

Keywords: *Woolf Studies*, cultural approach, linguistics, psychology, theory of being, individuality, life, creativity, concept, Virginia Woolf, Volodymyr Romenets.

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Зіновія КАРПЕНКО,
д. психол. н., проф. Анатолій А. ФУРМАН.**

**Надійшла до редакції 15.05.2024.
Підписана до друку 04.08.2024.**

Бібліографічний опис для цитування:

М'ясоїд К.П. Вірджинія Вулф: людина у бутті і життя як творчість.

Психологія і суспільство. 2024. №2. С. 95-106. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.095>

САВРАСОВ Микола Володимирович,
ВАСИЛЕВСЬКИЙ Вадим Сергійович, ОКОРОКОВ Руслан Степанович

КОНЦЕПЦІЯ ВНУТРІШНЬОЇ РЕГУЛЯЦІЇ КРЕАТИВНОСТІ СУБ'ЄКТА ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Mykola SAVRASOV, Vadym VASYLEVSKIY, Ruslan OKOROKOV
**THE CONCEPT OF INTERNAL REGULATION OF THE SUBJECT'S
OF EDUCATIONAL ACTIVITY CREATIVITY**

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.107>

УДК: 155.25+159.9.072

Постановка проблеми. Стратегія розвитку національної системи освіти на рівні законодавчого забезпечення, галузевих стандартів вищої освіти, освітніх програм передбачає постійний інтелектуальний, духовний, культурний розвиток майбутнього фахівця, розкриття потенціалу особистості та її самовдосконалення. Модернізація змісту та методів вищої освіти спрямована на формування таких рис якостей суб'єкта освітнього процесу, як активність, самостійність, ініціативність, відповідальність та креативність, які в подальшому покликані уможливити успішне професійне становлення людини, її особистісну самореалізацію в сучасних, надскладних для України, військово-політичних та соціально-економічних умовах.

Метою дослідження є теоретико-методологічний аналіз концептуального апарату внутрішньої регуляції креативності суб'єкта освітньої діяльності за сучасних реалій суспільного життя українців.

Аналіз наукових робіт, спрямованих на вивчення креативного потенціалу людини (М.А. Кузнецов [1], В.О. Моляко [5], В.А. Роменець [6; 7], Е. Торренс, Т.Б. Хомуленко [16], С.К. Шандрук [18; 19] та ін.) у поєднанні з теоретико-методологічними передумови суб'єктно-діяльнісного підходу (М.Й. Боришевський, В.П. Казміренко, В.О. Олефір, В.А. Татенко [10], К. І. Фоменко [11] та ін.), дає змогу розглядати та досліджувати такий науковий концепт, як *креативність суб'єкта діяльності*. Причому основним видом діяльності, в

ході якої відбувається становлення його креативності, є освітньо-професійна діяльність (див. [8; 12; 21]).

Психологічні особливості та механізми креативності сучасного студентства, закономірності її прояву розглядаються у численних роботах вітчизняних та закордонних дослідників (В.І. Носков, Є.В. Фролова, Н.В. Хазратова, О.М. Харцій, О.С. Шило). Водночас явно бракує цілісного, системного та ґрунтового погляду на креативність студента закладу вищої освіти як на майбутнього фахівця, що є втіленням молоді еліти нації, носієм її культурних, духовних й інтелектуальних скарбів, і як на людину, котра вже завтра буде визначати майбутнє України, економічне та соціальне благополуччя всіх і кожного.

Попри достатнє освітлення проблематики саморегуляції освітньо-професійної діяльності у сучасних психологічних дослідженнях (А.М. Большакова [11], Т.І. Доцевич, С.Б. Кузікова, М.А. Кузнецов [1], Н.В. Підбуцька, К.І. Фоменко [11], А.В. Фурман [20], О.Я. Чебикін [17], С.К. Шандрук [18] та ін.), все ж питання стосовно регуляції розвитку креативності студентів залишається маловивченим.

Запропонований підхід ґрунтується на чотирьох фундаменталіях теоретизування:

а) на новітніх здобутках у царині психології творчих здібностей і креативності особи (В.О. Моляко [5], В.А. Роменець [7], С.К. Шандрук [2; 18-19] та ін.);

б) на концептах, принципах і психологічних закономірностях емоційної, внутрішньої та

свідомісної регуляції діяльності (М.А. Кузнецов [1], М.В. Саврасов [8; 21], О.Я Чебикін [17] та ін.);

в) на філософсько-психологічній теорії освітньої діяльності та парадигмальних засадах і методологемах освітології (А.В. Фурман [2; 12-14]), а також на теоретичній системі такого багатопараметричного об'єкта постнекласичного дослідження, як інноваційно-психологічний клімат освітньої організації (О.Є. Фурман (Гуменюк) [3; 15]);

г) на авторському розумінні освітньо-професійної діяльності суб'єкта як специфічного виду його внутрішньої активності, в ході якої за безперервної взаємодії із оточуючим довкіллям відбувається задоволення його власних освітніх потреб на вмотивованому, усвідомленому та емоційно позитивному рівнях психічної буттєвості. При цьому головними чинниками такого повноцінного функціонування і досягнення людиною подальшого психічного благополуччя є академічна успішність, успіх у професійній діяльності, сприятливі об'єктивні та суб'єктивні умови саморозвитку й самореалізації, забезпечення та збереження психічного і фізичного здоров'я. Вагомою детермінантою академічної успішності тут постає креативність як умотивована здатність до інноваційної діяльності, що визначається низкою нелінійних, багаторівневих особистісних характеристик творчої особи, її спроможність спроектувати і послідовно втілювати у повсякдення конструктивну життєву програму.

Пропонована нами *концепція обстоює такі засадничі положення:*

– регуляція суб'єктом власної креативності має внутрішню структуру, що представлена метакогнітивними регуляторами, мотиваційними важелями креативності суб'єкта навчально-професійної діяльності, вольовими зусиллями та емоційно-регуляторними механізмами розвитку креативності;

– важливим діяльнісним чинником розвитку креативності суб'єкта освітньо-професійного процесу є профіль навчання, який визначається психологічними особливостями предмета майбутньої професійної діяльності та його трудової взаємодії із цим предметом. Сучасна психологічна типологія (профілів) профдіяльності дає підстави висновувати, що у площині визначення особистісних чинників розвитку креативності евристично цінним видається виокремлення трьох профілів – природничого, гуманітарного та культурно-мистецького;

– приналежність до того чи іншого профілю навчання може бути, по-перше, чинником розвитку креативності (вербальної та образної), а по-друге, інтегральним показником становлення певного типу креативності (синтезу різних рівнів розвитку індикаторів вербальної та образної складників креативності);

– рівні розвитку вербальної та образної креативності, своєю чергою, можуть початково впливати на обрання майбутньої професії особою й відтак на профіль професійної підготовки його як суб'єкта навчально-професійної діяльності;

– важливим чинником розвитку креативності суб'єкта освітньо-професійної діяльності є певний етап навчання у закладі вищої освіти.

Теоретичну основу дослідження становлять теорії, концепції, моделі, а його *методологічну оптику* – принципи, підходи та поняттєво-категорійні засоби. Головно мовиться про психологічну структуру особистості та про її досвід (О.М. Лактіонов [2]), про теорію проблемних і творчих задач (Г.О. Балл, О.М. Матюшкін, В.О. Моляко, А.В. Фурман та ін.), про структуру та закономірності розвитку образної та вербальної креативності (Дж. Гілфорд, С. Меднік, Е. Торранс), про роль та місце креативності у структурі інтелекту (С.М. Симоненко, Р. Стернберг, Е. Торранс); про взаємовплив емоційних процесів та креативності особистості (С. Кіркегор, М.А. Кузнецов), про психологічні особливості студентського віку (О.Г. Солодухова, Н.М. Фалько, І.О. Філенко), про основні форми, механізми та закономірності функціонування креативності у структурі діяльності студента (Я.З. Василькевич, О.В. Губенко, Є.В. Заїка, М.А. Кузнецов [1]), про значення та функції креативності у структурі творчих здібностей студента (В.А. Роменець, М.В. Саврасов, С.К. Шандрук), про психорегуляцію та метарегуляцію навчально-професійної діяльності здобувачів середньої і вищої освіти (Е. Десі, В.О. Волошина, Т. Довгалюк, Т.І. Доцевич, Р.В. Каламаж, С.Б. Кузікова, М.А. Кузнецов [1], В.О. Олефір, І.Д. Пасічник [4], Н.В. Підбуцька, Р. Райан, Дж. Флейвелл, К.І. Фоменко [10], О.Є. Фурман [15], Т.Б. Хомуленко [12], Т.Д. Щербан та ін.).

Наукова новизна отриманих результатів полягатиме в тому, що:

вперше на теоретичному рівні побудовано концептуальну модель розвитку креативності

суб'єкта навчально-професійної діяльності; обґрунтовано феномен метакреативності та емпірично доведено позитивну роль його компонентів у регуляції творчої активності особи; визначено типологічно-рівневі профілі вербальної й образної креативності суб'єкта професійного учіння на різних етапах оволодіння майбутньою професією; виявлено систему регулятивних (метакогнітивних, мотиваційних, вольових та емоційно-когнітивних) предикторів образної і вербальної креативності здобувачів вищої освіти на різних етапах та профільних траєкторіях чітко організованого навчання.

Набули подальшого розвитку суб'єктно-діяльнісний і вчинковий підходи у їх застосуванні до пізнання феномену та психологічних характеристик креативності суб'єкта освітньої діяльності через обґрунтування її специфіки у роботі зі студентами різних спеціальностей.

Розширено уявлення про теоретичні передумови мікрорівневої динаміки розвитку креативності студентів, яка характеризується більш істотними зрушеннями образної креативності на тлі стабільності показників вербальної креативності протягом усього періоду їхньої освітньої діяльності у вищій школі; а також про позитивну роль синергії креативності, метакогнітивних здатностей та інтелекту в академічній успішності здобувачів вищої освіти.

Вдосконалено технологію використання сучасних засобів психодіагностики метакогнітивних здібностей особистості через створення методики дослідження метакреативності; набір засобів розвитку креативності суб'єкта освітньої діяльності через уможливлення авторської програми психологічного супроводу, яка враховує особливості метапізнання і внутрішньої регуляції особистості студента.

Обґрунтовано та окреслено можливості подальшого впровадження авторської програми психологічного супроводу розвитку креативності суб'єкта навчально-професійної діяльності. Напрацьовані теоретичні положення та методологічні передумови можуть бути використані в подальшому при проведенні лекційних, практичних і лабораторних занять з курсів «Загальна психологія», «Педагогічна психологія», «Психодіагностика», «Диференційна психологія», «Вікова психологія», «Психологічне консультування», «Психологія вищої школи»; при організації навчальних та виробничих практик майбутніх педагогів і психологів; при здійсненні психодіагностичних обстежень у сфері прикладної психології, здійснювані студентами, аспірантами та викладачами.

Виклад основного матеріалу дослідження

Першим завданням чинного пошуку було здійснити критичний розгляд психологічних підходів до вивчення креативності людини як суб'єкта діяльності та висвітлити її зв'язки з когнітивними, регулятивними, емоційними та поведінковими процесами як внутрішніми умовами.

Соціально-економічні реалії сучасності вимагають від громадян здатності до ефективного функціонування у різних сферах життєдіяльності, досягаючи при цьому високих результатів, забезпечуючи для себе необхідний рівень матеріального благополуччя та освітньо-культурного розвитку. Сучасне студентство як вікова група та соціальна формація перебуває в авангарді суспільного життя, тому, досить часто поєднує навчання із певною трудовою діяльністю. Якщо фах навчання і праці близькі між собою, доречно говорити про освітньо-професійну діяльність, яка вже не є теоретичною абстракцією, а стає повсякденною реальністю для тисяч українських студентів, незалежно від спеціальності, географічної локації та інших відмінностей. Причому задля досягнення певних успіхів під час освітньої діяльності вони постають суб'єктами як навчальної, так і професійної діяльності, себто демонструють високу активність, самостійність, цілеспрямованість, наполегливість, ініціативність та креативність як в академічному, так і у кар'єрному аспектах повсякдення.

Освітню діяльність варто розглядати як активність суб'єкта, яка спрямована на взаємодію із висококультурним довкіллям задля задоволення власних освітніх (умотивоване, осмислене, емоційно позитивне оволодіння знаннями, вміннями, навичками, цінностями, компетенціями) і професійних потреб (набуття професійно важливих якостей, характеристик, норм, вартостей, відчуття самореалізації та самоактуалізації саме в даній професії, жага фахового розвитку і самовдосконалення). Крім того, враховуємо й те, що це *метадіяльність*. Так, згідно із відповідною теорією А.В. Фурмана, «освітня діяльність людини – один із вищих рівнів духовно-практичного перетворення нею довкілля і власної психологічної природи. Вона інтегрує в своїй структурі єдність інших важливих діяльностей, щонайперше ігрової, учбової, дослідницької, трудової, духовної і характеризується: а) *ціль-*

спрямованістю (високоосвічена особистість, яка здатна творити культурні, в т. ч. етнонаціональні, надбаня); б) предметністю (взаємозалежна єдність культурних перетворень і трансформацій особистості і соціуму, тобто динаміка позитивної соціальної взаємодії); в) змістовністю (соціально-культурний досвід як основа актуального ментального стану нації, етносу, групи, особи); г) оформленістю як різноманітність форм, видів та рівнів соціальної активності (співробітництво, суперництво, боротьба, взаємодія, конфлікт, конкуренція, опікунство тощо); д) засобовістю (система предметних, символічних, інформаційних та психологічних кодів, за допомогою яких здійснюється соціальний контакт); е) результативністю (формування через механізми розвитку і саморозвитку психологічних властивостей особистості та конструктивне збагачення соціуму культурними надбаннями, в т. ч. творення взаємин і ситуацій, речей і засобів, моделей та організацій)» [12, с. 9]. Цілком закономірно, що саме ця теорія узаasadнює о с в і т о л о г і ю як новітню, комплексну і полідисциплінарну науку про освіту (див. [14]).

На сучасному етапі розвитку психологічного знання під *суб'єктом* доречно розуміти людину, котра знаходиться на вищому рівні діяльності, спілкування, зберігаючи при цьому цілісність та автономність, якій властиве постійне прагнення до саморозвитку протягом життя й у різних сферах суспільного виробництва, зокрема й в освітньо-професійній діяльності. Основними критеріями людини як суб'єкта є здатність до створення нових об'єктів матеріальної та нематеріальної культури; спроможність до усвідомленого і самостійного цілеутворення; володіння достатнім арсеналом умінь, прийомів, засобів та інструментів діяльності; наявність прагнення до самовизначення; спроможність виявляти розвинену рефлексію як базового поведінкового та діяльнісного регулятора; вмотивована спроможність особи до діяльнісної і вчинкової інтеграції; поєднання здібностей та прагнення до прогнозування, антиципації наслідків власних поведінки, діяння, вчинення.

Під *креативністю* як сутнісною характеристикою суб'єкта розуміємо вмотивовану здатність до інноваційної діяльності, що спричинена низкою нелінійних, багаторівневих особистісних характеристик творчо зорієнтованої людини. Креативність суб'єкта освітньої

діяльності зумовлена сукупністю чинників, зокрема мотиваційно-особистісними (особистісна креативність, внутрішня мотивація, самооцінка, комунікативність, емпатія), когнітивно-операційними (рівень розвитку інтелекту, стиль мислення, професійна компетентність), зовнішніми (формування внутрішньо вмотивованої готовності особи до творчої професійної активності, підвищення рівня загальних і професійних знань, оволодіння новітніми технологіями, набування навичок практичної діяльності, користування евристичними прийомами, уникнення остраху критики з боку інших, надситуаційна активність у ситуаціях суб'єктивної проблемності).

Сучасні психологічні концепції зазначеного упредметнення уможливають розгляд креативності, з одного боку, як глибинної, первісної й атрибутивної ознаки особистості, з іншого – як вищої форми психічної активності та як одного із принципів побудови генетико-моделювального методу дослідження індивідуального світу Я, де сама особистість становить результат і продукт творчості і має значний креативний потенціал.

Креативність суб'єкта освітньої діяльності переважна більшість дослідників (С.К. Шандрук [18-19], Т.Б. Хомуленко [16], В.А. Роменець [7], А.В. Фурман та співавтори [20], М.В. Саврасов [8; 21]) найчастіше пов'язують із фаховою творчою індивідуальністю та самореалізацією, творчим стилем профдіяльності, спонтанно-конструктивною функцією особистості професіонала та його саморозвитком, науково-дослідницькою роботою майбутнього фахівця. До структури креативності остатнього долучають компоненти творчих професійних здібностей і творчої спрямованості, когнітивний, операційно-діяльнісний та мотиваційно-вольовий складники.

Суб'єкту освітньої діяльності притаманна розвинена та структурована внутрішня психічна регуляція на об'єктивному рівні, аналіз якої дозволяє виокремити такі її складові: внутрішньоособистісна регуляція, інтелектуальна регуляція, ціннісно-мотиваційна регуляція, ціннісно-смілова регуляція, ціннісно-цільова регуляція, рефлексивно-ціннісна регуляція, емоційна регуляція (див. [17]), вольова регуляція, соціокультурна регуляція, соціально-професійна регуляція тощо. Мета-рівень регуляції суб'єкта навчально-професійної діяльності передбачає наявність особливих метапроцесів, що відрізняються від інших

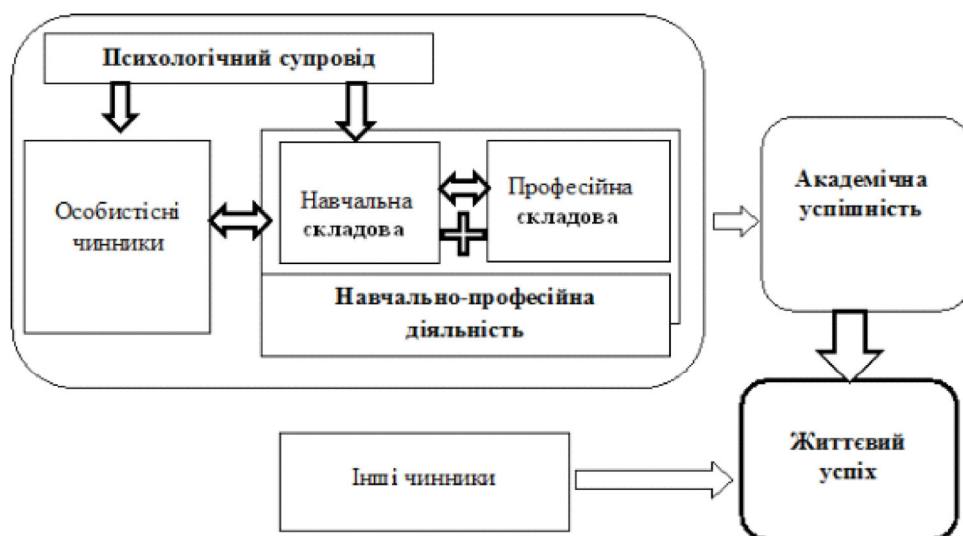

Рис. 1.
Досягнення життєвого успіху суб'єктом освітньої та професійної діяльності
(автор М.В. Саврасов [8, с. 10], друкується вдруге)

регуляційних механізмів особи розмаїттям операційних характеристик та охоплюють процесну складову, яка містить перебіг метамоніторингу та метаконтролю.

Дослідження метамнемічних властивостей людини доцільно здійснювати шляхом різнобічного вивчення, аналізу та інтерпретації притаманних суб'єкту метамнемічних суджень про легкість освоєння, розпізнавання і вивчення, відчуття пізнаного, впевненість у відтворенні тощо (І.Д. Пасічник [4], Т.Б. Хомуленко [16]). У будь-якому разі з'ясування ролі психічної регуляції у функціонуванні та розвитку креативності суб'єкта освітньої діяльності є новою проблемною темою у психології, що вимагає окремого теоретичного та емпіричного дослідження.

Другим завданням було аргументування концептуальних і методологічних засад дослідження регулятивних чинників розвитку креативності суб'єкта освітньої діяльності, а також обґрунтування методів та етапів емпіричного вивчення вказаних регулятивних чинників.

У психолого-педагогічних дослідженнях суб'єкта освітньої діяльності креативність розглядається як детермінанта академічної успішності (С.К. Шандрук, О.В. Щербакова), яка, своєю чергою, є обов'язковою умовою досягнення ефективності навчання [20; 21]. Досягнення становить найголовніший фактор вияву й одночасно психічного благополуччя і

повноцінного функціонування особистості. Тоді як зумовлюється воно багатьма чинниками, найважливішим з яких є успіх у професійній діяльності, результати якої забезпечують її об'єктивними та суб'єктивними стимулами саморозвитку і самореалізації, збереження психічного й фізичного здоров'я. Водночас вагомою детермінантою успіху професійної діяльності є академічна успішність студента в навчанні за обраною спеціальністю. Надалі, оскільки сучасне студентство як вікова група та соціальна формація у відповідь на виклики сьогодення зазвичай поєднує навчання із певною трудовою зайнятістю, яка за змістом часто близька до обраного фаху, доречно оперувати поняттями-уявленнями освітньо-професійна діяльність і суб'єкт.

Отже, розвиток особистісних чинників, що забезпечують здатність студентів досягати академічної успішності становить ключове завдання системи психологічного супроводу освітнього процесу у його центральній ланці – навчально-професійній діяльності студентів у ЗВО України (рис. 1).

У площині визначення особистісних чинників досягнення успіхів у навчально-професійній діяльності найбільш евристично цінним вважаємо суб'єктно-діяльнісний підхід, у межах якого розглядаємо студентів суб'єктами як освітньої, так і професійної діяльності. Окремий суб'єкт учіння, перебуваючи на

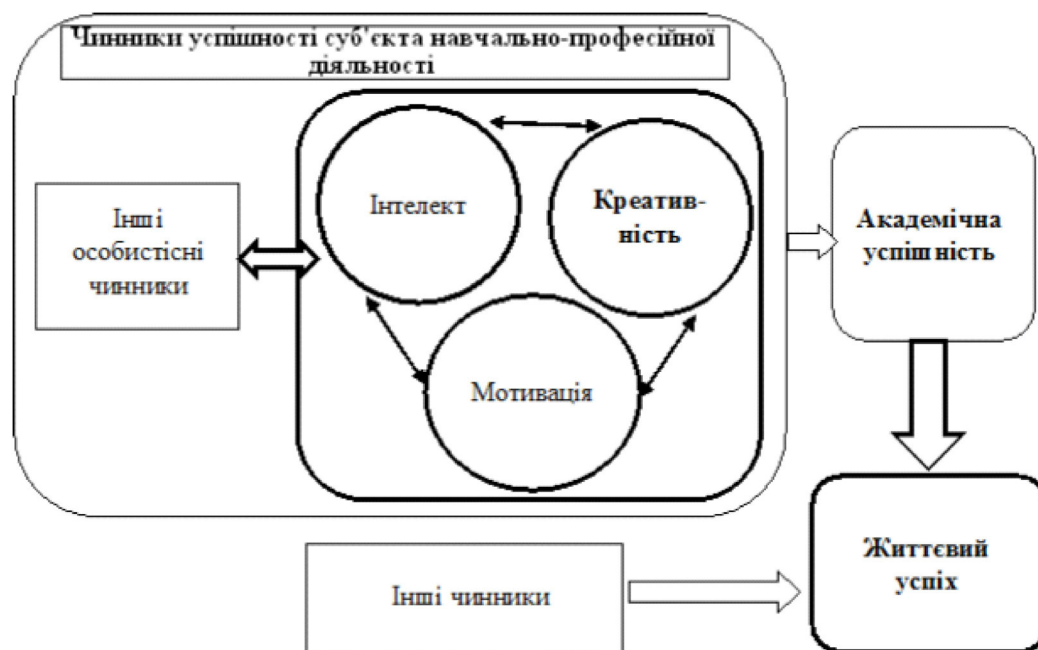

Рис. 2.
Креативність у системі чинників досягнення життєвого успіху
суб'єктом освітньо-професійної діяльності
(автор М.В. Саврасов [8, с. 11], друкується вдруге)

вищому шаблі діяння та спілкування, все ж зберігає при цьому цілісність та автономність, яким властиве постійне прагнення до саморозвитку протягом життя й у різних сферах повсякдення.

Професійне узмістовлення освітнього процесу в просторі сучасного університету посилює мотивацію до навчання і забезпечує оптимально можливі для кожного учасника різноякісні результати, що позитивно впливає і на академічну успішність, і на розвиток творчих здібностей та психокультурне зростання, і на професійне становлення. Водночас у такому просторі виявляється загальна і/та спеціальна обдарованість здобувача, що сутнісно полягає в майстерному опануванні ним декількох видами суспільно корисної діяльності. У цьому аналітичному розрізі посилює мотивацію до навчання і забезпечує безпосередню реалізацію досягнутих кожним результатів, що позитивно впливає на академічну успішність здобувачів вищої освіти і на прискорення розвитку вивчати феномени, які складають систему обдарованості, яка за прийнятим у нашій теоретичній моделі постулатом виступає як системна психічна характеристика, що зазнає розвитку впродовж життя людини, визначає можливість досягнення нею більш не-

пересічних результатів в одному чи декількох видах діяльності порівняно з іншими людьми. Найбільш відомою й авторитетною концепцією обдарованості є модель трьох кіл обдарованості Дж. Рензуллі, а саме трьох груп рис-якостей особистості: інтелектуальних здібностей (рівня розвитку вище середнього), мотивації (високого ступеня захоплення виконуваними завданнями) та високого потенціалу креативності. Вочевидь продуктивність навчання і значні академічні досягнення окремої особи забезпечує взаємодоповнення цієї тріади рис-властивостей.

Таким чином, саме низка психологічних чинників розвитку креативності освітньо-професійної діяльності суб'єкта у поєднанні із належною академічною успішністю сприяють досягнення ним у перспективі життєвого успіху (рис 2). При цьому до окремих видів креативності відносимо *вербальну* (здатність до створення інноваційного продукту у вербальній формі) та *образну* її види (здатність до створення нового продукту в образній, передусім візуальній, формі).

Загальну концептуальну модель, яка презентує систему феноменів, що описують зміст, структуру, важливі кореляції та чинники розвитку креативності суб'єкта освітньо-про-

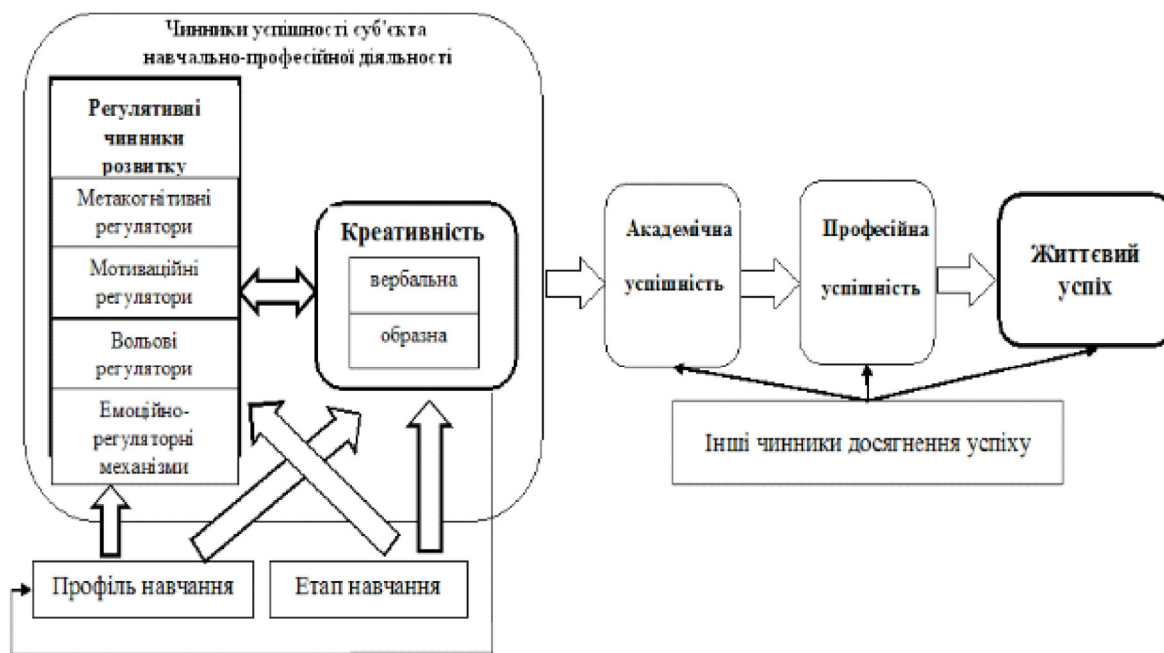

Рис 3.
Модель розвитку креативності суб'єкта освітньо-професійної діяльності
(автор М.В. Саврасов [8, с. 12], друкується вдруге)

фесійної діяльності наведено на **рис 3**.

Останній рисунок демонструє багаторівневу внутрішню організацію чинників-регуляторів розвитку креативності до яких слушно задіяні *метакогнітивні важелі* зреалізування студентами власного творчого потенціалу під час здійснення освітньо-професійної діяльності. В нашому досвіді теоретизування метакогнітивні стратегії навчального пізнання – це відображення тих самих інтегральних здатностей суб'єкта учіння, що регулюють його пошукову пізнавальну активність і творчі інсайти. Аналіз метакогнітивної феноменології дозволив встановити, що метакогнітивна регуляція постає у вигляді ментальних структур, які здійснюють мимовільну і довільну регуляцію інтелектуальної активності особи. Вона пов'язана зі здатністю до творчої пізнавальної діяльності, а саме з моніторингом процесу навчання без зовнішніх стимулів або контролю, із використанням найрелевантніших умов, когнітивних обставин і метакогнітивних стратегій, які водночас є специфічною послідовністю дій, спрямованих на планування і контроль перебігу когнітивних актів, а також із співвіднесенням їх результатів з метою та завданнями діяльності.

До складових (показників) метакогнітивної регуляції нами віднесено метапам'ять, яка

характеризується мнемічною обізнаністю (визначає рівень орієнтації особи в такому психічному явищі, як *пам'ять*, у процесах її перебігу, видах та прийомах, які сприяють повноцінному функціонуванню), *мнемічною рефлексією* (визначає міру диференційованості й адекватності самооцінки пам'яті, ступінь схильності до планування процесу запам'ятовування, повноту прояву рефлексивних функцій у реалізації актів пам'яті), *метамнемічним відтворенням* (визначає здатність до вибіркового відтворення при довільному запам'ятовуванні) та *метакреативністю*, яка унаявлена креативною обізнаністю (визначає рівень орієнтації обстежуваного у такому психічному явищі, як креативність у процесах, видах і шляхах сприяння її розвитком функціонуванню) й *креативною рефлексією* (визначає ступінь диференційованості самооцінки креативності, у якій виявляється схильність до деталізації у характеристиці власного творчого потенціалу).

Другою складовою чинників розвитку креативності суб'єкта освітньо-пізнавальної діяльності нами визначено *мотиваційні регулятори*, а саме мотивацію студентів у трьох таких аспектах: перший – це аналіз мотивації навчання у ЗВО загалом, другий – вивчення мотивації як чинника розвитку креативності й

оцінка мотивації досягнення як загального для усіх видів діяльності спонукального утворення, що зумовлює прагнення до успіху та продуктивності будь-якої роботи, третій – виокремлення мотиваційних регуляторів креативності суб'єкта освітньої діяльності та розгляд її мотивів-регуляторів із позицій теорії самоспричинення Р. Райана – Д. Десі, у якій зовнішня стимуляція представлена такими типами регуляції активності: екстернальна (зовнішня), інтроєктована (мотивація уникнення почуття провини і сорому), ідентифікована (мотивація діяльності через усвідомлення її важливості та цінності) та інтегрована регуляція (сукупний вплив названих мотивів).

Психологічне значення *вольової регуляції* у процесах особистісного розвитку, зокрема креативності, полягає в забезпеченні здатності суб'єкта довільно вибудовувати мотиваційні підстави власної діяльності за умов зіткнення з внутрішніми та зовнішніми перешкодами (О.Є. Антонова), у формуванні особистісної автономії (Л.В. Виноградова), у прояві динамічної характеристики вольових зусиль, які дозволяють чинити опір спокусам, відкладати винагороду на майбутнє, у здатності суб'єкта організовуватися для здійснення складної дії, у виникненні стану внутрішньої оптимальної мобілізованості та оптимального ритму психічної активності й зосередження її в потрібному напрямку.

Регуляція за допомогою волі – це поєднання психічних функцій і налаштування їх на розв'язання життєвого завдання, механізм оволодіння власною поведінкою, внутрішньою мотивацією і психічними процесами (М.В. Агулов). Регулятивна роль волі полягає в тому, що людина вступає у відносини із собою (тобто в самосуб'єктні стосунки), оскільки вольова активність спрямована на себе, так би мовити, вглиб себе. Тому вольова регуляція особи спрямована на зміну первинного (чи створення додаткового) сенсу дії, яка свідомо прийнята нею до виконання, але якій бракує спонукання. Суб'єктивним вираженням регулятивної функції волі є вольове зусилля, яке не породжує емоції, але регулює їх у процесі діяльності, в тому числі освітньо-професійної, спочатку на внутрішньому, а згодом і на зовнішньому рівнях життєздійснення.

До складових вольової регуляції, які є чинниками та предикторами розвитку креативності суб'єкта освітньо-професійної діяльності, відносимо терплячість, наполегливість, завзятість; самоорганізованість; імпульсивність;

саморегуляцію (здатність до планування, моделювання, програмування, оцінки результату, гнучкості).

Важливою групою чинників розвитку креативності особи студента є засоби регуляції емоційної сфери суб'єкта, тобто *емоційно-регуляторні механізми як чинники розвитку креативності*. Показово, що емоційна регуляція – це система механізмів, яка об'єднує динамічні і структурні характеристики, пов'язані з модуляцією емоцій, їх ідентифікацією, оцінкою та проявом, здатністю контролювати емоційні реакції й погоджувати їх із ситуацією та цілями, що стоять перед діяльністю, а також розпізнавати і прогнозувати емоційні стани інших людей і співвідносити їх із власними емоціями (див. [17]). Загалом до механізмів регуляції емоційної сфери нами було віднесено дезадаптивні (самозвинувачення, звинувачення, зосередження-румінація, катастрофізація, звинувачення інших) та адаптивні (позитивне перефокусування, перефокусування та планування, позитивний перегляд, переміщення у перспективу, особистісне прийняття) когнітивні стратегії регуляції, визначені Н. Гарнефські, стратегії емоційної регуляції за Дж. Гроссом, когнітивна переоцінка, пригнічення експресії та стратегії емоційної дисрегуляції.

Розвиток суб'єкта будь-якої діяльності завжди доцільно розглядати у контексті її змістового наповнення та особливостей перебігу. Відтак головним діяльнісним чинником розвитку креативності здобувача вищої освіти у пропонованій нами моделі вважаємо *профіль навчання*, який визначається психологічними особливостями предметного поля майбутньої професійної діяльності та його взаємодії із цим полем. Аналіз існуючих психологічних типологій (профілів) професійної діяльності уможливив виокремлення того факту, що у площині визначення особистісних чинників розвитку креативності евристично цінним є обґрунтування трьох профілів: природничого, гуманітарного та культурно-мистецького. Вважаємо, що приналежність до того чи іншого профілю навчання може бути, по-перше, чинником розвитку вербальної і/чи образної креативності, по-друге, – індикатором становлення певного окремого типу креативності (інтеграції різних рівнів розвитку показників її вербальної та образної складових).

Останнім важливим компонентом моделі чинників розвитку креативності суб'єкта освітньо-професійної діяльності у пропонованій

моделі є етап навчання у ЗВО. Діагностично цінними, найінформативнішими аспектами процесу професійного становлення особистості постають три етапи. Перший – другий семестр першого року навчання бакалаврського рівня вищої освіти, коли після вступних дисциплін програми підготовки починається викладання дисциплін фундаментального циклу, крім того, закінчується період, коли психічне функціонування особи студента ускладнене адаптацією до навчання, до нового соціального оточення. Другий етап – наступний семестр третього року навчання першого рівня вищої освіти, коли здобувачі завершують вивчення дисциплін психолого-педагогічного циклу фундаментальної підготовки, зазнають більшого активного вишколу практичної підготовки, але ще не мають досвіду прикладної діяльності як фахівця певного профілю. Третій період – другий семестр п'ятого року навчання другого (магістерського) рівня вищої освіти, який передбачає знання здобувачами не тільки фундаментальних основ майбутньої професії, а й прикладних та практичних її аспектів і який уособлює їх готовність до розгорнутої, самостійної професійної діяльності вже у найближчий час.

ВИСНОВКИ

1. У сучасній світовій та вітчизняній психологічній науці теоретично обґрунтовано та емпірично верифіковано значну кількість концепцій креативності, узагальнюючи які констатуємо, що креативність є важливою характеристикою суб'єкта, вмотивованою здатністю до інноваційної діяльності, що спричинена низкою нелінійних, багаторівневих особистісних характеристик творчої людини. Розуміємо освітню (освітньо-професійну) діяльність як провідну для студента як для суб'єкта, котрий цілеспрямовано взаємодіє із університетським довкіллям з метою задоволення власних освітніх та професійних потреб.

2. Сутнісно креативність особи здобувача, здійснювана в лоні освітньої діяльності як складної метадіяльності пов'язана із професійною індивідуальністю та самореалізацією, творчим стилем фахової активності. Вона виконує перетворювально-конструктивну функцію саморозвитку особистості, забезпечує науково-дослідницьку роботу майбутнього професіонала. Креативність суб'єкта учіння спричинена низкою чинників, зокрема мотиваційно-особистісними, когнітивно-операційними, зовнішніми,

психолого-педагогічними. Утім, роль регулятивних чинників у її становленні залишається маловивченою в сучасній психології.

3. Суб'єктно-діяльнісний підхід до вивчення креативності дав змогу створити концептуальну модель її розвитку у суб'єкта освітньої діяльності. Доведена позитивна роль креативності в академічній успішності як у тому фактору, що забезпечує досягнення життєвого успіху, котрий зумовлений багаторівневими особистісними характеристиками, що і є чинниками-регуляторами її розвитку.

4. До системи регулятивних чинників розвитку креативності суб'єкта освітньо-професійної діяльності долучено мотивацію навчання, вольові риси-якості та стильові особливості саморегуляції поведінки і діяльності, емоційно-регулятивні механізми, а також метакогнітивні здатності, зокрема *метакреативність*, котра розкривається у новаторській обізнаності як поінформованості у властивостях, процесах та засобах розвитку творчого потенціалу і креативній рефлексії як ступеня диференційованості її самооцінки креативності, схильності до деталізації в характеристиці власних непересічних спроможностях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Кузнецов М.А., Козуб Я.В. Емоційне ставлення студентів до навчання: монографія. Харків: Вид-во «Діса плюс», 2017. 284 с.
2. Лактіонов О.М. Структурно-динамічна організація індивідуального досвіду: автореф. дис.... докт. психол. наук: 19.00.01. Київ, 2000. 36 с.
3. Методологія і психологія гуманітарного пізнання: колективна монографія. До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 998 с.
4. Пасічник І.Д. Психологія поетапного формування операційних структур систематизації: монографія. Вид. 2-ге, перероб. та допов. Острог, 2004. 284 с.
5. Психологічні закономірності творчого сприймання інформаційних індикаторів реальності: монографія / В.О. Моляко, І.М. Біла, Н.А. Ваганова та ін.; за ред. В.О. Моляко. Київ. Педагогічна думка, 2015. 145 с.
6. Роменець В.А. Вчинок і постання канонічної психології. *Людина. Суб'єкт. Вчинок. Філософсько-психологічні студії* / за заг. ред. В.О. Татенка. Київ: Либідь, 2006. С. 11-36.
7. Роменець В.А. Виховання творчих здібностей у студентів. *Психологія і суспільство*. 2018. №3-4. С. 178-223. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2018.03.178>
8. Саврасов М.В. Регулятивні чинники креативності суб'єкта навчально-професійної діяльності: автореф. дис... докт. психол. наук: 19.00.07. Одеса. 2021. 39 с.
9. Система сучасних методологій: хрестоматія у 4-х томах / упоряд., відп. ред., перекл. А.В. Фурман. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. Т. 1. 314 с.
10. Татенко В.О. Суб'єктно-вчинкова парадигма в

сучасній психології. Людина. Суб'єкт. Вчинок : філософсько-психологічні студії. Київ: Либідь, 2006. С. 316-358.

11. Фоменко К.І., Большакова А.М. Психологічна Т-гра «Креативність». Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди «Психологія». Вип. 63. 2020. С. 160-184.

12. Фурман А.В. Вступ до теорії освітньої діяльності: курс лекцій. Тернопіль: Інститут ЕСО, 2006. 86 с.

13. Фурман А.В. Ідея і зміст професійного методологування: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2016. 378 с.

14. Фурман А.В. Освітнологія як полідисциплінарний напрям: фундаменти і методологеми. Психологія і суспільство. 2023. №1. С. 36-78. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2023.01.036>

15. Фурман О.Є. Психологічні параметри інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього навчального закладу: автореф. дис... доктора психол. наук: 19.00.07. Одеса, 2015. 37 с.

16. Хомуленко Т.Б. Зміст та розвиток креативності в освітньому просторі. Теорія і практика управління освітніми системами. 2016. № 4. С. 35-46.

17. Чебикін О.Я. Емоційна регуляція пізнавальної діяльності: концепція, механізми, умови. Психологія і суспільство. 2017. №4. С. 86-103. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2017.04.086>

18. Шандрюк С.К. Концепція розвитку професійних творчих здібностей майбутніх психологів. Психологія і суспільство. 2020. №1. С. 35-55. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2020.01.035>

19. Шандрюк С.К. Психологічні засади розвитку професійних творчих здібностей майбутніх практичних психологів: 19.00.07: дис. ... докт. психол. наук. Тернопіль, 2016. 458 с.

20. Furman A.V. and others. Intelligence, Creativity, Psychological and personal Qualities of employees at Factory of Real Achievements. International Journal of Management (IJM). Volume 11, Issue 4, April 2020. P. 316-325.

21. Savrasov Mykola. Micro-age dynamics of creativity of students of the humanitarian profile. *Revue internationale des sciences humaines et naturelles*. Internationale Stiftung Schulung, Kunst, Ausbildung, Zürich – Schweiz, 2019, Num1ro 2. P. 95-104.

REFERENCES

1. Kuznyeczov M.A., Kozub Ya.V. Emocijne stavlennya studentiv do navchannya [Emotional attitude students to study]: monografiya. Xarkiv: Vy'd-vo «Disa plyus», 2017. 284 s. [in Ukrainian]

2. Laktionov O.M. Strukturno-dy'namichna organizaciya indy'vidual'nogo dosvidu [Structural and dynamic organization individual experience]: avtoref. dy's... dokt. psy'xol. nauk: 19.00.01. Ky'yiv, 2000. 36 s. [in Ukrainian]

3. Metodologiya i psy'xologiya gumanitarnogo piznannya [Methodology and psychology of humanitarian knowledge]: kolekty'vna monografiya. Do 25-richchya naukovoyi shkoly' profesora A.V. Furmana. Ternopil': TNEU, 2019. 998 s. [in Ukrainian]

4. Pasichny'k I.D. Psy'xologiya poetapnogo formuvannya operacijny'x struktur sy'stematy'zaciyi [Psychology of gradual formation operational structures of systematization]: monografiya. Vy'd. 2-ge, pererob. ta dopov. Ostrog, 2004. 284 s. [in Ukrainian]

5. Psy'xologichni zakonomirnosti tvorchoho spry'jmannya informacijny'x indy'kativ real'nosti [Psychological regularities of creative perception information indicators of reality]: monografiya / V.O. Molyako, I.M. Bila, N.A. Vaganova

ta in.; za red. V.O. Molyako. Ky'yiv. Pedagogichna dumka, 2015. 145 s. [in Ukrainian]

6. Romenez' V.A. Vchy'nok i postannya kanonichnoyi psy'xologiyi [The action and appearance of the canonical psychology]. Lyudy'na. Sub'yekt. Vchy'nok. Filososf'kopsy'xologichni studiyi / za zag. red. V.O. Tatenka. Ky'yiv: Ly'bid', 2006. S. 11-36. [in Ukrainian]

7. Romenez' V.A. Vy'xovannya tvorchy'x zdbnostej u studentiv [Education of creative abilities in students]. Psy'xologiya i suspil'stvo. 2018. № 3-4. S. 178-223. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2018.03.178> [in Ukrainian]

8. Savrasov M.V. Regulyaty'vni chy'nny'ky' kreaty'vnosti sub'yekta navchal'no-profesijnoyi diyal'nosti [Regulatory factors of creativity subject of educational and professional activity]: avtoref. dy's... dokt. psy'xol. nauk: 19.00.07. Odesa. 2021. 39 s. [in Ukrainian]

9. Sy'stema suchasny'x metodologij [System of modern methodologies]: xrestomatiya u 4-x tomax / uporyad., vidp. red., perekl. A.V. Furman. Ternopil': TNEU, 2015. T. 1. 314 s. [in Ukrainian]

10. Tatenko V.O. Sub'yektno-vchy'nkova parady'gma v suchasnij psy'xologiyi [Subject-act paradigm in modern psychology]. Lyudy'na. Sub'yekt. Vchy'nok : filososf'kopsy'xologichni studiyi. Ky'yiv: Ly'bid', 2006. S. 316-358. [in Ukrainian]

11. Fomenko K.I., Bol'shakova A.M. Psy'xologichna T-gra «Kreaty'vnist'» [Psychological T-game «Creativity»]. Visnyk XNPU imeni G.S. Skovorody' «Psy'xologiya». Vy'p. 63. 2020. S. 160-184. [in Ukrainian]

12. Furman A.V. Vstup do teoriyi osvnt'oyi diyal'nosti [Introduction to the theory of educational activity]: kurs lekcij. Ternopil': Insty'tut ESO, 2006. 86 s. [in Ukrainian]

13. Furman A.V. Ideya i zmist profesijnogo metodologuvannya [The idea and content of professional methodology]: monografiya. Ternopil': TNEU, 2016. 378 s. [in Ukrainian]

14. Furman A.V. Osvitologiya yak polidy'scy'plinary'j napryam: fundamentaliyi i metodologemy' [Education as multidisciplinary direction: fundamentals and methodology]. Psy'xologiya i suspil'stvo. 2023. №1. S. 36-78. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2023.01.036> [in Ukrainian]

15. Furman O.Ye. Psy'xologichni parametry' innovacijnopsy'xologichnogo klimatu zagal'noosvitn'ogo navchal'nogo zakladu [Psychological parameters of innovative psychological climate of general education institution]: avtoref. dy's... doktora psy'xol. nauk: 19.00.07. Odesa, 2015. 37 s.

16. Xomulenko T.B. Zmist ta rozvy'tok kreaty'vnosti v osvnt'omu prostori [The content and development of creativity in educational space]. Teoriya i prakty'ka upravlinnya social'ny'my' sy'stemamy'. 2016. № 4. S. 35-46. [in Ukrainian]

17. Cheby'kin O.Ya. Emocijna regulyaciya piznaval'noyi diyal'nosti: koncepciya, mexanizmy', umovy' [Emotional regulation of cognitive activities: concept, mechanisms, conditions]. Psy'xologiya i suspil'stvo. 2017. № 4. S. 86-103. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2017.04.086> [in Ukrainian]

18. Shandruk S.K. Koncepciya rozvy'tku profesijn'y'x tvorchy'x zdbnostej majbutnix psy'xologiv [The concept of professional development creative abilities of future psychologists]. Psy'xologiya i suspil'stvo. 2020. № 1. S. 35-55. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2020.01.035> [in Ukrainian]

19. Shandruk S.K. Psy'xologichni zasady' rozvy'tku profesijn'y'x tvorchy'x zdbnostej majbutnix prakty'chny'x psy'xologiv [Psychological principles of development professional creative abilities of future practical ones psychologists]: 19.00.07: dy's... dokt. psy'xol. nauk. Ternopil',

2016. 458 s. [in Ukrainian]

20. Furman A.V. and others. Intelligence, Creativity, Psychological and personal Qualities of employees as Factory of Real Achievements. International Journal of Management (IJM). Volume 11, Issue 4, April 2020. P. 316-325. [in Ukrainian]

21. Savrasov Mykola. Micro-age dynamics of creativity of students of the humanitarian profile. Revue internationale des sciences humaines et naturelles. Internationale Stiftung Schulung, Kunst, Ausbildung, Zurich Schweiz, 2019, Numero 2. P. 95-104. [in English]

АНОТАЦІЯ

САВРАСОВ Микола Володимирович, ВАСИЛЕВ-СЬКИЙ Вадим Сергійович, ОКОРОКОВ Руслан Степанович.

Концепція внутрішньої регуляції креативності суб'єкта освітньої діяльності.

Метою дослідження є теоретичний аналіз концептуального апарату внутрішньої регуляції креативності суб'єкта освітньої діяльності у сучасних соціально-економічних та культурно-історичних умовах. Модернізація змісту та методів вищої освіти спрямована на формування таких рис-якостей особи здобувача, як активність, самостійність, ініціативність, відповідальність та креативність, які в подальшому повинні уможливити успішне професійне практикування. Аргументовано, що креативність є сутнісною характеристикою суб'єкта, що мотивованою здатністю до інноваційної діяльності, що спричиняється низкою нелінійних, багаторівневих, синергійних, архетипно джерельних особистісних характеристик творчої людини. Креативність носія освітньої діяльності зумовлена сукупністю чинників, зокрема мотиваційно-особистісними, когнітивно-операційними, зовнішніми, головно психолого-педагогічними, хоча роль регулятивних чинників у її становленні залишається маловивченою в сучасній психології. Водночас пропонується теоретична модель досліджуваного явища доказово демонструє позитивну роль креативності в академічній успішності як фактора досягнення життєвого успіху і як інтеграції плетива особистісних характеристик, котрі є певними важелями її розвитку. Зокрема, доведено, що до системи чинників внутрішньої регуляції розвитку креативності суб'єкта освітньо-професійної діяльності належать мотивація, вольові риси-якості та стильові властивості саморегуляції поведінки і вчинення, емоційно-регулятивні механізми, а також метакогнітивні здатності, передовсім метакреативність, котра виявляється в новаторській обізнаності як поінформованості у якостях, процесах та засобах розвитку творчого потенціалу та креативній рефлексії особистості майбутнього професіонала.

Ключові слова: особистість, суб'єкт, креативність, учнюк, освітня діяльність, професійна діяльність, студент, інтелект, мотивація, емоції, воля, регулятивні чинники, метакреативність.

ANNOTATION

Mykola SAVRASOV, Vadym VASYLEVSKIY, Ruslan OKOROKOV.

The concept of internal regulation of the subject's of educational activity creativity.

The purpose of the research is the theoretical and methodological analysis of the conceptual apparatus of internal regulation of creativity of the subject of educational activity in modern socio-economic and cultural-historical conditions. The modernization of the content and methods of higher education is aimed at the formation of such qualities of the subject of the educational process as activity, independence, initiative, responsibility and creativity, which in the future should enable the successful professional development of a person. It is shown that in modern psychological science, a significant number of concepts of creativity have been theoretically substantiated and empirically verified, which makes it possible to assert that creativity is an essential characteristic of the subject, a motivated ability for innovative activity, which is determined by a number of non-linear, multi-level personal characteristics of the person who creates. The creativity of the subject of educational (educational and professional) activity is determined by a number of factors, in particular motivational and personal, cognitive-operational, external psychological and pedagogical, however, the role of regulatory factors in its formation remains poorly studied in modern psychology. The theoretical model of the studied phenomenon demonstrably demonstrates the positive role of creativity in academic success as a factor in achieving life success and determinism by multi-level personal characteristics, which are the regulatory factors of its development. The system of factors of internal regulation of the development of creativity of the subject of educational (educational and professional) activity includes the motivation of educational and professional activity, volitional qualities and stylistic qualities of self-regulation of behavior and activity, emotional and regulatory mechanisms, as well as metacognitive abilities, in particular metacreativity, which is revealed in creative awareness as awareness of the qualities, processes and means of creativity development and creative reflection as a measure of the differentiation of self-assessment of creativity.

Key words: personality, subject, creativity, act, educational activity, professional activity, student, intelligence, motivation, emotions, will, regulatory factors.

Рецензенти:
д. психол. н., проф. Андрій ГІРНЯК,
д. психол. н., проф. Тетяна ЩЕРБАН.

Надійшла до редакції 15.08.2024.
Підписана до друку 29.10.2024.

Бібліографічний опис для цитування:

Саврасов М.В., Василевський В.С., Окороків Р.С. Концепція внутрішньої регуляції креативності суб'єкта освітньої діяльності. Психологія і суспільство. 2024. №2. С. 107-117. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.107>

КУЗНЕЦОВ Юрій Борисович
МИХАЙЛО КОЦЮБІНСЬКИЙ:
ВІД ТАЄМНИЦІ АГАВИ ДО ЗАГАДКИ ОСОБИСТОСТІ

Yurii KUZNETSOV
**MYKHAILO KOTSYUBYNSKII: FROM THE SECRET OF THE AGAVE
TO THE MYSTERY OF PERSONALITY**

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.118>

УДК: 159.923

**Джерело натхнення
талановитої особистості**

За рік до смерті, закінчуючи останнє оповідання «На острові», Михайло Коцюбинський писав: «Завжди хвилююсь, коли бачу агаву: сіру корону твердого листу, зубатого по краях і гострого на вершечку, як затесаний кіл. Розсілася по терасах і коронує скриту силу землі. Або її цвіт – високий, до щогли подібний зелений стовбур з вінцем смерті на чолі. Бо така таємниця агави: вона цвіте, щоб умерти, й умирає, щоб цвісти» [3, т. 3, с. 293-294].

Квітам, як і взагалі природі, присвячено чимало натхненних сторінок творів Коцюбинського, але агаві серед них належить особливе місце. Незадовго до смерті письменника з оповіданням «На острові» познайомився його брат Хома Коцюбинський. «Я прочитав [твір], – згадував він, – і здивувався, як сухий ботанічний опис опоеетизовано. Агава у Михайла Михайловича не звичайна рослина, а якась жива істота. Коли через кілька хвилин я висловив своє захоплення описом, Михайло Михайлович нервово повів рукою, ніби хотів щось від себе одігнати, і сказав: «Розумієш ти, що я не агаву змалював, а своє життя...» [2, с. 240].

Подібно до змалюваної письменником квітки, він всмоктував силу з серця рідної землі,

**Михайло КОЦЮБІНСЬКИЙ
(1864 – 1913)**

рідної культури, пробивався крізь матеріальні нестатки, канцелярську роботу, хвороби і нагляд поліції. Його талант розквітнув цвітом справжньої краси, який помітили не тільки в московії, а й у Європі. І передчасна смерть обернулася безсмертям його творів, відомих у багатьох країнах світу.

Таємниця агави, цвіт яблуні, дитячі очі волошок, жайворонкова пісня – рослинний і тваринний світи завжди у творах Коцюбинського сповнені таїни. Природа була для письменника джерелом натхнення і мудрої філософії буття. «Книга природи», – любляв говорити письменник. Без розуміння цієї книги не зрозуміти і самого

Коцюбинського, і його творів, і тієї епохи, яка кинула відблиск на все, чого торкнулося його перо. В чому ж таємниця майстерності видатного прозаїка? І в чому секрет довголіття його творів? Як сформувалася ця велика духом, талановита і натхненна особистість – триумф української літератури?

«Будемо мати свого літератора!»

Одного разу в дитинстві, коли Михайлик захворів, під час марення він раптом заговорив українською мовою. В сім'ї розмовляли російською, і тому цей факт здивував домашніх.

Після одужання хлопчику розповіли про цю подію, і він ще більше загорівся цікавістю до українського слова. В дев'ять років Михайлик пробує складати українські пісні на взірці народних, а в дванадцять пише велику повість з фінського життя російською.

Факт народження Михайла Коцюбинського був закарбований на жовтуватому папері метричної книги Вінницького Преображенського собору за 1864 рік (5 вересня за старим стилем). Народився «Михайл». Батьки – «губернський секретарь Михаил Матвеев Коцюбинский и его законная жена Гликерия Максимовна, оба православного вероисповедания» [6, с. 7]. Дрібний державний службовець Михайло Матвійович Коцюбинський був від природи людиною неспокоїною і погано уживався з начальством. Через те змушений був часто змінювати роботу. Разом з ним з місця на місце мандрувала й сім'я. До кінця життя він так і не зміг забезпечити їй більш-менш пристойне існування.

Своїм вихованням Коцюбинський зобов'язаний матері. Походженням вона була з молдавського роду Абазів. Від неї, запише він згодом в автобіографії, успадкував «тонку і глибоку душевну організацію» та «любов і розуміння природи». Від няньки Хими, селянки, Михайлик почув українську народну пісню, казку. А ще, як згадував Хома Михайлович, любив ходити на ярмарки і слухати лірників. Розповіді й народні пісні сліпого діда Купріяна, який певний час мешкав у Коцюбинських, хвилювали чутливе серце хлопчини. Тому не дивно, що одного разу з підсвідомості виринув той нестримний полум'яний *потяг до українського художнього слова*, який не згасав уже ніколи до самого кінця його життя. Колись у листі до Володимира Гнатюка (1908) Коцюбинський скаже: «Єдиний спосіб [вижити] – писати по-російськи, але коли я досі сього не робив, то вже тепер не зроблю. А тим часом факт, що мої російські перекладачі дістають у кілька раз більше за переклад, ніж я за оригінал. Доведеться пропасти» [3, т. 6, с. 88].

Улюбленець матері і пестун родини, на дванадцятomu році Михайлик був змушений уперше відірватися від рідної домівки. Закінчивши дворічну народну школу в м. Барі, де вони жили, хлопець їде в Шаргород, щоб продовжити навчання в духовній семінарії – бурсі.

Після реформи освіти 1866-1867 років у школах було скасовано «волосодраніє», «вуходраніє» і вистоювання голими коліньми на

грецьці. Проте Шаргородська бурса часів навчання Коцюбинського ще мало чим відрізнялася від описаної Помяловським. Лекції обмежувались самими запитаннями й відповідями. А від учня вимагалось лише зазубрювання текстів підручників. Інших книжок не було. Науки – арифметику і географію, грецьку, російську, церковнослов'янську мови та інші – учні бачили крізь вузьке «віконце» підручника, який змушені були завчати майже напам'ять.

І з якою насолодою бурсаки після занять тікали до монастирського ставу, щоб позмагатися наввипередки, половити раків або в'юнів. Найбільші сміливці перетинали став, стридали в міщанські городи і зривали там огірки. Циганською голкою вони нанизували їх на шпагат, зв'язували його кінці і з таким намістом на шиї поверталися на свій берег.

Змалку Михайлик був хворобливим, млявим. Тому й у бурсі, як і вдома, книжці віддавав перевагу над дитячими пустощами. Вчився добре, образи вмів зносити мовчки, користувався повагою семінаристів.

Одного разу в учительській, як згадував родич Коцюбинського, який працював у цій же бурсі помічником наглядача, сталася така розмова. В кімнату ввійшов учитель російської мови із стосом зошитів. Він тільки-но закінчив перевіряти твори бурсаків на тему «Як відбуваються різдвяні свята в моїй сім'ї», і, вбравши роботу Михайлика, не міг стримати захоплення. «*Будемо мати свого літератора!*» – з гордістю проказав він і почав читати твір уголос. Дослухавши до кінця, хтось з учителів вихопився із скептичним зауваженням. Справді, написано гарною мовою, та й думка є, але навряд чи другокласник написав це сам. Мабуть, запозичив у когось і зміст, і форму.

Учитель російської, який добре знав Михайлика, не погоджувався. «Ні, панове, – відстоював він свого вихованця, – це майбутній письменник, майбутній поет. Щоправда, в нього ще слабке уявлення про справжню красу слова, але яке природне чуття художньої форми». У ці пророчі слова тоді не всі повірили.

Мешкали бурсаки на квартирах у шаргородських міщан. Від своїх хазяїв вони чули перекази з давнини – як орда набігала, як гнітила людей панщина. А часом у неділю чи свято надвечір заходила на квартиру якогось бурсака баба Фусинка. Така собі старенька Шахеризада. Пригостивши її, бурсаки з сусідніх хат сідали довкола неї і насторчували

вуха. А з вуст народної оповідачки так і лилися казки і перекази, як баба-відьма гризе ліс, що виріс з гребінця Ганнусі-втікачки, як кінь-віщун рятує Івана.

Важко сказати, чи саме вона була і в Михайлика, ці чи інші казки він слухав, але така вже велася давня бурсацька традиція. З певністю можна лише твердити, що Коцюбинський не поминав шкільної бібліотеки, яка після реформи значно поповнилася книжками.

Пристрасть до читання з'явилась у Михайла трохи раніше. В одинадцять років (сім'я тоді мешкала в якомусь селі) хлопчина по-дитячому сильно закохався у шістнадцятирічну дівчину, яка не звертала на нього ані найменшої уваги. Поклавши будь-що стати великою людиною і тим завоювати серце своєї коханої, він накинувся на книжки. Михайлові пощастило натрапити на гарну бібліотеку, яка належала місцевому священнику – людині розумній і, як на свій час, прогресивній. Невідомо, чи вдалося Михайлу справити враження на дівчину почерпнутими з книжок думками, але цілком зрозуміло, що прочитані тоді твори відіграли велику роль у його житті. Цими книжками були безсмертні «Кобзар» Тараса Шевченка і твори Марка Вовчка. Саме вони, як потім згадував М. Коцюбинський, остаточно направили його на український шлях.

За якийсь рік-два Коцюбинський раптом швидко подорослішав. Він ще більше замкнувся у собі. Спринчилися до цього дві сумні події. На сім'ю Михайла Михайловича навалюються нещастя. Сліпне мати, батько втрачає посаду і вже ніколи не зможе дістати путящої роботи, щоб забезпечити сім'ю. Родина повертається у Вінницю. Щоб мати гроші на переїзд, змушені були продати частину майна. Та й на новому місці було не легше. Коцюбинські часом не мали змоги пригостити гостей навіть чаєм.

Друга подія – «політичний процес», як гучно назвав Коцюбинський невеличку пригоду – сутичку з поліцією, яка справила на нього, очевидно, неабияке враження і поклала початок зіткненням з цим департаментом. У 1880 році Михайло Михайлович закінчує Шаргородське духовне училище і відправляється в Кам'янець-Подільський (1881), мабуть, маючи намір вступити до університету. Мрія ця не здійснилася через матеріальні нестатки – треба було допомагати родині.

Кам'янець-Подільський жив у той час активним громадським життям. Особливо виділялась молодь. Коцюбинський поринає у вир

політичних ідей і юнацьких захоплень соціалізмом, якими жили тамтешні семінаристи та ентузіасти-народники. Товариш Михайла Михайловича так згадує про ті дні, що залишили відчутний слід у їхньому житті: «Що не кажіть, а час спілкування нашого в Кам'янці був часом самим дорогим, самим священним. Ніякий університет, ніякі книги не могли б дати того, що дали ці нечисленні дні щирого захоплення думки, справжнього шукання правди і підвалин у житті» [2, с. 10-11].

У річницю вбивства Олександра II – 1 березня 1882 року – невелика група семінаристів на чолі з О. Саліковським, якому ректор семінарії дав прізвисько «генерала соціалістичної пропаганди», зібралася на околиці міста на сходку. Тут було організовано «Подільську дружину» і прийнято відозву, в якій схвалювалося вбивство «царя-ката», прославлялись герої «Народної волі» – Кибальчич, Рисаков, Перовська та ін. Зачитали статтю з «Народної волі» та програму «Чорного переділу». Але про діяльність «Подільської дружини» скоро дізналася поліція, почалися арешти, слідство. Коцюбинський не був присутній на цій сходці, проте з членами дружини, зокрема О. Саліковським, був добре знайомий і підтримував стосунки.

Одного разу, вертаючись увечері додому, як згадував пізніше Хома Коцюбинський, Михайло Михайлович помітив підозрілу людину, що заглядала у вікна його хати. Не довго думаючи, він підбіг і вдарив незнайомця своїм сукуватим ціпком. Ним виявився жандарм-вартовий, що разом з іншими прийшов на квартиру Коцюбинського робити трус. Михайла Михайловича заарештували, звинувативши в нападі на поліцію. Але через три дні відпустили. Коли згодом він потрапив під нагляд поліції, про цю справу вже забули, але для Коцюбинського це перше знайомство із в'язницею, де він просидів три дні, надовго відклалися у пам'яті.

Літературна кар'єра Коцюбинського почалася з цілковитого провалу. Повернувшись у Вінницю, Михайло Михайлович дає уроки, щоб заробити трохи грошей на підтримку сім'ї, в якій було п'ятеро дітей: Михайло, Ліда, Хома, Леонід та Ольга. Часом він виїжджає в село, щоб навчати панських дітей. Ночами (бо вдень не було часу) просиджує над книжками. Читає багато з російської і зарубіжної літератури: Успенського і Некрасова, Достоевського і Салтикова-Щедріна, Золя і Сенкевича. Особ-

ливе захоплення викликали твори українських письменників – Шевченка, Марка Вовчка, Куліша, Нечуя-Левицького, Кропивницького та ін. Любить читати напам'ять поезії з «Кобзаря», а найбільше «І мертвим, і живим, і ненарожденим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє...»

У 1884 році Коцюбинський пробує написати оповідання, яке відоме під назвою «Андрій Соловійко, або Вченіє світ, а невченіє тьма». У Вінниці він товаришує із священником П.І. Вікулом, двоюрідним братом О. Саліковського, який учив їх обох у Шаргородській духовній семінарії. П.І. Вікул підтримував зв'язки з революційно налаштованою молоддю, а в його домі часто збиралася прогресивна інтелігенція. Бував тут і місцевий присяжний уповноважений Нейман – людина освічена і з великими симпатіями до української літератури. Через Вікула оповідання Коцюбинського «Андрій Соловійко...» було передано на суд Нейману. Вирок був дуже суворий. Зверхньо оцінивши першу спробу молодого автора, Нейман у кінці відгуку радив Коцюбинському кинути цю справу, аби «не калічити святу нашу мову».

Присуд Неймана не спинив Михайла Михайловича, і протягом наступних двох-трьох років він створює нові оповідання («21-го грудня, на Введеніє», «Дядько та тітка»), але показувати їх комусь чи подавати до друку не наважується. А згодом і зовсім замовкає на кілька років, очевидно вражений своїм невдалим дебютом.

За життя Коцюбинський ніколи не друкував ці перші твори. З'являлися його збірки, окремі твори і вибране різними мовами в росії і за кордоном, але учнівські спроби так і пролежали невідомими широкому читачеві, аж поки не побачили світ років через десять після смерті письменника.

§ Справжній художник

11 червня 1890 року начальник Подільського жандармського управління у відношенні до департаменту поліції повідомляє, що київський губернатор видав Михайлові Коцюбинському закордонний паспорт і наказує встановити нагляд за його поверненням в межі імперії. Зважившись виїхати до Львова, Михайло Михайлович виявив неабияку сміливість, адже Галичина належала до Австро-Угорщини і вважалась чи не центром українського культурного руху. Безпосереднім приводом до поїздки за кордон послужила перша публікація Ко-

цюбинського – поява у львівському журналі «Дзвінок» його вірша «Наша хатка». Тут у Львові він зав'язує контакти з редакторами українських журналів «Дзвінок», «Правда», «Зоря», що мали ліберально-народницький напрям, знайомиться з Іваном Франком.

Протягом 90-х років Коцюбинський чимало перекладає для цих журналів, друкує ще кілька віршів, але справжню увагу читачів привертають його дитячі оповідання – «Харитя», «Ялинка», «Маленький грішник». Ознайомившись з першим із них, Панас Мирний написав молодому колезі схвильованого листа: «Прочитав я її («Харитю». – *Гол. ред.*) та й нестямився!.. У такій невеличкій приповіді та такого багато сказано! Та як сказано! Чистою, як кринична вода, народною мовою; яскравим, як сонячний промінь, малюнком...» [7, с. 431]. Лише шість років минуло з того часу, як Нейман радив Коцюбинському «не калічити святу нашу мову», а він уже заслужив похвалу одного із визначних майстрів українського красного письменства. Та й за що? Саме за мову, в хисті до якої йому відмовляв Нейман. «Та так тільки справжній художник зможе писати!» – продовжував Мирний, передрікаючи велике майбутнє молодому автору.

І як змінився пейзаж порівняно з першими творами. З традиційного малюнка-схеми він перетворився на чарівний, з майже інтимними деталями, світ природи, який ніби втворює переживанням маленької героїні. «Босі ноженята, – зауважує письменник у «Хариті», – ступали по втопаній стежці, над головою, межі колосками, як биндочка, синіло небо, а з обох боків, як стіни, стояло жито й шелестіло вусатим колоссям. Харитя опинилась наче на дні в морі. В житі синіли волошки та сокирки, білів зіркатий ромен, червоніла квітка польового маку. Польова повитиця полізла догори по стеблині жита і розтулила свої білі делікатні квіточки» [3, т. 1, с. 37]. Майстерний опис природи, безпосередньо пов'язаний з переживаннями, почуттями дитини, передає її настрій, психодуховний стан, відображає глибинно вкорінене екзистенціювання. Вже у цьому першому друкованому оповіданні можна помітити мазки майбутнього письменника-імпресіоніста.

Попри всю свіжість художнього бачення життя перші дитячі приповідки все ж були позначені особливостями традиції літератури XIX століття. Хоч і тут бачимо рельєфний малюнок природи, ніжність кольорів, тонке проникнення письменника у внутрішній засвіт героя чи героїні «Харитя», «Ялинка», як і

наступні твори («П'ятизлотник», «На віру»), написані в селі Лопатинцях, де Коцюбинський працював приватним учителем у сім'ї бухгалтера цукроварні Мельникова.

Після смерті батька родина опинилася повністю на утриманні Михайла Михайловича. Він дає спочатку приватні лекції у Вінниці, виїжджає вчителювати на село. І, незважаючи на нагляд поліції, бере участь у громадському житті. У 1888 – 1890 роках його обирають гласним до Вінницької міської думи. А склавши екстерном іспити на звання народного вчителя, він виїжджає в с. Лопатинці.

Бувало перестріне Михайло Михайлович на дорозі селянку і питає:

- Це ви йдете жати?
- Еге ж, – відповідь та.
- А де ж ваша нива?

Та й піде у поле разом з нею і довго дивиться, як працюють люди, слухає, як співають українські народні пісні, і все записує. І поговорити з людьми любив. А дітей Мельникова у вільний від навчання час прилучав до збирання фольклору. Пісні, казки, прислів'я, записані Коцюбинським у Лопатинцях, згодом з'явилися в етнографічних збірках, виданих у Чернігові. Все це згодом сприяло появі його талановитих оповідань.

Наприкінці 1891-го – на початку 1892 Коцюбинський сповнений творчих планів і бажань. Він пише повість «На віру», оповідання «П'ятизлотник», які остаточно утверджують за ним ім'я українського письменника. Проте улюбленій справі змушений віддаватися в невеличкі проміжки вільного часу. Треба було дбати про шматок хліба, якого літературна праця не давала. Він шукає постійного місця на державній службі, де мав би певний зарібок і більше часу для писання. Врешті, йому здається, що такою роботою могла б стати філоксерна комісія, куди його влаштовують працювати. І в червні 1892 року Коцюбинський виїжджає в Бессарабію, доставши посаду розвідувача з платнею 40 крб. на місяць з помешканням та артільним харчуванням.

До прикладу, на фотографії 1893 (а Коцюбинський любив фотографуватися) закарбовано гурт працівників філоксерної комісії – 9 чоловіків і хлопчик біля тину. Здебільшого молоді – років 20-25 і двоє старших. Дехто одягнутий у сюртуки з метеликами, хтось просто у вишиваних сорочках. Коцюбинський – у центрі, на третьому плані. На ньому вишивана українська сорочка, піджак, бриль і ціпок у руці. Очі дивляться спокійно. З

усього видно, гурт складається здебільшого з інтелігенції. Справді, в комісії Михайло Михайлович потрапив у гурт, як дехто казав, «свідомих» українських інтелігентів-народників. Тут були й студенти-українці Харківського, Одеського, Київського університетів. Керівник філоксерної комісії П.І. Погибка пізніше згадував, що між розвідувачами були українці, які вперто шукали шляхів до відродження України, хотіли донести освіту до всіх нещасних, знедолених пролетарів і поліпшити їхнє матеріальне становище. До таких належали Коцюбинський, Бержковський та інші; вони навіть вдягалися як селяни-українці (див. [1]). Багато хто з них належав до «Братства тарасівців».

«Братство тарасівців» мало більш помірковану програму, ніж інші радикальні партії. Свою роботу воно спрямовувало насамперед на культурно-освітні заходи та пробудження національної свідомості простого люду, на агітацію за емансипацію жінки. Народницько-просвітницький характер братства якоюсь мірою відповідав і настроям Коцюбинського. Разом із братчиками, працюючи у філоксерній комісії, він вів просвітницьку роботу серед селян, працівників комісії.

Трохи згодом Коцюбинський зобразив роботу філоксерної комісії в оповіданні «Для загального добра», яке відіслав на конкурс у журнал «Зоря», де воно було відзначене премією. В центрі гостросюжетної розповіді – доля молдавського селянина Замфіра Нерона. Добросовісно працюючи на своєму винограднику, він зумів досягти певного добробуту. І от нещастя – рослинна тля філоксера напала на його виноградник. Зовні ще здорові, квітучі лози, а коріння підточуються паразитами. У село прибуває філоксерна комісія. Яку ж допомогу в цьому разі пропонує держава селянинові? Єдину – знищити роками виплекану лозу, щоб тля не перекинулась на виноградники інших господарів. Для загального добра, так би мовити. Це розоряє сім'ю Замфіра Нерона. Не переживши такої трагедії, вмирає його дружина. Керівник філоксерної комісії Тихович усе більше сумнівається, чи справді корисну справу вони роблять людям. «Коли б хоч певність, – думає він, – що така офіра (жертва) потрібна для загального добра, що робиш справді позиточне діло, а не зайву жорстокість» [3, т. 1, с. 239].

М. Коцюбинський був тонким стилістом і дуже вимогливим до себе письменником. Кожному слову, і навіть букві, надавав великого

значення. Збираючись видати оповідання за власні кошти, він написав до В. Лукича (1896): «Насамперед прошу змінити заголовки: я хотів би, щоб заголовок читався не «Задля загального добра», а просто «Для загального добра». Тому прошу зайве «за» викинути» [3, т. 5, с. 62]. Очевидно, прийменник «задля» трохи змінював смисл заголовка, в ньому втрачався той іронічний підтекст, який закладав у назву письменник. До слова, в цьому ж листі містяться цікаві спостереження Коцюбинського над *евфонією* (милословністю) української мови. Читаючи коректуру «На крилах пісні», письменник нещадно виправляв стилістичні та інші огріхи. Він протестував проти неграмотного втручання коректора у його текст: «...я помітив, – писав Коцюбинський, – що коректор навіщо поперероблював деякі слова, наприклад «гострий» – переробив на «острий», «вогнище» – на «огнище» і т. д., що дуже негарно звучить особливо у словах, що кінчаються на голосозвуки. До прикладу: «те остре, до фізичного болю остре...», «догоряє огнище» і др. Наш народ, що має музикальне вухо, по змозі обминає стовпище голосозвуків або шелестозвуків і намагається розкласти так слова, щоб заховати закони евфоніки. Отож і я намагаюся по змозі додержувати ту евфоніку, і дуже мені прикро, коли хтось псує мені ту роботу» [3, т. 5, с. 62].

Уважність до слова і гостре відчуття його звукових і смислових нюансів – одна з найважливіших прикмет стилістики Коцюбинського, яку він вдосконалює протягом усього творчого шляху. Так, він цікаво обіграє слово «доктори» в оповіданні «Для загального добра», що ним народ іронічно охрестив розвідувачів філоксерної комісії, які не лікують, а знищують виноградники... Таким чином різноманітними художніми засобами письменник намагався підкреслити ілюзорність народницьких ідей про допомогу селянам. Насправді вони ні освітою, ні реальними практичними ділами не в змозі були змінити їхнє економічне становище. Це особливо підкреслено в думках і переживаннях Тиховича, в якого «не ставало певности вкорисності діла, грунт почав хитатися під ногами» [3, т. 1, с. 243].

Ще з більшою іронією письменник малює народницькі ілюзії в оповіданні «Лялечка», написаному в 1902 році, яке показувало, що він усе далі розходився з ідеями «Братства

тарасівців», оповідання, що сутнісно, розпочинало новий етап у його творчості. Проте цьому передували деякі важливі події, які мали чимале значення для подальшого його життя і письменницького практикування.

Дорога додому

У 1896 році Коцюбинський одружується з Вірою Устимівною Дейшею, яка походила зі старого українського дворянського роду. Після навчання на Бестужевських курсах у Петербурзі вона працювала викладачкою французької мови в Чернігівській гімназії. В Чернігові вони й познайомились. Велике бажання мати сімейне вогнище тягне Коцюбинського до постійної роботи, але, не знаходячи місця, він продовжує працювати у філоксерній комісії, щоправда, вже в Криму, де йому запропонували кращу посаду і більший заробіток. Листи письменника з Криму до дружини сповнені кохання й туги. Характерний допис з Алушти від 13 жовтня 1896, де він з гумором і теплим почуттям розповідає про одержання від дружини посилки з грушами і яблуками та листа, який ці груші попсували. Не можна не навести уривок з нього, де видно, яких теплих слів та образів добирає кохаюче серце письменника, щоб вилити свої почуття. «Сонечко ти моє! Ти мені світиш і грієш, – пише Коцюбинський Вірі Устимівні. – Твої листи для мене – половина життя. От і нині дістав листа од тебе – і так мені добре, так легко і весело. Я мало не з'їв того листа, таким він був мені солодким, а найпаче від грушової підливки. Ай, ті груші: побились, потовклись та напустили такого соку, що лист твій та бонзині книжки як душенина упріли в тому сокові. На превелику силу одліпив я його од коробки і тільки що розклав на столі, щоб хоч місцями прочитати, коли знов лихо: оси зачули, що прийшов лист од Віри, і роєм назлітались його читати. Мусив кинути листа та ганятись за осами, і тільки по їхніх трупах знов добрався до мокрого, страшного й загнилого вже аркуша паперу. А проте прочитав все: де не розібрав, там серце відповіло мені, що Вірунечка кохає мене» [3, т. 5, с. 92].

Була й інша причина, що спонукала Коцюбинського десь осісти на постійній спокійній службі. Це нестримне бажання писати. Мандрі з місця на місце по Бессарабії, а потому в Криму, хоч і давали багато матеріалу для наступної творчості, та не сприяли зосередженості, без

якої неможливе й писання. Врешті й часу на творчість залишалось дуже мало. В листах до своїх кореспондентів письменник зрідка скаржиться на брак більш-менш придатних умов для занять улюбленим ділом. Так, ще 24 червня 1894 року Василю Лукичу він пише: «Вибачте мені, ласкавий добродію, цю мою загайку; мені вже й самому соромно так довго тягти обіцяну працю, та що ж вдієте, коли така клята служба! Осінь та зиму матиму вільніші – тож гадаю докінчити «По Бессарабії» та спробувати свої сили на більшій праці, наприклад повісті» [3, т. 5, с. 46]. Як і Чехов, обтяжений роботою земського лікаря, так і Коцюбинський на службі у філоксерній комісії весь час мріє засісти за більший твір. Обом письменникам не щастило. За службою й необхідністю заробляти на шматок хліба на творчість бракує часу.

Уривками, виносивши у голову сюжет, Коцюбинський майже без чернеток (на це потрібний також час) хапається за писання і живе надією, що життя якось уладнається і в нього з'являться більші можливості віддатися улюбленій справі. Тому він не припиняє спроби знайти постійне місце.

У 1897 році Коцюбинський звертається до чернігівської влади з проханням прийняти його на роботу в земство. Мотивує він тим, що, захворівши на ноги, не в змозі продовжувати службу на посаді помічника експерта у Кримському філоксерному комітеті, оскільки ця робота пов'язана з постійним ходінням. Звертаючись до департаменту поліції, щоб розвіяти будь-яке упередження проти себе, він пише: «В 1884 году я находился под следствием по политическому делу, сути которого я и до сих пор не знаю. При обыске не было найдено решительно ничего, компрометирующего меня. Через год или полтора мне было объявлено, что я освобождаюсь из-под следствия. Этим дело и кончилось» [3, т. 5, с. 327]. Коцюбинський наївно вважав, що поліція лишила його у спокої, хоч насправді він був під постійним «негласним надзором». В той час як Михайло Михайлович з новими й новими проханнями звертався до начальника Чернігівської губернії, не розуміючи, чому йому відмовляють у посаді на державній службі, поліція інформує губернатора про неблагонадійність письменника. Врешті-решт йому дозволяють працювати в земстві, але не на тій посаді, на якій він хотів. При цьому поліція видає для губернатора таку довідку про письменника:

«Коцюбинский – украинофил, сотрудничал в издаваемом во Львове журнале «Зоря» и в 1886 г. издал весьма тенденциозную брошюру «Для общественного блага», предназначенную для народа в Украине. Вследствие этих данных в 1897 был не допущен заведующим книжным складом Черниговского земства, но, ввиду благоприятного отзыва д<ействительного> с<татского> с<оветника> Андреевского и личного ходатайства Коцюбинского перед д<епартаментом> п<олиции>, коему он представил удовлетворительные объяснения по существу имеющихся о нем сведений, было сообщено черниговскому губернатору о неимении препятствий к допущению названного лица на службу Черниговского земства вообще, за исключением лишь должности заведующим книжным складом» [8, с. 86]. Оскільки, як повідомлялося в попередньому документі поліції, ця посада давала б можливість Коцюбинському поширювати «тенденційну» літературу.

Отже, письменник усе ж потрапляє в Чернігів, але місяці чекання посади і листування з представниками влади та поліції змушували його влаштуватися поки що на інше місце. Ним була посада хронікера в житомирській газеті «Вольнь», що видавалася московитською мовою. Як спраглий у пустелі, Коцюбинський накинувся на газетярську роботу після років мандрувань по Бессарабії та Криму. Він редагує рубрику «Свет и тени русской жизни», добираючи до неї статті з російських видань, пише власні статті. Його симпатії незмінно на боці селян. Через це він постійно свариться з головним редактором Фідлером, що врешті призводить до конфлікту між ними.

22 лютого 1898 року Коцюбинський друкує у «Волині» свою статтю «К полемике о самостоятельности малороссийского языка», як тоді зневажливо іменувалась українська мова. Виступаючи проти спроби буржуазної газети «Биржевые ведомости» представити українську мову як щось легковажне, що підлягає осуду, і відстоюючи її право на існування, письменник твердо оцінює роль української і російської мов у духовному розвитку двох народів. Зокрема, він пише: «По нашему глубокому убеждению, всякий дальнейший шаг к развитию малороссийского литературного языка будет приобретением и для общерусской литературы; совместное существование обеих родственных литератур нам представляется могучим условием культурного роста двух, взаимно дополняющих друг друга, народностей» [3, т. 4, с. 120].

Приїзд Михайла Коцюбинського в Чернігів у 1898 відкриває нову сторінку в його житті. Якщо говорити точніше, то навіть не сторінку, а цілий розділ. І справа не тільки в тому, що нарешті владналося його сімейне життя і він зміг осісти на постійній більш-менш придатній для його характеру роботі. Головне було в тому, що він дістає можливість долучитися до культурного й громадського життя, віддатися творчості. 1900-ті роки, у які вступав письменник, були справжнім спалахом в українській літературі цілого сузір'я непересічних талантів. Ольга Кобилянська і Василь Стефаник, Марко Черемшина і Лесь Мартович, Гнат Хоткевич, Микола Чернявський та багато інших розпросторюють межі тем і проблем, оновлюють художні форми, намагаючись своїми творами відповісти на найпекучіші питання життя. Бурхливі літературні й суспільні процеси, в яких уже відчуваються перші блискавки грозової хмари 1905, спонукають і Коцюбинського до активних творчих пошуків.

У 1903 році, закінчивши першу частину повісті «Fata morgana», Коцюбинський разом із Чернявським пишуть своєрідну відозву до письменників, у якій оформлюються багаторічні роздуми письменників над завданнями літератури на даному етапі. «Вихований на кращих зразках сучасної європейської літератури, – зазначалося у відозві, – такої багатой не лише на теми, але й на способи оброблення сюжетів, наш інтелігентний читач має право сподіватися й од рідної літератури ширшого поля обсервації, вірного малюнку різних сторінок життя усіх, а не одної якоїсь верстви суспільності, бажав би зустрітись у творах красного письменства нашого з обробкою тем філософічних, соціальних, психологічних, історичних і т. ін.» [3, т. 5, с. 281].

Поставивши завдання відійти від етнографічного замилювання сільським побутом, піднести українську літературу на вищий щабель – європейський, Коцюбинський придивляється і до творчості західноєвропейських письменників: Генріка Ібсена, Арне Гарборга, Кнута Гамсуна, Юнаса Лі, Метерлінка та ін. Віддаючи перевагу психологічним темам, він глибоко студіює праці з психології – науки, що на цей час починає бурхливо розвиватися. В особистій бібліотеці письменника в Чернігові (тепер музей) збереглися книжки, назви яких свідчать про широке коло його зацікавлень у цій галузі: Т. Рібо «Психологія почуттів», М. Ланге «Емоції», Ш. Летурно «Фізіологія прист-

растей», В. Вунд «Начерки психології», Г. Спенсер «Справедливість», Ч. Ломброзо «Геніальність і божевілля» та ін.

Вочевидь Коцюбинський для безупинного вдосконалення своєї художньої майстерності зосереджується на емоційно-почуттєвій, власне екзистенційно-подієвій, стороні соціально різнобарвного та особисто непересічного людського життя, освоюючи знакові для того історичного часу психологічні твори не стільки з науково-аналітичних позицій, скільки із потреби організації власної мислєдіяльності і над психодуховними засвітами героїв своїх оповідань та новел, і над словесною мозаїкою адекватного художнього оприявлення цих засвітів. Отож він щораз, нарощуючи самісні ресурси і потенціал, на своєму творчому шляху здійснює все складнішу за цілями, методами і засобами психологічну роботу над собою й усім тим довкіллям, що переломлюється через його чуттєву душевну ритміку, усвідомлювальну спроможність та вільнолюбивий український дух (див. [12]).

Наскрізь новочасний письменник

Вранці Коцюбинський вирушав у статистичне бюро – маленький одноповерховий будиночок, потопаючий у садках на околиці Чернігова. Потяг письменника до краси був помітним не лише у його творах, в обожнюванні природи, а й у вбранні. Один тогочасний його знайомий Г. Лазаревський згадує: «Михайло Михайлович завжди був одягнений дбайливо, навіть чепурно (звичка ще з семінарських років. – *Гол. ред.*). Улітку в ясно-кремовому у синю смужку костюмі, жовтих черевиках, у білій панамі з чорною стрічкою, з незмінним ціпком – гуцульським топірцем у руках. З квіткою у петельці. Іноді з квітами в руках. На тлі чернігівської звичайної людности завжди здавався він мені елегантним європейцем, «європейським українцем», а не «малоросійським українцем». Іноді з роботи він повертався у парусиновій, модній тоді толстовці. Часто у чорній пелерині поверх одягу. Узимку в чорному пальті з чорним смушковим коміром, у високій чорній смушковій шапці» [10, с. 166].

Робота відбирала левову частку часу, і тільки пізно ввечері Коцюбинський діставався до книжок, або й до чистого аркуша паперу, занести на який бодай хоч одну думку майже не ставало сил. Маючи «тонку душевну орга-

нізацію», успадковану від матері, він був артистичним не тільки в одязі, манерах, поведженні, а й, найважливіше, в емоціях, переживаннях, умінні проникнути душею в квітку, рослину, будь-який предмет, передати враження від нього словом, як від живої істоти. Писав Михайло Михайлович не так багато, як хотів. Начерків, як правило, не робив, виношуючи цілий твір у голові. Але зрідка у його записнику з'являлися записи, які з часом він використовував у творах. Спостереження над природою сповнені такої мистецької вишуканості, справжніх художніх відкриттів, що можуть сприйматися як окремі мініатюри.

Записи стосуються не тільки перших років ХХ століття і не тільки Чернігова, а проте допомагають краще зрозуміти глибоке інтуїтивне проникнення письменника в таїну живого і прекрасного. У замальовках природи Коцюбинський найчастіше використовував прийом контрасту (скажімо, моря і неба, неживого й живого), або персоніфікацію. Ось кілька мініатюр з його нотатників: «Дивилось червоне око заходу» [3, т. 4, с. 277]. «Крізь цвітучі галузки дерев дивилось небо такими синіми молодими очима» [Там само, с. 282]. Письменник не тільки малює, а й заражує читача тими почуттями, що охоплюють його від побаченої свіжим оком природи. Несподівані трохи, ракурси створюють яскраві образи, що запам'ятовуються. Наприклад, море: «Море було таке гладеньке і синє, наче туго натягнутий екран, на якому показували небо» [Там само, с. 287]; «На морі тріпочуть вітрила човнів, як голуби в небі» [Там само, с. 283].

З особливою любов'ю Коцюбинський змальовує квіти: «Вдень земля от кульбаби – як зоряне небо, уночі небо – наче цвітуча кульбабою лука» [3, т. 4, с. 305]. Кожна квітка не тільки образ, а в певному розумінні й характер, так само, як, скажімо, у Л. Толстого кушч реп'яха навіяв задум і характер Хаджі-Мурата з однойменного твору. У Коцюбинського: «Дрок – наче дротяна щітка, якою чесалось сонце, полишивши на ній пасма свого золотого волосся» [Там само, с. 293], «Сивина полинів, срібних навіть удень, наче осяяних місячним світлом» [Там само], «Ломонос (*clematis*) цупко поліз по вершечках кушців ожин і накинув на них весільну фату (намітку) свого прозорого цвіту» [Там само, с. 294]. Тут знаходимо й улюблений Коцюбинським таємничий образ агави: «Агави – як паші акул» [Там само, с. 280], «Агави родились у таких

тісних і ворожих обіймах, що на ціле життя на їх тілі лишилися сліди зубів і форма ворога-брата. І коли листя рознялись урешті, вони все ще грізно <на> їжачились <своїми> акулиним<и> зуб<ами>ом і з погрозою наставились один <проти> до одного сірим могучим акулиним тілом» [Там само, с. 294].

Природа – це «чаша, з якої мільйони людей пили і п'ють красу і випити не можуть» [3, т. 4, с. 291], – говорив Коцюбинський. Він досяг великої майстерності у змалюванні природи і людини. Через образ квітки, рослини, комахи навчився передавати людські почуття, вир пристрастей, надій, потяг до ідеалу. І без цього не можна зрозуміти його творів. Проте письменник весь час незадоволений собою. Йому здається, що він ще зовсім не знаходить того потрібного слова, яке відкривало б людям його душу. Тому, замкнувшись вечорами після служби в кабінеті і ніжно наносячи залізним пером дрібненькі рядки букв на папір, *Коцюбинський глибоко мучився над кожним словом, видобуваючи його з потаємних закутків серця*. Тому-то часом і виривались у нього з душі такі сповідальні фрази: «Пишу я дуже мало, ніколи не вдовольняючись своєю працею. Ще поки обдумую сюжет, поки в уяві моїй малюються люди, події і природа, я почувую себе щасливим: таке все яскраве, свіже, повне і сильне, що я тремчу од зворушення. Але доволі мені сісти за стіл і взяти перо до рук, як з-під пера усе те виходить блідим, анемічним, безбарвним, мені не стає слів, аби віддати те, що я зараз так сильно пережив. Скінчивши роботу, я почувую попросту обридження до неї, такою мізерною видається вона мені. Коли б можна було обмежити свою творчість уявою, я був би дуже щасливим. Проте щось сильне тягне мене до літературної праці – і літературі я відданий цілою душею» [3, т. 6, с. 43].

Творчість давала не тільки саму насолоду. Без неї він себе не мислив. Чи то за письмовим столом, чи просто на вулиці його душа, його серце і розум як художника продовжували працювати. Скажімо, чи дуже поетичний звичайнісінький собі віз, повз який ви щодня проходите? Око художника здатне побачити в ньому майже живу істоту «<Під повіткою стояв віз>, – занотовує Коцюбинський у записнику. – З-під повітки визирали голі кістяки воза, заболоченого; він немов утомився, розвалився і з байдужістю до всього спочивав, одкинувши зламане колесо» [3, т. 4, с. 259].

Саме на цьому возі Раїса Левицька – героїня оповідання Коцюбинського «Лялечка» – в'їжджала в село, де їй належало пережити велику людську драму.

Під час читання початку цього оповідання створюється враження, що ви сидите з учителькою на возі, а повз пропливають хати, люди, дерева, церква... І все те похмуре, подібне до кольору чорної землі. Наче на полотні Левітана всьому надано єдиний відблиск, єдиний колорит. І не тільки тому, що село справді убоге, а ще й тому, що в'їжджає у нього Левицька з украй пригніченим настроєм: «Хати здебільшого були старі, чорні, з чорними ж, порослими мохом стріхами. По дворах стояли багна й зеленасті калюжі. Вулиця теж блищала баюрами. На всьому одбилися сліди убожества. І життя, і люди, що вічно риються у землі, прийняли, ввижалось Раїсі, колір землі, здавалися деталями мертвої природи» [3, т. 2, с. 63-64]. У попередньому селі в Раїси виник конфлікт з попом, через що її й перевели у нову школу. Що ж її тут чекає? Чи не те саме?

Така зав'язка в оповіданні «Лялечка», яке дало привід І. Франкові сказати про Коцюбинського, що це «наскрізь новочасний письменник». А саме у підході до зображення дійсності – глибокому проникненні письменника в природу і через неї передачі людських почуттів. І. Франко писав про «нову генерацію» письменників, до яких належав і Коцюбинський: «...вони, так сказати, відразу засідають у душі своїх героїв і нею, мов магичною лампою, освічують усе оточення» [11, с. 108]. Отже, йшлося не тільки про новий стиль, який був близьким до імпресіонізму К. Гамсуна, А. Шніцлера та інших, а й про новий жанр малої епічної прози – психологічну імпресіоністичну новелу [3; 4]. Більшість творів Коцюбинського 1900-х років належать саме до цього жанру.

Чи це сільська вчителька, яка врешті закохується у попа («Лялечка»), чи це батько-письменник біля ліжка вмираючої доньки («Цвіт яблуні»), чи ліричний герой («З глибини») – скрізь письменник глибоко проникає у переживання героя, його пристрасті, бажання, які заховані у сприйнятті природи, навколишньої дійсності взагалі.

Наближалися роки революції 1905 – 1907 років. Страйкувала залізниця, селянські бунти прокотилися по Україні. Посада завідувача відділу сільськогосподарської статистики Чернігівського земства давала змогу Коцюбинському стежити за подіями, які відбуваються на селі. У результаті таких спостережень народжу-

ється перша частина повісті «Fata morgana». Твір незвичний, новаторський. У ньому автор здійснює спробу застосувати психологічні прийоми імпресіоністичного письма до проблем життя соцієтальної психіки. Але не тільки це. Надавши оповіданню (а спочатку це було окреме оповідання) підзаголовок «З сільських настроїв», письменник поставив перед собою завдання передати *соцієтальну атмосферу села*, яке вже потрясали перші передреволюційні хвили. Йому вдається також відобразити психологію маси, цілих прошарків селянства, що було новим у літературі.

Журнал «Наука и жизнь», вмістивши переклад оповідання «Fata morgana» Коцюбинського у №5 за 1905 рік, супроводжував твір таким коментарем: «Пусть не пугается читатель кажущейся вялости предлагаемого рассказа М. Коцюбинского. Автор его – один из величайших талантов, которых подарила миру современная украинская беллетристика. Его типы – это живые, правдивые типы, взятые прямо с натуры. Это типические, могучие в своей целостности фигуры, созданные историей и мучительным режимом современной украинской жизни, величина которых и сложилась прямо пропорционально объему и сложности этого режима... Рассказ этот не сказка, нет, это живая быль, выплаканная на бумаге слезами человека правдивого, глубоко искреннего и близко стоящего к жизни и к любимому народу... Этот, единственный в своем роде, рассказ удивительно соответствует своему названию, мы сами прочитали несколько раз подряд и вполне прониклись всем величием и всей глубиной того безмерного, безысходного народного горя, которое лежит на сердце украинского простолюдина» [6, с. 236].

Своєю новою, імпресіоністичною манерою Коцюбинський зумів досягти ще більшої правдивості, психологічної глибини в зображенні людини. Високо оцінені І. Франком, прогресивними діячами літератури і культури, твори Коцюбинського перекладаються на польську, угорську, німецьку, румунську, шведську, чеську мови. Незважаючи на це, письменник продовжує жити у великій матеріальній скруті.

Найбільша трагедія життя

На утриманні Коцюбинського були сім'я, сліпа мати, яка, до речі, на кілька років пережила сина. Позичку, яку він узяв у банку для придбання садиби в Чернігові, так і не зміг сплатити до кінця свого життя. Борги

мануфактурним та іншим магазинам примушують його багато писати, але й цього не вистачає, і він нерідко звертається до знайомих видавців з проханням про матеріальну допомогу. Адже зарібок дрібного урядовця був мізерним, щоб вести більш-менш пристойне життя. Та й літературна праця не могла поліпшити його матеріальне становище.

Досить сказати, що за новелу «Intermezzo» – перлину європейського письменства – Коцюбинський одержав 35 крб. від редакції журналу «Літературно-науковий вісник», за цілком новаторський оригінальний твір «Невідомий» – 18 крб. 18 коп. За деякі твори платили більше, проте теж небагато. У 1903 році видавництво «Вік» надрукувало перший том його «Оповідань», за які заплатило 200 крб. У той же час російські твори оплачувалися значно краще. Так, А.П. Чехов, який у певному розумінні відіграв у російській літературі таку саму роль, як і Коцюбинський в українській, у 1899 продав свої твори видавцеві А.Ф. Марксу за 75 000 крб. Навіть російські перекладачі Коцюбинського одержували набагато більше, ніж він. Письменник не раз з іронією згадує про це, зокрема у згадуваному листі до В. Гнатюка: «Треба рятуватися, спочити, полежать у шпиталі або в санаторії, а нема за що. Доведеться пропадати. Служба ледве-ледве дає шматок хліба, а література!.. Соромно навіть признатися представникові культурної нації» [3, т. 6, с. 88].

Для письменника, який писав українською мовою, ситуація справді була складною. Заборона української мови, книгодруку, театру призвела до звуження кола українських читачів. Серед інтелігенції їх було не дуже багато, а поширення книжок у народі було обмеженим, головним чином через його неписьменність. Тому-то на пропозицію Гната Хоткевича налагодити видавничу справу в Україні Коцюбинський відповідає надто скептично: «Мало не всі видавництва мають не комерційні, а філантропічні підвалини... Принаймні мій видавничий досвід (видавав власні оповідання) дуже нещасливий. Ледве-ледве, за кілька років, після багатьох клопотів та турбот вдалося мені вернути витрачені гроші. Щодо мене, то я зарікся бути видавцем. Хай краще мій «ближній» видає, а я волю брати навіть ті злиденні гонорари, які дають нам часописи...». Закінчує Коцюбинський саркастичною фразою про стан з українською літературою: «...не можу ж я не тільки писати, а ще й платити, щоб мене читали» [3, т. 6, с. 100].

Коли М. Коцюбинський у 1897 році захворів і змушений був кинути філоксерну комісію, він вважав, що це хвороба ніг, які й надалі часто не дають йому спокою. Проте згодом з'ясувалось, що справи набагато гірші – попсовані нерви і хворе серце. Вже в 1903 у листах Коцюбинського все частіше трапляються скарги на здоров'я: «Останніми часами я так обтяжений всякою службовою роботою, що не маю часу писати... З одного боку, здоров'я не служить мені, а з другого – всяка обов'язкова праця гнітить», – пише він В. Гнатюку 18 жовтня 1903 року [3, т. 5, с. 299]. Або лист до Гната Львовича від 15 листопада 1903: «Чогось нездужаю, та й нерви у мене не зовсім добрі, мабуть, од перевтоми, бо маю тепер дуже багато роботи і всяких клопіт... Прощаюсь з Вами, бо щось погано мені, починається гарячка» [Там само, с. 303].

У 1905 Михайло Коцюбинський вже думав, що в нього рак або якась невиліковна хвороба шлунку, тому, незважаючи на важкі матеріальні умови, все ж збирає гроші, щоб поїхати за кордон до іноземних лікарів. На той час нічого серйозного в нього не виявили (лише «нерви») і дали пораду помандрувати по різних країнах. Він побував у Німеччині, Італії (Венеція, Флоренція, Рим, Неаполь, Генуя, Мілан), Швейцарії (Люцерн, Берн, Женева, Цюрих), Відні і через Львів повернувся додому.

Вражень у письменника було багато – від знайомства з європейською культурою, новими людьми. Проте тяжка щоденна праця підточує йому здоров'я. Вже через кілька місяців він знов з роздратуванням пише до В. Гнатюка: «...проклята бюрозна праця вхопила мене у свої тверді лапи так, що чоловік не щодня має час перейти годинку, хоч від того залежить здоров'я. Все поспувала мені та клята робота – і здоров'я, і гумор, і мої літературні заміри...» [3, т. 6, с. 33]. А ще через два місяці: «...коло мене зовсім зле: знов хворий, знов нерви, а з ними вкупи й шлунок» [Там само, с. 38].

Незважаючи на слабке здоров'я, завантаженість роботою, Коцюбинський живе активним громадським життям. У 1903 році він разом з іншими діячами української культури бере участь у відкритті пам'ятника Івану Котляревському. У зв'язку з цим жандармське управління секретно повідомляє, що на урочистому засіданні Полтавської міської думи Коцюбинський прочитав вітальний адрес від Чернігівського музично-драматичного гуртка: «На кафедру сошел представитель Черниговского музыкально-драматического кружка при-

сяжний повернений Коцюбинський, которий начал свою речь на русском языке, потом перешел на малороссийский и закончил ее на малороссийском языке, чем вызвал бурные аплодисменты публики» [6, с. 196]. Коцюбинський листується з провідними українськими письменниками – І. Франком, О. Кобилянською, В. Стефаником, Г. Хоткевичем, В. Винниченком та ін.

З відкриттям товариства «Просвіта» в Чернігові Коцюбинський та його дружина стають активними його членами. Згодом Михайло Михайлович й очолює це товариство. Характер роботи товариства та особливості його діяльності добре описав сам Коцюбинський у листі до Костя Зленка від 18 травня 1907: «Унас надія тільки на демократичні і поступові сфери – звідти ми хотіли б мати членів. <...> Діяльність нашої «Просвіти» поки що невелика, бо товариство ще молоде (всього чотири місяці йому), але дещо зроблено вже, дещо робиться. За цей час ми відкрили при «Просвіті» читальню-бібліотеку для членів (яких маємо більше 200 осіб); у бібліотеці зібрано уже коло 400 книжок, маємо звиш 20 українських часописів – з Галичини, Буковини, Америки. Спорядили два концерти – Лисенка і в пам'ять Шевченка; маємо будувати кіоск в українському стилі для продажу книжок і часописів. Лекційна комісія працює над тим, щоб читалися у «Просвіті» лекції з українознавства, а для народу – популярні народні читання. Відкрили філію в Ніжині, де вже є близько 40 членів» [3, т. 6, с. 80].

Діяльність у «Просвіті», служба забирали багато часу. Затаких умов і вихопились у Коцюбинського слова: «Найбільша моя трагедія – неможливість займатися літературною роботою». Сила переживань, обізнаність у суспільному житті, співчуття до знедолених викликали в нього ще більшу жагу до літературного слова, прагнення викласти свої болі й переживання на папері. Вдраматичні роки революції 1905-1907 років він створив низку новелістичних творів. Серед них – «Сміх», «Він іде!», «Невідомий», «Persona grata», «В дорозі», «Intermezzo», «Як ми їздили до Криниці», «Fata morgana».

Постійна жага відкриттів

Найсильнішою раною, яка ятрила душу письменника, була жага творчості. Не тільки прагнення до справи літературної, а й пошук

у цій справі нового, ще не знаних доріг, якими не ходило українське письменство, до творчості у найвищому розумінні цього слова – новаторства у показі життя. Вже в оповіданнях, написаних до 1900-х років, він шукає нові несподівані ситуації, певною мірою екзотичні, зацікавлюючі. В повісті «На віру» Коцюбинський показує досить нетрадиційну для української літератури ситуацію вільного шлюбу, а в оповіданні «Посол від чорного царя» – анекдотичний випадок з фотографічним апаратом. Забобонні селяни, які досі не бачили фотоапарата, вирішили, що це якийсь чарівний механізм, що ним роблять портрети для війська чорного царя. На цьому будується колізія. В оповіданні «Для загального добра» бачимо спробу показати парадоксальну ситуацію – приїзд «докторів», які не лікують, а нищать виноградники і тим самим руйнують життя селян.

Поетика несподіваного, інтригуючого владно проникає у прозу Коцюбинського. Це було не тільки засвоєння певною мірою досвіду авантюрної літератури, а й протистояння традиції побутово-реалістичної прози з розтягнутими описами, колізіями, наперед визначеною сюжетною схемою. В новелістиці 1900-х років цей художній прийом не зникає, проте відходить на другий план і набирає іншої якості. Як і зазначав письменник у маніфесті 1903 року, його найперше починають цікавити проблеми психологічні, саме вони, зауважував І. Франко, і творять основні душевні події і катастрофи в Коцюбинського та інших новелістів «нової генерації». Несподіваність, незвичність ситуації перетворюється на ситуацію кризи, морально-етичного вибору. Це й зумовлює головний художній конфлікт твору, що відображав реальну кризу суспільства, яке вступило на дорогу революції.

Чи не з найбільшою силою новий підхід до зображення життя виявився у новелах, присвячених революції 1905 – 1907 років. Привертає увагу насамперед те, як змінюється *концепція художнього простору* письменника. Село, місцевість, які він малював до того без особливих просторових обмежень, поступаються місцем замкненому, з окресленими кордонами, простору. Чи не програмною була в цьому відношенні акварель «На камені»? Невеличке татарське село зі своєю географією, скелястою природою, неначе відокремлений острівець, що пливе у безмежному космосі людського буття. Цей острівець – то свій ве-

ликий неосяжний світ життя, кохання і трагедій. Ще локальніший художній простір у «Цвіті яблуні» – окрема кімната, квартира; «Сміх» – те саме, «Невідомий» – тюремна камера.

Замкнувши героя в чотири стіни, письменник вдається до копіткого, *мікроскопічного дослідження його душі, внутрішніх порухів, переживань*. При цьому, як і раніше, він вибирає ситуацію критичну, а багато в чому й кризову для характеру героя. В такому підході на перший план виходять проблеми психологічні – сильні емоції, душевні струси, що стають предметом письменницького аналізу. В новелі «Сміх» – це жах перед чорносотенним погромом, якого очікує адвокат Чубинський, в оповіданні «Він іде!» – страх єврейського населення невеличкого міста перед чорносотенцями. «Невідомий» – навпаки, фанатична впевненість революціонера-терориста у справедливості вдіяного – вбивстві губернатора. В оповіданні «Persona grata» – це жах, який роз’їдає душу ката від поступового усвідомлення несправедливості чинених ним дій. В «Intermezzo» – це глибоке почуття втоми, що охопила всю душу прогресивного художника. «В дорозі» – раптова тиша, що запанувала серед революційного бою, впливає на революціонера Кирила сильніше, ніж будь-який випадок противника. Розмаїтість настроїв, переживань творить те загальне полотно, на якому вимальовується суспільно-політична атмосфера років революції.

Жах і розгубленість, що запанували в певній частині інтелігенції, яка не зрозуміла, не сприйняла, злякалася народного гніву, доповнюють величну картину революції, її відблиски у всіх сферах суспільства. Ці відблиски дають лише віддалене уявлення про розміри того вогнища, тієї магми, що віками кипіла в надрах суспільності і частки якої зараз виривались на поверхню. Малюючи відблиски заграви, Коцюбинський не міг не думати про спопеляючий вогонь, його нищівну силу, що розросталась і пекла. Без повісті «Fata morgana» його панорама революції була б не тільки неповною, а й лишила б поза увагою той стрижень, те ядро, яке й привело в дію всю ланцюгову реакцію революційних зрушень. З такими думками Коцюбинський збирає матеріал, ознайомлюється з місцями селянських повстань, аналізує пресу – готується дати масштабний зріз життя суспільства в один з кризових моментів його розвитку. Але про це розмова окремо.

Теми інтелігенції, народу в революції з особливою силою захоплюють Коцюбинського. Інтелігенція і народ, завдання митця – під різними кутами зору переломлює письменник ці проблеми у своїх творах, шукаючи несподіваних, психологічних колізій. Інтелігент, людина, котра опинилася у світі, де руйнується взаємозв’язок епох, людина пристрасна, віддана боротьбі за революційні ідеали, але якій ніщо людське не чуже, – такому герою присвячує письменник свої твори. Його скруті, його спробі розібратися в собі й у цілому світі. Типовим оповіданням цих років є «В дорозі» – своєрідна прелюдія до «Intermezzo». Вони багато в чому схожі і за сюжетом, і за характером головного героя, і за суспільно-політичною атмосферою, яку змальовує письменник.

Революціонер товариш Кирило прибуває на явку, де має одержати листа з черговим завданням. Та лист довго не надходить, і це вимушене інтермеццо раптом збурює у його душі почуття, що дрімали, припорошені революційними буднями. При цьому душевну кризу героя письменник заховає у пейзаж. Це, власне, не пейзаж, а сама оголена душа Кирила, життя якої відтворено в образах природи. «Несподівано, раптом у чорну тишу щось упало. Живе, веселе і безтурботне. Заскакало по листі, збудило повітря, штовхнуло землю і вогко дихнуло просто в лице. Пронеслось шумом, обмило землю і щезло. А тоді вплив на небо місяць» [3, т. 2, с. 284]. Ми наче бачимо, як напруження боротьби останніх років під дією природи раптом відступає. «Природа зітхнула повними грудьми, зітхнув і Кирило» [Там само], – закінчує пейзаж Коцюбинський. Криза відбулася. Така нова манера письменника: природа перестала бути німим об’єктом замилювання, а «заговорила» від імені людини, яка її сприймає, знаменувала важливий крок в українському письменстві до розкриття людини і світу як єдності й взаємозалежності. Випереджаючи прозу Хемінгуей, Коцюбинський замінює опис життя його показом у конкретних формах вияву.

З чернеток до цього оповідання видно, з якою скрупульозністю збирав письменник враження від природи. Про це свідчать такі, до прикладу, замальовки, як «Хмари», «Ліс», «Тіні», «Квіти». Коцюбинський любив прогулянки за місто у Троїцький гай, любив «сидіти на горі, – як згадує С. Бутник, – і дивитися на широкі розлогі». «Михайло Михайлович любив квіти. Багато різноманітних квітів було

в нього біля будинку. Йому особливо подобалися яскраві, буйні. Трудно сказати, чого саме йому подобалися яскраві і буйні квіти. Може тому, що яскраві фарби і буйні форми не тільки бадьорили його очі, а ще й імпонували своїми простими кольорами і ясними формами духу його природи, бо і в його творах все ясно, все просто» [10, с. 150-151].

Природа, квіти захоплювали письменника не тільки своєю гармонією, а й суголосністю тим душевним настроям, які переживає людина. Зародження кохання революціонера Кирила Коцюбинський передає також «мовою» квітів. Зустріч Кирила з дівчиною Устею в полі, милування природою стає своєрідним німим діалогом, де кожна квітка своєю красою, тайною немов вторує почуттям героїв: «Усті з Кирилом здавалось, що наївні діантуси червоніли в траві, як дитячі обличчя, а над ними схиляв свої віти журливий дрік і плакав золотими сльозами. Окремо займали великі простори будяки, сині, аж сизі. Вони здавались покинутим вогнищем, що конало передсмертним блакитним димком» [3, т. 2, с. 290]. Шаленство квітів – різних барв і форм наче передає сум'яття почуттів героїв, у якому пробивається вогнище кохання. Такий імпресіоністичний стиль письменника був справжнім відкриттям, що кардинально змінювало традиційну техніку, давало змогу показати людину в сиюхвилинну мить її переживань, з усіма нюансами її душевного життя. Революціонер для письменника – не схема, не вигаданий герой, а людина із складним внутрішнім світом, де змагаються різні почуття, але громадське завжди бере гору. І невідомий революціонер-терорист, і ліричний герой «Intermezzo» постають не як люди-схематизми, а як живі, сповнені пристрастей і бажань, духовно складні істоти. Востанню мить свого життя перед страстю революціонер-терорист, перебираючи у пам'яті останні дні, не може забути і випадкову зустріч з тією, «що кинула квітку в його душу». Образ яскравої квітки як спалаху кохання, краси постійно живе і в душі Коцюбинського, і в його творах.

Тим часом письменник працює і над більшою річчю – «Fata morgana», де головний герой – маса, її настрої й переживання в роки революції. Та здоров'я зовсім не служить йому: «Як запре дух у грудях, – скаржиться він В. Гнатюку, – то й кроку ступити не можу, а нерви такі, що кожна дрібниця, наприклад, якийсь факт у пресі, або стаття робить мене хворим на кілька днів. Досадно і соромно, а

нічого не вдієш». У середині 1909 року письменник мусив виїхати за кордон для лікування і відпочинку.

Через Львів, Краків, Відень, Венецію, Флоренцію дорога Коцюбинського пролягала до Капрі. Заїхав він і в Чернівці та Коломию. Українські місцеві організації вітали його як відомого, визнаного письменника. На літні місяці на Капрі з'їжджалося чимало російських письменників і діячів культури. Осередком зустрічей була вілла Максима Горького, який жив там. Коцюбинський також прагнув потрапити в це цікаве товариство. Він записав рекомендаційним листом від В.Г. Короленка, з яким познайомився в Полтаві в 1903 на відкритті пам'ятника Котляревському. Зустріч з Максимом Горьким на Капрі переросла в теплу дружбу, що тривала до останніх днів життя Коцюбинського.

У цю і наступні зустрічі на Капрі письменник знайомиться з російськими видавцями. Максим Горький сприяє появі творів Коцюбинського в російських видавництвах «Знание», «Современный мир». Їдучи якимось на Капрі, письменник завітав і в Криворівню, де почався його «роман» з Гуцульщиною, що й дав яскраву художню картину – «Тіні забутих предків».

За два роки до смерті Коцюбинський починає одержувати щорічну пенсію 2000 крб. від товариства прихильників літератури і, здавалося б, нарешті може здійснити свою давню мрію цілком віддатися літературі, та здоров'я залишається все менше. Навіть полишивши роботу в статистичному бюро, він відчуває себе кепсько. Лікарі констатують у нього порок серця та грудну жабу на ґрунті серцевої перевтоми.

І в той же час письменника як ніколи мучить жага нових відкриттів. Відкриття потаємного світу людини, відкриття невідомого світу людей інших національностей – татарської, молдавської, єврейської, але над усім домінує головне відкриття – людини, її безмежного, неосяжного внутрішнього світу. Коцюбинський закінчує повість «Fata morgana», відкриваючи у житті типового села цілий космос доль, настроїв, суперечок. Він зазирає в душу нікчемного поліцейського («Подарунок на іменини») і бачить там нищість та обмеженість батька, який хотів на іменини «подарувати» сину страту, а замість того сіє ненависть до себе маленької, ще не зіпсованої істоти. Коцюбинський проникає під оболонку революційності ліберального пана і знаходить там усе ту ж барську пиху і відразу до люду.

Відкриває письменник і зовсім новий для себе і читача світ гуцульської природи, звичаїв, духу народного, просякненого віковичними гордовитими гірськими легендами. Він ознайомлює нас з дивовижною капрійською природою та її людьми. «Капрі – дорогоцінний камінь у каблучці Неаполітанської затоки», «А вночі блакитна затока надіває на шию рядок дорогих перлів – (вогнів) неаполітанських вогнів», «Везувій плавав у морі, як велика блакитна медуза», – занотовує Коцюбинський у записнику, готуючи капрівські новели. І кожен такий запис, як і сама новела, як і майже кожен його твір, – це незбагненне художнє відкриття шаленства фарб, гармонії звуків, почуттів, які «населюють» природу і людську душу.

Закінчивши новелу «На острові», М. Коцюбинський занотовує примітку на рукописі: «Автор просить прислати коректуру на адресу: «Київ, бульвар Шевченка, клініка професора Образцова» (вона і зараз там – поряд з університетом). Вмираюча рука до останку прагне викінчити свої твори, надати діаманту той неповторний, немеркнучий блиск, на який спроможний тільки справжній художник.

В його душі ще рояться герої повісті «Fata morgana», він мріє про написання третьої частини, ще нуртує задум нової картини про Гуцульщину, але, прикутий смертельною хворобою, він уже не зводиться з ліжка. Повернувшись до Чернігова, він скоро вмирає. Сталося це 12 квітня 1913 року. Коцюбинському ледь не виповнилося 49 років.

Найяскравіша квітка України

Поховали М. Коцюбинського в Чернігові, як він і заповідав, у Троїцькому гаї, на Болдиній горі, де письменник любив відпочивати. Багато газет відгукнулось на смерть великого художника слова. Десятки вінків від організацій і діячів культури було покладено на його могилу. Із різних куточків країни та закордону надходили скорботні телеграми – з Галичини і Львова, із Петербурга та острова Капрі, з Москви і Києва, Катеринослава і Варшави та багатьох інших міст.

Уряд намагався якомога тихіше поховати Коцюбинського, не допустити демонстрацій. Та незважаючи на поліцейські обмеження, заборону виголошувати промови, біля могили письменника зібралося понад дві тисячі шанувальників його таланту. А на засіданні Четвертої Державної думи депутат Г.І. Петровський виступив з промовою. З гнівом говорив він

про поліцейські заходи під час похорону М. Коцюбинського: «...політика гноблення і переслідування народностей, серед них і російської, а надто слов'янських народностей, здається, така багата на всі відомі факти, що не потребує особливих ілюстрацій. Усе ж... наведу ще один цікавий приклад – похорон Коцюбинського в Чернігові. Ректор семінарії заборонив семінаристам співати на похороні. Поліцеймейстер, з'явившись до церкви, оголосив, що не можна нести вінків перед труною» [9, с. 24].

Відцвіла одна з найяскравіших квіток України. І майже в останній день прощання її з життям в «Українсько-руській видавничій спілці» (Київ – Львів) виходить збірка творів: «Тіні забутих предків», «Сон», «Лист», «Подарунок на іменини», «Хвала життю», «Коні не винні», «Що записано в книгу життя». Так народжувався новий цвіт безсмертної агави. Це був лише початок.

Новими яскравими барвами традиції М. Коцюбинського розквітли у творчості його послідовників – українських письменників П. Тичини, А. Головка, М. Стельмаха, О. Гончара. Так, О. Гончар писав у 1953: «Прекрасною творчістю Коцюбинського був осяяний мій літературний ранок. В студентські роки сторінки його оповідань я завчав напам'ять, як поезію... І зараз він залишається для нас, українських радянських літераторів, достойним взірцем. Ми вчимося у нього високої майстерності, творчої вимогливості, гарячої любові до свого народу».

Твори М.М. Коцюбинського, як квітки агави, продовжують жити. Вони видаються і перевидаються тиражами в десятки тисяч примірників, перекладаються багатьма мовами світу.

Бібліографічний покажчик праць, монографій, статей, збірників про Михайла Коцюбинського (складений М.О. Морозом у 1964 і 1989 роках) налічує майже 4000 бібліографічних записів і виданій у двох томах. Здавалось, пишучи 4001-шу працю, важко сказати щось нове. Проте загадка Коцюбинського в тому, що, незважаючи на велику кількість праць про нього, головне, мабуть, ще і не сказано. Ми тільки наближаємось до тих глибин, які приховує його творчий шлях. І кожна нова стаття, книжка – лише крок до незглибимої таїни, яку хотів передати нам великий художник. Підтвердженням тому нові й нові видання його творів, нові аналізи його унікального естетичного світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Заїка І. Дещо про життя Коцюбинського та Бессарабії. *Життя і революція*. 1927. №7-8. С. 140.
2. Калениченко Н.Л. Великий Сонцепоклонник: життя і творчість Михайла Коцюбинського. Київ: Дніпро, 1967.
3. Коцюбинський М. Твори: в 7-ми томах. Київ: Наукова думка, 1973-1976.
4. Кузнецов Ю.Б. Імпресіонізм в українській прозі кінця XIX – початку XX ст.: проблеми естетики і поезики. Київ: Зодіак-ЕКО. 1995. 304 с.
5. Кузнецов Ю.Б. Михайло Коцюбинський і класичний психоаналіз: монографія. Київ: Либідь, 2018. 160 с.
6. Кур'янський Й.Я. Літопис життя і творчості Михайла Коцюбинського. Київ, 1965.
7. Мирний П. Зібрання творів: у 7-ми томах. Київ: Наукова думка, 1968-1971.
8. М.М. Коцюбинський як громадський діяч: документи, матеріали, публікації. Київ, 1968.
9. Петровський Г.І. Вибрані статті і промови. Київ, 1978.
10. Спогади про Михайла Коцюбинського. 2-ге вид., доп. Київ: Дніпро. 1989. 224 с.
11. Франко І. Зібрання творів: у 50-ти томах. Київ: 1976-1986. Т. 35.
12. Фурман А.В., Фурман О.Є. Методологічна організація психології як сфери мислєдіяльності. *Психологія і особистість*. 2021. №2(20). С. 9-45.

REFERENCES

1. Zaika, I. (1927). *Deshcho pro zhyttya Kotsyubyns'koho na Bessarabiyi* [Something about the life of Kotsyubynskiyi in Bessarabia]. *Zhuttya I revolyutsiya – Life and revolution*, 7-8 [in Ukrainian].
2. Kalenychenko, N.L. (1967). *Velykyy sontsepoklonnyk: zhyttya I tvorchist' Mychayla Kotsyubyns'koho* [A great sum worchhipper: life and creativity Mykhailo Kotsyubynsky]. Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].
3. Kotsyubynskyy, M. (1973-1976). *Tvory: v 7-my tomakh* [Work: in 7 volumes]. Kyiv: Scientific opinion [in Ukrainian].
4. Kuznetsov, Yu.B. (1995). *Impresionizm v ukrayuns'kiy prozi kintsya XIX – pochatku XX st.: problem estetyky i poetyky* [Impressionism in Ukrainian prose end XIX-beginning Xx of the century: problems aesthetics and poets]. Kyiv: Zodiak-EKO. 304 p. [in Ukrainian].
5. Kuznetsov, Yu.B. (2018). *Mykhaylo Kotsyubyns'kyu i klasychnyy psykhoanaliz* [Mykhailo Kotsyubynskiyi and classical psychoanalysis]. Kyiv: Lybid. 160 p. [in Ukrainian].
6. Kur'yanskyu, Y.Ya. (1965). *Litopys zhyttya i tvorchosti Mykhayla Kotsyubyns'koho* [Chronicle of life and creativity Mykhailo Kotsyubynskyy]. Kyiv [in Ukrainian].
7. Myrnyy, P. (1968-1971). *Vybrani tvory: v 7-my tomakh* [Selected work: in 7 volumes]. Kyiv: Scientific opinion [in Ukrainian].
8. M.M. Kotsyubyns'kyu yak hromads'kyu diyach: dokumntny, materialy, publikatsiyi (1968) [M.M. Kotsyubynskiyi as a public figure: documets, materials, publications]. Kyiv [in Ukrainian].
9. Petrovskyy, H.I. (1978). *Vybrani statyi i promovy* [Selected articke and speech]. Kyiv [in Ukrainian].

10. Spohady pro Mykhayla Kotsyubyns'koho: 2 vyd., dop. (1989) [Memories of Mykhailo Kotsyubynskyy: 2 revised edition]. Kyiv: Dnipro. 224 h. [in Ukrainian].

11. Franko, I. (1976-1986). *Zibrannia tvoriv: u 50-ty tomach* [Collection of works: in 50 volumes]. Kyiv. Volume 35 [in Ukrainian].

12. Furman, A.V., Furman O. Ye. (2021). *Metodolohichna organizatsiya psykholohiyi yak sfery myslediial'nosti* [Methodological organization of psychology as a sphere of thinking activity]. *Psykhoholohiia i osobystist' – Psychology and personality*, 2(20), 9-45 [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

КУЗНЕЦОВ Юрій Борисович.

Михайло Коцюбинський: від таємниці агави до загадки особистості.

Пропоноване дослідження присвячене деталізованому висвітленню взаємопрониклих життєвого і творчого шляхів визнаного в Україні та за її межами непересічного художнього таланту, сонцесяйної особистості і патріотично незламної індивідуальності Михайла Михайловича Коцюбинського (1864 – 1913). Цей достойник національного духу та унікальних літературних ужинок належить, за визначенням Івана Франка, до «нової генерації українських письменників», твори яких просякнуті витонченим й до болю правдивим психологізмом, довершеним мікроскопічним вивченням душевних станів, найделікатніших внутрішніх порухів думки, хвилювання, мрії, бажання та завжди більшою чи меншою мірою екзистенційно драматичних переживань героїв їхніх канонічних художніх творів. Воднораз переконливо аргументовано, що серед короти модерних українських прозаїків кінця XIX – початку XX століття (І. Франко, О. Кобилянська, П. Мирний, В. Стефанік, Г. Хоткевич та ін.) Коцюбинського вирізняє *вишукана*, причому як внутрішня (мисленнево-мовленнева, морально-етична), так і зовнішня (мовна, текстова), *естетичність* його есе, новел, оповідань, у яких добірними художніми засобами і прийомами змальовується не лише всеможлива структурно-динамічна палітра екзистенціювання особисто психодуховного, а й природних об'єктів, наділених широкою мозаїкою формовиявів суб'єктного: таємниці агави («вона цвіте, щоб умерти, й умирає, щоб цвісти»); цвіт яблуні, серед якого панує безвладність воскового дитячого тіла; дитячі очі волошок, що виблискують ніжністю і правдивістю; жайворонкова пісня, що лине у блакитний океан небес, пронизуючи радістю вимучену рутинною душою, і т. ін. Відтак, здавалося б, відомі представники рослинного і тваринного світів у прозаїчних творах талановитого майстра рідного слова, будучи сповнені сакральною таємничістю, оживають, здушевлюються, переповнюються згармонованою суб'єктною. Важкий життєвий шлях письменника, як проілюстровано наступністю ковітальних подій, змушував черпати сили і з української природи – із серця рідної землі та із еталонних узірців (насамперед особистісних) етнонаціональної культури і, незважаючи на матеріяльні нестатки, канцелярську роботу, хвороби і нагляд поліції, розквітнути щедрим талантом світового масштабу – цвітом справжньої художньо вишуканої краси. Врешті-решт фактологічно обґрунтовано, що творчий шлях, здійснений Михайлом Коцюбинським у форматі великого вчинку-подвигу, вповні

переміг життєвий шлях і за художнім змістом, і за культурними наслідками. І підтвердженням тому є те, що передчасна смерть («те сичання чигаючої смерти») обернулося безсмертям його творів на віки для всього людства.

Ключові слова: *особистість, українська література, творчість, таланти, природа, квіти, загадка людини, психологізм, життєвий шлях, художнє слово, милозвучність мови, імпресіонізм, психологічна робота, соціальна атмосфера села, художній простір письменника, душевний світ літературних героїв, жага відкриттів, творчий шлях, Михайло Коцюбинський.*

ANNOTATION

Yurii KUZNETSOV.

Mykhailo Kotsyubynskii: from the secret of the agave to the mystery of personality.

The proposed research is devoted to a detailed coverage of the interpenetrated life and creative paths of the outstanding artistic talent, the sun-shining personality and the patriotically indestructible individuality of Mykhailo Mykhailovych Kotsyubynskii (1864 – 1913), recognized in Ukraine and abroad. This worthy man of the national spirit and unique literary works belongs, according to Ivan Franko's definition, to the "new generation of Ukrainian writers," whose works are imbued with refined and painfully truthful psychologism, complete microscopic study of mental states, the most delicate internal movements of thought, excitement, dreams, desires and always more or less existentially dramatic experiences of the heroes of their canonical works of art. At the same time, it is convincingly argued that among the cohort of modern Ukrainian prose writers of the late nineteenth – early twentieth centuries (I. Franko, O. Kobylanska, P. Myrnyi, V. Stefanyk, G. Khotkevych, etc.) Kotsyubynskii is distinguished by *exquisite*, and both internal (thought-speech, moral-ethical) and external (speech, text) *aesthetics* of his essays, novels, short stories, in which selected artistic means and techniques do not

only describe an all-possible structural-dynamic palette of existentialization of personal psychospiritual, but also natural objects endowed with a wide mosaic of form manifestations of subjective: the mystery of the agave ("it blooms to die, and dies to bloom"); apple blossom, among which the anarchy of the wax child's body reigns; children's eyes of cornflowers, sparkling with tenderness and truthfulness; lark song, flowing into the blue ocean of the sky, piercing with joy a soul tortured by routine etc. Therefore, it would seem that well-known representatives of the plant and animal worlds in the prosaic works of the talented native word's master, being full of sacred mystery, come to life, are animated, and filled with harmonized subjectivity. The difficult life path of the writer, as it is illustrated by the continuity of covital events, forced to draw strength from Ukrainian nature – from the heart of native land and from the reference patterns (primarily personal) of ethno-national culture and, despite material shortages, clerical work, illness and police supervision, to blossom with a generous talent of world scale – the color of true artistically exquisite beauty. In the end, it is factually substantiated that the creative path made by Mykhailo Kotsyubynskii in the format of a great deed-feat fully conquered the life path both in artistic content and in cultural consequences. And confirmation of this is that premature death ("that hissing of the waiting death") turned into the immortality of his works for ever for all mankind.

Key words: *personality, Ukrainian literature, creativity, talent, nature, flowers, human mystery, psychologism, life path, artistic word, melodiousness of language, impressionism, psychological work, social atmosphere of the village, artistic space of the writer, spiritual world of literary heroes, thirst for discoveries, creative way, Mykhailo Kotsyubynskii.*

Рецензенти:
д. психол. н., проф. Віктор МОСКАЛЕЦЬ,
д. психол. н., проф. Оксана ФУРМАН.

Надійшла до редакції 04.05.2024
Підписана до друку 08.10.2024.

Бібліографічний опис для цитування:

Кузнецов Ю.Б. Михайло Коцюбинський: від таємниці агави до загадки особистості.

Психологія і суспільство. 2024. №2. С. 118-134. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.118>

Anatolii V. FURMAN, Nataliia RYBINA

VALUE-CONCEPTUAL SPHERE AND SELF-EFFICACY OF PROFESSIONALS IN THE SOCIONOMIC FIELD

ФУРМАН Анатолій Васильович, РИБІНА Наталія Вікторівна
ЦІНІСНО-СМИСЛОВА СФЕРА І САМОЕФЕКТИВНІСТЬ
ОСОБИСТОСТІ ПРАЦІВНИКА СОЦІОНОМІЧНОГО ФАХУ

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.135>

УДК: 159.923.2

Formulation of the problem. The development, formation and harmonization of the *value-conceptual sphere of a person* during the life path is the heart of human ontogenesis as an individual. It is gratifying to state that this very sphere has become the subject of knowledge and construction of a relatively new integral (philosophical-psychological) direction, such as *axiological psychology*, or axiological psychology for short, which arose at the turn of the 20th – 21st centuries mainly through the intellectual efforts of well-known Ukrainian scientists – initially by Z. Karpenko [4; 5] and representatives of this scientific school, and later enriched by fundamental research of A. Furman in the aspects of theoretical coverage and methodological justification of the axiosphere of the individual and as multi-conceptual horizons of effective activity, which organizes in his consciousness and self-awareness intentional, existential and potential requests-projects for self-determination, self-knowledge and self-creation, and as a meaningful life sphere in general, which directs its desires and intentions, abilities and emotions, attests to a full understanding of oneself and the environment, constitutes an existential center of one's own essentiality [7; 9].

Despite the systematic study of the value-conceptual sphere of the individual, either within the framework of axiopsychological studies or in the mode of modern philosophical and psychological discourse, a number of problematic ques-

tions remain quite disputable, e.g. to what extent the essential rooting of values manifests itself in the value-conceptual sphere of the person (?); which invariants of the pleromous (powerful) phenomenal manifestation of the signs-properties of this sphere in the life stream of its consciousness exist (?); are value-conceptual illuminations of consciousness and self-awareness of a person at the personal level of its axis-essentiality identical (?); what should be the methodological optics of the study of personality axiogenesis, in order to obtain optimally realistic ratiohumanitarian knowledge (?); is the very genesis of the personality exhausted by the sense-meaning accommodation of its existential and transcendental dimensions of psycho-spiritual functioning (?), etc. Therefore, the problem area of cognition/construction of the value-meaning sphere of the individual is very wide and, moreover, hardly rationally understandable.

Analysis of recent research and publications. The founder of personality axiopsychology as an innovative direction of psychological knowledge is the famous Ukrainian researcher, prof. Z. Karpenko, who over the past thirty years: a) argued the philosophical and psychological sources of axiological psychology; b) substantiated the author's concept of its subject, method, technological support; c) in accordance with the requirements of the proposed principle of integral subjectivity, carried out an axiological reinterpretation of culturally appropriate, psychodynamic, phenomenological and psychothera-

peutic aspects of the progress of axiological personogenesis, as well as d) illuminated the essential horizons of the axiological turn in the psychology of personality with the existing resources of theoretical construction and methodological modeling, e) outlined the holistic project of the life realization of the personality by intelligible means of axiopsychology (see [4; 5; 30]).

In this cognitive context, for example, prof. I. Gulyas developed the concept of axio-psychological projection of life achievements of an individual using the principle of integral subjectivity and the methods of factor-analytical approach to the empirical study of objectively actualized mental phenomena; since every person is subjectively capable of self-initiation and self-transcendence, self-determination and management of his own life, the author's theoretical model represents axiopsychological projecting as a dual synergistic process of value-target anticipation (anticipation) of states and statuses (achievements) desired for a certain person and their subject-resource provision with relevant competencies relevant to specific life situations [3]. In addition, the completely solid textbook "Axiopsychology" recently published by this researcher deserves the attention of Ukrainian intellectuals [2].

It is also encouraging that over these decades Z. Karpenko created an original scientific school (O. Parkulab, O. Kormylo, N. Nazaruk, V. Smetanyak, A. Simak, D. Cherenshchikova, V. Golovan, I. Gulyas), which develops in the direction of further epistemological expansion of axiological psychology, primarily in the areas of intellectual development of methodological resources and methodical possibilities, improvement of conceptual and categorical means, principles, approaches, methods, models, modes of triangulation, etc.

The fundamental scientific product in the outlined problem-research field is *the philosophical-psychological theory* of interdependent value-orientational and meaningful development of the personality of prof. A. Furman, which illuminates his psycho-spiritual and purely personal potentials, existentials, capabilities and achievements in the sphere stream of conscious-self-aware materiality, reveals the acmeological horizons of understanding and realization of the human and the surrounding reality, argues for the intentional-existential way of her acting-active covital presence in the world (see [7-10]).

Recently, one of the authors (A.V. Furman) and co-authors (A.A. Furman and O.Ye. Fur-

man) carried out a programmatic interdisciplinary study of a paradigmatically enriched and more detailed justification of the goal, object and subject of the axiopsychology of the individual on the innovative ground of four measures of reflexive thinking: a) isolation of the quaternary set of cognitive sources-foundations of the emergence of this integral philosophical-psychological direction of the evolution of fundamental psychosocial knowledge; b) the application of the author's five-module set of lenses-modules of post-non-classically oriented methodological optics to the cognition/creation of the human axiopsychic; c) overview of the value-semantic sphere of the individual with logical-essential definitions and psycho-spiritual placements as a theoretically constructed subject of axiopsychology, which fills the complex development picture of axiogenesis, constitutes a separate unique world of axiopsychology and attribute-wise characterizes its level of conscious maturity; d) an outline of the basic provisions of the author's concept of understanding and knowledge of the value-conceptual sphere of the personal world of an effective worker in the socio-economic field [23].

The aim of the interdisciplinary research is conceptual and empirical substantiation of the generalized value-conceptual profile and self-efficacy of the personality of a psychologist, teacher and social worker as practical psychologists in the epistemic form-organization of their integral axio-psychological portrait, and its **main task** is methodological argumentation, canonical demarcation and psycho-content filling of four contexts of signs, characteristics, traits-qualities and peculiarities of the personality of a professional in a single epistemological picture of such a portrait, i.e. – psychosocial, humanistic-professional, self-spiritual, worldview-individual.

The object of study is the inter-causative unity of the value-semantic sphere, professional competence and self-efficacy of the personality of the employee of the socio-economic specialty.

The subject of the study is the value-conceptual sphere of a mature inspired personality, which finds a systematic cognitive reflection in the form of an axio-psychological portrait as a conceptual-empirical model of a stable combination of its sense-meaning world, professional skill, personal self-efficacy and thought-behavioral functionality of living streams of consciousness and self-awareness.

Methodological optics of axiopsychological research, implementing the author's scheme of

reflexive metamethodology [6; 12; 14; 17; 19; 22], is heuristic, productive, reliable. Taking into account its post-non-classical direction, it covers five levels of organization of forms, methods, means and tools of perfected thinking: at the *universal level* is the vita-cultural methodology (A.V. Furman and the school), *at the general level* is the sphere of professional methodology, *at the special level* is the philosophical-psychological theory of meaningful development of personality A.A. Furman, *singular* – axiological psychology (Z. Karpenko and the school), *concrete* – the concept of self-efficacy of the famous North American scientist of Ukrainian origin A. Bandura (1925 – 2021) [27-29] and within its verification framework the development of empirical methods of increasing the self-awareness potential of an individual, which complement each other highlight her belief in the ability to cope with the chosen activity by herself, which, under the conditions of proper actualization of *self-resources* (identification, evaluation, regulation, improvement, implementation, etc.) causes both the achievement of a certain social result and personal productivity (see in detail in relation to the specified topics [12; 15-16]).

Presentation of the main research material

The value-conceptual sphere of a person in the result-cutting analytical dimension is a peculiar (of course, internal, psycho-spiritual) product of cultured society, a specific ethno-national culture, which primarily through the family, school, work team, and the environment set not only traditions, rites, stereotypes and norms of social life, as well as values and value orientations, standard models and canons of thinking, behavior, communication, activity, thinking. Adhering to this methodological guideline, we carried out a content analysis of scientific works on the psychoculture of Ukrainian mentality (A. Furman [18]) and purely on psychological culture (I. Kryshal, D. Matsumoto, A. Moskalyova, O. Motkov, T. Perepeluk, N. Tarasova, and others) made it possible to outline a generalized model of the social worker in the humanitarian sphere as a competent practical psychologist. This model covers at least two dozen personal traits, signs, characteristics:

– support of ethnic identity and psycho-spiritual kinship with other people;

- desire and ability to think, act, compete and win for the better fate of the Ukrainian people;
- the experience of positioning oneself as a civically active Ukrainian – from defending the national idea and native language to participating in patriotic actions and socially responsible actions;
- open intolerance towards corrupt officials and enemies of Ukraine;
- constant updating in business and informal relationships of the best mental signs and traits of the Ukrainian social psyche;
- high or above average level of development of social intelligence;
- finding and existential enrichment of a civically worthy and personally worthy meaning of life;
- the ability to psycho-spiritually expand the field of goodness, faith, love, truthfulness, responsibility, etc. around oneself;
- a humanely oriented system of values and value orientations;
- cognitive competence and the availability of knowledge about oneself and others, the ability to recognize the true psychotype of the client in its systematic analysis;
- developed abilities and formed skills of psychosocial practice, social-cognitive and communicative skills;
- complex, but harmonized around a positive attitude towards people, the value-meaning world of a unique personality;
- in-depth understanding of the psycho-emotional state and group attitudes of others;
- dissemination of higher psycho-spiritual forms – love, beauty, freedom, truth, creativity, etc. through thoughts, words and actions;
- positive motivation and constructive goal-setting for the best possible implementation of professional activity;
- formed creative skills, which allow to successfully solve non-standard life, psychosocial and purely psychological problems of the client;
- frustration tolerance and high work capacity, stress resistance and open humane channels of own psycho-spiritual relaxation;
- developed ability for detailed situational reflection of facts and events, competence of self-awareness with the resources of personal reflexivity;
- the capacity for professional self-rehabilitation and self-regulation against the background of the non-alternative involvement of moral regulators and canonical cultural norms of social coexistence;

– constant work on personal growth and improvement of self-efficacy.

To the specified set of psycho-spiritual properties and competence characteristics of any qualified worker as a practical psychologist, it is appropriate to add some personal traits-qualities, such as emotional stability, self-organization, empathy, independence, action-active perfection, as well as congruence (co-dimensionality) of component development psychological readiness for effective performance of everyday psychosocial work and harmonization of general and special competencies of professional maturity. In addition, the person, being a professional of certain professions and specializations and working in one way or another with different categories of clients, realizes at the same time his meaningful vocation associated with successful, effective and productive thinking, which is formed in the unity of his lifestyle, professional environment, self-education, psychoculture of “I” and a special, mainly valuable and meaningful, expansion of the life flow of the sphere of consciousness and self-awareness. By the way, the acmeological approach known in socio-humanitarianism sees the formation of the value-meaning component of the individual as the main component of professionalism, on which others are causally dependent (views, attitudes, desires, motives, knowledge, beliefs, harassment, beliefs, etc.). And this fact is designed to specify *the generalized axiopsychological portrait* of an effective psychologist, teacher, social worker.

In our case, the diagnosis and empirical confirmation of the validity of the axio-psychological picture of the inner world of the individual is best carried out and interpreted with the instrumental resources of the vita-cultural methodology and from the standpoint of the cyclical-action approach of A. Furman (see [1; 15; 20; 24]). And this means that the creation of such a picture should be complemented by at least four procedurally comprehensive steps on the way to the definitive identification of axiopsychological traits and features:

the first is the study of personal orientation, which reveals a holistic system or hierarchy of value orientations of a professional person and, in particular, its intentionality in two analytical sections – living self-thinking and no less life-giving flow of functional consciousness;

the second is the qualitative recognition of the processes and levels of its psycho-spiritual development, which in mutual enrichment indicate the completeness of the formation of the

value-meaning sphere, determine the orientation and motivation of professional thinking, its effectiveness and productivity;

the third is the study of the life goals, functional levels of consciousness and self-awareness in the context of defending meaningful life orientations and implementing a specific chain of actions and programs of continuous professional growth through the steps of acquiring professional psychosocial awareness and mastery;

the fourth is the after-action rethinking of the performed behavioral acts and actions according to certain canons and moral-ethical criteria in the existential actualization of the value-conceptual functionals of the covital stream of human-centered consciousness, which are manifested in competent thinking activity.

Besides, we note a fundamentally important point: the mutual balancing of research procedures of theoretical construction and empirical verification when creating a generalized axiopsychological portrait of an effective employee of the “Human-Human” megasystem required a methodologically justified criterion provision, which would combine his professional thinking and activity, theorizing and practicing, conscious realization and real accomplishments. Therefore, based on the principle of the optimal minimum, we have argued six main criteria for the effective realization by such an employee as a person and individuality of his own *valuable and conceptual potential* in relation to his professional formation and the corresponding system of various competencies:

a) *professional focus*, which includes adequacy and completeness of ideas about the chosen profession, degree of awareness, stability and clarity of professional goals, knowledge of job duties, content, forms, methods and means of everyday professional thinking, consistency of life and career intentions;

b) *social activity*, which synthesizes the ability to join new social groups, the ability to adequately assess everyday situations, a high level of general life activity, bright sociability, the ability to establish empathic interaction when communicating with a client, the need for self-actualization, social and psychological literacy;

c) *personal self-regulation*, which integrates the development of reflection processes, a tolerant attitude to difficulties and the ability to successfully overcome them, conscious management of one’s psycho-emotional states, mobility in the practical application of abilities and skills,

responsibility as an internal core of behavior regulation;

d) *value orientation*, which includes a value-meaningful attitude to the world, the ability to freely define oneself in the vita-cultural space of values, a humanistically established system of value orientations, a positive perception of human nature, a worldview based on spiritual ideals;

e) *social-role competence*, which involves the performance of a wide range of social functions, roles and statuses, the active nature and integrity of socio-cultural positions, consciously reasoned adherence to well-developed, most effective mental schemes of professional conduct;

f) *personal self-efficacy*, which combines a clearly perceived ability to cope with specific work and life situations, the optimality of personal behavior in accordance with the complexity of the task being performed, the ability to make more efforts to achieve goals when performing complex tasks, etc.

Therefore, an effective humanities worker is a theorist of socio-humanitarian discourse and a practitioner of specific psychological work-activity in one person, when his personal self-determination and professional realization are not simply interpenetrated, but also form an indivisible dialectical integrity, a unique sphere-content synthesis, which, like an extremely complex engineering construction, is reinforced by psycho-spiritual and especially self-functional functions of the value-conceptual sphere. And that is why he is not only a literate and competent worker, but also, for the most part, an internally harmonized individual with a wide range of humanistic, moral and ethical, socially significant value priorities. Moreover, its axio-sphere is characterized by relative constancy over a certain long time and even the entire life path, which ensures psycho-emotional stability person in relation to any negative external influences, mutually harmonizes the self-organization of need-motivational, cognitive, conative and emotional-volitional characteristics, modes of the structural mosaic of consciousness and self-awareness, activating social conditions and internal self-actualization factors of their mutual development, accommodation, mutual enrichment.

The illuminated lacework of basic conceptual provisions regarding the psycho-meaningful filling of the value-conceptual sphere of an effective worker in the socio-economic field enabled the well-argued creation of *an axio-psychological portrait as a competent psychologist*. In our epistemological presentation, it is generalized,

exemplary, and even to some extent canonical and covers (according to the principle of quaternality [14]) four contexts of signs, characteristics, traits, and peculiarities:

a) psychosocial – the person is open to new contacts and knows how to maintain them, maintains emotional self-control in the process of communication, is empathically attractive to people, highly educated with due sensitivity and truthfulness, which facilitates orientation in the emotional and affective sphere of the client, and also feels responsible for his actions, is aware of the limits of his own competence, possesses a high level of internal freedom and is independent in decision-making, covitally comfortable as a professional and a person, knows how to establish business contacts and achieve understanding with people of different age, profession, experience and psychotype, psychologically ready for cooperation, to support and assistance to others;

b) humanistic-professional – the intellectual potential of this person is above average or high (primarily the verbal component and its social component), which is realized on a daily basis against the background of the humanistic orientation of the individual, namely thanks to such components as the presence of an altruistic position and high motivation by the profession, readiness to provide professional psychosocial assistance to all those who objectively need it, tolerance, determination to grasp eternal values (truth, truth, good, love, morality, happiness, wisdom, etc.), upholding noble cultural norms of civil coexistence, ethno-national ideals, traditions in everyday life, shrines and values of the Ukrainian people, a respectful and constructive attitude towards each client, regardless of his mental traumas, complexes, stereotypes and characterological accentuations or personal defects, targeting a positive result and at the same time possessing the mechanisms of self-regulation, self-mobilization and self-organization, which ensure success in his daily work;

c) self-spiritual – the person follows the paths of self-actualization, fully realizing himself situationally as a subject of life activity, asserting himself through a vocation and his own business personally, realizing himself existentially as an individual in a series of beneficial professional and self-directed actions (responsibility, help, dignity, love, faith, etc.), which means that he has adequate objective perception of reality, acceptance of himself and others, spontaneity, ease, human accessibility, natu-

ralness, striving for authenticity, refinement and aesthetics of searches, ability to make creative decisions, creativity and originality of actions, a sense of belonging to the tasks and destiny of the native ethnic group, complicity in the common cause of the team, the ability to produce positive value orientations, a developed sense of delicate humor and at the same time self-confidence and high positive self-esteem, emotional lability, work on oneself in the direction of spiritual self-development, a sincere conscience to help others, the ability to expand the field of love and goodness around oneself, volitional activity, openness to new impressions and experiences, and thus the constant enrichment of one's sensual and intellectual, existential and transcendental experience;

d) worldview-individual – *there is a panoramic understanding of everyday social life, his striving for a high ideal, an understanding of the gendered nature of female and male happiness, a sense of identity with the social, family, professional and ethno-national dimensions of the environment, value-meaning unity with the world, empathy, self-confidence in life situations choice, critical reflection of one's own life path, independence in views and beliefs, autonomy of professional consciousness, realism and discipline of one's own thinking and activity, mainly a positive and harmonious self-concept, a deep and all-round desire for self-knowledge, reaching the heights of life wisdom, conviction in the exceptional importance of one's own intellectual, emotional-volitional, intentional and proactive efforts to support the fruitful functioning of Ukrainian society, an anthropological outlook, a humanistically oriented outlook and a thorough understanding of the psycho-spiritual world of a person, which enable his inspired existence in the process of business interaction with the client.*

For the first time, the four-context axio-psychological portrait of an effective worker as a professional psychologist, although created on the basis of extensive empirical material of psychosocial research, is still generalized, idealized, and standard. Therefore, it is obvious that its metasytemic projection on the individual psycho-spiritual features of a specific personality of this profession will have many invariants of a simplified or somewhat more specific format in the resulting palette of properties, traits, abilities, and competencies. We are talking about the possibility of creating such a complete set of named portraits, which would include a mini-

um of typical trajectories of the professional ascent of a worker of a socio-economic profile specifically as a psychologist to the heights of his professional skill, business excellence and full-fledged personal development. Moreover, in this case, indicators of his effective thinking activity will be such systemic psychosocial indicators as self-individual self-realization in the profession and life, the embodiment of everyday desires, dreams, one's vocation, satisfaction of higher needs and spiritual aspirations, finding one's own place in the world and meaning – materiality, full realization of one's talents and gifts, inner comfort and grace of well-being, etc. It is clear that here the processes-trajectories of the personal and professional development of such a specialist are inseparably merged throughout his entire career, where the stimulus for increasing their interrelated action is the desire and internal need for professional self-affirmation, awareness of one's capabilities, goal setting, adequate activity planning, authenticity, the desire to be oneself, self-confidence, the ability to understand one's feelings, to realize the most urgent demands and ideals, purposefulness, the search for new opportunities of one's own hidden reserves and the presence of plans for the future, the thirst for knowledge and moderate satisfaction with what has been achieved, efforts in relation to one's own spiritual self-improvement and constant self-actualization of life choices and reflection of one's own personal self-efficacy.

Meanwhile, it is worth adding the encouraging fact that nowadays there is a wide nomenclature of psychodiagnostic, social-psychological, educational-training, purely sociological and actually psychological methods and techniques for a thorough study of the axiosphere of the personality, although based on various theoretical ideas and methodological principles in the arsenal of any worker as a practical psychologist (see, for example, [13]). In addition, a specialist, creating an axio-psychological portrait of an individual client, needs to remember a certain conditionality of the acquired generalized psychosocial characteristics. Moreover, the concretization of the personal mosaic of intentions, values, meanings, meanings and meanings, as noted by A. Furman, “covers intellectual achievements, intimate-personal relationships, compliance with social expectations, material well-being, work and business properties-traits, as well as characterological adequacy, psycho-spiritual maturity and horizons of situational self-actualization” [11, p. 123].

All of the above creates a fundamental knowledge base for the creation of a mentally appropriate, value-oriented, ethno-national in spirit and purpose, *innovative educational model* of professional training of future workers in the socio-economic profession precisely as competent psychologists during their studies at the first (bachelor's) and second (master's) levels of academic education. Furthermore, the integral system of such training is an extremely complex, multidimensional, multi-level, openly self-developing system that dialectically combines the professional formation (professionogenesis) of a person and his subject, personal, individual and self-existential development, reflects the ontophenomenal indivisibility of content, value, processual, active and effective completeness of professional realization of a specialist and is primarily aimed at self-development, self-realization and self-improvement of him as an inspired, responsible and unique individual in its central sphere link – in a synergistic value-meaning environment and in existential-situational essentiality – in self-efficacy and spiritual self-fulfillment.

It should be noted that the most favorable for the ontogenesis of a person as an individual in the stages of childhood, adolescence and youth is the author's educational model of interdisciplinary design and organizational creation of a modular-developmental psychocultural space of primary and secondary schools, which is scientifically substantiated, experimentally tested and currently being implemented locally over the past thirty years by the team of one of the authors (A. Furman and the school). The system-creating environment and at the same time an integral condition for the creation of such a space is such a multi-parameter phenomenon as *the innovative and psychological climate* of an educational institution, which, according to the theory of O. Furman (Humenyuk) [25], in the complementarity of four classes of psychological influence (informational-subjective, normative-personal, value-individual, spiritual-universal), their respective spheres of conditions for the deployment of polymotivation (cognitive, practical, mental, self-improvement) and rhythmically consonant aspects of educational communication (communicative, interactive, perceptive, spontaneous-intuitive as varieties of psychosocial exchange) cause intensive self-creation of the central link of self-consciousness of each subject of such a space – his *positive-harmonious self-concept* in the cyclical fullness of cognitive

(self-image), emotional-evaluative (I-attitude), action-creative (I-deed) and spontaneous-spiritual (I-spiritual) components (see [26]).

Once again, as recently confirmed by the pro-paedeutic research of one of the authors (A. Furman, M. Turchyn [21]), there is a stable positive correlation between the developmental functioning of the value-meaning sphere and internal acts of self-reinforcement and self-efficacy of the individual. Therefore, let's detail this nourishing essential connection.

Let us recall that according to the theory of social-cognitive learning (A. Bandura, J. Rotter, etc.), the behavior of a person is the result of a complex interaction between cognitive processes, personal factors and the influence of the social environment. And although this theory, studying behavior along the lines of the behavioral branch of psychology of the 20th century (that is, in the mode of the "stimulus – reaction" dichotomy, mediated by a certain set of internal determinants), does not consider and does not establish evolutionary forms, objects, content, structure, means of activity and the act of a person as the main ways of his essentiality, yet certain concepts of this theory are very heuristic and for detailing the axiological portrait of a psychologically literate worker of a socio-economic profile.

First of all, we are talking about *the concept self-reinforcement* and especially about *the concept of self-efficacy* of the famous American psychologist of Ukrainian origin A. Bandura (1925 – 2021) [27-29]. According to his definition, self-reinforcement is the process in the field of self-awareness, actualizing which a person improves and maintains his behavior, encouraging himself and having a certain conscious control over this self-approval. Therefore, the majority of behavioral acts and actions of an adult are not regulated by external reasons-stimuli, but by self-reinforcing reinforcements or, in other words, through self-approval, self-support and self-help.

An effective psychologist, teacher, social worker mainly resorts to positive self-reinforcement – he rewards himself with approvals that are subject to control on the way to achieving the norms and values of cooperation with a client, pupil or visitor that he himself has established. And this causes an increase in his motivational potential and volitional efforts in everyday professional activities, strengthens personal responsibility and improves the productivity of social work as a whole. Meanwhile, he masters, expands and enriches himself at least

three channels of his own self-regulatory and reinforcing ability, namely: a) setting the continuous course of the process of *self-observation* according to such criterion values as sincerity, truthfulness, empathy, benevolence, comfort, constructiveness, expediency, effectiveness, utility, etc.; b) involvement in the performed mental activity of multifaceted *self-evaluation* according to the criterion scales “positive – negative”, “normative – exclusive”, “adequate – inadequate”, “productive – fruitless”, “local – systemic”, etc.; c) regular *self-reporting* both in relation to the obtained results, products or indicators of self-evaluation and greater or lesser approval of oneself, and in relation to the process, results and usefulness of specific psychosocial work with each interlocutor.

Instead, self-efficacy is a person's everyday thinking and ability to realize his own ability to behave and act relevantly (that is, according to the importance, complexity, specificity) of a professional task or a particular life situation. With regard to a humanities worker who has reached the heights of effective professional functioning, there are reasons to state the following *value-conceptual priorities*:

1) the person is thoroughly aware of his self-efficacy, which is why he puts significant effort into completing challenging tasks and assignments, and implements positive thought patterns for professional achievement;

2) he, expecting the desired success, in his daily work, mostly receives optimal (according to the criteria of labor intensity, time consumption and final productivity) results of his psychosocial thinking, which strengthens his self-esteem and confidence;

3) he mentally constructs and imaginatively plays out successful scenarios of business interaction with each client or visitor, taking into account his age, social category, gender and mental characteristics, psychological type and psycho-spiritual composition of character;

4) he shows purposefulness and perseverance in achieving the goals of the psychosocial work being carried out, regardless of all kinds of obstacles and without resorting to excessive self-criticism or despair;

5) he constantly engages in self-education and expands his human-centered worldview, actively acquires professional knowledge, norms, values, competencies and, through powerful thinking cycles, strengthens his own self-efficacy, social success.

Constructive analysis of the above-cited li-

terature gives reason to substantiate *four main channels or paths* to the development-acquisition of self-efficacy by a person, each of which to a greater or lesser extent is passed by an individual worker as an applied psychologist from a novice specialist to a professional of the highest psychosocial variety.

First, it is the ability to organize one's behavior and organize one's actions in the best possible way; here, obviously, the primary importance for the person of the psychologist worker is the past experience of successes and achievements both in educational activities in the space of the university and in professional affairs at the workplace, which naturally gives rise to both high expectations and overcoming internal fear of difficulties, and desired results, and increased self-confidence, and satisfaction with the process and work products.

Secondly, the importance of indirect (indirect, non-obvious, implicit) experience, which, although not as active as direct socio-cultural, is still a source of increasing the self-efficacy potential of such an employee who has embarked on the path of personal life fulfillment; the actualization of this experiential layering occurs and/or under the conditions of observing the professional activities of more competent and successful colleagues, and/or through awareness of one's implicit personal knowledge and one's own hidden spontaneous creative inclinations and gifts.

Thirdly, the exceptional importance of verbal, i.e. verbal-logical, conviction in fostering self-efficacy, when, say, on the one hand, the head of an organization, service or department is confident in the professional abilities of a psychologist, and on the other hand, he is convinced of this, who really possesses all the abilities needed for successful psychosocial work with people. Such mutual verbal support contributes to a state of mental comfort, emotional-intellectual balance of *the axiosphere of the individual*, instills self-belief, confidence and self-respect, which are so important in interpersonal business relations.

Fourth, the constructive effect on the employee's self-efficacy in maintaining a state of positive emotional tone around him, which minimizes psychophysical tension, the influence of stressful industrial situations and the destabilizing pressure of poorly controlled emotions and affects, which contributes to internal stability, personal confidence and success in professional thinking, ultimately creates inner comfort and balance of the value-meaning sphere.

Conclusions

1. Against the background of a model definition of the twenty most important sign-characteristics of a worker of a socio-economic profile and with the help of methodological and instrumental resources of the vita-cultural methodology and the cyclical-behavioral approach (A. Furman and the scientific school), six main criticisms are argued step by step – in four beats efforts to create a *full-fledged axiopsychological portrait* of such a specialist as an academic and practical psychologist in one person: professional orientation, social activity, personal self-regulation, value orientation, social-role competence, personal self-efficacy. Besides, the research substantiates the basic premise: the personality of an effective professional in this case appears in two indivisible guises – *the theorist* of modern psychological discourse, which is manifested in her speech and language activity, and *the practice* of specifically implemented psychosocial work-activity, which is organized, provided, performed and reflects on the process and results.

2. As a result of a thorough conceptualization of the problem field of the research, methodologically argued coverage of its goal, object and subject, and thanks to the empirical verification of the obtained data (signs, properties, traits-qualities, peculiarities), a generalized, exemplary and even canonical *axio-psychological portrait* of a competent and effective worker in the socio-humanitarian sphere was created as of a competent psychologist, covering four logical-content contexts: psychosocial, humanistic-professional, self-spiritual and worldview-individual. His metasystemic projection on the individual psychospiritual differences of a particular worker gives mainly somewhat simplified invariants, although in general it preserves the processes-trajectories of his personal and professional development in indivisible interpenetration along the work path.

3. In order to detail the axio-psychological portrait of a worker in the socio-humanitarian sphere, cognitive and explanatory resources of the concept of self-reinforcement and the concept of self-efficacy of A. Bandura, constructed within the framework of the theory of social-cognitive learning, were used in the study. Self-reinforcement of such an employee as approval, support and reward of himself is carried out under his conscious control on the way to achieving the norms and values of cooperation with a client or visitor established by him and through at

least three channels of establishing his own self-regulatory ability: setting the continuous course of the process of self-observation, engaging in the performed thinking activity of versatile self-assessments, regular self-reporting on the process and results, achievements and miscalculations, effectiveness and productivity of psychosocial work embodied in life.

4. The self-efficacy of a competent psychologist, teacher, social worker, based on his reflections and the ability to realize his own ability to learn in accordance with the complexity of professional tasks, has a quintet set of value-conceptual priorities: a) conscious implementation of positive thought patterns and cultural norms, b) obtaining optimally possible results of his social thinking activity, c) conscious construction and imaginary playing of successful scenarios of business interaction with clients, identification of purposefulness and perseverance in achieving the goals of everyday work, d) active involvement in constant self-education and the expansion of a human-centered worldview. At once, the actualization of this self-formation covers the quaternary connection of the main channels or ways of development-acquisition of self-efficacy by the individual, namely the ability to organize one's behavior and organize one's actions in the best way; reliance in professional activities both on acquired socio-cultural experience and on indirect, implicit, personal; use of verbal (verbal-logical) persuasion to increase self-efficacy; constructive activation of a state of positive emotional tone and achievement of internal stability, confidence and success in professional and purely personal life.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Вітакультурна методологія. До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана: колективна монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 980 с.
2. Гуляс І.А. Аксиопсихологія: навч. посібн. Київ: «Вид. Людмила», 2023. 252 с.
3. Гуляс І.А. Концепція аксіопсихологічного проектування життєвих досягнень особистості. *Психологія і суспільство*. 2020. №4. С. 70-96. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2020.04.070>
4. Карпенко З.С. Аксиологічна психологія особистості: монографія. 2-е вид., перероб., доповн. Івано-Франківськ, 2018. 720 с.
5. Карпенко З. Предмет і метод аксіопсихології особистості. *Психологія і суспільство*. 2008. №1. С. 35-62.
6. Методологія і психологія гуманітарного пізнання: колективна монографія. До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 998 с.
7. Фурман А.А. Методологія психологічного пізнання смислотворчої сфери особистості. *Психологія і*

суспільство. 2020. №1. С. 5-34. DOI:<https://doi.org/10.35774/pis2020.01.005>

8. Фурман А.А. Психологія особистості: ціннісно-орієнтаційний вимір: монографія. Одеса: ОНПУ; Тернопіль: ТНЕУ, 2016. 312 с.

9. Фурман А.А. Психологія смисложиттєвого розвитку особистості: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2017. 508 с.

10. Фурман А.А., Фурман А.В. Вчинкова буттєвість особистості: від концепту до метатеорії. *Психологія і суспільство*. 2018. №1-2. С. 5-26. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2018.01.050>

11. Фурман А.А. Ціннісно-орієнтаційний портрет фахівця-психолога: від моделі до індивідуальних інваріантів. *Психологія і суспільство*. 2012. №1. С. 118-126.

12. Фурман А.В. Архітектоніка теорії діяльності: рефлексивно-вчинковий сценарій метаметодологування. *Психологія і суспільство*. 2022. №1. С. 7-94. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.01.007>

13. Фурман А.В., Дубно А.В. Психодіагностична компетентність соціального працівника: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2017. 102 с.

14. Фурман А.В. Ідея і зміст професійного методологування: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2016. 378 с.

15. Фурман А.В. Категорійна матриця вітакультурної методології: від мислевчинення до канону. *Психологія і суспільство*. 2023. №2. С. 6-50. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2023.02.006>

16. Фурман А.В. Методологічна оптика як інструмент мислевчинення. *Психологія і суспільство*. 2022. №2. С. 6-48. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.02.006>

17. Фурман А.В. Модульно-розвивальний оргпростір методологування: аргументи розширення. *Психологія і суспільство*. 2017. №1. С. 34-49. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2017.034>

18. Фурман А.В. Психокультура української ментальності: 2-е наук. вид. Тернопіль: ВЦ НДІ МЕВО, 2011. 168 с.

19. Фурман А.В. Свідомість як рамкова умова пізнання і методологування. *Психологія і суспільство*. 2017. №4. С. 16-38. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2017.04.016>

20. Фурман А.В. Сучасні тенденції розвитку сфери психології в оптиці вітакультурної методології. *Психологія і суспільство*. 2021. №2. С. 6-15. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.02.006>

21. Фурман А.В., Турчин М.І. Взаємозв'язок аксіопсихологічного профілю і самоефективності соціального працівника. *Особистість і суспільство: психосоціальні виміри ковітальної взаємодії*: мат. II Всеукр. н.-пр. конф. (м. Тернопіль, 30 квітня 2024 р.). Тернопіль: ЗУНУ, 2024. С. 129-133.

22. Фурман А.В., Турчин М.І. Методологічне обґрунтування аксіопсихологічного дослідження професійної діяльності соціального працівника. *Психосоціальні ресурси особистісного та соціального розвитку в епоху глобалізації*: мат. II Міжнар. н.-пр. конф. (м. Тернопіль, 3-4 листопада 2023 р.). Тернопіль: ЗУНУ, 2023. С. 29-32.

23. Фурман А.В., Фурман А.А., Фурман О.Є. Об'єкт і предмет аксіопсихології особистості: джерела і передумови виникнення. *Наука і освіта. Психологія*. 2024. №4.

24. Фурман А.В., Фурман О.Є. Методологічне обґрунтування психології як сфери миследіяльності. *Психологія і особистість*. 2021. №2. С. 9-45.

25. Фурман (Гуменюк) О.Є. Теорія і методологія інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього

закладу: монографія. Ялта-Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. 340 с.

26. Фурман О.Є. Я-концепція як предмет багатоаспектного теоретизування. *Психологія і суспільство*. 2018. №1-2. С. 38-67. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2018.01.38>

27. Bandura A. Social-learning theory. Englewood Cliffs. New York: Prentice-Hall, 1977.

28. Bandura A. Self-efficacy mechanism in human agency. *American Psychologist*. 1982. №37. P. 122-147.

29. Bandura A. Social-foundations of thought and action: Asocial cognitive theory. Englewood Cliffs. New York: Prentice-Hall, 1986.

30. Karpenko Z. Axiological personology in Ukraine: monograph. Krakow: Wyd. nauk'owe Uniwersytet Pedagogiczny, 2021. 145 p.

REFERENCES

1. Furman, A.V. & Furman, O.I. & Shandruk, S.K. & Co (Eds) (2019). Vitakul'turna metodolohiia: antolohiia. Do 25-richchia naukovoї shkoly profesora A.V. Furmana [Vitacultural methodology: an anthology. To the 25th anniversary of professor A.V. Furman's Scientific School]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

2. Hulias, I.A. (2023). Aksiopsykholohiia [Axiopsychology]. Kyiv: Liudmyla. 252 p. [in Ukrainian].

3. Hulias, I.A. (2020). Kontsepsiia aksiopsykholohichnoho proyektuvannia zhyttevykh dosiahnen' osobystosti [The concept of axiopsychological of personality's life achievements]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 70-96 [in Ukrainian].

4. Karpenko, Z.S. (2018). Aksiolohichna psykholohiia osobystosti. 2-he vydannia. [Axiological psychology personality. 2nd edition]. Ivano-Frankivs'k. 720 p. [in Ukrainian].

5. Karpenko, Z.S. (2008). Predmet i metod aksiopsykholohiyi osobystosti [Subject and method aksiopsychology personality]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 35-62 [in Ukrainian].

6. Furman, A.V. & Furman, O.I. & Shandruk, S.K. & Co (2019). Metodolohiia i psykholohiia humanitarnoho piznannia. Do 25-richchia naukovoї shkoly profesora A.V. Furmana [Methodology and psychology of humanitarian cognition. To the 25th anniversary of professor A.V. Furman's scientific school]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

7. Furman, A.A. (2020). Metodolohiia psykholohichnoho piznannia smyslozhyttiivoi sfery osobystosti [Methodology of psychological knowledge of the sense of life sphere of personality]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 5-34 [in Ukrainian].

8. Furman, A.A. (2016). Psykholohiia osobystosti: tsinnisno-orientatsiinyi vymir [Personality psychology: value-orientation dimension]. Odessa: ONPU; Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

9. Furman, A.A. (2017). Psykholohiia smylozhyttevoho rozvytku osobystosti [Psychology of the meaning-life personality development]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

10. Furman, A.A., Furman, A.V. (2018). Vchynkova buttyevist' osobystosti: vid kontseptu do metateoriyi [Action everyday life of personality: from conception to meta-theory]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1-2, 5-26 [in Ukrainian].

11. Furman, A.A. (2012). Tsinnisno-orientatsiynyy portret fakhivtsia-psykholoha: vid modeli do individual'nykh invariantiv [Value orientation portrait psychologist specialist: from model to individual invariants]. *Psykholohiia i suspilstvo –*

Psychology and society, 1, 118-126 [in Ukrainian].

12. Furman, A.V. (2022). Arhitektonika teoriiy diyal'nosti: reflexivno-vchunkoviyi scenariyi metametodolohuvannya [Architectonics of activity theory: reflexive-deed scenario of metamethodologization]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 7-94 [in Ukrainian].

13. Furman, A.V., Dubno, A.V. (2017). Psykhodiagnostychna kompetentnist' sotsial'noho pratsivnuka [Psychodiagnostic competence of a social worker]. Ternopil: TNEU. 102 p. [in Ukrainian].

14. Furman, A.V. (2016). Ideia i zmist profesiinoho metodolohuvannya [The idea and content of professional methodology]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

15. Furman, A.V. (2023). Katehoriina matrytsia vitakul'turnoyi metodolohiyi: vid myslevchynennia do kanonu [Categoricel matrix of vita kultural methodology: from thought-activity to canon]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 6-48 [in Ukrainian].

16. Furman, A.V. (2022). Metodolohichna optyka yak instrument myslevchynenyia [Methodological optics as a thought-activity tool]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 6-48 [in Ukrainian].

17. Furman, A.V. (2017). Modul'no-rozvyval'nyi orhprostir metodolohuvannya: arhumenty rozshyrennia [Modular-developmental organizational space of methodology: arguments of expansion]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 34-49 [in Ukrainian].

18. Furman, A.V. (2011). Psykhokul'tura ukrains'koi mental'nosti [Psychoculture of the Ukrainian mentality]. Ternopil: Ekonomichna dumka [in Ukrainian].

19. Furman, A.V. (2017). Svidomist' yak ramkova umova piznannia i metodolohuvannya [Consciousness as a framework condition for cognition and methodology]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 16-38 [in Ukrainian].

20. Furman, A.V. (2021). Suchasni tendentsiyi rozvytku sfery psykhologiyi v optytsi vitakul'turnoyi metodolohiyi [Modern trends of the psychology sphere development in the optics of vitacultural methodology]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 6-15 [in Ukrainian].

21. Furman, A.V., Turchyn, M.I. (2024). Vzajemozv'iazok aksiopsykholohichnoho profilu i samoefektyvnosti sotsial'noho pratsivnyka [Relationship of the axiopsychological profile social employee self-efficacy]. *Osobystist' i suspilstvo: psykhosotsial'ni vymiry kovital'noyi vzajemodiyi*: mat. II Vseukr. n.-pr. conf. (m. Ternopil, 30 kvitnia 2024 r.) [Personality and society: psychosocial dimensions of coital interaction: mat. II of the All-Ukrainian sc.-pr. conf. (s. Ternopil, 30 april 2024 ye.)]. Ternopil: ZUNU, 2024. P. 129-133 [in Ukrainian].

22. Furman, A.V., Turchyn, M.I. (2023). Metodolohichne ovhruntuvannya aksiopsykholohichnoho doslidzhennia profesynoyi diial'nosti sotsial'noho pratsivnyka [Methodological justification of axio psychological research professional activity of a social worker]. *Psykhosotsial'ni resursy osobystisnoho ta sotsial'noho rozvytku v epokhu hlobalizatsiyi*: mat. II Mizhnar. n.-pr. conf. (m. Ternopil, 3-4 lystopada 2023 r.) [Psychosocial resources of personal and social development in the era of globalization: mat. II International sc.-pr. conf. (s. Ternopil, 3-4 september 20o23 ye.)]. Ternopil: ZUNU. P. 29-32 [in Ukrainian].

23. Furman, A.V., Furman, A.A., Furman, O.Ye. (2024). Ob'yekt i predmet aksiopsykholohiyi osobystosti: dzherela i

peredumovy vynyknennia [Object and subject of axiopsychology personality: sources and prerequisites of occurrence]. *Nauka i osvita. Psykhologhiia – Science and education. Psychology*, 4 [in Ukrainian].

24. Furman, A.V., Furman O.Ye. (2021). Metodolohichne obhruntuvannya psyhlohohii yak sfery myslediial'nosti [Methodologicak justification psychology as areas of thought]. *Psykhologhiya i osobystist' – Personality and psychology*, 2, 9-45 [in Ukrainian].

25. Furman (Humeniuk), O.Ye. (2008). Teoriia i metodolohiia innovatsiino-psykhologichnoho klimatu zahalnoosvitnoho zakladu [Theory and methodology of innovation-psychological climate of secondary school]. Yalta-Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky [in Ukrainian].

26. Furman, O.Ye. (2018). Ya-kontseptsiiia yak predmet bahatoaspektnoho teoretyzuvannya. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1-2, 38-67 [in Ukrainian].

27. Bandura, A. (1977). Social-learning theory. Englewood Cliffs. New York: Prentice-Hall [in English].

28. Bandura, A. (1982). Self-efficacy mechanism in human agency. *American Psychologist*, 37. P. 122-147 [in English].

29. Bandura, A. (1986). Social-foundations of thought and action: A social cognitive theory. Englewood Cliffs. New York: Prentice-Hall [in English].

30. Karpenko, Z. (2021). Axiological personology in Ukraine: monograph. Krakow: Wyd. nauk'owe Uniwersytet Pedagogiczny. 145 p. [in English].

АНОТАЦІЯ

ФУРМАН *Анатолій Васильович*, **РИБІНА** *Наталія Вікторівна*.

Ціннісно-смилова сфера і самоефективність особистості працівника соціономічного фаху.

Міждисциплінарне дослідження реалізує авторську ідею взаємоспричинювальної єдності ціннісно-смилової сфери, професійної компетентності та самоефективності особистості працівника соціономічного фаху як освіченого психолога і присвячене концептуальному та емпіричному обґрунтуванню узагальненого – ідеалізованого, еталонного і навіть учинково канонічного – *ціннісно-смилового профілю* і самопродуктивності ефективного психолога, педагога, соціального працівника в епістемній організованості їх цілісного *аксіопсихологічного портрету*. Завдяки використанню постнекласично зорієнтованої *методологічної оптики* пізнання/конструювання аксіогенезу людини, а саме п'ятимодульного набору форм, методів, засобів та інструментів довершеного мислевчинення, здійснюваного в контексті рефлексивного метаметодологування, аргументовано шість основних критеріїв створення вказаного портрету (професійна спрямованість, соціальна активність, особистісна саморегуляційність, ціннісна зорієнтованість, соціально-рольова компетентність, персональна самоефективність), системне дотримання яких дає змогу взаємодоповнити виконання названим працівником професійних функцій окремого спеціаліста і психолога, теоретика і практика, аналітика і діяча в одній особі. Крім того, доведено, що оптимальний узірцевий варіант такого портрету містить чотири логіко-змістових контексти – психосоціальний, гуманістично-професійний, самісно-духовний і світоглядно-індивідуальнісний та має психодуховні відмінності

у проєкції на внутрішній світ конкретної особистості так чи інакше спеціалізованого психолога. Водночас істотне удетальнення аксіопсихологічного портрету здійснено пізнавальними і пояснювальними ресурсами *концепту самопідкріплення і концепції самоефективності* науковця світового масштабу А. Бандури. Зокрема, встановлено, що самопідкріплення компетентного працівника-психолога охоплює: а) схвалення, підтримку і винагороду себе, б) свідомий контроль у досягненні самовстановлених норм і цінностей, в) три канали утвердження власної саморегуляційної здатності (постійне самоспостереження, діяльна самооцінка, регулярне самозвітування). Також висновується, що на доповнення його *самоефективність*, ґрунтуючись на роздумах і вмінні усвідомлювати свою здатність мудро вчиняти у виробничих ситуаціях, має квінтетний набір ціннісно-сміслових пріоритетів (позитивні мислєсхеми, цілеспрямованість тощо) та обіймає кватерну сув'язь головних шляхів-способів розвитку-набуття особистістю самоефективності: зорганізованість поведінки, опєртя на здобутий і неявний досвід, використання невербального переконання та ін. У результаті проведеного дослідження повністю висвітлено його предмет – *ціннісно-сміслова сфера зрілої натхненної особистості*, що знаходить системне знаннєве відображення у вигляді аксіопсихологічного портрету як концептуально-емпіричної моделі сталого поєднання її сенсо-сміслового засвіту, професійної майстерності, персональної самоефективності та мислєвчинкової функційності живих потоків свідомості і самосвідомості.

Ключові слова: *людина, особистість, ціннісно-сміслова сфера, аксіологічна психологія (аксіопсихологія), аксіосфера, смісложиттєвий розвиток, професійна компетентність, соціономічні професії, аксіопсихологічний портрет, свідомість, рефлексія, методологічна оптика, мислєвчинення, метаметодологування, культура, модель ефективного працівника-психолога, самопідкріплення, самоефективність, Зіновія Карпенко, Анатолій А. Фурман, Альберт Бандура.*

ANNOTATION

Anatolii V. FURMAN, Nataliia RYBINA.

Value-conceptual sphere and self-efficacy of professionals in the socioeconomic field.

The interdisciplinary study implements the author's idea of the inter-causative unity of the value-meaning sphere, professional competence and self-efficacy of the sociologist as an educated psychologist and is devoted to the conceptual and empirical substantiation of the generalized – idealized, reference and even de facto canonical – *value-conceptual profile* and self-efficacy of an effective psychologist, a teacher, a social worker in the epistemic organization of their holistic *axiopsychological portrait*. By using a post-non-classically oriented methodological lens for understanding/constructing the

axiogenesis of the human being, namely, a five-module set of forms, methods, means, and tools of perfected thought-action carried out in the context of reflexive metamethodology, six main criteria for creating the specified portrait have been substantiated (professional orientation, social activity, personal self-regulation, value orientation, social-role competence, personal self-efficacy), the systematic observance of which makes it possible to complement the performance of the named employee's professional functions as an individual specialist and psychologist, theorist and practitioner, analyst and activist in one person. In addition, it is proved that the optimal sample version of such a portrait contains four logical and meaningful contexts i.e. psychosocial, humanistic-professional, self-spiritual and worldview-individual and has psycho-spiritual differences in the projection onto the inner world of a specific personality one way or another specialized psychologist. Besides, a significant detailing of the axiopsychological portrait was carried out by the cognitive and explanatory resources of the concept of self-reinforcement and the concept of self-efficacy of the world-class scientist A. Bandura. In particular, it was established that the self-reinforcement of a competent psychologist includes: a) self-approval, support and reward, b) conscious control in achieving self-set norms and values, c) three channels of establishing one's own self-regulation ability (constant self-observation, active self-evaluation, regular self-reporting). It is also concluded that to supplement his self-efficacy, based on reflection and the ability to realize his ability to act wisely in production situations, he has a quintet set of value-meaning priorities (positive thought patterns, purposefulness etc.) and embraces the quaternary connection of the main ways – ways of development – acquisition of self-efficacy by a person; organized behavior, reliance on acquired and implicit experience, use of non-verbal persuasion, etc. As a result of the conducted research, its subject is fully covered – the value-meaning sphere of a mature inspired personality, which finds a systematic knowledge reflection in the form of an axio-psychological portrait as a conceptual-empirical model of a stable combination of its sensory-meaning enlightenment, professional skill, personal self-efficacy and thinking-behavior functionality of living streams of consciousness and self-awareness.

Keywords: *person, personality, value-conceptual sphere, axiological psychology (axiopsychology), axiosphere, meaningful life development, professional competence, socioeconomic professions, axiological portrait, consciousness, reflection, methodological optics, thinking, metamethodology, culture, model of an effective psychologist worker, self-reinforcement, self-efficacy, Zinovia Karpenko, Anatolii Furman, Albert Bandura.*

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Інєса ГУЛЯС,
д. психол. н., проф. Наталія ШЕВЧЕНКО.**

**Надійшла до редакції 15.07.2024.
Підписана до друку 26.07.2024.**

Бібліографічний опис для цитування:

**Furman A.V., Rybina N. Value-Conceptual Sphere and Self-Efficacy of Professionals in the Socioeconomic Field. Психологія і суспільство. 2024. №2. С. 135-146.
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.135>**

Jaroslava BUHERKO, Dina KUZMYNSKA
**REFLEXIVE ORGANIZATION
OF DECISION-MAKING PROCESS IN YOUTH**

БУТЕРКО Ярослава Миколаївна, КУЗЬМИНСЬКА Діна Миколаївна
**РЕФЛЕКСИВНА ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ УХВАЛЕННЯ РІШЕНЬ
В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ**

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.147>

УДК: 159.922.8 + 923.2

Formulation of a scientific problem. In recent years, reflexive processes have become the subject of versatile philosophical, psychological, epistemological and thematic scientific cognition. The concept of reflection is actively used to solve such methodological problems as the organization and conduction of interdisciplinary researches, the promising development of comprehensive study's means of systemic objects of designing collective thought-activity, and the explanation of social and cultural integration mechanisms. The boundaries of the application of this category have expanded to general scientific use, where it is an explanatory principle of the socio-humanitarian sciences.

Multidirectionality and multiplicity of reflexive problems studies lead, on the one hand, to the division of reflexive studies into separate approaches, when the unity of reflection as a multifaceted phenomenon is lost (although the concept of reflection was introduced to overcome the locality of individual psychological knowledge) [5, p. 33], and on the other – to the institutionalization of reflexive psychology, its transformation from a scientific movement (as it became in the last third of the twentieth century) into the scientific discipline.

A significant expansion of the field of philosophic-psychological analysis of reflection, combined with an increase in complex interdisciplinary developments of this problem, requires generalizations of reflexive-psychological, reflexive-acmeological and reflexive-pedagogical searches in order to overcome such a situation

in the field of reflection study, when through diversity, lack of structure and heterogeneity of the resulting epistemological material occurs devaluation of the content of the concept itself.

The state of the topic's scientific development. In modern psychology and related disciplines, the concept-representation of reflection is considered in the most diverse aspects. The definitions of this phenomenon of human consciousness are not only quite different, but also somewhat contradictory. This is due to the ambiguity of the content of the conceptually designated object of study itself, from which numerous subjects are distinguished, to which the acts of reflection (knowledge, concepts, representations, feelings, experiences, attitudes, desires, values, meanings, etc.) are processually directed, as well as the distinctive methodological approaches of researchers in their cognition and constitution. However, for the most part, the interpretation of *reflection as the fundamental ability of a person* to consciously relate to his own experiences, thinking, psycho-spiritual states, conditions and ways of carrying out life is common (see. [6, p. 71]).

In general, there are different understandings of the concept of reflection in the literature, from which two important aspects can be distinguished: a) *reflexive methodology* as a form of systemic theoretical human activity and b) *self-cognition activity*, which reveals the specifics of the personality's spiritual world. The origins of this two-aspectness are begun in the works of philosophers of past centuries, whose

studies are based on the theoretical ideas of a certain era and are associated with the use of components of reflection or organization, namely reflexive schemes, reflexive position, reflexive work, reflexive output, reflexive cooperation, reflexive identification, reflexive closure of thinking, reflexive management, reflexive-deed competence, the genesis of methodological reflection, etc. (see details [2; 5; 7; 10; 11]).

The specificity of reflection as the basic ability of the subject is in the focus not on the outside world, but on the very way of its cognition, constitution, creation, thanks to which awareness and regulation of life activity are possible and the prospect of a fundamentally new type of interaction with reality, given not directly, but in forms of comprehension, thinking, theorizing, methodologization, appears [7]. Reflection opens to a person the ability to comprehend the world, allows to realize the cognitive attitude to the essence in general, to his here-existence, the ability to know and understand himself as a subject, as a personality, and as an individuality as well.

Analysis of the literature on this issue allows us to conclude that various mental and conscious processes are involved in the formation and functioning of reflexive thought-activity. The uniqueness of reflection lies in the fact that, being a result of the integration of other psychospiritual formations, reflexive thought-activity (a term introduced into scientific circulation in 2022) by A.V. Furman [11] can simultaneously turn on itself and on its other defining psychosconscious processes for the sake of their analysis, control and regulation. As a multi-aspect phenomenon of the sphere of person's conscious perception, reflection can be described as his ability to realize, and thus to the organization and regulation of one's own mental processes, states, properties, trends, and as a complex-functional conscious process, and as an integral psychospiritual trait-quality, and as a metastate, that is, as a state over states, the meaning of which lies in the final awareness and subsequent possibility of a more perfect regulation of their own thought-active states [8]. Such a multifaceted phenomenology of reflection objectively requires a holistic, metasystem, and especially cyclic-deed methodological approach to the construction of its theoretical concept.

The purpose of the article is to analyze the influence of the externally initiated educational problem situation on the reflexive components'

development of high school students and students' cognitive activity and on the organization of their thought-search decision-making process in complex contradictory situations.

The main research material presentation. An important factor in the development of modern psychological science is the complexity, interdisciplinarity and polyparadigmality of its researches. The growing complexity of conceptual constructions, means and methods of psychological cognition naturally requires the use of a reflexive-oriented methodological approach to their analysis, the allocation of principles, "norms" of their life activity, to the disclosure of implicit prerequisites, modular and integral developmental characteristics [21]. If we analyze the development of reflection's psychological studies, we can clearly see the influence on the development of its theoretical, methodical and experimental groundworks of methodological orientations of various types: natural-scientific, engineering-technological, formal-consensual, humanitarian-cultural, system-acting, vitacultural. The nature of the interaction of these orientations is synchronic, when searches and developments conducted from different methodological positions coexist simultaneously. Naturally, they reveal a generalizing effect on each other in both theoretical and applied terms. This explains the avalanche-like increase in the number of scientific explorations from the sphere of psychological substantiation of reflection in the last decade.

This interaction of diverse methodological approaches in the development of reflexive problematics is actualized in two tendencies: firstly, in the development of various aspects of reflection interpretations, and secondly, in the use of various methods of its research regarding the identification of individual empirical features and phenomenal appearances. Analysis of the basic conceptual ideas about reflection, which have developed in multi-oriented psychological directions and which are methodological in nature, allows us to formulate such generalizations.

In the format of *natural-scientific* methodological orientation, an important condition is to obtain reliable knowledge as a result of a laboratory experiment, for the requirements of full controllability of all the factors under study. All phenomena, including the subject of research, are interpreted in terms of object-object interactions. Reflection here is defined as an

intentionally present natural feature of the psyche, which is manifested in the inertia of thinking, or is likened to a feedback mechanism. With such a naturalistic understanding, the qualitative specificity of reflection as a special, exclusively human, culturally predetermined trait and feature of psyche-consciousness is lost.

A feature of the engineering-technological direction is the orientation towards recipe-technologized knowledge, which can be implemented as an algorithm for studying and transforming an object. Representatives of this direction focus on standardized procedures for achieving specified reference results at the guaranteed minimum level. Indicated methodological orientation in psychology became the impetus for such interpretations of reflection as: 1) the property to be aware of the means and methods of one's thought-activity, 2) the ability to identify oneself and others on the display of consciousness, 3) the thought-activity of establishing a relationship between activities, or their individual structural entities (let's say, motives, representations, methods, means).

A remarkable feature of this direction is a certain formality of the meaningful characteristics of the image of oneself and one's activity in the subject, and the understanding of reflection is characterized mainly only by a reproductive and retrospective view, when it provides the subject with the foundations of search and awareness of the tools already available in the sociocultural context. Specified features lead to a synonymous identification of the reflection concept with the act of awareness, which actually limits the creative potential of reflection and presents it only as a set of a certain number of potentially possible combinations of existing knowledge tools.

Humanitarian-culturological orientation comes from ideas about the expanded reproduction of sociocultural experience and assumes an active human position. Knowledge is revealed in terms of subject-subject interactions, and the development and self-development of personality is not uniquely fixed, but implies variability and sometimes (in a certain sense) unpredictability (unplannedness) of the results. Therefore, reflection as going beyond the intended becomes an important source of personality development. In psychological studies of this direction, reflection is considered as a process of comprehension, rethinking and transformation by the subject of the content of

consciousness, activity, communication and forms of his socio-cultural experience.

From the standpoint of *content-genetic logic and system-activity methodology*, category-normative analysis of knowledge becomes of paramount importance. The work of methodological seminars as a complex collectively distributed communication and thought-activity organizationally built the very practice of reflection. In fact, the scheme of thought-activity by P. G. Shchedrovyytsky, in which reflection provides the possibility of transition between different types of intellectual activity and connects them into a single whole, was removed from the real life of the methodological circle of its participants, who demonstrated the most reflective practice, and at the beginning – freedom of critical thinking in the most complex forms of thought-communication. Here methodological reflection is understood as a mechanism or procedure that connects knowledge of two different types – about the object and about the activity – and is considered in the unity of their activity, communicative and epistemological characteristics.

The most thorough study of methodological reflection as one of the levels of professional methodologization was carried out by Prof. A.V. Furman (see [12]). The deployment of methodological reflection ensures the transition of the researcher from a certain thought-act to the exit into a reflexive position and the achievement of a complete reflexive-deed closure of methodological thinking with various reflexive identifications [11, p. 76-86]. In particular, the reflexive position provides “an objective mechanism for the development of activity: from the impossibility of goal-setting through the awareness of marked forms of activity and its functional enrichment to the search for adequate means-new-formations of an acceptable solution to systemic problems” [12, p. 57].

The development of a thought-reflexively oriented methodological approach in psychology led to the emergence and institutionalization of such a direction as *reflexive psychology*, providing this discipline with the necessary theoretical-methodological base, in particular, in the form of the concept of refletechnology and refleprojection, game reflexology, reflepractice.

An essential feature of the reflexive cultivation methods is the use in the process of their design and scripting of ontological prerequisites of the reflexive-co-creative human's here-exis-

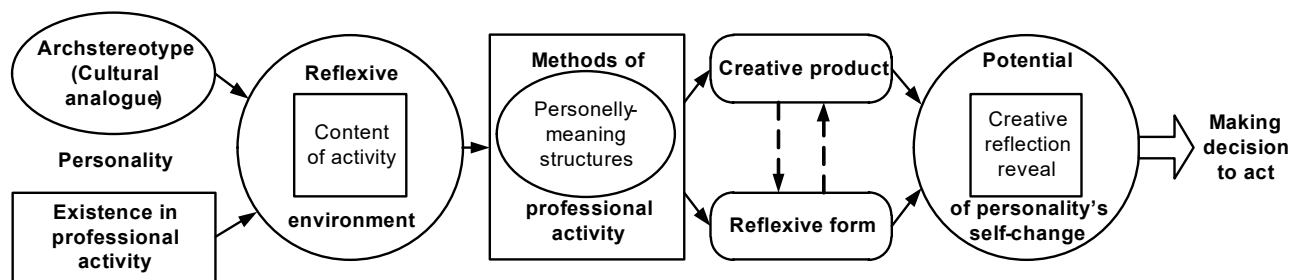

Fig. 1.
Conceptual scheme of personality's creative reflexivity emergence
in thought-practice of decision-making (created by the authors in 16.08.2024)

tence. The uniqueness and difference of reflexive practice from other training or game practices of development and diagnostics demonstrates *the method of reflexive inversions*. Its essence lies in the fact that the participants of reflexive practices create special psychological “werewolves” on the basis of reinterpretations of cultural analogues and thus build their own psychovirtual “other-world,” that is, the conditional time space of the fantastic existence of their “otherness” in contrast to the normal, habitual world and everyday style of existence existing in their lives – being [1, p. 26]. Besides reflexivity, participants intensively reveal their creative capabilities, thus expanding the potential for self-fulfillment and self-change of the personality. The latter, according to N.V. Grishina, contains three components: the ability and readiness of a person to understand the challenges of the situation and the importance of change; readiness to accept this importance and the ability to act in accordance with conscious challenges (cited in [3, p. 25]).

Schematically indicated process is fixed by us as follows (*Fig. 1*).

Although such an “irreal-fantasy” being of a person resembles virtual reality, but it has a more psychoplastic and more organic character. The immersion of a person into the irreal reflexive otherworld created by him makes it possible to understand and remove his own programmatic-behavioral limitations by activating and realizing the previously closed and weakly reflexive structures of individual and collective subconscious experience, and then activate *creative reflexivity*, which, by definition of one of the authors (D.N. Kuzmynska) is the potential of “creative, non-standard, in-depth self-cognition and self-construction of the personality, especially his needs, motives, actions and

his ability to self-awareness, self-development, self-improvement, self-creation” [4, p. 167].

A special, actually methodological, meaning acquires the problem of developing reflexive problematic in education, since it is here that the actions of reflexive regularities are with exceptional completeness and significance. The study of these regularities and their corresponding reflexive mechanisms has, in addition to its immediate significance, a broader, purely methodological content [14].

One of the universal socio-psychological forms of specifically-practical organization of parity educational activity, which ensures the full-fledged development of reflection, is a model of the training module full functional cycle, proposed by A.V. Furman [13]. It substantiates a relatively independent integral part of real developmental interaction with successors, characterized by a complete set of interdependent training, upbringing, educational and self-realization rhythms, consists of four periods, each of which has its own tasks, psychological-didactic content, develops certain aspects of the inner world of the personality, promotes the deployment of various types of reflection (*table*).

A detailed analysis of the features deployment of reflection varieties by one of the authors was carried out earlier (see [2, p. 784-796]). In the perspective of the declared problematics, we will consider the features of the reflection formation on the first, namely informational-cognitive, period of the modular-developmental educational cycle, when the organization of primary perception, discovery and intellectual comprehension of a specific educational content occurs, which is realized using the problem-situational technology of obtaining theoretical knowledge. A special role at the same time belongs to *the innovative-psychological climate* of the

Table

The relationship of reflection varieties with periods of the modular-developmental educational cycle

	Periods of modular-developmental process (according to A.V. Furman)			
	Information-cognitive	Normative-regulatory	Value-reflexive	Spiritual-creative
Types of reflection	Intellectual – reflection of knowledge about the object and the learning and educational interaction subject's methods of actions with it	Personal – reflection on one's standards of deed and images of your own Self as a responsible personality	Semantic – reflection of value-semantic comprehension of oneself, the other in the cycle of value individual deed	Spiritual-existential – reflection of ideas about the psycho-spiritual world of a person as a universum, the causes and consequences of his deeds and his comprehension of the meaning of life

educational institution (O.Ye. Furman), which epistemologically fixes the self-sufficient integrity of the well-established characteristics organically inherent in modular-developmental learning: dialogicality, trust, attentiveness, mutual assistance, empathy, productivity, efficiency, demanding, benevolent criticism [19].

It is important to note that in modular-developmental learning, a student or a pupil is not just a passive object of influence of a teacher/lecturer who must assimilate a certain amount of knowledge, but also an active subject of his own cognitive-search activity. He analyzes his own thinking tools in comparison with the goals and conditions of searching, turns to the principles of his mental experience, examines them for compliance with the internal conditions of the problem, the features of its structure. Such cognitive activity of the subject, being aimed at awareness of the educational activity carried out, is a reflection, or reflexive mental action. A separate subject of its modeling is the search for its own solution of educational problems and tasks, their schematic implementation in various forms. The use of reflection aimed at transforming the method of educational action that modifies an object, that is, provides a “transformation of (the transformation itself) transformation,” indicates its special character – the subject consciously refers to himself, to his own search-cognitive actions [15; 17].

This period of modular-developmental learning develops the search cognitive activity and

independence of successors through situations of personal uncertainty, intellectual difficulty, cognitive-semantic contradiction [20, p. 91]. Creation of educational problem situations as a set of meaningfully caused internal conditions of externally initiated cognitive activity actualizes the course of reflexive processes in boys and girls. Studies by A.V. Furman showed that the functioning of the educational problem situation is two-phase (two-part) in nature. The first phase contains all those psychic, mainly mental and purely cognitive, processes that ensure the formation of a problem situation, and consists of the stages of formation and emergence, and the second – the processes that organize its solution (overcoming), and differentiated into stages of solving and removing the problem [18, p. 62].

The meaningful characterization of the four stages of the problem situation, carried out in this theory, indicates the presence of *reflexive components* in the search cognitive activity of high school students (students). Already the stage of the emergence of educational problematicity characterizes the transition of the subject to a fundamentally different form of organization of activity – reflexive, in which participants in the training psychologically give their own activity the object direction of their educational actions, identify and analyze inconsistencies between the desire, the need to solve the problem and the inexpediency of continuing the previous cognitive action. There is a reflexive *intention* of the mental search for mastering their own

search activity, for its regulation, modification, comprehension of the results obtained. The functioning of this reflection component determines the activity of a young person in relation to his educational activity of scientific-cognitive content filling [16].

The intensive formation of an internal problem situation, which determines the deployment of processes of search, evaluation and testing methods of educational and cognitive actions at the second stage of formation an educational problem situation, organizes the activity of manifestation of such a component of reflection as *construction*, that is, the delineation of the known and unknown in a problem situation and the use of elements of educational activity determined by the subject to the subject of reflexive analysis [2, p. 785].

Designing a problematic situation imperceptibly brings it closer to resolution and disappearance. Thus, when solving a training situation (the third stage), the subject carries out a meaningful analysis of the relations between the conditions and requirements of the problem task, uses such a reflection function as *schematization*, that is, resorts to “depicting an activity or its individual components using special graphics, various sign-symbolic means, as well as in the form of a folded, abbreviated language” [ibid.]. This allows young men and women to define the problem, put forward and substantiate the most constructive hypothesis and predict the result of their own search work.

Removal of the problem situation at the fourth stage of its solution is ensured by the subject’s *objectification* of his own cognitive activity, which implies his exit into a special *reflexive position*, external and detached in relation to his own educational activity. Thanks to this, it becomes possible to analyze the result obtained, check the solution, determine the level of generalizability of the knowledge obtained, transfer the identified new ways, means and techniques of thinking, which become objectified subjects of effective action-solution, to solving other problem tasks.

When solving educational problem situations, pupils/students learn to distinguish structural relations and genetic relationships in the object, and the use of thought schemes, models allows them to find the principle of constructing a task, abstract it from specific conditions of existence, and analyze their own thought-reflexive actions from clear criterion positions. Together, this de-

velops another of the personality’s fundamental properties – the ability to make decisions. Let’s recall that according to the concept of making life decisions of the personality by O. I. Sannikov [9], the psychological system of such making covers three functional subsystems: a block of personal components (a set of corresponding features-properties that ensure the adoption of a specific situation, substantiation of options for choosing actions and making a decision); block of interaction components with the environment (features-qualities of a person that make it possible to search for its strategies, actions for implementation; assessment and prediction of the appropriate decision consequences); block of solvability components (selection coordination, method and procedures for its implementation and forecast of obtained consequences). In this regard, the intellectually-reflexive process of thought-realization can be presented in the form of four stages (*Fig. 2*). Let’s interpret them.

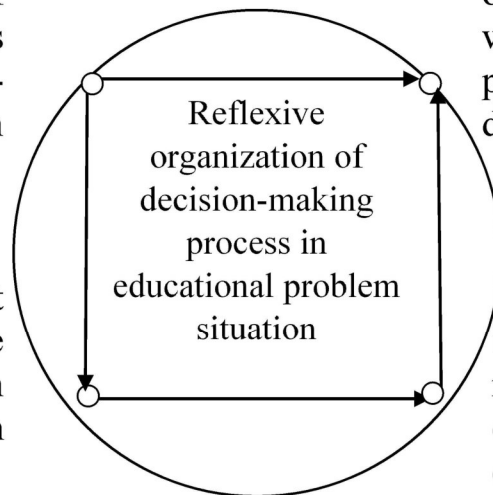
In the educational problem situation, characterized by uncertainty of circumstances and the polysemy of possible solutions, the successors are aware of the intellectual contradiction in the form of a collision of knowledge and skills known to them with difficult conditions of the educational situation. To overcome this difficulty, boys and girls create a thought model of a problem situation as a situational abstraction, single out in it only those connections and relations that correspond to a given goal of search.

The next step is the reflexive-subject transformation by applicants of the educational problem situation. This means that in the process of finding a solution, each of them leads a kind of *reflexive game*: allows himself to choose a particular hypothesis, gives the right to attempts and mistakes. The ultimate idea here is to identify during “scrolling” conditional assumptions the necessary, but insufficient, information, which is more or less not enough to solve the task. The role of reflection at this stage is manifested in organization the movement-flow of thought to clarify all the obstacles by the subject and exhaust possible solutions.

The reflexive efforts of personality aimed at understanding and rethinking the inconsistency and conflictness of conditions of the problem educational task lead to the formation of a productive personal position. By anticipating the results of their future actions in the form of assumptions, hypotheses, models, programs, the

1 - subject-operational movement-flow of thought in the process of finding a solution-removing a problem situation

2 - reflexive-subject transformation of the educational problem situation

4 - active self-restructuring of the subject associated with the exit to reflexive position and making a decision

3 - activation of the need for understanding and rethinking of educational-cognitive tasks and educational assignments

Fig. 2.

Reflection in organization of the thought-search personality's decision-making process in the life (in particular educational) problem situation

applicant of higher education compares them with what is achieved in reality. Thus, the initial forecasts are specified, clarified or corrected. Experimental data show that with age there are changes in intellectually-reflexive mechanisms of thinking, which seem to reject obviously incorrect decisions without bringing them to operational implementation and block the formulation of the wrong answer. The result of such reflexive activity is to solve a specific problem situation by overcoming the usual stereotypes of thinking. New knowledge becomes a student's own achievement, develops his mental abilities, and most importantly – forms the experience of making reasoned cognitive and life decisions.

The transfer of successors from incomplete knowledge of experience to a more perfect and comprehensive is accompanied by the emergence of such intellectual neoplasms as the discovery of new properties and connections of the subject world, with which it actively interacts as a subject and personality, strategically and tactically coordinating the means of its transformation. This intensifies the intellectual and psychocultural development of the young man.

CONCLUSIONS

1. The specificity of reflection as a basic ability of a subject lies in the focus not on the outside world, but on the very way of its cog-

nitition and construction, which makes it possible to realize and regulate its life activity as personality and there is a prospect of a fundamentally new type of interaction with reality, given not directly, but in forms of thinking. The complexity of considering this ability is in the fact that reflection as a specific psycho-conscious reality synthesizes the main features of basic components of the psyche, first of all such as “ability – process – state – trait – property – tendency.”

2. The use of reflepractice methods in educational activity contributes to the intensive development of creative reflexivity, expands the potential of creative, non-standard, in-depth self-cognition, self-construction, self-realization and self-change of the personality, its ability and readiness to realize the challenges of situation and the need for change, readiness for their acceptance and a desire to act in accordance with conscious challenges of the educational and social everyday life.

3. One of the universal socio-psychological forms of a specific-practical organization of parity educational activity in high school, which ensures the full-fledged development of personality's reflexive-creative potential, is the model of a full functional cycle of the educational module proposed by A.V. Furman. The problem-situational technology of obtaining theoretical knowledge in the information-cognitive period

of modular-developmental learning provides the transformation of successors from passive consumers of educational services into active subjects of their own cognitive-search activity, which at the same time accelerates their psychosocial and self development as personalities and individualities.

4. The emergence of educational problematicity characterizes the subject's transition to a fundamentally different form of organization of his search activity – reflexive, in which the participant of study transforms his own actions as the object of his purposeful actions, identifies and analyzes inconsistencies between the desire, the need to solve a problem and the inexpediency of continuing previous search efforts. This develops one of the important properties of personality – the ability to make personal decisions. The very decision-making process in a learning problem situation consists of four stages of reflexive thought-fulfillment, starting from the subject-operational progress of thought in the process of finding a solution-removal of the problem situation through a reflexive-subject transformation of the educational problem situation and activation of the need for understanding and rethinking of educational-cognitive tasks and educational assignments to the active subject's self-transformation, associated with the exit to a reflexive position and making a decision on the personal level of the psycho-conscious organization of one's own Self.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бугерко Я.М. Концептуальні засади рефлепрактики як методу рефлексивного самопроекування і самовизначення особистості. *Вітакультурний млин*. 2008. Модуль 8. С. 25-27.
2. Бугерко Я.М. Рефлексія – засаднича умова самобуття людини як носія духовності. *Методологія і психологія гуманітарного пізнання*. До 25-річчя наукової школи професора А.В.Фурмана: колективна монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. С. 753-802.
3. Казанжи М.Й., Вдовіченко О.В. Креативність та рефлексія як особистісні механізми збагачення потенціалу самозмінювання. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: Психологія. Том 32 (71) № 3. 2021. С. 24-29.
4. Кузминська Д.М. Ідея креативної рефлексивності та її психологічне обґрунтування. *Психологія і суспільство*. 2024. № 1. С. 159-170. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.159>
5. Найдюнов М.І. Формування системи рефлексивного управління в організаціях. Київ: Міленіум, 2008. 484 с.
6. Пеньковська Н.М. Рефлексія як об'єкт психологічного аналізу. *Психологія і суспільство*. 2000. № 2. С. 66-73.

7. Савченко О.В. Рефлексивна компетентність особистості: монографія. Херсон: ПП Вишемиський В.С., 2016. 596 с.

8. Савченко О.В. Свідомість і рефлексія у базисі психологічного теоретизування. *Психологія і суспільство*. 2018. № 3-4. С. 67-89. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2018.03.067>

9. Санніков О.І. Психологія прийняття життєвих рішень особистістю: автореф. дис... доктора психол. наук: 19.00.01. Одеса, 2016. 41 с.

10. Система сучасних методологій: хрестоматія у 4-х томах / упоряд., відп.ред., перекл. А.В. Фурман. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. Т.1. 314 с. Т. 2. 344 с. Т. 3. 400 с. 2021. Т. 4. 400 с. 2023. Т. 5 (додатковий). 605 с.

11. Фурман А. В. Архітектоніка теорії діяльності: рефлексивно-вчинковий сценарій матаметодологування. *Психологія і суспільство*. 2022. № 1. С. 7-94. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.01.007>

12. Фурман А. В. Ідея і зміст професійного методологування: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2016. 378 с.

13. Фурман А.В. Модульно-розвивальне навчання: принципи, умови, забезпечення: монографія. Київ: Правда Ярославичів, 1997. 340 с.

14. Фурман А. В. Модульно-розвивальний оргпростір методологування: аргументи розширення. *Психологія і суспільство*. 2017. № 1. С. 34-49. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2017.01.034>

15. Фурман А. В. Особистісні сценарії: сутність, композиція, принципи створення. *Психологія і суспільство*. 2009. № 3. С. 174-192.

16. Фурман А. В. Психолого-педагогічна теорія навчальних проблемних ситуацій: автореф. дис.... доктора психол. наук: 19.00.07. Київ, 1994. 63 с.

17. Фурман А. В. Теоретична концепція інноваційного програмово-методичного забезпечення освітнього процесу. *Психологія і суспільство*. 2008. № 3. С.123-159.

18. Фурман А. В. Теорія навчальних проблемних ситуацій: психолого-дидактичний аспект: монографія. Тернопіль: Астон, 2007. 164 с

19. Фурман (Гуменюк) О. Є. Теорія і методологія інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього закладу: монографія. Ялта-Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. 340 с.

20. Фурман (Гуменюк) О.Є. Феномен полімотивації: сутнісний зміст взаємин за модульно-розвивальної оргсистеми. *Психологія і суспільство*. 2001. №1. С. 74-123.

21. Buherko J. Philosophical approaches to the study of the spiritual human being: naturalistic interpretation of spirituality. *Психологія і суспільство*. 2016. № 3. С.46-52.

REFERENCES

1. Buherko, Ya. (2008). Kontseptualni zasady reflepraktyky yak metodu refleksyvnoho samoproektuvannia i samovyznachennia osobystosti [Conceptual principles of reflexivity as a method of reflexive self-design and self-determination of the individual]. *Vitakulturnyi mlyn*. – *Vital culture mill*, 8, 25-27. [in Ukrainian].
2. Buherko, Ya. (2019). Refleksiiia – zasadnycha umova samobuttia liudyny yak nosiia dukhovnosti [Reflection is a fundamental condition of a person's self-existence as a bearer of spirituality]. *Metodolohiia i psykholohiia humanitarnoho*

piznannia. Do 25-richchia naukovoї shkoly profesora A.V.Furmana [Methodology and psychology of humanitarian knowledge. To the 25th anniversary of professor A. V. Furman's scientific school]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

3. Kazanzhy, M.I., Vdovichenko, O.V. (2021). Kreatyvnist ta refleksiia yak osobystisni mekhanizmy zbahachennia potentsialu samozminiuvannia [Creativity and reflection as personal mechanisms for enriching the potential for self-change]. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I.Vernadskoho – Scientific notes of TNU named after V.I. Vernadskyi*, 3, 24-29 [in Ukrainian].

4. Kuzmyska, D.M. (2024). Ideia kreatyvnoi refleksyvnosti ta yii psykholohichne obgruntuvannia [Creativity and reflection as personal mechanisms for enriching the potential for self-The idea of creative reflexivity and its psychological justification]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 159-170 [in Ukrainian].

5. Naidonov, M.I. (2008). Formuvannia systemy refleksyvnoho upravlinnia v orhanizatsiiakh [Formation of a reflexive management system in organizations]. Kyiv : Milenium [in Ukrainian].

6. Penkovska, N.M. (2000). Refleksiia yak ob'ekt psykholohichnoho analizu [Reflection as an object of psychological analysis]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 66-73 [in Ukrainian].

7. Savchenko, O.V. (2016). Refleksyvna kompetentnist osobystosti [Reflective competence of the individual]. Kherson: PP Vyshemyskyi V.S. [in Ukrainian].

8. Savchenko, O.V. (2018). Svidomist i refleksiia u bazysi psykholohichnoho teoretyzuvannia. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3-4, 67-89 [in Ukrainian].

9. Sannikov, O.I. (2016). Psykholohiia pryiniattia zhyttievkykh rishen osobystistiu [Psychology of making life decisions by an individual] : avtoref. dys... doktora psykhol. nauk: 19.00.01. Odesa [in Ukrainian].

10. Systema suchasnykh metodolohii: khrestomatia u 4-kh tomakh (2015). [System of modern methodologies]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

11. Furman, A.V. (2022). Arkhitektonika teorii diialnosti: refleksyvno-vchynkovyi stsenarii matametodolohuvannia [Architecture of the theory of activity: a reflexive-practical scenario of mathematical methodology]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 7-94 [in Ukrainian].

12. Furman, A.V. (2016). Ideia i zmist profesiinoho metodolohuvannia [The idea and content of professional methodology]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

13. Furman, A.V. (1997). Modulno-rozvyvalne navchannia: pryntsyphu, umovy, zabezpechennia [Modular and developmental training: principles, conditions, provision]. Kyiv: Pravda Yaroslavychiv [in Ukrainian].

14. Furman, A.V. (2017). Modulno-rozvyvalnyi orhprostir metodolohuvannia: arhumenty rozshyrennia]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 34 – 49 [in Ukrainian].

15. Furman, A.V. (2009). Osobystisni stsenarii: sutnist, kompozytsiia, pryntsyphu stvorennia [Personal scenarios: essence, composition, principles of creation]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 174-192 [in Ukrainian].

16. Furman, A.V. (1994). Psykholoho-pedahohichna teoriia navchalnykh problemnykh sytuatsii [Psychological and pedagogical theory of educational problem situations] : avtoref. dys... doktora psykhol. nauk: 19.00.07. Kyiv

17. Furman, A.V. (2008). Teoretychna kontseptsiia

innovatsiinoho prohramovo-metodychnoho zabezpechennia osvithnoho protsesu [Theoretical concept of innovative programmatic and methodological support of the educational process]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 123-159 [in Ukrainian].

18. Furman, A.V. (2007). Teoriia navchalnykh problemnykh sytuatsii: psykholoho-dydaktychnyi aspekt [Theory of educational problem situations: psychological and didactic aspect]. Ternopil : Aston [in Ukrainian].

19. Furman (Humeniuk), O. Ye. (2008). Teoriia i metodolohiia innovatsiino-psykholohichnoho klimatu zahalnoosvithnoho zakladu [Theory and methodology of the innovative and psychological climate of a general educational institution]. Yalta-Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky [in Ukrainian].

20. Furman (Humeniuk), O. Ye. (2001). Fenomen polimotyvatytsii: sutnisnyi zmist vzaiemyn za modulno-rozvyvalnoi orhsystemy [The phenomenon of polymotivation: the essential content of relationships under the modular and developmental organizational system]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 74-123 [in Ukrainian].

21. Buherko J. Philosophical approaches to the study of the spiritual human being: naturalistic interpretation of spirituality. *Психологія і суспільство*. 2016. № 3. С.46-52.

АНОТАЦІЯ

БУГЕРКО Ярослава Миколаївна, КУЗЬМИНСЬКА Діна Миколаївна.

Рефлексивна організація процесу ухвалення рішень в юнацькому віці.

У статті розглянуто рефлексію як складне багатоаспектне явище, котре описується з концептуальних позицій різних теоретичних підходів, що спричиняє різноякісність наповнення її категорійно-понятійного змісту та неоднозначну визначеність місця у системі психологічного знання. Феноменологічна складність структурно-функціональної організації рефлексивної діяльності об'єктивно зумовлює труднощі у визначенні її якісного умістовлення і специфіки. Доводиться, що рефлексія може бути описана і як здатність людини до усвідомлення, а відтак до організації та регуляції власних психічних процесів, станів, властивостей, тенденцій, і як складноструктурований психосвідомісний процес, і як інтегральна психічна властивість, і як метастан, тобто як надстан, зміст якого полягає в усвідомленні і наступній можливості регуляції особистістю своїх же власних психодуховних станів. Аргументовано, що особливої вагомості набуває розробка рефлексивної проблематики у сфері національної освіти. Використання різноманітних тренінгових рефлексивних практик сприяє розвитку креативної рефлексивності, котра є важливим складником творчого поглибленого самопізнання і самоконструювання особистості. Однією з універсальних соціально-психологічних форм конкретно-практичної організації паритетної освітньої діяльності у вищій школі, яка забезпечує повноцінний розвиток рефлексії, є модель повного функціонального циклу навчального модуля, що запропонована А. В. Фурманом. Аналіз інформаційно-пізнавального періоду модульно-розвивального навчання вказує на істотний розвиток рефлексивних компонентів у пошуковій пізнавальній активності старшокласників і студентів, що сприяє інтенсивному формуванню такої важливої властивості особистості, як уміння самостійно

приймати рішення. Обґрунтовано, що рефлексивна організація процесу ухвалення рішень у навчальній проблемній ситуації містить такі етапи: а) предметно-операційний рух-попередження думки у процесі пошуку розв'язку-зняття проблемної ситуації; б) рефлексивно-предметне перетворення навчальної проблемної ситуації; в) активізація потреби в осмисленні і переосмисленні навчально-пізнавальних завдань та освітніх задач; г) активна самоперебудова внутрішнього світу суб'єкта, пов'язана із виходом у рефлексивну позицію та прийняттям ним рішення діяти.

Ключові слова: суб'єкт, пізнання, рефлексія, види рефлексії, методологічний підхід, рефлексивна діяльність, креативна рефлексія, навчальна проблемна ситуація, рефлепрактика, модульно-розвивальний освітній цикл, пізнавальна активність, ухвалення рішень, юнацький вік.

ANNOTATION

Jaroslava BUHERKO, Dina KUZMYNSKA.

Reflexive organization of decision-making process in youth.

The article considers reflection as a complex multi-aspect phenomenon, which is described from the conceptual positions of various theoretical approaches that causes different quality of filling its category-conceptual content and ambiguous certainty of place in the system of psychological knowledge. The phenomenological complexity of a structural-functional organization of reflexive activity objectively causes difficulties in determining its qualitative filling-with-content and specificity. It is proved that reflection can be described as the ability of a person to realize, and therefore to organize and regulate his own mental processes, states, properties, tendencies, and as a complexly structured psycho-conscious process, and as an integral mental property, and as a metastate, that is, as a superstate, the meaning of which is in awareness and subsequent possibility of the personality's regulation of

his own psycho-spiritual states. It is argued that the development of reflexive issues in the field of national education acquires special importance. The use of various training reflexive practices contributes to the development of creative reflexivity, which is an important component of personality's creative in-depth self-cognition and self-construction. One of the universal socio-psychological forms of a specific-practical organization of parity educational activity in high school, which ensures the full-fledged development of reflection, is the model of a full functional cycle of the educational module proposed by A.V. Furman. Analysis of the information-cognitive period of modular-developmental education indicates a significant development of reflexive components in the search cognitive activity of high school students and students, which contributes to the intensive formation of such an important personality's property as the ability to make decisions independently. It has been substantiated that reflexive organization of the decision-making process in an educational problem situation contains the following stages: a) subject-operational movement-advance of thought in the process of finding a solution-removal of the problem situation; b) reflexive-subject transformation of an educational problem situation; c) activation of the need for understanding and rethinking of educational-cognitive tasks and educational assignments; d) active self-restructuring of the inner world of a subject, associated with the exit to a reflexive position and deciding to act.

Key words: *subject, cognition, reflection, types of reflection, methodological approach, reflexive activity, creative reflection, educational problem situation, reflepractice, modular-developmental educational cycle, cognitive activity, decision-making, youth age.*

Рецензенти:
д.психол.н., проф. Інеса ГУЛЯС,
д.психол.н., проф. Сергій ШАНДРУК.

Надійшла до редакції 23.09.2024.
Підписана до друку 25.10.2024.

Бібліографічний опис для цитування:

Buherko J., Kuzmyska D. Reflexive organization of decision-making process in youth.
Психологія і суспільство. 2024. №2. С. 147-156. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.147>

ЛЕЩЕНКО Сергій Васильович, ПРИХОДЬКО Ігор Іванович
**ПСИХОЛОГІЯ ВІЙСЬКОВОГО ЛІДЕРСТВА:
ТЕОРІЇ, ПРИНЦИПИ, КОМПЕТЕНТНОСТІ**

Serhii LESHCHENKO, Ihor PRYKHODKO
**MILITARY LEADERSHIP PSYCHOLOGY:
THEORIES, PRINCIPLES, COMPETENCIES**

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.157>

УДК: 159.922

ВСТУП

Постановка проблеми. Внаслідок геополітичного загострення і вторгнення російської федерації на територію України 24 лютого 2022 року розпочався новий етап російсько-української війни, коли на захист української землі стали сотні тисяч військовослужбовців сектору безпеки та оборони держави. Це прискорило трансформаційні процеси у площині взаємовідносин військовослужбовців, загостило питання ефективності військових лідерів, зокрема щодо постановки цілей перед підлеглими, скерування їхніх дій, злагодження роботи всередині підрозділів і координації дій між ними (див. [11; 13; 22; 55; 60]). Крім того, сьогодні ще більше посилюється соціальний запит від родин військовиків і потенційних комбатантів стосовно турботи військових лідерів про підлеглий особовий склад, його мотивування, формування й підтримку впевненості, стійкості перед тиском бойових стрес-факторів.

Теоретичний аналіз проблеми засвідчив наявність низки підходів до з'ясування сутності феномену лідерства як до специфічних стосунків між командиром і підлеглими. Тим більше, що проблема військового лідерства постійно перебуває у полі зору вітчизняних і зарубіжних дослідників, набуває нової державної значущості та особистісної вагомості. Так, А. Стоун і К. Петерсон (A. Stone & K. Paterson) стверджують, що феномен лідерства

еволюціонував від структур, центрованих на завданнях (всеможливі авторитарні стилі), до організацій, зосереджених на співробітниках; і водночас стилі лідерства також еволюціонували від автократичних стилів до більш комфортного робочого довкілля, де люди отримали повноваження, заохочення та підтримку в їх особистому і професійному зростанні. Крім того, М. Кларк (M. Clark) та співавтори узагальнили прийняття лідерства як унікальної сфери компетентності, окремої від професіоналізму. Деякі інші науковці пропонують, щоб і професіоналізм і лідерство були однією царинною здатностей, яка охоплює інтеграцію обох складників, між якими існує спорідненість, заснована на психозмістових подібностях і відмінностях, на взаємодоповненні упредметнень.

Необхідність вирішення суперечностей лідерства між: а) широким переліком вимог до особистості військового лідера і відсутністю реальної практики вивчення та цілеспрямованого формування особистісних рис; б) недостатнім розумінням відмінностей між психологічними особливостями лідера і його компетентностями; в) не зовсім коректним розглядом навичків, які саме формують психологічні властивості лідерів, та відсутністю теоретично обґрунтованої методології такого спрямування, вактуальною є дане дослідження.

Мета дослідження: рефлексивний аналіз і системне обґрунтування наукових підходів до феномену військового лідерства, систематизація сучасних наукових уявлень про його принципи,

закономірності та еталони, що вимагає розв'язання таких *з а в д а н ь*: по-перше, реконструювати теоретичні уявлення і концептуальні засади вивчення військового лідерства як психосоціального явища; по-друге, аргументувати принципи сутнісного осмислення такого лідерства; по-третє, висвітлити зміст і прояви лідерських компетентностей військовослужбовців.

Об'єктом вивчення є сучасне військове лідерство як психосоціальний феномен.

Предмет дослідження становить мета і завдання, мотиви та умови, предметне поле і психологічні особливості, засоби та інструменти військової лідерської діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження

СУЧАСНІ НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ УЯВЛЕННЯ ПРО ЛІДЕРСТВО ЯК ПРО СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН

В сучасному просторі, який трансформується з великою швидкістю та стає дедалі небезпечним і непередбачуваним у ситуації все складніших викликів, агресорних випадів і напруженої технологічної боротьби, виникає потреба у виявленні загроз, прийнятті правильних та швидких рішень, а також у навчанні та підготовці керівників військових структур. Заздалегідь продумана і добре спланована збройна агресія російської федерації проти нашої держави поставила новий виклик перед військовими формуваннями України, які взяли Євроатлантичний курс власного розвитку і новаційної розбудови.

Повсякчас феномен «лідерство» трактувався під різним кутом зору та мав свою багатогранність. Зокрема, науковці С. Гумус, М. Белібас і М. Есен (S. Gumus, M. Bellibas & M. Esen [48, с. 25-26]) підкреслювали, що лідерство бере свій початок від філософів Стародавньої Греції, але дискусія про суть лідерства і про підготовку ефективних лідерів стала вкрай актуальною в сучасному світі, де досягнення окремих осіб, організацій і секторів значною мірою залежить від успіху керманічів. Очевидно, що лідерство – це процес соціального впливу, який максимізує зусилля інших для досягнення мети.

Розглядаючи лідерство у сьогочасному часопросторі, нами виокремлено найбільш значущі його поняття, орієнтуючись на різні галузі психології як науки, враховуючи ментальність

різних народів задля чіткого розуміння феномену лідерства у його сутнісному розвитку і множинних феноменальних оприявненнях. Вчені Дж. Козес та Б. Познер (J. Kouzes & B. Posner [53, с. 3]) зазначають, що лідерство – це набір навичок і здібностей, яким може навчитися кожен, хто має бажання вчитися і наполегливість у їх застосуванні. До того ж повне уявлення про цей феномен вимагає розуміння того, що лідерство – це сутнісно людські взаємини, тому важливо усвідомити й цінувати те, що люди шукають у лідері, якого вони готові наслідувати.

Феномен лідерства привертає увагу науковців у всьому світі. Кількість досліджень з проблематики лідерства різко зростає, а результати засвідчують, що існує широкий спектр різноманітних *теоретичних підходів* до пояснення складності цього процесу (до прикладу, Bass, 2008, Bryman, 1992, Bryman, Collinson, Grint, Jackson, & Uhl-Bien, 2011, Дей та Антонакіс, 2012, Дін та ін., 2014, Дж. Гарднер, 1990, В. Гарднер та ін., 2020, Хікмен, 2016, Мамфорд, 2006, Рост, 1991). Окремі дослідники концептуалізують лідерство як рису або поведінку особистості, тоді як інші розглядають його як обробку інформації, або як суто людські стосунки.

Автор П. Нортхауз (P. Northouse [61, с. 2-4]) визначив центральні концептуалізації лідерства як складного явища: лідерство – це: а) процес, б) охоплює соціальний вплив, в) відбувається у групах і г) передбачає спільні цілі. Його позитивно конкретизує Л. Жуо (L. Zuo [70, с. 183]), котрий пише, що лідерство є процес, за допомогою якого здійснюється навмисний вплив на інших людей, щоб спрямувати, структурувати та сприяти діяльності та діловим стосункам у групі чи організації. При цьому ефективне керівництво людьми – це великий виклик і серйозна відповідальність лідера. Ось чому лідерство – передусім уміння пробудити в людей зацікавленість до виконуваної роботи і до її результату, ініціативу, творчий підхід до справи, «вдихнути» в них потрібну для цього психодуховну енергію. Ефективне лідерство виявляється в умінні нав'язати у співробітників мрію про майбутнє, якого вони прагнуть і бажають досягнути. У засновках даного процесу перебуває здатність лідерів притягувати до себе людей, несвідомо викликати почуття захоплення та любові.

Отож лідерство – це феномен внутрішньо-групового розвитку соціальної групи, який ха-

рактизує її неофіційні взаємини та ставлення, домінування і підпорядкування осіб в ній, це результат складного, багатогранного, різноманітного й інколи навіть суперечливого впливу різних ситуацій і чинників на міжособистісні стосунки членів групи [24, с. 4].

Згідно із Доктриною з військового лідерства в НГУ, цей соціальний феномен сприяє досягненню групових цілей в оптимальні терміни і з найбільшим ефектом через здійснення впливу на військовиків задля надання їм мети, способу та мотивації для виконання поставлених завдань і вдосконалення організаційної дисципліни [9, с. 8]. У цьому аналітичному контексті Дж. Антонакіс та Д. Дей (J. Antonakis & D. Day [28, с. 5]) пишуть, що лідерство – це формальний або неформальний, контекстуально вкорінений і спрямований на цілі, процес, який відбувається між лідером і підлеглим, групами підлеглих чи закладами/установами. Наука лідерства вимагає систематичного вивчення цього процесу та його результатів залежно від особистісних рис і поведінки лідера. Закономірно, що К. Коленда (С. Kolenda [52, с. 223]) зазначає таке: лідерство – це мистецтво надихати людей робити все можливе для успіху своєї команди. Воно ефективно тоді, коли здійснюється на добровільних засадах, де лідер використовує «метод батога і пряника» в той момент, коли це потрібно.

Е. Дубрін (А. DuBrin [42, с. 4]) визначив лідерство як звичайні стосунки між лідером і людьми, якими керують. Лідерство – це не риса чи поведінка окремої людини, а швидше явище, породжене взаємодією між особами, які діють у певному довіллі чи середовищі. Соціальне співвідношення між людьми дає їм змогу працювати разом у значущий спосіб для досягнення лідерських результатів як командних. Цілком природною є висока вагомість тут спілкування: лідерство, зазначають К. Джонсон та М. Хекмен (С. Johnson & М. Hackman [51, с.11-12]), – це людське (символічне) спілкування, яке змінює ставлення та поведінку інших для досягнення спільних групових цілей і потреб. За цих умов саме явище комунікації постає здатністю обмінюватися знаннями і маніпулювати ними як феноменом лідерства. Лідери та їх підлеглі встановлюють спільні цілі, щоб працювати разом як партнери для досягнення своїх цілей. Успіх є результатом спільних зусиль лідерів і підлеглих, який досягається каналами людського спілкування.

Вищевикладене дає підстави окреслити сутнісний горизонт визначень (головно дефіні-

цій і більш розлогих формулювань) лідерства дванадцяти найбільш змістових теоретичних уявлень зарубіжних і вітчизняних науковців (табл. 1).

У будь-якому разі подані теоретичні уявлення про лідерство як про соціально-психологічний феномен вказують на його багатогранність і дихотомійність. Підсумовуючи різні сучасні підходи до визначення змісту та обсягу цього поняття, висновуємо, що *лідерство – це психосоціальний феномен впливу на іншу людину чи групу людей у певному довіллі або середовищі з метою досягнення поставленої мети конкретно перед собою чи групою в оптимальні на це терміни виконання та з найкращим ефектом, використовуючи при цьому різні методи, способи і засоби впливу.*

Очевидно, що недостатньо пов'язувати лідерство тільки з умінням керувати. Бути лідером – це набагато ширше коло компетентностей і здібностей, щоб надихнути впевненість і прихильність, вмотивувати свою команду в будь-який момент, коли це потрібно. Виникає питання: як і чому певні особи стають лідерами? Для відповіді на нього проаналізуємо найвідоміші теоретичні версії лідерства та їх модерні узмістовлення. Якщо застосувати критерій ускладнення до епістемної організованості різних теоретичних конструкцій, то за принципом кватерності є підстави виокремити моделі, концепції, власне теорії і теоретичні системи лідерства.

Трансакційна теорія або теорія управління/менеджменту (The Transactional Theory or Management Theory). Автор Т. Вен (Т. Wen [69, с. 58]) підкреслює слова вчених, що трансакційне лідерство – це стиль керівництва, коли лідери ведуть за собою наступників за допомогою покарань і винагород (Роббінс, Джадж і Хашам, 2009) за виконання певних завдань (Бас та Аволіо, 1997). Трансакційні лідери направляють і мотивують своїх послідовників досягати цілей, детально пояснюючи ролі та вимоги до завдань. Вони, таким чином практикуючи стосунки з підлеглими, орієнтуються на найближчі цілі, наголошують на особисті/власні інтереси і на велике значення стандартів організації, при цьому здійснюють заохочення результативності виконаної роботи, а не оригінальне мислення, розподіляють ролі підлеглих, виявляють до них повагу, ініціюють розвиток структури, винагороджують і карають та всіляко намагаються задовольнити їхні соціальні потреби.

Трансформаційна концепція лідерства. А. Бекер, Дж. Хетленд, О. Олсен, Р. Еспевік (А. Вак-

Таблиця 1

Узагальнені визначення (дефініції) лідерства

Наукові джерела	Дефініції і визначення
С. Гумус, М. Белібас, М. Есен (S. Gumus, M. Bellibas, M. Esen)	Лідерство – процес соціального впливу, який максимізує зусилля інших для досягнення мети
М. Кларк та ін. (M. Clark and others)	Лідерство – унікальна сфера компетенції, окремої від професіоналізму
Дж. Козес, Б. Познер (J. Kouzes, B. Posner)	Лідерство – набір навичок і здібностей, яким може навчитися кожен, хто має бажання вчитися та наполегливість у їх застосуванні.
П. Нортхауз (P. Northouse)	Лідерство – це процес, що передбачає вплив, відбувається у групах і зосереджується на спільних цілях
Л. Жуо (L. Zuo)	Лідерство – процес, за допомогою якого здійснюється навмисний вплив на інших людей, щоб направляти, структурувати і сприяти діяльності та відносинам у групі чи організації
Ю. Александров	Лідерство – вміння пробудити в людей зацікавленість до виконуваної роботи та до її результату, наснажити ініціативу, творчий підхід до справи, надихнути на потрібну для цього енергію [1]
О. Бойко	Лідерство – це феномен внутрішньогрупового розвитку соціального гурту, який характеризує його неофіційні відносини, взаємини та ставлення, домінування і підпорядкування осіб у ньому та одночасно результат складного багатогранного, різноманітного, а інколи і суперечливого, впливу різних ситуацій і чинників на особистісні стосунки між членами групи
Доктрина з військового лідерства в НГУ	Лідерство – соціальний феномен, що сприяє досягненню групових цілей в оптимальні строки і з найбільшим ефектом. Це здійснення керівного впливу на людей через надання їм мети, способу та мотивації для виконання поставлених завдань і вдосконалення організації
Дж. Антонакіс, Д. Дей (J. Antonakis, D. Day)	Лідерство – це формальний або неформальний, контекстуально вкорінений і спрямований на цілі, процес, який відбувається між лідером і підлеглим, групами підлеглих чи закладами/установами
К. Коленда (C. Kolenda)	Лідерство – мистецтво надихати людей робити все можливе для успіху твоєї команди
Е. Дубрін (A. DuBrin)	Лідерство – зазвичай відносини між лідером і людьми, якими той керує. Це не риса чи поведінка окремої людини, а скоріше явище, породжене взаємодією між людьми, які діють у певному середовищі чи довірлі
К. Джонсон, М. Хекмен (C. Johnson, & M. Hackman)	Лідерство – це людське (символічне) спілкування, яке змінює ставлення та поведінку інших для досягнення спільних групових цілей і потреб

ker, J. Hetland, O. Olsen, R. Espevik [32, с. 8]), описуючи цей феномен, пояснює такий факт: коли лідерів ідеалізують, виявляють індивідуальну увагу, мотивують й інтелектуально стимулюють, то вони надихають своїх підлеглих використовувати свої сильні сторони і виявляти особисту ініціативу, що стимулює їх до кращої праці, оскільки мобілізує енергію та ентузіазм, їхнє зосередження на спільній справі.

У «теоретичній концепції сили та впливу» основна увага зосереджується на мережах влади і дії, які створює лідер і які є визначальними на протигагу зусиллям підлеглих. Мовиться, власне, про харизматичного лідера, чия влада заснована не на посаді, а на особистих рисах-якостях. Ця концепція – чергова спроба виявити форми поведінки, які відрізняють лідера від інших, і визначити умови, які сприяють становленню такого успішного лідера, котрий ініціює зміни, надихаючи наступників [10, с. 20]. Приміром, Д. Томас (D. Thomas [65, с. 75]) зауважує, що ефективний лідер надає своїм послідовникам можливість здійснювати керівництво через канал послугоування наданої влади та ставить за приклад Ісуса, коли Той «лідерськи діяв як слуга»; і те, як Він навчає своїх учнів використовувати силу, і є високоефективною формою лідерства.

Теоретична модель послідовників обстоює персоніфікацію транзакційного і трансформаційного лідерства. У цьому аспекті Н. Комарова тлумачить лідерство як особливий тип взаємин між керівником і послідовниками (виборцями, активними прихильниками лідера, тими, хто справляє на нього зворотний вплив), коли вони утворюють єдину психосоціальну систему [14, с. 92]. Ця модель має конституційне спрямування, у якій лідер постає виразником настроїв, інтересів, потреб тих чи інших груп населення [15, с. 18].

Теорія непередбачуваних обставин, пояснюючи змінне лідерство, стверджує, що не існує жодного єдиного способу керівництва, і кожен стиль керівного впливу має базуватися на певних ситуаціях (В. Раджу (V. Raju)). Певною мірою ця теорія є розширенням концепції особистісних рис, а також теоретичний еталон права у тому сенсі, що риси людини пов'язані із ситуаціями, у яких лідери здійснюють своє керівництво. Загальноприйнятий засновок тут такий: лідер з більшою ймовірністю утверджуватиме своє лідерство, коли відчуває, що його

наступники будуть чуйними [62, с. 5]. Нещодавно Ф. Лартей (F. Lartey [54, с. 47-49]) наголосив на тому, що теорія випадковостей споріднена з поглядом відкритих систем на організацію як на набір взаємозалежних частин, що становлять єдине ціле, яке, своєю чергою, залежне від середовища. Дійсно, ця теорія аналізує організації як складні системи, що стикаються з невизначеністю, хоча й не позбавлені раціонального критерію. Вона обстоює підхід, що пропонує найкраще прийняття рішення, узалежене від ситуації. Його ключові конструкції охоплюють адаптацію, еквіфінальність, ефективність та конгруентність. Отож не існує жодного єдино ефективного способу керівництва, і кожен стиль управління має базуватися на певних обставинах та ситуаціях, від яких і залежить правильні вчинкові діяння.

Теоретична система життєвих ситуацій. Винахідник Е. Волз (E. Walls [68, с. 31-32]) описує ситуаційне лідерство як взаємозв'язок між поведінкою, пов'язаною із завданнями (тобто наданням інструкцій, указівок щодо керівництва і поведінки у стосунках), слуханням, підтримкою та цінністю. Ця теорія пропонує переваги комбінованих стратегій, які враховують індивідуальні потреби та запити суб'єктного довкілля. Лідери, які здатні реагувати на виклики, що виникають у робочій обстановці, а також враховувати спонукання своїх підлеглих у навчанні і розвитку, визнані такими, що підвищують компетентність, продуктивність та інвестують у подальше зростання успіхів колективу.

Теорія життєвого циклу лідерства Херсі – Бланшара запропонована авторами у 1969 році. В цьому дослідницькому вимірі Г. Фальгарова підкреслила, що, згідно з цією теорією, ефективні стилі лідерства залежать від зрілості виконавців, тобто від рівня освіти, досвіду відносно завдання, яке треба виконати, від здатності відповідати за поведінку, від бажання працювати для досягнення цілей організації та від відданості даній організації [25, с. 19].

Концепція великої людини. За Т. Хантом і Л. Фединіч (T. Hunt, L. Fedynich [49, с. 22]), лідери народжуються, щоб керувати (Малакян, 2014), себто мають уроджені характеристики, які є ґрунтом для лідерських здібностей. Очевидно, що ця теоретична концепція не вповні узгоджується з емпіричними даними для вирішального доведення реальності великої людини.

Концепція особистісних рис, або психологічна модель лідерства. Авторка А. Банс-Акутей (А. Vans-Akutey [33, с. 2]) виокремила її як дуже схожу до концепції великої людини, яка вважає, що вроджені задатки-якості, такі як харизма, впевненість, інтелектуальність, комунікативність і соціальні навички, закладені від народження й далі лише розвиваються. Особливі ознаки успішних і невдалих лідерів порівнюються з характеристиками потенційних лідерів, щоб визначити, чи зможуть останні ефективно керувати. У цьому форматі розглянуто широкий спектр фізіологічних, демографічних, освітніх та сімейних фонів, а також інтелектуальних характеристик. Окрім того, Г. Ден (Н. Dan) зазначає, що ця концепція все частіше почала привертати багато уваги дослідників, завдяки тому, що аргументує важливість особистісних рис для ефективного лідерства. Мовиться про п'ять рис-чинників, які найчастіше згадуються: інтелектуальність, впевненість у собі, рішучість, чесність і комунікабельність [38, с. 106].

Бігевіористська теоретична система базується на переконанні, що лідерами не народжуються, а стають, тому лідерські здібності людини є продуктом її оточення та особистих зусиль. Вказується, що вона представлена в сучасних публікаціях досить карикатурним чином (зокрема, Сарачо, 2018; Siemens, 2014), посилаючись на характеристики початкової версії бігевіоризму, а не на сучасні необігевіористські концепції і моделі, що не сумісні з ідеями людини як «чистого аркуша» і не ігнорують події, особистісні чинники, хоча й зосереджені тільки на багатоопосередкованих відношеннях «стимул – реакція» [48, с. 4]. Загалом розгалужена *поведінкова теорія* акцентована на діях лідерів і вважає, що інші здатні імітувати ці дії. Е. Аву та Б. Даріус (Е. Awu & В. Darius [31, с. 79]) переконують, що великих лідерів можна створити, а не народити. Ця парадигма лідерства приділяє менше уваги свідомості, а більше діям лідера та його психічним станам. Тому навчання і спостереження можуть допомогти людям розвинути свої лідерські навички.

Функціональна психосоціальна теорія керується засновками, що сутність лідерства полягає в забезпеченні особистісних потреб й запитів групи і що лідера визнають тоді, коли він виконав поставлене завдання і головне – сприяв ефективності та згуртованості командної роботи [27, с. 1989]. У цьому плані найваж-

ливіше завдання лідера – віднайти ключові змінні та керувати кожною ситуацією, надаючи відповідні пріоритети взаємодіючим сегментам [66, с. 145]. Дж. Адаір (J. Adair [26, с. 31]) підкреслює, що успіх лідера залежить від його здатності збалансувати три складники: групові та індивідуальні потреби і запити групи. Він описує такі лідерські функції, як дисципліна, мотивація, комунікація, дотримання визначених стандартів, навчання і розвиток; спільні функції з індивідуальними потребами – мотивація, навчання та розвиток, консультування і коучинг, – та із конкретними завданнями – планування, визначення мети, об'єкта, стандартів, контроль і моніторинг. Відтак ця теорія перш за все є корисною для осмислення особливої поведінки лідера, яка сприяє підвищенню ефективності як соціальної організації загалом, так і окремого її підрозділу.

На відміну від попередніх різномасштабних теоретичних конструкцій, *інтегративна теорія* розширює епістемологічні горизонти лідерства, тому що охоплює його психосоціальні змістовлення і контексти, що перебувають за межею конкретної поведінки чи характеристики рис лідера. Вона припускає, що когнітивні компоненти лідера, його поведінка як послідовника, історичні контексти та найближче довкілля сприяють розвитку та демонстрації лідерства (Б. Аволіо (B. Avolio)). Автентична модель лідерства (В. Гарднер, Б. Аволіо, Ф. Лутанс, Д. Мей та Ф. Валумбва (W. Gardner, B. Avolio, F. Luthans, D. May & F. Walumbwa)), узагальнюючи осереддя синтетичних уявлень, надає відповідні поняттєво-категорійні засоби для утвердження цієї теорії.

Початок ХХІ століття ініціював появу нових різноякісних теорій лідерства. Окреме місце тут посідає *концепція емоційного лідерства*, де лідер покликаний спрямовувати колективні емоції в потрібне русло, створювати атмосферу дружності, боротися з негативними настроями. Вона передбачає почуттєву зрілість, можливість надання емоційної підтримки, вміння керувати собою і стосунками з іншими людьми. І якщо прихильники теорії життєвого циклу лідерства завжди виокремлюють як лідерські якості творчу обдарованість і високий рівень інтелекту, то концепція емоційного лідерства Д. Гоулмана (D. Goleman [46, с. 44]) стверджує, що за останні два десятиліття відбувся реванш почуттів над інтелектом. Чим краще лідер володіє мистецтвом виражати свої емоції, тим з більшою силою вони будуть поширюватися.

Згодом Д. Гоулман, разом з Р. Бояцісом, розробив оновлену концепцію *первинного лідерства*, засновану на дослідженнях, що довели силу впливу емоційного стану керівника на поведінку і діяльність підлеглих. Встановлено п'ять стилів лідерства і проаналізовано їх вплив на стан підопічних і на їхню результативність: лідерство, яке: а) спрямоване на формування і бачення перспективи, б) орієнтоване на коучинг послідовників, в) задає і визначає темп роботи, г) демократичне і д) наказове [46, с. 44].

Суть *концепції розподіленого лідерства*, авторами якої є Д. Бредфорд, А. Коен (1998), полягає в «естафетному» переданні лідерства від одного члена команди до іншого залежно від домінуючої компетенції. Науковці В. Мартинюк і Н. Маркова з'ясували, що «розподілене» лідерство може бути ефективно реалізоване тільки тоді, коли група складається з людей, котрі знаходяться на одному інтелектуальному, культурному і соціальному рівнях і не мають особистої переваги в досягненнях, а учасники групи володіють навичками ефективних комунікацій й уміннями як лідерської поведінки, так і поведінки наставника [20, с. 184].

І. Кучер, узагальнивши сучасні підходи до визначення *змісту опосередкованого лідерства Р. Фішера і А. Шарпа*, висновок, що дана теоретична конфігурація гармоніює з концепцією заміників лідерства, адже для реалізації його процесної функції не завжди потрібно займати позицію лідера [17, с. 256]. Він доводить, що для здійснення опосередкованого лідерства важливо чітко формулювання бажаних результатів, вироблення спільного бачення перспективи, встановлення стосунків співробітництва, освоєння нових форм навчання, які можна розвинути, якщо досягти майстерності у семи сферах – у самопізнанні, цілепокладанні, управлінні змінами, міжособистісних стосунках, опануванні ось-буттям, у знаходженні рівноваги та в умінні діяти.

Серед основних наукових поглядів на лідерство, у пропонованому тут методологічному обґрунтуванні – від окремих теоретичних моделей і концепцій до цілісних психосоціальних теорій і значних теоретичних систем, нами виокремлені такі (*табл. 2*).

Дослідники продовжують розвивати існуючі теорії та концепції, підтверджені у сфері лідерства, і намагаються опрацювати нові сучасні уявлення для того, щоб висвітлити сутність цього феномену. Комплекс різних теоретичних

поглядів дозволяє побачити різні сторони цього психосоціального явища, проте не дає його цілісної картини. Можливість створення єдиної, всеосяжної концепції лідерства виявляється неможливою, оскільки саме це явище надзвичайно різноманітне за своїм проявом і функціями, залежить від різної психокультурної зрілості групи та індивідуальних особливостей лідерів, доплинних змінних ситуацій повсякдення і багатьох інших факторів.

Аналіз теоретичних версій лідерства уможливорює розгляд розвитку лідерських рис якостей особистості у трьох підходах, а саме вродженому (генетичному), загальної та професійної соціалізації.

УЗАГАЛЬНЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ЛІДЕРСТВА У ВІЙСЬКОВО-ПРОФЕСІЙНІЙ СФЕРІ

Лідерство у військовому колективі виконує чи не найголовнішу роль у створенні сприятливого морально-психологічного клімату, що, своєю чергою, здійснює вагомий вплив на успішне виконання службово-бойових завдань, збереження життя та здоров'я ввіреного особового складу. Військове керівництво має певну специфіку через усталену призму ієрархічного управління, через існування глибоко укоріненої організаційної культури, котра зацентована на нормах і правилах, та винятково через специфіку покладених завдань. Своєрідність і різноманітність завдань у військових формуваннях різних країн актуалізувала побоювання керівництва щодо некоректного застосування в контексті бойових ситуацій цього іншоментального досвіду лідерства. Як наслідок, важливість військового лідерства часто підкреслювалася у зв'язку з умінням військових схилити колег або підлеглих до добровільного виконання завдань. Однак це не завжди давало бажаний результат.

Розглянемо дефініції терміна «військове лідерство», що наявні у працях вітчизняних та зарубіжних дослідників на сучасному етапі стрімкого соціально-економічного розвитку держав, загострення бойових дій на території України. Водночас це є підставою до глибоких змін у наявних моделях і технологіях становлення лідерства.

Р. Лізеану (R. Liseanu [57, с. 83]) пише, що військове лідерство – це здатність, потенціал побудувати узгоджене та чітке бачення, створити організаційну структуру, але перш за все професійно корегувати стандарти від-

Таблиця 2

Загальна візуалізація сучасних поглядів на теорії і концепції лідерства

Різномасштабні теоретичні організованості: системи, теорії, концепції, моделі	Вплив на розвиток особистості	Сутнісні ознаки
Трансакційна теорія	Розвиток особистості залежить від потреб та інтересів групи, які задовольняють їхні запити в обмін на досягнення специфічних та найближчих цілей, наголошуючи на важливості особистісних інтересів	Установлення взаємозв'язку між лідером і послідовниками, формування впевненості в собі, закріплення цінності ієрархії
Трансформаційна концепція	Розвиток особистості залежить від цінностей та уявлень: довіра – натхнення – особистісний розвиток – креативність; лідерство здійснюється шляхом психокультурного розвитку людей, стимулювання мислення, їх натхнення та персональної харизми	Надихають підлеглих виходити за рамки того, на що вони здатні, використовуючи власний приклад та особисту мотивацію, орієнтуючи їх на процеси, зобов'язання, засновані на довірі та очікуваннях від них самих
Теорія непередбачуваних обставин	Розвиток особистості спричинений обставинами та ситуаціями від яких і залежить правильне прийняття рішень	Ефективність лідерства узалежнена як від внутрішніх, так і від зовнішніх факторів, причому більше від ситуаційного плину подій
Теоретична концепція сили та впливу	Розвиток особистості залежить тільки від лідера та його впливу на групу, а тому у центрі уваги перебуває харизматичний лідер, чия влада заснована не на посаді, а на особистих якостях і на вмінні впливати	Атрибутивно утверджуються цінність ієрархії, підкреслюється значущість лідера, заперечуються будь-які заслуги чи роль співробітників
Теоретична модель послідовників	Розвиток особистості зумовлений типом взаємин між керівником і послідовниками, коли вони спільно утворюють єдину психосоціальну систему	Пропагуються й оргдіяльно моделюються умови обстоювання цінностей довіри, поваги, підтримки, лояльності, однодумності
Теоретична система життєвих ситуацій	Розвиток особистості залежить від передбачення ефективності робочої групи, яку веде лідер	Взаємостосунки між лідером та членами групи, авторитет, посадові обов'язків підлеглих, структурованість роботи, атмосфера в групі; колективне прийняття рішення
Теорія життєвого циклу лідерства	Розвиток особистості головним чином залежить від зрілості виконавців, тобто від рівня освіти, досвіду вирішення поставлених завдань, здатності нести відповідальність за поведінку, від бажання працювати для досягнення цілей організації, відданості трудовому процесу і колективу	Моделюються успіх, ціль, здатність мотивувати та надихати інших, самовдосконалення і розвиток, вміння застосувати власні лідерські риси-якості в умовах зовнішнього середовища; особисті зосередженість, терплячість, кмітливість, здогадливність
Концепція великої людини	Розвиток особистості залежить від вроджених задатків-якостей з розумінням того, що великими лідерами народжуються	Виявляються високі інтелектуальність, харизма, товариськість, сміливість як основні особистісні риси лідера

Продовження таблиці 2

Різномасштабні теоретичні організованості: системи, теорії, концепції, моделі	Вплив на розвиток особистості	Сутнісні ознаки
Концепція особистісних рис лідера	Розвиток особистості спричинений вихованням рис-якостей та їх визначальною значущістю для прояву лідерства	Актуалізуються висока енергія, цілеспрямованість, активність, мотивація лідера, чесність і прямота, впевненість у собі, когнітивні здібності, ґрунтовне знання своєї справи
Бігевіористська (поведінкова) теоретична система	Розвиток особистості залежить від ступеня сприйняття і передачі інформації, оцінки здатності наступників використовувати отримані знання в реальному житті, їхньої спостережливості та вишколу	Точність реакцій та стимули віртуального середовища, імітація дій лідера, присутність та прийняття лідерських якостей тими, хто навчається, стосунки між лідером та членами групи характеризуються товариськістю
Функціональна психосоціальна теорія	Розвиток особистості узалежнений від повноти забезпечення потреб і запитів групи, а також від знання ключових змінних і від уміння керувати ситуацією, надаючи відповідні пріоритети взаємодіючим елементам	Мотивація, навчання та розвиток, консультування та коучинг; безпосередні завдання, а саме планування, визначення мети, об'єкта, стандартів, контроль та моніторинг
Інтегративна психологічна теорія	Розвиток особистості залежить від когнітивних складових лідера, поведінки керівника-послідовника, історичних контекстів і найближчого соціокультурного довкілля	Психодуховний світ лідера, його когнітивні, емоційні, соціальні та екзистенційні здатності та особистісні риси
Концепція емоційного лідерства	Розвиток особистості зрілістю емоційно-почуттєвої сфери, тому керівникові потрібно спрямовувати емоції своїх послідовників, змінюючи їх негативні прояви на позитивні	Емпатія, самосвідомість, саморегуляція, мотивація, соціальні навички, вміння керувати собою і стосунками з іншим людьми
Концепція розподіленого лідерства	Необхідне чітке формулювання бажаних результатів, вироблення єдиного бачення перспективи, встановлення співробітництва, освоєння нових розвиткових форм навчання і взаємопідтримки, які дають змогу кожному досягнути професійної майстерності	Схильність лідера і підлеглих до навчання, високий рівень інтелектуального, культурного та емоційного потенціалу, що реалізується всіма і кожним окремо у спільній справі
Концепція опосередкованого лідерства	Розвиток особистості залежить від чіткого формулювання оптимальних результатів, вироблення спільного бачення перспективи, продуктивної співпраці, навчання майстерності на досвіді інших	Цілепокладання, керівництво змінами, конструктивні міжособистісні стосунки, опанування ось-буттям, знаходження рівноваги та уміння діяти в команді

повідно до раптових викликів у групі, ризиків або загроз, які виникають на цьому шляху. Таким чином потрібно максимально збільшити можливості та переваги цих нових стандартів. У сучасному військовому керівництві відбувся перехід від окремих повноважень до колективних, покликаних забезпечити краще розуміння неоднорідності групи, що врешті-решт й мотивує досягнення успіху.

Згідно із вищезазначеною Доктриною в НГУ військово лідерство – цілеспрямований вплив військовослужбовців різних категорій у повсякденній, службовій, навчальній і бойовій діяльності, а також у неупорядкованих (нестандартних, критичних) ситуаціях, на особовий склад шляхом визначення мети, спрямування людських ресурсів на її досягнення, забезпечення дисципліни та мотивування суб'єкта до виконання завдань за призначенням, підтримання довіри й поваги і головне – вдосконалення діяльності Національної гвардії України як військово зорієнтованого суспільного інституту [9]. Водночас у Доктрині ЗСУ зазначено, що військово лідерство – це процес впливу військовослужбовців на особовий склад, який здійснюється на основі морального авторитету, практичного досвіду та компетентності задля успішного виконання поставлених завдань і досягнення визначеної мети [8, с. 8].

Військово лідерство, за визначенням О. Бойка, очільника ГО «Український центр військового лідерства», – «це той офіцер, сержант, рядовий, який опановує хаос бою і який обстоює цінності, що закладаються впродовж його підготовки» [3]. Окрім того, виходячи з основних положень американського об'єднаного статуту «Army leadership and the profession» (ADP 6-22), військово лідерство – діяльний вплив на людей шляхом постановки службової мети, напряду діяльності та їх мотивації для виконання місії і вдосконалення військового з'єднання [67, с. 13]. З іншого боку, поняття «військово лідерство» відображає ключовий комплекс професійно важливих рис-якостей особистості, які сукупно визначають здатність впливати на особистість та поведінку інших військовослужбовців для досягнення визначеної мети [12, с. 97].

Українські науковці А. Сиротенко, А. Вітченко, В. Осьодло, В. Алещенко визначають військово лідерство як позицію військового керівника, що спрямована на ефективний роз-

виток колективу, особистісне та професійне вдосконалення, кар'єрне зростання кожного військовослужбовця, досягнення спільного успіху у виконанні службових і професійних функцій та завдань за призначенням [23, с. 54]. Тут до того ж треба мати на увазі, що військові лідери, як і лідери інших організацій, часто приймають важливі рішення в критичні моменти. Однак, на відміну від інших провідників, неправильні рішення, прийняті військовими зверхниками, є більш катастрофічними, як підтверджено історією світових воєн. Тому стає очевидно, що успіхи воєначальників військового керівництва постійно були взірцевим прикладом, на яких базувалися високі стандарти [59, с. 1]. Окрім того, існує думка, що головним викликом лідерства та основою лідерської етики є розуміння та орієнтування на взаємозв'язок між етикою та ефективністю. Ця структура також пропонує чіткий і простий спосіб опису й оцінки хорошого лідера, котрий є ще й етичним та ефективним менеджером [37, с. 3-4].

Дослідники Дж. Саху та В. Рамануджам (J. Sahu, V. Ramanujam [64, с. 38]) підкреслюють, що концепція обов'язку, служіння та самопожертви завжди асоціювалася із військовим лідерством. Жертовний зміст лідерського духу, створеного десятиліттями, добре послужив країні, та й військові змогли зберегти імідж надійних професіоналів, котрі заслуговують на довіру. Тут важливими є *три аксіоми лідерства*: поведінка лідера увесь час повинна бути бездоганною, він покликаний проявляти стриманість, контролювати свої пристрасті та діяти праведно; лідер зобов'язаний підпорядковувати власний інтерес справі, яку він виконує, та добробуту підлеглих; він не має бути надто поблажливим, інакше підлегли будуть його ігнорувати, водночас і не повинен бути надто суворим, інакше це призведе до невиконання його наказів. Лідерство означає подавати особистий приклад, а потім створювати командний оргпсихологічний клімат, де кожен може застосувати цінності на практиці. Лідери покликані не лише демонструвати ці цінності своїми словами і вчинками, але й зобов'язані створити можливість для кожного члена команди жити ними.

Вочевидь сьогодні контекст етики, моралі та цінностей військових лідерів набуває нового виміру, в якому очікуються серйозні зміни для здійснення майбутнього керівництва, що, зі

свого боку, передбачає прийняття рішень на політичному рівні та відповідає девізу завтрашнього дня: *підкорити ворога без бою* [64, с. 39]. Інакше кажучи, військове лідерство – це абсолютна відповідальність, фундаментальне ядро того, що робить успішними командирів загонів «морських котиків» чи лідерів колективів у будь-якому іншому керівному оточенні. Ефективний лідер бере на себе повну відповідальність за здійснення стратегічної місії, розроблення тактики, забезпечення підготовки і пошуку ресурсів, які дають змогу команді належним чином виконувати поставлене завдання. Якщо хтось із членів команди не дотягує до потрібного для успіху рівня, лідер мусить навчити цього слабшого виконавця і стати для нього наставником. Але, якщо слабший виконавець постійно не задовольняє стандартних вимог, тоді керівник, який вдається до цілковитої відповідальності, має бути відданий команді та місії більше, ніж окремій особі. При цьому найкращі лідери та лідерки беруть на себе відповідальність не лише за свою роботу, а й за всю місію та її учасників (див. [4, с. 66-67]).

За визначенням оборонної доктрини Австралії, військове лідерство – це важливий процес забезпечення відданості меті та зміцнення волі інших для постійного досягнення військових цілей. Без лідерства воля до боротьби не розвивається і не живиться, а відтак вона швидко розсіюється. Керівництво в армії загалом охоплює моральну складову, самодисципліну, віру в мету, моральний дух, довіру та надійність і має природну спрямованість для їх застосування у спеціальних операціях [30, с. 37]. Окрім того, військове лідерство – це перш за все служіння підлеглим: слухання, співпереживання, зцілення, усвідомлення, переконання, концептуалізація, передбачення, керування, відданість особистісному зростанню і побудові спільноти. Таке лідерство – це не магія, а особливий підхід, який ставить потреби інших на перше місце. Військові керівники, котрі конструктивно використовують лідерські ресурси, зміцнюють свої підрозділи стійким бойовим духом, що дозволяє команді виконувати найскладніші завдання з більшою ефективністю та підвищує їхню здатність воювати і перемогти у війнах [47, с. 4].

Доктрина військового лідерства Канади подає таку дефініцію ефективного військового лідерства: це процес керування, мотивування і надання дозволу іншим професійно та етично

виконувати свою місію, розвиваючи й удосконалюючи потенціал, який у підсумку й сприяє її успіху. Виходячи за межі теоретичного розуміння лідерства, яке не залежить від результатів діяльності або цінностей, суть зазначеного лідерства полягає в ефективному керівництві, що охоплює професіоналізм, етичну поведінку та дієві управлінські здібності [59, с. 12].

Науковці С. Бекесієне, Є. Мейдуде-Каваляускене, Ш. Гошкова-Маєрова (S. Bekesiene, I. Meidute-Kavaliauskiene & Š. Hošková-Mayerová [34, с. 3]), вивчаючи концепцію лідерства Збройних сил Литви, зазначили, що військове лідерство – це процес задіяння командира, який впливає на солдатів, з метою успішного виконання місії й одночасно його здатність надихнути підлеглих на досягнення своєчасного та якісного результату. Військове керівництво базується на суворій ієрархії і на виконанні наказів, вимагає від зверхника готовності не тільки переконувати і надихати, але іноді й змусити солдата втілювати у життя накази, мотивуючи його особистим прикладом. Звідси очевидно, що найважливішим психологічним чинником військового лідерства є *мотиваційне підґрунтя* для підлеглих (див. *табл. 3*).

Отже, військове лідерство різниться від звичайного лідерства тим, що повною мірою не враховує особливостей професійно-психологічної підготовки та діяльності військових, і тим, що узасаднене діапазоном завдань, які спрямовані на абсолютну відповідальність, відданість, пасіонарність і виконання яких забезпечує досягнення спільного успіху у зреалізуванні поставленої місії з найменшими втратами і з найбільшою ефективністю. Це дає підстави інтерпретувати військове лідерство як *такий соціально-психологічний процес впливу та взаємодії різних категорій військовослужбовців у повсякденній, службовій, навчальній і бойовій діяльності, у неспорядкованих (нестандартних, критичних, швидко змінних) ситуаціях, що згуртовує особовий склад та мобілізує ресурси конкретного військовика на досягнення мети, посилення дисципліни, підтримання довіри і поваги й удосконалення бойових справ Національної гвардії України як оборонного інституту*. Військове лідерство має широкий спектр характеристик і завдань, які відмежовують його від буденного лідерства і вказують на відмінності подальшого розвитку та ефективного функціонування.

Таблиця 3

Узагальнені визначення психологічного змісту військового лідерства

Наукові джерела	Дефініції і визначення
Р. Лізеану (R. Liseanu)	Військове лідерство – це здатність, потенціал побудувати узгоджене і чітке бачення, створити організаційну структуру, але перш за все професійно коригувати стандарти військової діяльності відповідно до раптових викликів у групі військовиків, ризиків або загроз, які виникають на шляху її зреалізування
Доктрина з військового лідерства в НГУ	Військове лідерство – цілеспрямований вплив військовослужбовців різних категорій у повсякденній, службовій, навчальній і бойовій діяльності, а також у неупорядкованих (нестандартних, критичних) ситуаціях, на особовий склад шляхом визначення мети, спрямування людських ресурсів і зусиль на її досягнення, забезпечення дисципліни і мотивації до виконання завдань за призначенням, підтримання довіри
Доктрина військового лідерства у ЗСУ	Військове лідерство – це процес впливу військовослужбовців на особовий склад, який здійснюється на основі морального авторитету, практичного досвіду та компетентності, з метою успішного виконання поставлених завдань і досягнення чітко визначеної мети
О. Бойко	Військове лідерство – це той офіцер, сержант, рядовий, який опановує хаос бою, обстоює цінності, які закладаються впродовж його професійної підготовки і є керівними у повсякденній військовій службі
В. Карпенко	Військове лідерство – ключовий комплекс професійно важливих рис-якостей особистості лідера, що визначають здатність впливати на поведінку інших військовослужбовців для досягнення визначеної мети спільної діяльності
А. Сиротенко, А. Вітченко, В. Осьодло, В. Алещенко	Військове лідерство – позиція військового керівника, спрямована на ефективний розвиток колективу, особистісне і фахове вдосконалення, кар'єрне зростання кожного військовослужбовця, досягнення спільного успіху у виконанні службових і професійних функцій, завдань за призначенням
Д. Віллінк, Л. Бебін	Військове лідерство – абсолютна відповідальність, фундаментальне ядро того, що робить успішними лідерів у будь-якому оточенні, зокрема й у військовій справі
Оборонна доктрина Австралії	Військове лідерство – це важливий процес забезпечення відданості меті та зміцнення волі інших діячів-професіоналів для постійного досягнення військових цілей
А. Грифін (A. Griffing)	Військове лідерство – це особливий підхід, який ставить потреби інших на перше місце, також це слухання, співпереживання, зцілення, усвідомлення, переконання, концептуалізація, передбачення, управління, відданість зростанню вояків і побудові спільноти побратимів
Дж. Нгуєн (J. Nguyen)	Військове лідерство – процес керування, мотивування та надання дозволу іншим професійно й етично виконувати військову місію, розвиваючи та вдосконалюючи людський потенціал, який сприяє успіху окремої місії
С. Бекесієне, Є. Мейдуге-Каваліаускієне, Ш. Гошкова-Маєрова (S. Bekesiene, I. Meidute-Kavaliauskiene & Š. Hošková-Mayerová)	Військове лідерство – це процес задіяння командира, який впливає на солдатів, з метою успішного виконання місії; це його здатність надихнути підлеглих на виконання спеціальних завдань задля досягнення своєчасного і якісного результату

ПРИНЦИПИ ТА КОМПЕТЕНТНОСТІ ВІЙСЬКОВОГО ЛІДЕРСТВА: ВІТЧИЗНЯНИЙ І ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

Розвиток лідерської компетентності та професійно важливих компетентностей військового фахівця безпосередньо пов'язаний з умовами, у яких перебуває військовослужбовець, особливостями та специфікою його професійної діяльності. І тут поза увагою науковців залишається військово-психологічне моделювання розвитку лідерських компетентностей особистості. Щоб якісно їх сформуванню, варто розглянути базові принципи у цьому аналітичному аспекті. У засадничій доктрині Національної гвардії України висвітлена модель сучасного військового лідерства, яка узагальнює основні вимоги щодо того, яким він має бути, що повинен знати і як діяти [9, с. 20].

Загалом військові лідери України (начальники регулярних військових структур та добровольці) демонструють високі психологічні показники розвитку більшості лідерських чеснот. Вочевидь вони є не гіршими, а за деякими критеріями кращими, ніж цивільні зверхники. Зокрема, такі чесноти, як розсудливість, зваженість і справедливість розвинуті у військових дещо краще [18]. Принципова вагомість тут належить *переконанням, нормам і правилам*, якими керується лідер при здійсненні управлінської діяльності, її спрямованості та узмістовленні [19, с. 389]. Водночас базовими принципами Статуту ЗСУ є *єдначальність, доброчесність, індивідуальна відповідальність, меритократія та гендерна рівність*, що передбачає відбір, призначення на посади та просування службовими щаблями осіб, які мають освіту, досвід і досягнення у певній сфері діяльності та забезпечують постійний розвиток потенціалу військової частини [16, с. 53]. До цих положень потрібно додати *валеологічні принципи*: усвідомлення та розуміння фізичного здоров'я особистості тісно пов'язані з інтелектуальною, духовною, емоційною і психоенергетичною сферою. Це формує постулат, що здорова людина є гармонійна та цілісна [21, с. 131], із розвиненим свідомим потенціалом.

Ще один дослідник, В. Волобуєв, обґрунтував дотримання дидактичних принципів у підготовці майбутніх офіцерів ВЗВО: інноваційності, науковості, прогностичності, конструктивного цілепокладання, саморозвитку

і самовдосконалення, доступності, автономності; активної участі у розробленні освітньо-професійних програм та навчальних планів підготовки майбутніх офіцерів з урахуванням змісту готовності до проектного управління в інтегральній, загальних та фахових компетентностях [5, с. 275]. Науковець О. Бойко стверджує, що процес формування лідерської компетентності військових лідерів повинен базуватись на таких принципах, як *компетентність, взаємна довіра, спільне розуміння, намір командира, віддання наказів, дисциплінована ініціатива та прийняття ризику, а також децентралізованого командування*, хоча ці принципи, як зауважується, поки що не стали сталою філософією та культурою військового лідерства [24].

До атрибутивних рис-якостей лідера окремі дослідники відносять уміння керувати, бути справедливим, відповідальним, комунікативним, упевненим у собі, займати активну життєву позицію, бути прогностичним, здатним розуміти потреби інших, спроможним згуртувати навколо себе осіб і командно досягати спільної мети [12, с. 95]. При цьому формування названих лідерських рис у процесі здобування вищої військової освіти найкраще відбувається за умов сукупного дотримання принципів *системності, цілісності, розвитку, цілеспрямованості, вмотивованості, прозорості та довіри* (див. [2, с. 21]).

Окремо наголосимо, що в новій Доктрині військового лідерства ЗСУ зазначені такі принципи, як самовдосконалення, прояв ініціативи, готовність до змін, ухвалення рішень, розуміння підлеглих, турбота про них, навчання власним прикладом, підтримка морального духу, виховання відповідальності [8, с. 15]. Значуще й те, що військовий лідер – це не тільки військовослужбовець, котрий веде за собою вояків, а перш за все той, до кого готові звернутися за допомогою підлеглі, і той, хто вповні зможе забезпечувати їхні очікування. Бойовий досвід чітко визначає стандарти, який особовий склад очікує від військового лідера. Зокрема, останній:

а) професійно знає і виконує свою роботу;
б) знає все про зміст і якість роботи своїх підлеглих;

в) інформує особовий склад про те, що реально відбувається у підрозділі, і здатний прогнозувати подальший розвиток подій;

г) формує, підтримує, розвиває згуртованість особового складу в боєздатній команді

та дбає про злагодженість її спільної діяльності;

д) досконало знає психодуховний світ підлеглих, здатен почути кожного, забезпечує їх потреби і надає потрібну допомогу;

е) поділяє з побратимами-вояками всі труднощі та ризики;

ж) дбає про нагородження найкращих військовослужбовців і вживає адекватних заходів до порушників військової дисципліни;

з) постійно працює як над власним професійним зростанням, так і над розвитком особового складу;

к) вміє керувати перебігом міжособових конфліктів, має навички їх запобігати та, у разі виникнення, конструктивно їх вирішувати;

л) у межах своїх повноважень сприяє забезпеченню реалізації єдиної державної політики, спрямованої на досягнення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, воєнків різного віку;

м) виконує вимоги керівних документів з питань дотримання рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, запобігання та протидії дискримінації за ознаками статі, сексуальних домагань;

н) забезпечує створення належних умов для поєднання жінками і чоловіками професійних і сімейних обов'язків;

п) демонструє впевненість у собі, повагу до підлеглих, у своїй діяльності дотримується принципів соціальної справедливості;

р) уміє визнавати власні помилки та бере відповідальність за прорахунки на себе;

с) здатний приймати відповідні та складні рішення, готовий нести за них особисту відповідальність [9, с. 12-13].

У зарубіжних публікаціях принципи лідерства розглянуті в більш ширшому аспекті, лаконічно аргументовані та описані. Так, американський військовий Р. Робертс (R. Roberts [62, с. 1-6]), спираючись на особистий досвід та керівні документи США, висвітлив дванадцять принципів військового лідерства. Він розмістив їх у такому порядку: *вести за собою на фронті (в бою); бути впевненим та рішучим у собі, але не егоїстичним; завжди проявляти моральну мужність – діяти правильно незалежно від наслідків; бути фізично мужнім; надавати перевагу командній роботі; бути фізично підготовленим та енергійним; бути агресивним та водночас сміливим; виявляти турботливість до підлеглих; постійно цікавитися своїм минулим –*

читати і вивчати свою історію; бути рішучим, цілеспрямованим із сильним характером.

С. Боулз та ін. (S. Bowles and others [35, с. 301]) зазначили, що лідерів можна тренувати за п'ятьма компетенціями – надійність, комунікативність, емоційність, толерантність до двозначності, витривалість – адаптивного лідерства. Окремі зверхники, які переживають про спільну справу, знаходять довірених осіб, котрі розвивають компетенцію лідера такого складу. Д. Ліндсей, Д. Дей та С. Хелпін (D. Lindsay, D. Day & S. Halpin [56, с. 539]) вказують на такий факт: якщо лідер команди має той самий ранг, що й інші її члени, повага делегується цьому офіційному керівникові, а не виконавцям, оскільки існує принцип підпорядкованості, який вимагає суворого дотримання відповідної командної ланки для команди/організації.

Науковці Дж. Мейн і М. Камачо (J. Main & M. Camacho [58, с. 448]) виокремлюють *одинадцять принципів* військового лідерства, а саме подавайте особистий приклад, знайте підлеглий особовий склад та дбайте про кожного воєнка, тренуйте своїх людей як команду, працюйте в команді залежно від своїх можливостей, завжди доводьте до відома оперативну обстановку підлеглим, прагніть відповідальності, не бійтеся брати відповідальність за свої дії, розвивайте почуття зобов'язальності серед підлеглих, приймайте зважені та своєчасні рішення, пізнавайте себе та особисто розвивайтесь, завжди переконуйтеся, що завдання розуміються та виконуються всіма і кожним. До названого набору основоположень Ч. Деженефе (C. Degeneffe [39, с. 2]) додає *принципи балансу і дихотомії* лідерства: військовий командир не має займати крайні позиції та повинен піклуватися про своє військо більше, ніж про будь-що інше на світі, й одночасно покликаний забезпечити виконання місії.

Дослідники Д. Віллінк та Л. Бебін описали найважливіші принципи лідерства на ґрунті особистого досвіду участі у спеціальних операціях. Це абсолютна відповідальність; головне не те, чого повчає лідер, а те, з чим він готовий миритися; він мусить по-справжньому вірити в істинність місії, має керувати своїм Его; дотримуватися правила «прикривайся та рухайся», що означає налагодження командної роботи; спрощувати завдання наскільки це можливо; визначати пріоритети і реалізовувати їх; розуміти загальну місію та її кінцеву мету; бути неформальним очільником підлеглих і

нижчих керівників; працювати за неповної картини реальних обставин, тобто із читання книг, переглядів серіалів керівник не отримує повного зрізу ситуації, справляючись з невизначеністю, хаосом обставин; переважно вести за собою інших, хоча також бути готовим іти за будь-ким компетентним [4].

Ще один дослідник, А. Воронін, стверджує, що феномен лідерства Збройних Сил Канади забезпечується двома ключовими принципами: а) так зване *розподілене лідерство*, коли основні функції керівництва є спільними різною мірою з колегами та підлеглими; тоді потенціал лідерства, починаючи з офіцерів та військовослужбовців сержантського складу і до найнижчого рівня офіційної влади, слід глибоко розвивати та використовувати прихований керівний потенціал усіх членів команди; б) *лідерство, здійснюване на основі цінностей*: у своїх рішеннях і діях зверхники керуються військовими інституційними цінностями, які визначають ефективність збройних сил Канади: успіх місії, внутрішня інтеграція, добробут і відданість службовця, зовнішня адаптованість, військовий етос (із грец. «вдача, характер, душевний склад») [6 с. 85].

Л. Черіф, В. Вуд та М. Вілкін (L. Chérif, V. Wood, & M. Wilkin [36, с. 4]), вивчаючи лідерство курсантів, зазначили такі принципи, як наполегливість, розсудливість і командну роботу. Зокрема, ці чесноти, будучи збагачені конструктивною перспективою та саморегуляцією, важливі для успіху виконання фізично та психологічно складного військового завдання, посилюють здатність особи військовика відновлюватися від стресових факторів. Окремі автори (Д. Гоулман, Р. Бояціс, Е. Маккі [7, с. 45]) ставлять на перше місце емоційний інтелект лідера, коли той свій образ керманіча створює з допомогою мотивації, спрямування, натхнення, вміння слухати та переконувати і, найважливіше, резонувати учасникам подій. Окрім того, Б. Джалал, С. Гані та А. Ісмаїл (B. Jalal, S. Ghani, & A. Ismail [50, с. 646]) вказують на такі принципи військового лідерства (за J. Collinsom): очільнику потрібно керуватися прикладом, пізнавати себе та прагнути до вдосконалення, жити за цінностями армійської дисципліни, мотивувати солдата, задавати напрямок його руху вперед, контролювати завершення місії, тренувати кожного як команду безперервно (до війни), розвивати почуття відповідальності у підлеглих, переконатися, що кожне завдання зрозуміле, знати внутрішній світ окремого

солдата і стежити за його благополуччям, стати технічно і тактично досвідченим, шукати зобов'язальності та брати на себе відповідальність за свої вчинкові дії.

Водночас показово, що в Доктрині з військового лідерства Канади [41, с. 55] виокремлено *десять принципів розвитку лідерства*, таких як: 1) досягнути професійної компетентності та прагнути до самовдосконалення; 2) бути відповідальним і підтримувати її в інших вояків; 3) спрямовувати і подавати приклад шляхом мотивації та переконання, розподілу ризиків і труднощів; 4) прояснювати завдання, задум і спосіб його втілення у життя; 5) ставитися до колег справедливо, реагувати на їх проблеми та запити, обстоювати їхні інтереси; 6) стежити за моральним духом і забезпечувати благополуччя підлеглих; 7) наставляти, навчати і розвивати їх кращі особистісні риси; 8) вирішувати побіжні проблеми, приймати своєчасні управлінські рішення; 9) вдосконалюватись індивідуально та в команді відповідно до вимог сьогодення й у реалістичний спосіб; 10) інформувати підлеглих, роз'яснювати події, рішення, діяння.

В Доктрині з військового лідерства Великої Британії влучно прояснений Кодекс армійського керівництва, який містить *сім простих способів лідерства*, що легко запам'ятовуються з допомогою мнемотехніки (табл. 4). Це ті моделі поведінки, що очікувані від усіх керівників армії – від рядового до генерала, причому незалежно від нагрудного знаку, відділення чи підрозділу. Це правда, що генерали вимагають різних навичок і компетенцій від рядового чи молодшого капрала, але врешті-решт стиль або спосіб, у якому вони поводяться і взаємодіють зі своїми командами, повинен бути однаковим, адже основи ефективного керівництва військовим гуртом застосовні від самого високого стратегічного рівня до найменшого оперативного підрозділу [29 с. 64-65].

Фундаментом розвитку лідерських компетентностей в армії США, згідно із FM-6-22 [44, с. 14], є такі *базові принципи*:

1. Сильна прихильність армії, керівництва та інших посадових осіб до розвитку лідерів.
2. Чітка мета та намір відносно того, коли та як розвивати лідерство.
3. Підтримувальні стосунки та культура професійного військового навчання.
4. Три взаємопідтримувальні сфери (інституційна, операційна та особистісний саморозвиток), які забезпечують освіту, навчання та досвід ефективного керівника.

Код військового лідерства Великої Британії

Будьте прикладом для наслідування
Спонукайте мислити
Застосовуйте винагороди та підтримуйте дисципліну
Вимагайте високої продуктивності
Виховуйте довіру в команді
Розпізнайте індивідуальні сильні та слабкі сторони
Прагніть до командних цілей

5. Уможливлення, прийняття і діяння на за-садах відвертої оцінки та зворотного зв'язку для самосвідомості як зверхника, так і підлеглих.

6. Надання можливості кожному вояку здійснювати зворотній зв'язок на дії лідера.

У польовому посібнику FM-6-22 висвітлено чітку структуру вимог до лідерства, яка надає у розпорядження керівника основу для оцінки своїх сильних сторін, нагальних потреб у розвитку й у визначенні цілей власного вдосконалення. Пропонована модель вимог до армійського керівництва, окреслюючи коло стійких лідерських якостей і вмінь, забезпечує незмінну точку відліку протягом усього професійного та особистісного розвитку тих, хто претендує стати і бути зверхником. Лідери повинні покращувати свої навички, стати більш обізнаними про те, як і чим живе армія, і зрозуміти, як діяти у складних геополітичних ситуаціях [44, с. 15]. Загалом армійські керівники покликані остерігатися контрпродуктивної лідерської поведінки за етапами розвитку себе та команди і чітко уявляти труднощі, для здолання яких може знадобитися корекція власної траєкторії особистісного зростання. Оскільки майбутнє оперативне середовище буде дедалі складнішим, потрібно виявляти та протидіяти всьому, що перешкоджає успіху місії.

Дослідники Д. Гейн та Ф. Брайант (D. Gain & P. Bryant [45, с. 93]) описали *десять основних положень* військового лідерства, сформульованих у вигляді рекомендацій: а) знайте свою роботу, б) знайте підлеглих і дбайте про їх добробут, в) пізнавайте себе та прагніть до самовдосконалення, г) тримайте підлеглих у курсі подій, д) подавайте особистий приклад, е) слідкуйте за тим, щоб завдання було зрозу-

міле, контролюйте та дотримуйтеся його виконання, є) тренуйте підлеглих як єдину команду, ж) візьміть на себе відповідальність за свої дії незалежно від їх результату, з) домагайтеся відповідальності та розвивайте почуття відповідальності серед підлеглих, делегуючи, контролюючи її, і втручайтесь тільки тоді, коли це необхідно, и) використовуйте свою команду відповідно до її реальних можливостей.

В Доктрині лідерства Австралії знання, навички і ставлення є найважливішими компонентами військово-професійної компетентності. Ці складові розглядають процес навчання лідерству в трьох доменах: когнітивна (знання), психомоторна (моторні навички) та афективна (ставлення, цінності, переконання) сфери [40, с. 96]. Тому й принципи лідерства розглядаються у трьох аспектах:

- трисферна підготовка зосереджується на емоційно-почуттєвому світі особистості;

- використання тих теорій і моделей лідерства, які є оптимальними щодо потреб і завдань військової місії;

- задіяння широкого спектру освітніх і тренінгових методів і втручань, таких як смуги перешкод для зміцнення впевненості та інструменти зворотного зв'язку лідерства з багатьох джерел [Там само, с. 99].

І. Фардіан, А. Заєрофі та З. Алі (I. Fardian, A. Zaerofi, & Z. Ali [43, с. 63]) відобразили принципи військового лідерства Китаю, а саме ситуаційного спричинення внутрішніми умовами та зовнішніми обставинами, реалізаційної стратегії за критеріями швидкості, адаптивності та оманливості, системного контролю за потоком ресурсів, інтелектуальних спроможностей і в напрямку забезпечення безпеки.

ВИСНОВКИ

1. Сучасні теоретичні уявлення про лідерство як про соціально-психологічний феномен засвідчують його багатогранність і внутрішню суперечливість. Військове лідерство подане в наукових розвідках як надзвичайно різноманітне за своїми проявами і функціями явище, яке зумовлене культуральними й індивідуальними особливостями лідерів і значною мірою залежить від ситуаційних факторів. А це означає, що повновагомої психологічної концепції лідерства натепер не розроблено. Воднораз результати чинного дослідження, підтверджуючи досягнення його мети та завдань, мотивів та умов, предметного поля і психологічних особливостей, виявляють засоби та інструменти військової лідерської діяльності і дають змогу сформулювати найважливіші визначення, закономірності, узагальнення.

2. Лідерство – соціально-психологічний феномен впливу на іншу людину чи групу людей у певному довіллі задля досягнення поставленої мети конкретно перед особою чи групою, причому в оптимальні на це терміни та з найкращим ефектом, використовуючи різні методи соціального впливу, психокультурні засоби особистісні ресурси.

3. Лідерські компетентності є обов'язковою складовою здійснення керівництва підрозділом, а під час визначення структури лідерських компетентностей у системі підготовки особового складу потрібно дотримуватися таких засадничих вимог: а) врахування специфіки професійної діяльності військово-службовців НГУ та професійних компетентностей, необхідних для виконання завдань за призначенням; б) застосування системного аналізу основних функцій указаної діяльності та кореляція їх зі структурою лідерської професійно-психологічної спроможності (когнітивний, операційний, мотиваційний, етичний, соціальний і поведінковий підходи).

4. Аналіз теорій, концепцій і моделей лідерства дає підстави розглядати розвиток лідерських рис-якостей у трьох підходах, а саме *вродженому (генетичному), загальної та професійної соціалізації*. При цьому військове лідерство – це психосоціальний процес впливу і взаємодії різних категорій військовослужбовців у повсякденній, службовій, навчальній та бойовій діяльності, а також у неупорядкованих (нестандартних, критичних, швидко

змінних) ситуаціях, на особовий склад чи конкретного військовика шляхом визначення мети, спрямування ресурсів і зусиль на її досягнення, забезпечення дисципліни та мотивації до виконання завдань за призначенням, підтримання довіри і поваги й удосконалення Національної гвардії України як суспільного інституту державної безпеки країни.

5. Військове лідерство має широкий спектр цілей і завдань, які відмежовують його від інших видів лідерства і вказують на відмінності подальшого розвитку і на умови його ефективного здійснення. А це означає, що проблема розвитку лідерських компетентностей військово-службовців у системі профпідготовки залишається суспільно і науково актуальною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Александров Ю.В. Психологічні аспекти лідерства. Лідери ХХІ століття. *Формування особистості харизматичного лідера на основі гуманітарних технологій*. Харків. 2017. С. 152 – 154.
2. Беспарточна О.І., Скребкова К.С. Принципи формування лідерських якостей у здобувачів вищої освіти. *Education and pedagogical sciences. Освіта та педагогічна наука*. 2021. Вид. 3(178). С. 13 – 24. DOI:[https://doi.org/10.12958/2227-2747-2021-3\(178\)-13-22](https://doi.org/10.12958/2227-2747-2021-3(178)-13-22)
3. Бойко О.В. Педагогічні умови впровадження у навчально-виховний процес вищих військових закладів освіти методики формування лідерської компетентності майбутніх офіцерів. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Педагогічні науки*. 2018. Вид. 4(95). С. 32 – 40. URL:http://nbuv.gov.ua/UJRN/VZhDUP_2018_4_7
4. Віллінк Д., Бебін Л. Абсолютна відповідальність. Уроки лідерства від «морських котиків» пер. з англ. Г. Литвиненко. Київ. 2020. 400 с.
5. Волобуєв В. Методичні рекомендації науково-педагогічним працівникам ВВНЗ щодо формування готовності майбутніх офіцерів-прикордонників до проєктного управління. *Наукові інновації та передові технології*. 2022. Вид. №10(12). С. 275 – 282. DOI:[https://doi.org/10.52058/2786-5274-2022-10\(12\)-275-282](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2022-10(12)-275-282)
6. Воронін А. Шляхи формування лідерської компетентності майбутніх офіцерів у Канаді. *Дидаскал : часопис : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю «Трансформації вищої педагогічної освіти: світовий і український контекст»*. Полтава. 2021. Вид. №22. С. 85 – 87. URL:<http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/18293>
7. Гоулман Д., Бояціс Р., Маккі Е. Емоційний інтелект лідера / пер. з англ. В. Глінка. 2019. 287 с.
8. Доктрина розвитку військового лідерства у Збройних силах України. 2024. 46 с. URL:<http://surl.li/qzqzgh>
9. Доктрина з військового лідерства в Національній гвардії України. 2022. 31 с. URL:<http://surl.li/kuwor>
10. Калінчук О.І. Лідерство та керівництво в процесі управління змінами у системі публічного управління. 2021. 114 с. URL:<http://reposit.nupp.edu.ua/handle/PolNTU/13492>
11. Карковська В.Я. Сучасне лідерство: особливості, вимоги, проблеми та помилки. *Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво*. 2019. Вид. 5. С. 98 – 102. DOI:10.32840/1814-1161/2019-5-18

12. Карпенко В.С. Поняття лідерства у воєнно-наукових дослідженнях. *Військова освіта*. Київ. 2021. С. 91 – 99. DOI: <https://doi.org/10.33099/2617-1775/2021-02/91-99>
13. Коляса П. Дефінітивний аналіз поняття «компетентність» та «компетенція» у процесі дослідження їх формування у майбутніх фахівців професійної освіти в галузі комп'ютерних технологій. *Молодь і ринок*. 2019. Вид. № 5 (172) С. 165 – 170. URL: <http://mir.dspu.edu.ua/article/view/171180/170853>
14. Комарова Н. Розвиток громадянської активності Української молоді та формування лідерських якостей. *Державна*. 2022. С. 88 – 102. URL: <http://surl.li/oabfc>
15. Кормич Л.І. та ін. Сучасні політичні процеси: навч.-метод. посіб. Одеса. 2023. 58 с. DOI: <https://doi.org/10.32837/11300.25693>
16. Кримець Л. Лідерство як особлива форма влади у сучасному військово-професійному середовищі. *Вісник Національного університету оборони України*. 2018. С. 51 – 58. DOI: <https://doi.org/10.15587/2313-8416.2015.53808>
17. Кучер І. Сучасні підходи до визначення лідерства. *Актуальні проблеми суспільно-політичних наук: зб. мат. н. конф. / упоряд. О.І. Яременко*. Вінниця 2018. С. 252 – 257. URL: <http://93.183.203.244:80/xmlui/handle/123456789/2645>
18. Лідерство на полі бою: дослідження військового лідерства в Україні. 2020. URL: <http://surl.li/hatfe>
19. Магновський І.І. & Назарчук А.В. Принципи лідерства в місцевому самоврядуванні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. №4 С. 388 – 391. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-4/95>
20. Мартинюк В., Маркова Н. Розподілене лідерство як принцип реалізації педагогіки партнерства. *Scientific Collection «InterConf»*. 2023. Вид.144. С. 177 – 184. URL: <http://surl.li/ojovd>
21. Павлюк О. Д. Умови розвитку лідерських якостей майбутніх психологів у період воєнного стану із застосуванням валеологічних принципів. 2023. С. 126 – 135. URL: <https://er.nau.edu.ua/handle/NAU/59866>
22. Семченко Н.О. Педагогічні умови формування лідерських якостей майбутніх учителів у позааудиторній діяльності: автореф. дис. наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04. 2005. Харків. 23 с.
23. Сиротенко А.М., Вітченко А.О., Осьодло В. І., Алещенко В. Концепція розвитку військово-гуманітарної освіти в Україні (проект). *Наука і оборона*. 2020. №4. С. 53 – 57. DOI: <https://doi.org/10.33099/2618-1614-2020-13-4-53-57>
24. Теорія і методика формування лідерської компетентності офіцерів Збройних сил України. Житомир. 2020. 666 с.
25. Фальгарова Г.А. Діагностика лідерських компетентностей керівного складу організації. 2020. 89 с. URL: <http://surl.li/srrmk>
26. Adair J. Develop Your Leadership Skills: Fast, Effective Ways to Become a Leader People Want to Follow. 2022. Vol. 5. 112 p. URL: <http://surl.li/rahrr>
27. Adigwe A. Civic Education and Leadership: The Nexus in Good Governance. *International Journal of Social Science and Human Research*. 2022. Vol. 5. №6. P. 1989 – 1993. DOI: <https://doi.org/10.47191/ijsshr/v5-i6-01>
28. Antonakis J., Day D.V. EBook. The nature of leadership (3d ed.). 2017. 584 p.
29. Army Leadership Doctrine of Great Britain. 2019. 86 p. URL: <http://surl.li/perse>
30. Australian Defence Doctrine Publication (ADDP) 00.6 – Leadership, edition 2. 2018. 103 p. URL: <http://surl.li/mqtqv>
31. Awu E., & Darius B. Leadership Styles and Its Implications on Organizational Survival. *Leadership*. 2022. Vol. 6. №9. P. 78 – 83. URL: <http://www.ijeais.org/ijaar/>
32. Bakker A.B., Hetland J., Olsen O.K., Espevik R. Daily transformational leadership: A source of inspiration for follower performance? *European Management Journal*. 2022. Published by Elsevier Ltd P. 8. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.emj.2022.04.004>
33. Bans-Akutey A. The path-goal theory of leadership. *Academia Letters*. 2. 2021. DOI: <https://doi.org/10.20935/AL748>
34. Bekesiene S., Meidute-Kavaliauskiene I., Hošková-Mayerová Š. Military leader behavior formation for sustainable country security. *Sustainability*. 2021. Vol. 13(8). P. 1 – 22. DOI: <https://doi.org/10.3390/su13084521>
35. Bowles S.V. and others. Handbook of Military Psychology: Clinical and Organizational Practice (1st ed.) 2017. P. 301 – 332. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-319-66192-6_19
36. Chérif L., Wood V., & Wilkin M. An investigation of the character strengths and resilience of future military leaders. *Journal of Wellness*. 2021. Vol. 3(1). 6 p. DOI: <https://doi.org/10.18297/jwellness/vol3/iss1/2>
37. Ciulla J.B. Ethics and Effectiveness: The Nature of Good Leadership. Book. *The search for Ethics in Leadership, Business, and Beyond*. 2020. Vol. 50. 292 p. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-38463-0_1
38. Dan H. The analysis of LG and Haier with trait theory and leadership style theory. *The Frontiers of Society, Science and Technology*. 2019. Vol. 1. №3. P.105 – 112. DOI: <https://doi.org/10.25236/FSST.20190317>
39. Degeneffe C.E. Book Review: The Dichotomy of Leadership: Balancing the Challenges of Extreme Ownership to Lead and Win. *Sage journals. Rehabilitation Counseling Bulletin*. 2024. P.1 – 4. DOI: <https://doi.org/10.1177/00343552231226388>
40. Department of Defence. “ADDP 00.6 Leadership Ed2”. 2018. 103 p. URL: <http://surl.li/phxvg>
41. Department of National Defence. *Leadership in the Canadian Forces: conceptual foundations*. 2005. 144 p. URL: <http://www.cda-acd.forces.gc.ca>
42. DuBrin A.J. EBook. Leadership: Research findings, practice, and skills. 2022 (10th ed.) 464 p. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=4UBpEAAAQBAJ>
43. Fardian I., Zaerofi A., Ali Z. M. Business Strategy based on the comparison of Sun Tzu and Khandaq War Management Strategy. *Al Tijarah*. 2022. Vol. 8(1). P. 59 – 79. URL: <http://ejournal.unida.gontor.ac.id/index.php/altijarah>
44. FM 6-22. Developing leaders. Headquarters, Department of the Army. 2022. 192 p. URL: <http://surl.li/rmear>
45. Gain D., & Bryant P.C. The men or the mission: Can an army of servants become an army of servant leaders? *Servant Leadership: Theory & Practice*. 2020. Vol. 7(1). P.89 – 109. <http://surl.li/rprlw>
46. Goleman D., Boyatzis R., McKee A. Primal leadership: The hidden driver of great performance. *Harvard business review*. 2001. P. 42 – 53. URL: <http://surl.li/pjifs>
47. Griffing A. L. Servant Leadership. *NCO Journal*. 2019. P. 1 – 5. URL: <http://surl.li/mquoy>
48. Gumus S., Bellibas M.S., Esen M. A systematic review of studies on leadership models in educational research from 1980 to 2014. *Educational Management Administration & Leadership journal*. 2018. Vol. 46. №1. P. 25 – 48. DOI: <https://doi.org/10.1177/1741143216659296>
49. Hunt T., Fedynich L. Leadership: Past, present, and future: An evolution of an idea. *Journal of Arts and Humanities*. 2019. Vol. 8. №2. P. 22 – 26. DOI: <https://doi.org/10.18533/journal.v8i2.1582>
50. Jalal B., Ghani S.A., Ismail A.S. Malaysian Military Leadership: History, Values and Principles. *International Journal of Academic Research in Business and Social Science*. 2021. Vol. 11(8). P. 648 – 649. DOI: <https://doi.org/10.6007/IJARBS/v11-i8/10757>
51. Johnson C.E., Hackman M.Z. Leadership: A communication perspective (7th ed.). Waveland Press. 2018. 574 p.

52. Kolenda C. Ebook. Leadership: The Warrior's Art (2d ed.). Publisher: Stackpole Books. 2021. 480 p. URL: <https://hdl.loc.gov/loc/gdc/cip.2021010681>

53. Kouzes J.M., Posner B.Z. Ebook. The Leadership challenge (7th ed.): how to make extraordinary things happen in organizations. 2023. 416 p. ISBN: 978-1-119-73612-7

54. Lartey F.M. Chaos, complexity and contingency theories: a comparative analysis and application to the 21st century organization. *Journal of Business Administration Research*. 2020. Vol. 9. №1. P. 44 – 51. DOI: <https://doi.org/10.5430/jbar.v9n1p44>

55. Lindh P. Military Leadership and Technology: In which ways do military leaders perceive technology as support or limitation in their leadership? *Department of Security, Strategy and Leadership*. 2022. 37 p. URL: <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:fhs:diva-10641>

56. Lindsay D.R., Day D.V., Halpin S.M. Shared leadership in the military: Reality, possibility, or pipedream? *Military Psychology*. Vol. 23(5). 2011. P. 528 – 549. DOI: <https://doi.org/10.1080/08995605.2011.600150>

57. Liseanu R. The Modern Military Leadership – The Anchor of Organizational Culture in the Contemporary World. *Land Forces Academy Review*. 2023. Vol. 28. №2. P. 80 – 87. URL: <http://surl.li/mfzsj>

58. Main J.B., Camacho M.M., Mobley C., Brawner C.E., Lord S.M., Kesim H. Technically and tactically proficient: How military leadership training and experiences are enacted in engineering education. *International Journal of Engineering Education*. 2019. Vol. 35(2). P. 446 – 457. URL: <http://surl.li/rvwiv>

59. Nazri M., Rudi M. Military leadership: A systematic literature review of current research. *International Journal of Business and Management*. 2019. Vol. 3. №2. P. 1 – 15. DOI: <https://doi.org/10.26666/rmp.ijbm.2019.1.2>

60. Nguyen J.P. Joint Contracting Support Plan 47. Minister of National Defence. 2021. 69 p. URL: <http://surl.li/mtoor>

61. Northouse P.G. Leadership. Theory and practice (9th ed.). Book. 2021. 600 p. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=6qYLEAAAQBAJ>

62. Raju V. Theory of Lim law: Leadership style. *Eurasian Journal of Analytical Chemistry*. 2018. Vol. 13. №6. P. 125 – 136. URL: <http://surl.li/mvflv>

63. Roberts R. Twelve principles of modern military leadership. *NCO Journal*. 2018. P. 1 – 8. URL: <https://www.armyupress.army.mil/Journals/NCO-Journal>

64. Sahu J.K., Ramanujam V. Ethics, Moral and Values in the context of Military Leadership for Gen-Y: An Indian Armed Forces Perspective. *International Journal of Management Studies*. 2019. Vol. 6. №2. P. 38 – 47. DOI: [https://doi.org/10.18843/ijms/v6i2\(1\)/05](https://doi.org/10.18843/ijms/v6i2(1)/05)

65. Thomas D. Jesus's Cross-Cultural Model of Leadership as Servant in Luke 22:24-30. *Faculty Publications – School of Business*. 2018. Vol. 91. P. 67 – 78. URL: <http://digitalcommons.georgefox.edu/gfsb/91>

66. Ujunwa M. Understanding leadership in a formal organization: overview, roles and theories. public administration: theory and practice in Nigeria. 2022. P. 138 – 154. URL: <http://surl.li/nudvl>

67. U.S. Army ADP 6-22 Army leadership and the profession. Headquarters, department of the army. 2019. 132 p.

68. Walls E. The value of situational leadership. *Community practitioner: the journal of the Community Practitioners & Health Visitors Association*. 2019. Vol. 92. №2. P. 31 – 33. URL: <http://surl.li/myvhp>

69. Wen T.B. et al. Leadership styles in influencing employees' job performances. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*. 2019. Vol. 9. №9. P. 55 – 65. DOI: <https://doi.org/10.6007/IJARBS/v9-i9/6269>

70. Zuo L., Leadership. eBook. Organizational Behavior: An evidence-based guide for MBA students 1st ed. 2023. 258 p. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-031-31356-1_7

REFERENCES

1. Aleksandrov, Y.V. (2017). Psychological aspects of leadership. Leaders of the 21st century. *Formation of the personality of a charismatic leader based on humanitarian technologies*, 152-154 [in Ukrainian].

2. Bespartochna, O.I. & Skrebkova, K.S. (2021). The principles of formation of leadership qualities in students of higher education. *Education and pedagogical science*, 3(178), 13-24 [in Ukrainian].

3. Boyko, O.V. (2018). Pedagogical conditions for introducing the methods of forming the leadership competence of future officers into the educational process of higher military educational institutions. *Bulletin of Zhytomyr Ivan Franko State University. Pedagogical sciences*, 4(95), 32-40 [in Ukrainian].

4. Willink, D. & Bebin, L. (2020). Absolute responsibility. *Leadership lessons from "seals" / trans. from English G. Lytvynenko* [in Ukrainian].

5. Volobuev, V. (2022). Methodical recommendations for scientific and pedagogical workers of higher military educational institutions regarding the formation of readiness of future border officers for project management. *Scientific innovations and advanced technologies*, 10(12), 275-282 [in Ukrainian].

6. Voronin, A. (2021). Ways of forming the leadership competence of future officers in Canada. *Didaskal: journal: materials Vseukr. science and practice conf. from international with the participation of "Transformation of higher pedagogical education: world and Ukrainian context"*. Poltava, 22, 85-87 [in Ukrainian].

7. Golman, D. & Boyatsis, R. & Mackey, E. (2019). Emotional intelligence of a leader/trans. From English V. Glinka [in Ukrainian].

8. Doctrine of military leadership development in the Armed Forces of Ukraine. (2024) [in Ukrainian].

9. Doctrine of military leadership in the National Guard of Ukraine. (2022) [in Ukrainian].

10. Kalinchuk, O.I. (2021). Leadership and management in change management processes in the public administration system [in Ukrainian].

11. Kormych, L.I. (Eds.). (2023). Modern political processes: Educational and methodological manual [in Ukrainian].

12. Krymets, L. (2018). Leadership is a special form of power in the modern military-professional environment. *Bulletin of the National Defense University of Ukraine*, 51-58 [in Ukrainian].

13. Kucher, I. (2018). Modern approaches to defining leadership. *Actual problems of social and political sciences: collection of scientific conference materials*. Vinnytsia, 252-257 [in Ukrainian].

14. Leadership on the battlefield: a study of military leadership in Ukraine. (2020) [in Ukrainian].

15. Magnovsky, I.Y. & Nazarchuk, A.V. (2023). Principles of leadership in local self-government. *Legal scientific electronic journal*, 4, 388-391 [in Ukrainian].

16. Martyniuk, V. & Markova, N. (2023). Distributed leadership as a principle of implementation of partnership pedagogy. *Scientific Collection "InterConf"*, 144, 177-184 [in Ukrainian].

17. Pavlyuk, O.D. (2023). Conditions for the development of leadership qualities of future psychologists in the period of martial law with the application of valueological principles, 126-135 [in Ukrainian].

18. Semchenko, N.O. (2005). Pedagogical conditions for the formation of leadership qualities of future teachers in extracurricular activities. *Theory and methodology of professional education* [in Ukrainian].

19. Syrotenko, A.M. & Vitchenko, A.O. & Osyodlo, V.I. & Aleshchenko, V.I. (2020). Concept of development of military humanitarian education in Ukraine (project). *Science and defense*, 4, 53-57 [in Ukrainian].

24. Theory and methodology of formation of leadership competence of officers of the Armed Forces of Ukraine. (2020) [in Ukrainian].
25. Falgarova, G.A. (2020). Diagnosis of leadership competencies of the management staff of the organization [in Ukrainian].
26. Adair, J. (2022). *Develop Your Leadership Skills: Fast, Effective Ways to Become a Leader People Want to Follow*, 5 [in English].
27. Adigwe, A. (2022). Civic Education and Leadership: The Nexus in Good Governance. *International Journal of Social Science and Human Research*, 5(6), 1989-1993 [in English].
28. Antonakis, J. & Day, D.V. (2017). *The nature of leadership* (3d ed.) [in English].
29. Army Leadership Doctrine of Great Britain. (2019) [in English].
30. Australian Defence Doctrine Publication (ADDP) 00.6 - Leadership. (2018). 2nd edition [in English].
31. Awu, E. & Darius, B. (2022). Leadership Styles and Its Implications on Organizational Survival. *Leadership*, 6(9), 78-83 [in English].
32. Bakker, A.B. et al. (Eds.). (2022). Daily transformational leadership: A source of inspiration for follower performance? *European Management Journal* [in English].
33. Bans-Akutey, A. (2021). The path-goal theory of leadership. *Academia Letters*, 2 [in English].
34. Bekesiene, S. et al. (2021). Military leader behavior formation for sustainable country security. *Sustainability*, 13(8), 1-22 [in English].
35. Bowles, S.V. et al. (2017). *Handbook of Military Psychology: Clinical and Organizational Practice* (1st ed.), 301-332 [in English].
36. Chñrif, L. & Wood, V. & Wilkin M. (2021). An investigation of the character strengths and resilience of future military leaders. *Journal of Wellness*, 3(1) [in English].
37. Ciulla, J.B. (2020). Ethics and Effectiveness: The Nature of Good Leadership. Book. *The search for Ethics in Leadership, Business, and Beyond*, 50 [in English].
38. Dan, H. (2019). The analysis of LG and Haier with trait theory and leadership style theory. *The Frontiers of Society, Science and Technology*, 1(3), 105-112 [in English].
39. Degeneffe, C.E. (2024). Book Review: The Dichotomy of Leadership: Balancing the Challenges of Extreme Ownership to Lead and Win. *Sage journals. Rehabilitation Counseling Bulletin*, 1-4 [in English].
40. Department of Defence. "ADDP 00.6 Leadership Ed2". (2018) [in English].
41. Department of National Defence. (2005). *Leadership in the Canadian Forces: conceptual foundations* [in English].
42. DuBrin, A. J. (2022). Leadership: Research findings, practice, and skills, 10 [in English].
43. Fardian, I. & Zaerofi, A. & Ali, Z. M. (2022). Business Strategy based on the comparison of Sun Tzu and Khandaq War Management Strategy. *Al Tijarah*, 8(1), 59-79 [in English].
44. FM 6-22. (2022). Developing leaders. Headquarters, Department of the Army [in English].
45. Gain, D. & Bryant, P.C. (2020). The men or the mission: Can an army of servants become an army of servant leaders? *Servant Leadership: Theory & Practice*, 7(1), 89-109 [in English].
46. Goleman, D. & Boyatzis, R. & McKee A. (2001). Primal leadership: The hidden driver of great performance. *Harvard Business Review*, 42-53 [in English].
47. Griffing, A.L. (2019). Servant Leadership. *NCO Journal*, 1-5 [in English].
48. Gumus, S. & Bellibas, M.S. & Esen M. (2018). A systematic review of studies on leadership models in educational research from 1980 to 2014. *Educational Management Administration & Leadership Journal*, 46(1), 25-48 [in English].
49. Hunt, T. & Fedynich, L. (2019). Leadership: Past, present, and future: An evolution of an idea. *Journal of Arts and Humanities*, 8(2), 22-26 [in English].
50. Jalal, B. & Ghani, S.A. & Ismail, A.S. (2021). Malaysian Military Leadership: History, Values and Principles. *International Journal of Academic Research in Business and Social Science*, 11(8), 648-649 [in English].
51. Johnson, C.E. & Hackman, M.Z. (2018). Leadership: A communication perspective. (7th ed.) [in English].
52. Kolenda, C. (2021). Leadership: The Warrior's Art (2d ed.) [in English].
53. Kouzes, J.M. & Posner, B.Z. (2023). *The Leadership Challenge* (7th ed.): how to make extraordinary things happen in organizations [in English].
54. Lartey, F.M. (2020). Chaos, complexity, and contingency theories: a comparative analysis and application to the 21st century organization. *Journal of Business Administration Research*, 9(1), 44-51 [in English].
55. Lindh, P. (2022). Military Leadership and Technology: How do military leaders perceive technology as support or limitation in their leadership? *Department of Security, Strategy and Leadership* [in English].
56. Lindsay, D.R. & Day, D.V. & Halpin, S.M. (2011). Shared leadership in the military: Reality, possibility, or pipedream? *Military Psychology*, 23(5), 528-549 [in English].
57. Liseanu, R. (2023). The Modern Military Leadership-The Anchor of Organizational Culture in the Contemporary World. *Land Forces Academy Review*, 28(2), 80-87 [in English].
58. Main, J.B. et al. (2019). Technically and tactically proficient: How military leadership training and experiences are enacted in engineering education. *International Journal of Engineering Education*, 35(2), 446-457 [in English].
59. Nazri, M. & Rudi, M. (2019). Military leadership: A systematic literature review of current research. *International Journal of Business and Management*, 3(2), 1-15 [in English].
60. Nguyen, J.P. (2021). Joint Contracting Support Plan 47. Minister of National Defence [in English].
61. Northouse, P.G. (2021). *Leadership. Theory and practice* (9th ed.) [in English].
62. Raju, V. (2018). Theory of Lim law: Leadership style. *Eurasian Journal of Analytical Chemistry*, 13(6), 125-136 [in English].
63. Roberts, R. (2018). Twelve principles of modern military leadership. *NCO Journal*, 1-8 [in English].
64. Sahu, J.K. & Ramanujam, V. (2019). Ethics, Moral and Values in the Context of Military Leadership for Gen-Y: An Indian Armed Forces Perspective. *International Journal of Management Studies*, 6(2), 38-47 [in English].
65. Thomas, D. (2018). Jesus's Cross-Cultural Model of Leader as Servant in Luke 22:24-30. *Faculty Publications - School of Business*, 91, 67-78 [in English].
66. Ujunwa, M. (2022). Understanding leadership in a formal organization: overview, roles, and theories. Public administration: theory and practice in Nigeria. *Theory and practice in Nigeria*, 138-154 [in English].
67. U.S. Army ADP 6-22. (2019). Army leadership and the profession. Headquarters, department of the army [in English].
68. Walls, E. (2019). The value of situational leadership. *Community practitioner: the Community Practitioners & Health Visitors Association journal*, 92(2), 31-33 [in English].
69. Wen, T.B. et al. (2019). Leadership styles in influencing employees job performances. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 9(9), 55-65 [in English].
70. Zuo, L. Leadership. (2023). *Organizational Behavior: An evidence-based guide for MBA students* 1st ed [in English].

АНОТАЦІЯ

ЛЕЩЕНКО Сергій Васильович, ПРИХОДЬКО Ігор Іванович.

Психологія військового лідерства: теорії, принципи, компетентності.

У дослідженні поглиблено проаналізовано феномен військового лідерства в контексті актуальних викликів, зокрема російсько-української війни. Розкрито сутність понять «лідерство» та «військове лідерство», зіставлено у табличній формі обсяг і зміст багатоваріантних визначень кожного із цих понять. Висвітлено соціально-психологічні погляди на значення-смыслову картину лідерства, виявлено їх інтерференційні зв'язки та сконструйовано порівняльну таблицю різномасштабних теоретичних конструкцій (себто окремих епістемологічних організацій) розуміння цього феномену за такою методологічною схемою: *з а г а л ь н е – життєві ситуації і бігевіористська (поведінкова) теоретичні системи, о с о б л и в е – транзакційна, непередбачуваних обставин, життєвого циклу лідерства, функціонально-психосоціальна та інтегрально-психологічна теорії, о д и н и ч н е – трансформаційна, сили і впливу, великої людини, особистісних рис лідера, емоційного, розподіленого та опосередкованого лідерства концепції, к о н к р е т н е – послідовників теоретична модель керівництва*. Під час рефлексивного розгляду названих теоретичних побудов узагальнено їх сутнісні ознаки в інтелектуальній проєкції на специфіку військової служби-діяльності, у процесі підготовки до якої і психозмістовий перебіг якої вимагають усталеного актуальності й урешті-решт довершеної сформованості особливої гами особистісних рис-якостей та суб'єктно-індивідуальнісних особливостей військового, які визначають його поведінку, думки та емоції у різних життєвих ситуаціях, що узагальнює розуміння та ефективний розвиток лідерства як унікального явища, де інтелектуальні, емоційні, соціальні, мотиваційні складові внутрішнього світу переплітаються із громадянською зрілістю виконавців, тобто із рівнем їхньої освіченості, професійної компетентності, з виконання військового завдання, здатністю нести відповідальність не тільки за свою поведінку, а й за діяння підлеглих, із бажанням працювати для досягнення цілей силових структури організації. Доведено, що роль психоіндивідуальних особливостей у лідерстві всеохоплювальна і містить, по-перше, такі базові характеристики, як темперамент, характер, інтелектуальність, емоційний інтелект, мотивація та цінності; по-друге, різний керівний вплив на прийняття рішень, зважаючи на особистісні ресурси і можливості; по-третє, певний спосіб взаємодії лідера з командою, що залежить від його комунікативних навичок, вміння мотивувати та делегувати повноваження; по-четверте, здатність керівника адаптуватися до швидких змін, передусім його гнучкість, креативність і відкритість до нового; по-п'яте, особистісну стійкість до стресу, щонайперше за умов кризи, коли лідер повинен зберігати спокій і впевненість, що вимагає високого рівня емоційної стійкості та саморегуляції. Аргументовано поєднання трьох підходів чи каналів розвитку лідерських рис-властивостей військовослужбовців, а саме вродженого (генетичного), загальнокультурного та професійної

соціалізації. Визначено центральні концептуалізації проблемного поля дослідження: лідерство як процес, соціальний вплив, групова взаємодія і як спільна ціле-спрямована діяльність. Поняттєво-зміслові оперування термінами «лідерство» та «військове лідерство» надає їм інструментальної вагомості близьких за змістом, але відмінних за обсягом і системністю покомпонентних зв'язків, *світоглядних контекстів*. Так, перший всебічно описує різноманітний контекст, цілі та ризики із не-обов'язковістю ієрархічного підходу, подекуди відсутністю відповідальності та гнучкими рамками керівництва/управління. Другий концентрує узагальнює компетентнісний, ситуаційний і суто професійний підходи, що підкреслюють значущість як високих наслідків військової діяльності, що можуть призвести до повного провалу місії та втрати підлеглого особового складу, так і чіткої ієрархічної побудови життя того чи іншого силового підрозділу, що вимагає від підлеглих дисциплінованості, абсолютної відповідальності, гідності, саморегуляції у часопросторі відповідальних структурних обмежень. Детально розглянуто п р и н ц и п и військового лідерства вітчизняних і закордонних науковців, виокремлено їх пояснювальні переваги та інтерпретаційні обмеження. При цьому підкреслено, що новітні досягнення у сфері психології дозволяють командирів більш глибоко розуміти процеси керування підлеглим особовим складом, розробляти ефективні стратегії та моделі лідерства в динамічному світі, де важливу роль відіграє саме професійна компетентність воєначальника, що уможлиблює якісне виконання ним службово-бойових завдань за призначенням. Обґрунтовано, що військово лідерство має свої унікальні особливості, які відрізняють його від інших видів керівництва специфікою військової служби, яка вимагає високого рівня дисципліни, відповідальності та здатності приймати швидкі рішення в умовах стресу, небезпеки, невизначеності. Наголошено на винятковій значущості *комплексного підходу* до вивчення психології військового лідерства, що охоплює аналіз теорій, принципів та компетентностей, необхідних для успішного виконання особовим складом найскладніших військових завдань.

Ключові слова: *Національна гвардія України, Збройні Сили України, лідерство, військово лідерство, особистість лідера, теорії і концепції лідерства, принципи лідерства, професійна компетентність, лідерські рис-властивості.*

ANNOTATION

Serhii LESHCHENKO, Ihor PRYKHODKO.

Military leadership psychology: theories, principles, competencies.

The study deeply analyzes the military leadership phenomenon in the context of current challenges, in particular the Russian-Ukrainian war. The essence of the concepts "leadership" and "military leadership" is disclosed, the volume and content of multi-variant definitions of each of these concepts are compared in tabular form. Socio-psychological views on the meaningful-semantic picture of leadership are highlighted, their interference relationships has been revealed and a comparative table of various-scale theoretical constructions (that is, individual epistemological organizations) of understanding comprehension of this phenomenon has been

constructed according to the following *methodological scheme*: g e n e r a l – life situations and behavioral *theoretical systems*, s p e c i a l – transactional, unpredictable circumstances, the life cycle of leadership, functional-psychosocial and integral-psychological *theories*, s i n g l e – transformational, force and influence, the great human, personality traits of the leader, emotional, distributed and indirect leadership *concept*, s p e c i f i c – followers theoretical *leadership model*. During the reflexive consideration of these theoretical constructions, their essential features in the intellectual projection on the specifics of military service-activity are generalized, in the process of preparing for which and the psycho-content course of which require a well-established actualization and, finally, a complete formation of a special range of personal features-qualities and subject-individual characteristics of the military, which determine his behavior, thoughts and emotions in different life situations that establishes understanding and effective development of leadership as a unique phenomenon, where the intellectual, emotional, social, motivational components of the inner world are intertwined with the civic maturity of the performers, that is, with the level of their education, professional competence, to perform military tasks, the ability to be responsible not only for their behavior, but also for the actions of subordinates, with the desire to work to achieve the goals of the organization's power structure. It is proved that the role of psycho-individual features in leadership is comprehensive and contains, firstly, such basic characteristics as temperament, character, intelligence, emotional intelligence, motivation and values; secondly, different leadership influence on decision-making, taking into account personal resources and opportunities; thirdly, a certain way of interaction between the leader and the team, depending on his communication skills, ability to motivate and delegate authority; fourthly, the ability of the manager to adapt to rapid changes, especially his flexibility, creativity and openness to the new; fifthly, personal resistance to stress, first of all in a crisis, when the leader must remain calm and confident, which requires a high level of emotional stability and self-regulation. It is reasoned the combination of three approaches or channels for the development of leadership features-properties of military personnel, namely innate (genetic), general-cultural and professional socialization. The central conceptualizations of the research problem field are defined: leadership as a process, social impact, group interaction and as a joint purposeful activity. Conceptual-semantic operation with the terms “leadership” and “military leadership” gives them the instrumental weight of

similar in content, but different in volume and systemacy component-by-component relations, *worldview concentrers*. Thus, the first comprehensively describes the diverse context, goals and risks with the optional hierarchical approach, sometimes lack of responsibility and flexible management framework. The second concentrer generalizes competent, situational and purely professional approaches, emphasizing the importance of both high consequences of military activity, which can lead to a complete failure of the mission and the loss of subordinate personnel, and a clear hierarchical construction of the life of one or another power unit, which requires discipline from subordinates, absolute responsibility, dignity, self-regulation in the time-space of relevant structural limitations. The p r i n c i p l e s of military leadership of domestic and foreign scientists are considered in detail, their explanatory advantages and interpretation limitations are singled out. At the same time, it is emphasized that the latest achievements in the field of psychology allow the commander to more deeply understand the processes of managing subordinate personnel, to develop effective strategies and models of leadership in a dynamic world, where the professional competence of the soldier plays an important role, which makes it possible for him to perform high-quality service-combat tasks as intended. It is substantiated that military leadership has its own unique features that distinguish it from other types of leadership in the specifics of military service, which requires a high level of discipline, responsibility and ability to make quick decisions in conditions of stress, danger, uncertainty. The exceptional importance of *an integrated approach* to the study of the military leadership psychology is stressed, covering the analysis of theories, principles and competencies necessary for the personnel to successfully perform the most complex military tasks.

Key words: *National Guard of Ukraine, Armed Forces of Ukraine, leadership, military leadership, personality of the leader, theories and concepts of leadership, principles of leadership, professional competence, leadership traits-properties.*

Рецензенти:

**д. психол. н., с.н.с. Олександр КОЛЕСНІЧЕНКО,
к. психол. н., доц. Олег ХАЙРУЛІН.**

**Надійшла до редакції 15.04.2024.
Підписана до друку 03.08.2024**

Бібліографічний опис для цитування:

Лещенко С.В., Приходько І.І. Психологія військового лідерства: теорії, принципи, компетентності. *Психологія і суспільство*. 2024. №2. С. 157-178. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.157>

КИРИЧУК Валерій Олександрович, РУДЕНКО Сергій Антонович,
МАРУШКО Юрій Володимирович

ВПЛИВ ОСВІТЬОГО ДОВІКІЛЛЯ НА СОЦІАЛЬНІ ПРІОРИТЕТИ І ПСИХІЧНЕ ЗДОРОВ'Я ШКОЛЯРІВ

Valerii KYRYCHUK, Serhii RUDENKO, Yurii MARUSHKO
**IMPACT OF THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT ON SOCIAL PRIORITIES
AND SCHOOLCHILDREN'S MENTAL HEALTH**

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.179>

УДК: 159.913 : 6.16-053.2

ВСТУП

Соціальні фактори є одними із найпоширеніших та найважливіших чинників впливу на навчання, формування соціальної адаптації, фізичне та психічне здоров'я дітей. Саме вони можуть стати причиною погіршення якості адаптації до соціального довкілля, зокрема здатні спричинити порушення процесів формування соціальних пріоритетів та поведінкових відхилень і здоров'я на все подальше життя [7; 21; 23; 27].

Соціальні пріоритети, що впливають на поведінку школяра під час навчання та регулюють його взаємодію з іншими членами соціуму, мають значний вплив на формування фізичного здоров'я. Проблеми формування таких пріоритетів пов'язані зі зміненими стандартами поведінки, переживань та з особливостями мислення, які відхиляються від нормативних траєкторій розвитку у соціальній культурі. Ці відхилення можуть проявлятися у різних комбінаціях, включаючи негативне ставлення до родини, навчання, друзів, праці та інших аспектів суспільного життя. Неадекватне сприйняття дитиною шкільного віку суб'єктів соціального оточення може суттєво вплинути на формування фізичного та психічного здоров'я, спричиняючи розвиток преморбідних станів, і на виникнення згодом хронічних захворювань. Водночас, як відомо, важливими

соціальними чинниками формування здоров'я дитини є вплив родини та мікросоціального оточення в умовах освітнього закладу.

Дослідження, спрямовані на оцінку впливу соціальних пріоритетів на формування здоров'я особи викликають активну зацікавленість серед науковців [2; 5; 19]. Вони вказують на особливості їх вираження у специфічних коморбідних соматичних проявах, таких як соціальна ізоляція, яка може бути тригером захворювань серцево-судинної системи та дисфункції імунної системи; хронічний стрес, що спричиняє первинну артеріальну гіпертензію, ожиріння та цукровий діабет; булінг, що призводить до невротично-депресивних станів, хронічного головного болю, захворювань серцево-судинної та травної систем й автоімунних розладів; погіршення якості харчування, зниження рівня фізичної активності, спортивної форми та погіршення сну, скажімо, тоді, коли сон зменшують через час, проведений перед екраном [1; 7; 9; 12-14].

Неадекватне ставлення школяра до збереження свого здоров'я може спричинити розвиток хронічних захворювань та погіршувати їх перебіг. Науковці виокремлюють селективний вплив порушень соціальних пріоритетів на формування окремих преморбідних відхилень та хронічних захворювань. Засвідчено, що проблеми соціальних пріоритетів можуть стати причиною таких преморбідних відхилень і хронічних захворювань, як психічні розлади,

Таблиця 1

Кількість і віковий розподіл школярів у досліджуваних групах (кількість, у %)

Групи школярів за віковою категорією	Основна група	Контрольна група	Разом осіб
1. Діти молодшої шкільної вікової групи (1-4 класи, 6-10 років)	176 (63,5%)	101 (36,5%)*	277 (100%)
2. Діти середньої шкільної вікової групи (5-8 класи, 11-14 років)	698 (59,6%)*	474 (40,4%)	1172 (100%)
3. Діти старшої шкільної вікової групи (9-11 класи, 15-17 років)	325 (67,0%)	160 (33,0%)*	485 (100%)
Всього осіб	527	583	1255

зловживання алкоголем і наркотиками, серцево-судинні хвороби, гормональні порушення (ожиріння, гіпотиреоз), зниження імунного захисту, хворість системи травлення та онкологічні недуги [3; 17; 22; 28].

При дослідженні вікових критеріїв формування соціальних пріоритетів у школярів виділяють характерні особливості впливу родини, соціуму, освітнього закладу та рівня їхньої соціальної активності [2, с. 17-18]. Проте у рандомізованих популяційних вибірках у дітей усіх шкільних вікових груп таких досліджень не проводилося. Важливим аспектом вивчення тут є *інтегрований підхід* до розробки комплексних профілактичних, лікувальних і реабілітаційних програм, які враховують діагностику та профілактику формування проблемного поля психосоціальних пріоритетів.

На формування поведінкових відхилень, як відомо, значний вплив також можуть мати генетичні та численні тригерні чинники, зокрема, стан екології і соціальні катаклізми, що спричиняють погіршення здоров'я в умовах навчання [26]. Важливою особливістю впливу соціальних чинників є їх дія на формування когнітивності і на якість академічної освіти [26-27].

Наразі існує недостатньо даних, які висвітлюють вплив сформованих проблем психосоціальних пріоритетів на формування преморбідних відхилень та хронічних захворювань у дітей і підлітків шкільного віку за організованого навчання, що і стало головною причиною проведення цього дослідження.

Мета роботи: вивчення особливостей формування психосоціальних пріоритетів та соматичного здоров'я дітей і юні шкільного віку під впливом проблем, спричинених шкільним оточенням, а **головним завданням** – обґрунтувати

доцільність комплексного медико-психолого-соціального супроводу їх розвитку.

Матеріали і методи. Проведено рандомізоване контрольоване дослідження за участю 1255 учнів віком від 7 до 14 років у середніх освітніх закладах. Учасників було розподілено на основну групу (n = 527 осіб) та контрольну групу (n = 583 осіб). Дослідження проводилось за згодою батьків, із залученням шкільних психологів, педагогів та лікарів, що забезпечували соціально-психологічний та медичний супровід учасників. Кількість та віковий розподіл школярів подано у *табл. 1*.

Аналіз захворюваності проводився за основними групами хвороб *методом подвійного засліплення* учасників і виконавців із використанням даних систематичних спостережень (час спостереження склав десять років, 2013 – 2023). Для створення бази даних нами застосований *метод метааналізу*, що забезпечив ретельний підбір рандомізованих контрольованих груп та уможливив порівняння за віковими та статевими параметрами.

Оцінку фізичного розвитку дитини (вага, зріст та хват грудей) визначали за допомогою вікових центильних таблиць, індексу гармонійності та вагово-ростового індексу Рюера.

Статистичний аналіз проводився із використанням методів описової статистики, регресійного аналізу та встановлення достовірності показників вибірок. Достовірність даних підтверджувалась через обчислення відношення шансів (OR) із визначенням довірчих інтервалів (CI). Водночас застосовувалися елементи кейс-контрольних досліджень для порівняння показників здоров'я у дітей з певною хворобою та психофізично здорових учнів. Крім того,

Таблиця 2

Аналіз поширеності хронічних захворювань школярів за групами хвороб
(*n осіб, у %*)

Параметр	Показник	Основна група	Контрольна група	Всього	p	OR (95% CI)
Захворювання системи дихання	Патологія	124/23,5	12/2,1	136/12,3	0,05	14,64 (7,98;26,8)
	Здорові	403/76,5	571/97,9	974/87,7		
Захворювання системи травлення	Патологія	85/16,1	34/5,8	119/10,7	0,05	3,11 (2,05;4,71)
	Здорові	442/83,9	549/94,2	991/89,3		
Захворювання нервової системи	Патологія	60/11,4	20/3,4	80/7,2	0,05	3,62 (2,15;6,09)
	Здорові	467/88,6	563/96,6	1030/92,85		
Захворювання опорно-рухової системи	Патологія	120/22,8	88/15,1	208/18,7	0,05	1,66 (1,22;2,25)
	Здорові	407/77,2	495/84,9	902/81,3		
Всього		527/100	583/100	1255/100		

Примітка: значимі розбіжності позначені * (* $p < 0,05$).

був використаний Chi-Square тест (χ^2 -тест) для перевірки гіпотез про взаємозв'язок між двома категорійними змінними. Для оцінювання непараметричних критеріїв опрацьовувалися відношення шансів (OR), стандартна помилка та 95% довірчий інтервал. Вагомість $p < 0,05$ вважалася статистично значуща. Також застосовувався кореляційний аналіз з визначенням коефіцієнта кореляції (r) для лінійних залежностей. Для моделювання бінарної (дихотомійної) залежної змінної/змінних застосували логістичну регресію. Для визначення статистично значущих відмінностей між групами послуговувалися показником F-статистики, що давав змогу виявити, чи існують варіації між групами достатньо великими, щоб бути статистично значущими, або ж чи можуть вони бути пояснені випадковими відхиленнями.

Оцінку сформованості ціннісних пріоритетів проводили за українською версією опитувальника В.С. Киричука (2012), при цьому рейтинуючи отримані дані. Для виявлення взаємозалежності між показниками психосоматичного здоров'я та соціальними пріоритетами нами використовувалась багатофакторна кореляційна матриця, що дозволила обчислити множинну лінійну регресію.

Для визначення динаміки показників соматичного здоров'я, поширеності захворювань на формування психосоціальних пріоритетів нами використовувався метод аналізу первинної документації за вісім навчальних років (2015 – 2023 роки). Реєстрація та обробка даних здійснювалась із використанням автоматизованої проектної системи Universal, версія 43.1.

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження

Засадничим напрямом пошуку було встановлення взаємозалежності між показниками формування психосоматичного здоров'я та соціальними пріоритетами у дітей/підлітків шкільного віку в умовах навчання. У цьому аспекті проаналізовано поширеність основних груп хронічних захворювань, які характерні для цього віку. Результати аналізу поширеності хронічних захворювань дихальної системи, системи травлення, нервової та опорно-рухової систем подано у **табл. 2**.

У процесі математичного аналізу було доведено статистично значущу кореляцію між даними різних вибірок. Статистична значущість на рівні $P < 0.05$ була підтверджена для захворювань дихальної, травної і нервової систем та опорно-рухового апарату.

При проведенні аналізу достовірності результатів методом обрахунку відношення шансів (OR) та визначення довірчих інтервалів (CI) у школярів встановлено, що найвищі показники припадають на захворювання дихальної системи з OR = 14,64 (7,98; 26,84), захворювання нервової системи з OR = 3,62 (2,15;6,09), травної системи з OR = 3,11 (2,05 до 4,71) та опорно-рухового апарату з OR = 1,66 (1,22 до 2,84). Всі розглянуті захворювання більш поширені в основній групі порівняно з контрольною. Це свідчить про те, що школярі з базової групи мають значно більший ризик розвитку хронічних захворю-

Таблиця 3

Показники Chi-Square тесту (χ^2 -тест) та p-value (значимості даних)

Захворювання	Chi-Square	p-value
Дихальна система	116.70	<0,05
Травна система	29.60	<0,05
Нервова система	25.01	<0,05
Опорно-рухова система	10.21	<0,05

вань різних систем власного організму. Значення $p < 0,05$ для всіх параметрів підтверджує статистичну значущість цих відмінностей.

Дані було підтверджено додатковими розрахунками Chi-Square тесту, який є статистичним методом, що використовується для підтвердження наявної асоціації між двома категорійними змінними. Він особливо корисний у випадках, коли потрібно оцінити, чи розподіл спостережень за певними категоріями відрізняється від очікуваного розподілу (табл. 3).

Згідно з отриманими даними щодо дихальної системи значення Chi-Square склало 116.70, p-value <0,05, тому відхиляємо нульову гіпотезу. Це означає, що існує значуща відмінність у поширеності захворювань дихальної системи між двома групами. Травна система – значення Chi-Square склало 29.60, і p-value <0,05, що також свідчить про значущу відмінність. Нервова система – значення Chi-Square дорівнює 25.01 на рівні <0,05, що вказує також про наявність вагомій відмінності. Опорно-рухова система – значення Chi-Square становить при 10.21 <0,05, що свідчить про значущу різницю у поширеності захворювань опорно-рухової системи між двома групами. Отож є підстави в усіх випадках відхилити нульову гіпотезу і стверджувати, що існує зв'язок між групами і поширеністю захворювань.

Щодо даних логістичної регресії, у результаті обчислень нами отримано такі результати (табл. 4).

Усі значення OR (відношення шансів) більше 1, що вказує на вищу ймовірність захворювання у першій групі порівняно з другою групою для всіх розглянутих захворювань. Водночас довірчі інтервали (95% CI) для всіх захворювань не охоплюють значення 1, що свідчить про статистичну значущість результатів. Це означає, що виявлені відмінності між групами є значущими і не можуть бути пояснені випадковістю. Звідси висновок: *кожен освітній заклад має свою характерну маніфестацію проявів показників захворюваності, обумовлену характерними особливостями мікросоціального клімату.*

Найбільша відмінність у ймовірності захворювання спостерігається для дихальної системи (OR = 14.64), що свідчить про суттєво вищий ризик захворювання у першій групі порівняно з другою. Виявлені значимі розбіжності між середньою та молодшою шкільними віковими групами, а також між старшою та молодшою групами, що вказує на підвищений рівень захворювань у середній групі і зниження у старшій. Встановлено значимі розбіжності між середньою та молодшою групами, а також між старшою та молодшою щодо хвороб системи травлення, що фіксує наявність аналогічних тенденцій до захворювань дихальної системи. Встановлено значиму розбіжність між старшою і молодшою групами відносно поширення хвороб опорно-рухового апарату, що засвідчує факт зниження захворюваності у старшій групі.

Таблиця 4

Показники логістичної регресії (OR та 95% CI)

Захворювання	OR	95% CI Нижня	95% CI Верхня
Дихальна система	14,64	7,98	26,8
Травна система	3.11	2.05	4.71
Нервова система	3.62	2.15	6.09
Опорно-рухова система	1.66	1.22	2.25

Таблиця 5

Порівняльний аналіз показників здоров'я школярів
молодшої, середньої та старшої вікових груп (n, m ± sd.)

Нозологія	Шкільні вікові групи					
	Молодша		Середня		Старша	
	n	m ± sd	n	m ± sd	n	m ± sd
1. Хвороби дихальної системи	138	52,9±3,09	241	69,3±2,47*	76	32,2±3,04*
2. Хвороби системи травлення	135	52,0±3,09	239	68,5±2,49*	74	31,3±3,01*
3. Хвороби опорно-рухової системи	149	57,3±3,06	214	61,2±2,61	87	36,6±3,12*
4. Хвороби нервової системи	74	28,5±2,79	128	36,8±2,57*	123	51,9±3,24*
5. Хвороби ока та придаткового апарату	34	13,1±2,09	104	29,9±2,45*	58	24,4±2,79
6. Хвороби ендокринної системи	26	10,0±1,86	64	18,2±2,07*	15	6,3±1,58
7. Хвороби серцево-судинної системи	10	3,8±1,18	59	16,8±2,00*	32	13,5±2,22
Всього школярів	260	100,0	349	100,0	237	100,0

Відносно генези захворювань нервової системи, значима розбіжність спостерігалась між середньою та молодшою, між старшою та молодшою групами, що констатує збільшення таких захворювань у старших шкільних вікових угрупованнях. Значуща розбіжність наявна й у динаміці захворювань системи ока і придатків між середньою і молодшою групами, що вказує на зростання кількості цих захворювань у середній ланці. Встановлено значущу розбіжність між середньою і молодшою групами щодо захворювань ендокринної системи, що свідчить про підвищену захворюваність у середній віковій шкільній групі. Також щодо захворювань серцево-судинної системи виявлена істотна розбіжність між середньою і молодшою групами із тенденцією до зростання у середній віковій категорії школярів.

Крім того, нами проведений аналіз захворювань серед школярів усіх вікових груп. Результати дослідження демонструють динаміку поширеності неінфекційних захворювань серед дітей молодшої (1-4 класи), середньої (5-8 класи) та старшої (9-11 класи) шкільних вікових груп. Дані представлені у *табл. 5*.

У *табл. 5* подано дані щодо розподілу захворювань серед школярів різних вікових

груп. Для кожної групи захворювань наведено кількість дітей (n), середнє значення (m) та стандартне відхилення (sd). Значимі розбіжності позначені зірочкою (*), що вказує на $p < 0,05$.

Щодо захворювань дихальної системи виявлено значимі розбіжності між середньою та молодшою, між старшою та молодшою групами. Отож має місце зростання цих захворювань у середній групі і зниження у старшій школі. Спостерігаються аналогічні тенденції відносно хвороб системи травлення, що також вказує на підвищення рівня даних захворювань у середній та зниження у старшій групі. Виявлено значиму розбіжність між старшою і молодшою групами щодо хвороб опорно-рухового апарату при тенденції зниження цієї захворюваності у старшій школі. Наявні істотні розбіжності між середньою та молодшою, старшою та молодшою групами у поширенні хвороб нервової системи, що фіксує збільшення цієї захворюваності у старших школярів. Значима розбіжність захворювань системи ока і придатків спостерігається між середньою і молодшою групами та зростання цієї захворюваності у середній групі. Теж саме характерно для захворювань ендокринної і серцево-судинної

Таблиця 6

Результати статистичного дослідження захворюваності серед школярів

Захворювання	Група 1	Група 2	t-статистика	p
Хвороби дихальної системи	Молодша	Середня	-56.65	<0,05,
Хвороби дихальної системи	Молодша	Старша	47.17	<0,05,
Хвороби дихальної системи	Середня	Старша	107.76	<0,05,
Хвороби системи травлення	Молодша	Середня	-56.31	<0,05,
Хвороби системи травлення	Молодша	Старша	46.74	<0,05,
Хвороби системи травлення	Середня	Старша	106.67	<0,05,
Хвороби опорно-рухової системи	Молодша	Середня	-13.04	<0,05,
Хвороби опорно-рухової системи	Молодша	Старша	49.77	<0,05,
Хвороби опорно-рухової системи	Середня	Старша	69.94	<0,05,
Хвороби нервової системи	Молодша	Середня	-21.43	<0,05,
Хвороби нервової системи	Молодша	Старша	-51.65	<0,05,
Хвороби нервової системи	Середня	Старша	-40.99	<0,05,
Хвороби ока та придаткового апарату	Молодша	Середня	-35.92	<0,05,
Хвороби ока та придаткового апарату	Молодша	Старша	-20.47	<0,05,
Хвороби ока та придаткового апарату	Середня	Старша	13.03	<0,05,
Хвороби ендокринної системи	Молодша	Середня	-17.52	<0,05,
Хвороби ендокринної системи	Молодша	Старша	6.47	<0,05,
Хвороби ендокринної системи	Середня	Старша	20.85	<0,05,
Хвороби серцево-судинної системи	Молодша	Середня	-19.90	<0,05,
Хвороби серцево-судинної системи	Молодша	Старша	-13.17	<0,05,
Хвороби серцево-судинної системи	Середня	Старша	7.23	<0,05,

систем. Ці результати демонструють відмінні тенденції у поширеності захворювань серед дітей різних вікових груп, що вказує на важливість диференційованого підходу до профілактики та лікування захворювань у школярів залежно від їхньої вікової категорії.

У багатьох обставинах середня група демонструє значуще вищі середні значення захворювань порівняно з молодшою групою, що вказує на зростання захворюваності у підлітковому віці. Старша група (юнаки та дівчата) часто виявляють зниження захворюваності порівняно із середньою, що може свідчити про покращення здоров'я або підвищення особистої адаптованості до довкілля. Особливим випадком є захворювання нервової системи, які показують підвищену захворюваність у старшій групі, що відрізняється від інших нозологічних тенденцій. Імовірно тут діють специфічні чинники, що негативно впливають на нервову систему у старшому шкільному віці, які варто дослідити окремо. Результати статистичного дослідження захворюваності школярів наводимо у *табл. 6*.

При проведенні інтерпретації отриманих результатів зазначимо, що встановлено значущі розбіжності між усіма віковими групами (молодша – середня, молодша – старша, середня – старша) для захворювань дихальної, травної, опорно-рухової, нервової та серцево-судинної систем із малими р-значеннями відхилень. Відносно ендокринних захворювань встановлено значущі розбіжності між молодшою і середньою, середньою і старшою групами з дуже малими р-значеннями. Між молодшою і старшою групами також є істотні відмінності, хоча р-значення кількісно дещо більші. Всі порівняння між віковими групами показали вповні значимі відмінності у захворюваності для всіх нозологій. Найбільші відмінності підтверджено для хвороб дихальної, системи травлення та опорно-рухової системи, що підтверджені досить малими р-значеннями, що вказує на високий ступінь статистичної вагомості. Ці результати свідчать про значні зміни у рівнях захворюваності серед різних вікових груп школярів, що також вказує на вплив вікових факторів та умов організованого навчання на їхнє здоров'я.

Таблиця 7

Поширеність проблем соціальних пріоритетів в учнів шкільного віку

Соціальний пріоритет	Ступінь формування проблеми	Основна група n/%	Контрольна група n/%	Всього n/%	p
1.Несприйняття власного здоров'я	здорові	308/58,6	444/76,2	752/67,8	0,05
	проблеми соціальних пріоритетів	217/41,4	138/23,8	355/32,0	
2.Несприйняття праці	здорові	157/29,7	366/62,8	523/47,1	0,05
	проблеми соціальних пріоритетів	370/70,3	200/34,4	517/46,6	
3.Несприйняття навчання	здорові	173/32,9	210/36,1	383/34,8	0,05
	проблеми соціальних пріоритетів	353/67,1	374/63,9	718/65,2	
4.Несприйняття друзів	високий	325/61,6	437/74,9	762/68,6	0,05
	проблеми соціальних пріоритетів	202/38,4	146/25,1	348/31,4	
5.Несприйняття суспільства	здорові	355/67,4	497/85,3	852/76,8	0,05
	проблеми соціальних пріоритетів	172/33,1	86/14,7	258/23,2	
6.Несприйняття моральних цінностей	здорові	332/63,0	465/79,7	119/22,4	0,05
	проблеми соціальних пріоритетів	195/37,0	118/20,3	313/28,2	
Всього		527/47,6	583/52,4	1110/100	

Нами також проаналізовано взаємозалежності чинників фізичного здоров'я та сформованих проблем соціальних пріоритетів в учнів усіх шкільних вікових категорій, зокрема стосовно їх ставлення до власного здоров'я, праці, навчання, відношення до друзів, суспільства і стану сформованих моральних цінностей. У *табл. 7* приведено дані про поширеність проблем соціальних пріоритетів за рівнями реалізації – високий, середній, низький.

Аналіз отриманих результатів показує, що учні з основної групи мають більше проблем з усвідомленням соціальних пріоритетів, таких як власне здоров'я, праця, друзі, суспільство та моральні цінності, порівняно зі школярами з контрольної групи. Загалом проблемне поле формування соціальних пріоритетів має таку

картину: найбільш вираженим порушенням серед названих пріоритетів посідає несприйняття школярами навчання (64,4%) та праці (46,6%). Негативне ставлення до власного здоров'я та до друзів було визначене відповідно у 32,2% та 32,1%; несформованість моральних цінностей становить 27,4%, негативне відношення до суспільства – 20,1%. Особливу стривоженість викликає негативне сприйняття учнями процесу навчання і ставлення до праці, а також тенденція до збільшення групи аморально та соціопатично зорієнтованих осіб.

Для проведення статистичної обробки даних *табл. 7* було використано кілька підходів. Оскільки йдеться про порівняння груп, нами застосовані t-тест та χ^2 -квадрат, тест для визначення статистичної значущості відмінності

Таблиця 8

Показники χ^2 -квдрат критерію сформованості соціальних пріоритетів школярів

Показник	χ^2 -квдрат	P-значення	Значущість відмінності
Несприйняття власного здоров'я	38.54	< 0.05	значуща
Несприйняття праці	131.61	< 0.05	значуща
Несприйняття навчання	1.02	> 0.05	незначуща
Несприйняття друзів	22.09	< 0.05	значуща
Несприйняття суспільства	48.64	< 0.05	значуща
Несприйняття моральних цінностей	37.59	< 0.05	значуща

між групами. χ^2 -квдрат критерій дозволяє визначити, чи є значущі відмінності в розподілі категорій між групами. Проведений аналіз показників логістичної регресії подано у *табл. 8*.

Здебільшого відмінність між основною і контрольною групами є статистично значущою, за винятком параметра «несприйняття навчання», що підтверджує загальні негативні тенденції у сприйнятті навчання школярами обох груп. Результати проведення χ^2 -квдрат критерію показують, що для більшості соціальних пріоритетів існує статистично значуща відмінність між основною групою (здорові учні) і контрольною (учні з проблемами соціальних пріоритетів). Це означає, що формування проблем соціальних пріоритетів значно відрізняється у школярів цих груп. Для підтвердження достовірності результатів проведено розрахунок коефіцієнту відношення шансів (OR) і довірчого інтервалу (95% CI). Результати наведено у *табл. 9*.

Отримані дані показують, що більшість показників соціальних пріоритетів мають статистично значущі відмінності між основною і контрольною групами. Зокрема, для показни-

ків несприйняття власного здоров'я (OR = 2.27, 95% CI [1.75, 2.93]), несприйняття праці (OR = 4.31, 95% CI [3.35, 5.56]), несприйняття друзів (OR = 1.86, 95% CI [1.44, 2.41]), несприйняття суспільства (OR = 2.80, 95% CI [2.09, 3.75]) та несприйняття моральних цінностей (OR = 2.31, 95% CI [1.77, 3.03]) спостерігається значуща відмінність між групами. Виняток становить показник несприйняття навчання (OR = 1.15, 95% CI [0.89, 1.47]), який не є статистично значущим. Ці результати переконують, що учні з основної групи мають більші проблеми з усвідомленням соціальних пріоритетів, таких як власне здоров'я, праця, друзі, суспільство та моральні цінності, порівняно з учнями із контрольної групи. Це підкреслює важливість роботи із соціальними пріоритетами у школярів задля покращення їх фізичного здоров'я та загальної соціальної адаптованості.

Для більш детального підтвердження наявності взаємозв'язку між показниками здоров'я та ПСП було створено кореляційну матрицю, подану в *табл. 10*.

Дані *табл. 10* підтверджують існування різних кореляцій між кількістю здорових учнів

Таблиця 9

Показники OR із довірчими інтервалами (95% CI):

Соціальний пріоритет	OR	95% CI Нижня	95% CI Верхня
Несприйняття власного здоров'я	2.27	1.75	2.93
Несприйняття праці	4.31	3.35	5.56
Несприйняття навчання	1.15	0.89	1.47
Несприйняття друзів	1.86	1.44	2.41
Несприйняття суспільства	2.80	2.09	3.75
Несприйняття моральних цінностей	2.31	1.77	3.03

Таблиця 10

Детальна кореляційна матриця між показниками здоров'я та соціальними пріоритетами школярів за віковими категоріями

Показники	Здорові (всього)	Проблеми соціальних пріоритетів (всього)	Молодша шкільна група	Середня шкільна група	Старша шкільна група
Здорові (всього)	1.00	-0.72	-0.72	-0.67	0.36
Проблеми ПСП (всього)	-0.72	1.00	0.72	0.67	-0.36
Молодша група	-0.72	0.72	1.00	0.99	0.35
Середня група	-0.67	0.67	0.99	1.00	0.41
Старша група	0.36	-0.36	0.35	0.41	1.00

та кількістю осіб із проблемами соціальних пріоритетів у різних вікових групах: наявна тут сильна негативна кореляція ПСП (-0.72) означає, що зі збільшенням кількості здорових школярів зменшується кількість проблемних. Позитивна кореляція (0.72) між кількістю учнів з проблемами соціальних пріоритетів і кількістю хворобливих в молодшій групі та позитивна кореляція (0.67) між кількістю учнів із проблемами ПСП та кількістю тих, хто має хвороби у середній групі, підтверджує, що значний обсяг проблем соціальних пріоритетів асоціюється з більшою чисельністю хвороб у цих вікових категоріях. Негативна кореляція (-0.36) між кількістю учнів із проблемними пріоритетами та кількістю учнів із хворобами у старшій групі вказує на те, що зі збільшенням масиву школярів із проблемами соціальних пріоритетів зменшується кількість однолітків із хворобами. Відтак у старшій школі, як очевидно, наступники краще адаптуються і менше піддаються впливу зовні заданих пріоритетів на стан власного здоров'я.

Для поглиблення та покращення аналізу результатів була створена модель множинної лінійної регресії, яка розлого представлена через схематичний варіант детальної кореляційної матриці між показниками здоров'я та соціальними пріоритетами школярів. Ця модель дозволяє більш точно виявити взаємозв'язки між різними чинниками. Згідно з отриманими результатами встановлено, що кореляція між показниками здорові особи (всього) та проблемні щодо соціальних пріори-

тетів (всього) становить -0.72, що вказує на наявність сильної негативної кореляції між кількістю здорових учнів і тих, хто має проблеми із життєвими пріоритетами. Встановлена від'ємна кореляція від -0.94 вказує на зменшення гурту здорових осіб зі збільшенням захворювань. Водночас низка особливостей кореляційного зв'язку між проблемами суспільних пріоритетів (усього) та хворобами різних систем організму у молодшій, середній та старшій ступенях освіти демонструє присутність позитивної кореляції в інтервалі від 0.91 до 0.49, що фіксує розширення проблемного поля соціальних пріоритетів зі збільшенням захворювань. Кореляція між групами учнів становить: а) для молодшої та середньої шкільної груп 0.97, тобто сильна позитивна кореляція; б) для молодшої та старшої шкільної групи 0.49 – посередня позитивна кореляція; в) для середньої та старшої вікової групи 0.44, себто середня позитивна кореляція.

У результаті створення багатофакторної кореляційної матриці між показниками здоров'я та соціальними пріоритетами школярів нами було проведено обчислення множинної лінійної регресії (табл. 11).

Результати обчислення виявили значення R-квадрату на рівні 1.000, а це означає, що модель ідеально підходить до наших даних. Скоригований R-квадрат 0.999 підтверджує, що ця модель дуже добре пояснює варіацію залежної змінної. Високе значення F-статистики (4746.000) та дуже низьке P-значення (5.62e-06) свідчать про високу статистичну зна-

Таблиця 11

Результати множинної лінійної регресії
щодо проблем здоров'я і соціальних пріоритетів школярів різного віку

Параметр	Значення
R-квадрат	1.000
Скоригований R-квадрат	0.999
F-статистика	4746.000
P-значення (F-статистика)	5.62e-06
Лог-імовірність	-14.618
AIC	35.24
BIC	34.61
Коефіцієнт (const)	1070.1809
Стандартна помилка (const)	6.972
Коефіцієнт (основна група - здорові)	-0.4276
Стандартна помилка (основна група - здорові)	0.038
Коефіцієнт (контрольна група - здорові)	-1.3255
Стандартна помилка (контрольна група - здорові)	0.032

чущість моделі. Низькі значення AIC (35.24) та BIC (34.61) вказують на її високу якість. Константа (1070.1809) фіксує таке: якщо всі незалежні змінні дорівнюють нулю, то середня кількість учнів із проблемами ПСП буде 1070.1809. Коефіцієнт -0.4276 означає, що зі збільшенням кількості здорових школярів на 1 (одного), середня кількість їх ровесників із проблемами ПСП зменшується на 0.4276 в основній групі. Водночас коефіцієнт -1.3255 констатує, що зі збільшенням кількості здорових школярів на 1, середня кількість дітей з проблемами ПСП зменшується на 1.3255 у контрольній групі.

Проведена перевірка обчислень встановила, що значення R-квадрату та скоригованого R-квадрату (1.000 та 0.999) свідчать про вельми високу точність моделі. Високе значення F-статистики (4746.000) та дуже низьке P-значення (5.62e-06) підтверджують, що модель є статистично значущою. Константа (1070.1809) та коефіцієнти для основної (-0.4276) і контрольної груп (-1.3255) також вказують на правильність моделі. Стандартні помилки (6.972, 0.038 та 0.032) засвідчують точність оцінок коефіцієнтів.

Отримані результати вказують на евристичність і дієвість системного підходу до вирішення проблем здоров'я та соціальних пріоритетів у школярів із залученням медичних працівників, психологів та педагогів для створення комплексних програм їх особистої підтримки.

Обговорення отриманих результатів

Наукові бази Cochrane Library та PubMed є найбільш актуальними ресурсами сучасної доказової медицини, що містять серію робіт щодо впливу соціальних чинників на формування здоров'я дітей і юні шкільного віку. Більшість із них не вивчали вплив опрацьованих соціальних пріоритетів на здоров'я школярів, що унеможливило виявлення цієї взаємозалежності та проведення цілеспрямованих заходів із комплексної медико-соціальної профілактики або реабілітації тих осіб, котрі справді потребують цього.

Дослідження впливу соціальних пріоритетів на формування здоров'я школярів та їх поведінку виявило наявність кореляційних зав'язків між фізичним станом наступників і їхніми соціальними проблемами. Аналіз даних вказує на те, що здоров'я учня є важливим фактором, який впливає на його соціальну адаптацію і поведінку. Ці висновки підтверджуються низкою пошукувань, які відображені у ресурсах Cochrane Library та PubMed.

Соціальні чинники є одними з найпоширеніших і найважливіших факторів, що впливають на фізичне та психічне здоров'я школярів, їх розвиток і функціонування. Діти, які зростають у бідності, більш схильні до широкого спектру негативних наслідків для здоров'я, передусім мають значно вищий рівень хронічних

захворювань та психічних проблем. Цифрові технології та соціальні медіа по-різному діють на сон дітей, рівень їх фізичної активності і на психічне здоров'я, причому часто способами, які ще не повністю зрозумілі. Проблеми здоров'я учнів здатні спричинити соціальні наслідки, що мають подальші сумні висновки для здоров'я. Педіатри, вчителі та психологи, і зокрема батьки та інші члени родини, регулярно зіштовхуються із численними соціальними факторами, що впливають на здоров'я дитини чи підлітка. Це підтверджено цим дослідженням, яке показує, що здоров'я юні впливає на їхню соціальну поведінку та навчальну успішність у школі. Наші емпіричні дані вказують на високу негативну кореляцію (-0.72) між кількістю здорових учнів та кількістю тих, хто має проблеми соціальних пріоритетів, що свідчить про зростання масиву здорових осіб і зменшення соціально проблемних. Відтак очевидно, що здоров'я вихованців є критичним фактором для формування позитивних соціальних переваг та орієнтирів.

Встановлена нами позитивна кореляція між кількістю школярів з проблемами ПСП і захворюваністю у різних вікових групах (0.91-0.49) вказує на те, що погіршення їхнього здоров'я тісно пов'язане з виникненням у них соціальних проблем. Це підкріплюється дослідженнями експериментального характеру: *учні з хронічними захворюваннями мають найбільше соціальних та емоційних проблем*, що також проявилось під час пандемії COVID-19 [23].

Одне з небагатьох рандомізованих лонгitudних досліджень вказує, що несприятливі соціальні умови в дитинстві, включаючи токсичний стрес і посттравматичний стресовий розлад, мають обтяжливі наслідки для психічного та фізичного здоров'я людини протягом усього життя. Розуміння механізмів, за допомогою яких ранній стрес впливає на довгострокові результати для здоров'я, є важливим для розробки ефективних втручань. Відомо, що вплив соціальних чинників у дитинстві асоціюється з підвищеним ризиком розвитку низки психічних розладів, охоплюючи тривогу, депресію та поведінкові проблеми. Фізичні проблеми зі здоров'ям, такі як серцево-судинні захворювання, ожиріння та діабет, також частіше зустрічаються серед тих, хто зазнав негативного впливу соціальних чинників у дитинстві. Порушення нейробиологічних механізмів, включаючи дисрегуляцію гіпоталамо-

гіпофізарно-надниркової системи та порушень структурно-функціональної організації мозку теж призводять до зростання органічних захворювань [22; 23; 24].

У системному рандомізованому дослідженні доведено актуальність комплексного підходу до запровадження соціально-емоційного навчання, яке сприяє елімінації негативних соціальних чинників і, як наслідок, покращує фізичне та психічне здоров'я [3]. У метааналізі [24] подані результати такого дослідження, які вказують на потребу зосередження на виявленні механізмів, що пов'язують фізичне та психічне здоров'я особи. Так, доведено, що діти з низьким соціально-економічним статусом мають більший ризик розвитку хронічних захворювань і вактуальнення психологічних проблем. Вони частіше страждають від стресу, тривоги та депресії, що пов'язано з нестабільністю домашніх умов й обмеженим доступом до ресурсів для підтримки здоров'я [18]. За нашими даними позитивна кореляція між кількістю учнів з проблемами ПСП і захворюваністю у різних вікових групах (0.91-0.49) вказує на те, що погіршення здоров'я школярів тісно пов'язане з виникненням у них соціальних проблем. Учні, котрі отримують емоційну підтримку від батьків і вчителів, мають кращі показники психічного та фізичного здоров'я та вищу самооцінку. Відсутність підтримки може призводити до розвитку психічних розладів, тому варто під час навчання, щоб наступники отримували професійну психологічну підтримку [17].

Соціальні чинники впливають на якість харчування учнів в умовах освітнього процесу, що іноді є причиною формування хронічних захворювань і психологічних відхилень [14; 16]. Вплив родини та мікросоціального оточення дитини чи підлітка також виявляє значний вплив на формування здоров'я і на психічний розвиток у просторі ЗОШ [2]. Останній повинен містити не лише реалізацію освітніх та професійних програм, але і психологічну та соціальну підтримку для школярів та їхніх сімей. Зростання проблем зі здоров'ям дітей і юні підкреслює важливість проведення спільних профілактичних заходів за участю лікарів, педагогів, психологів. Комплексний підхід до розгляду соціальних і психологічних чинників – необхідний крок до розуміння і покращення здоров'я дітей шкільного віку [17; 19].

ВИСНОВКИ

1. Проведений аналіз та підтвердження даними із джерел PubMed та Cochrane Library вказують на тісний зв'язок між здоров'ям школярів та їхніми соціальними пріоритетами, які особливо актуальні в умовах освітнього процесу. Покращення загального стану психофізіологічного здоров'я учнів може сприяти зниженню рівня соціальних проблем, підвищенню їх особистісної адаптованості та успішності. Комплексний підхід до підтримки здоров'я і соціального благополуччя дітей і юні, який враховує вікові особливості, є ключовим для ефективного вирішення цих актуальних питань.

2. Сучасні заклади освіти є саме тим мікро-соціальним довкіллям, у якому відбувається акумулювання захворювань та проблемне осмислення соціальних пріоритетів. Вплив факторів освітнього часопростору еквівалентне дії чинників, які формують у школярів дистрес синдром.

3. Висока негативна кореляція між кількістю здорових учнів і кількістю соціально проблемних (-0.72) свідчить про те, що здоров'я школярів значно впливає на зменшення їхніх соціальних труднощів. Позитивна кореляція між кількістю вихованців із проблемами ПСП і захворюваністю у різних вікових групах (0.91-0.49) вказує на те, що погіршення їхнього здоров'я тісно узалежене від соціальних норм і завдань. Сильна позитивна кореляція між показниками захворюваності в молодшій і середній вікових групах (0.97) підтверджує факт схожості у тиску хвороб на становлення цих груп. Середня позитивна кореляція між молодшою та старшою (0.49), між середньою та старшою ланками (0.44) констатує те, що захворюваність у старшій групі має інші впливи, які пов'язані з віковими змінами, підвищеним соціальним та академічним навантаженням.

4. Згідно з моделлю лінійної регресії кількість здорових учнів в основній і контрольній групах має істотну дію на кількість ровесників з проблемами соціальних пріоритетів. Значення коефіцієнтів показують, що зі збільшенням кількості здорових вихованців у будь-якій групі кількість тих, хто переживає соціальні проблеми, зменшується. Результати множинної лінійної регресії вказують на те, що зі збільшенням масиву здорових осіб на 1, середня

кількість учнів з проблемами соціальних пріоритетів зменшується на 0.4276 в основній групі, та зі збільшенням чисельності здорових осіб на 1, середня кількість соціально проблемних зменшується на 1.3255 у контрольній групі.

5. Зростання захворюваності та наростання кількості соціальних викликів вимагають інтегрованого підходу до проблеми покращення здоров'я школярів за участю лікарів, психологів, учителів, батьків, державних та громадських інституцій здоров'я і соціального захисту, передусім для комплексного супроводу формування здоров'я юного покоління. Програми інтегральної підтримки розвитку дітей і молоді мають бути адаптовані до потреб різних вікових груп та зважати на специфічні виклики, з якими стикаються школярі і студенти в освітньому процесі та суспільному житті.

REFERENCES

1. Alcántara-Porcuna V., Sánchez-López M., Martínez-Vizcaino V., Martínez-Andrés M., Ruiz-Hermosa A., Rodríguez-Martín B. (2021). Parents' perceptions on barriers and facilitators of physical activity among schoolchildren: a qualitative study. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(6):3086. doi: 10.3390/ijerph18063086
2. Allison M.A., Crane L.A., Beaty B.L., Davidson A.J., Melinkovich P., Kempe A. (2007). School-based health centers: improving access and quality of care for low-income adolescents. *Pediatrics*, 120(4): e887-e894.
3. Alvarez-Bueno C., Pesce C., Cavero-Redondo I., Sanchez-Lopez M., Martinez-Hortelano J.A., Martinez-Vizcaino V. (2017). The effect of physical activity interventions on children's cognition and metacognition: A systematic review and meta-analysis. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 56(9):729-738. doi: 10.1016/j.jaac.2017.06.012
4. Arbesman M., Bazyk S., Nochajski S.M. (2013). Systematic review of occupational therapy and mental health promotion, prevention, and intervention for children and youth. *The American Journal of Occupational Therapy*, 67(6) – e120-e130. doi: 10.5014/ajot.2013.008359.
5. Boers E., Afzali M.H., Newton N.C., Conrod P.J. (2019). Association of screen time and depression in adolescence. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 173(9):853-859. doi: 10.1001/jamapediatrics.2019.1759
6. Bonell C., Farah J., Harden A., et al. (2021). Interventions to improve mental health and well-being among school-aged children: A systematic review. *Cochrane Database of Systematic Reviews*, 2021(5) . doi: 10.1002/14651858.CD013167.pub2.
7. Duncan M., McCarthy R., Fernandes J., Li K.K., Assefa M.T., Dumuid D., Olds T. (2022). The association of physical activity, sleep, and screen time with mental health in Canadian adolescents during the COVID-19 pandemic: A longitudinal temporal substitution analysis. *Mental Health and Physical Activity*. doi: 10.1016/j.mhpa.2022.100473

8. Fenwick-Smith A., Dahlberg E.E., Thompson S.C. (2018). Systematic review of resilience-enhancing, universal, primary school-based mental health promotion programs. *BMC Psychology*, 6(1):30. doi: 10.1186/s40359-018-0242-3
9. Fyfe-Johnson A.L., Hazlehurst M.F., Perrins S.P., Bratman G.N., Thomas R., Garrett K.A., et al. (2021). Nature and children's health: a systematic review. *Pediatrics*, 148(4).doi:10.1542 / peds.2020-049155
10. Godin K., Leatherdale S.T., Elton-Marshall T. (2015). A systematic review of the effectiveness of school-based obesity prevention programs for First Nations, Inuit and Métis youth in Canada. *Clinical Obesity*, 5(3):103-115. doi: 10.1111/cob.12099
11. Guthold R., Stevens G.A. Riley L.M., Bull F.C. (2020). Global trends in insufficient physical activity among adolescents: A pooled analysis of 298 population-based surveys with 1.6 million participants. *The Lancet Child & Adolescent Health*, 4(1):23-35. doi: 10.1016/S2352-4642(19)30323-2
12. Haug E., Castillo I., Samdal O., Smith O.R.F. (2023). Body-related concerns and participation in physical education among adolescent students: the mediating role of motivation. *Frontiers in Psychology*, 14:1266740. doi: 10.3389/fpsyg.2023.1266740
13. Киричук В., Руденко С. (2012). *Проектування та психолого-педагогічний супровід розвитку обдарованості*. Київ. ТОВ «Інформаційні системи»: 272.
14. Киричук В., Руденко С. (2014). *Технології проектування в практиці роботи загальноосвітнього навчального закладу: теоретико-практичний аспект*. Київ. ІОД НАПН України: 333
15. López-Sánchez M., Arango-Paternina C.M., Petro-Petro J., Lema-Gómez L., Eusse-López C., Petro J.L., Watts-Fernández W., Perea-Velásquez F. (2023). Academic performance and social networks of adolescents in a Caribbean city in Colombia. *BMC Psychology*, 11(1):255. doi: 10.1186/s40359-023-01299-9
16. Nathan N., Elton B., Babic M., McCarthy N., Sutherland R., Wolfenden L. (2018). Barriers and facilitators to the implementation of physical activity policies in schools: a systematic review. *Preventive Medicine*, 107:45-53. doi: 10.1016/j.ypmed.2017.11.012.
17. O'Farrell P., Wilson C., Shiel G. (2023). Teachers' perceptions of the barriers to assessment of mental health in schools with implications for educational policy: A systematic review. *British Journal of Educational Psychology*, 93(1):262-282. doi: 10.1111/bjep.12553.
18. Pierce M., Hope H.F., Kolade A., Gellatly J., Osam C.S., Perchard R., Kosidou K., Dalman C., Morgan V., Di Prinzio P. (2019). Effects of parental mental illness on children's physical health: systematic review and meta-analysis. *The British Journal of Psychiatry*, 217(6):354-363. doi: 10.1192/bjp.2019.216
19. Purba A.K., Thomson R.M., Henery P.M., Pearce A., Henderson M., Katikireddi S.V. (2023). Social media use and health risk behaviors in young people: systematic review and meta-analysis. *BMJ*, 380. doi: 10.1136/bmj-2022-073552
20. Rist E., Joshi S.V. (2021). Collaboration with schools and school-based health centers. *Child and Adolescent Psychiatric Clinics of North America*, 30(4):751-765. doi: 10.1016/j.chc.2021.07.004.
21. Simmonds M, Llewellyn A., Owen C.G., Woolcott N. (2016). Predicting adult obesity from childhood obesity: a systematic review and meta-analysis. *Obesity Reviews*, 17(2):95-107. doi: 10.1111/obr.12334
22. Strömmer S., Barrett M., Woods-Townsend K., Baird J., Farrell D., Lord J., et al. (2020). Engaging adolescents in changing behavior (EACH-B): A study protocol for a cluster randomized controlled trial. *Trials*, 21(1):859. doi: 10.1186/s13063-020-04761-w
23. Thomas M.M.C., Miller D.P., Morrissey T.W. (2019). Food insecurity and child health. *Pediatrics*, 144(4). doi: 10.1542/peds.2019-0397.
24. Vincent G.E., Barnett L.M., Lubans D.R., Salmon J., Timperio A., Rodgers N.D. (2017). Temporal and bidirectional associations between physical activity and sleep in primary school-aged children. *Applied Physiology, Nutrition, and Metabolism*, 42(3):238-242. doi: 10.1139/apnm-2016-0424. Epub 2016 Nov 3.
25. Wallace C., Greenbaum J., Albright K. (2022). Global perspectives on the health and social impacts of child trafficking. *Pediatrics*, 150(4). doi: 10.1542/peds.2022-055502
26. Webb N.J., Miller T.L., Stockbridge E.L. (2022). Potential effects of adverse childhood experiences on school engagement in youth: a dominance analysis. *BMC Public Health*, 22(1):2096. doi: 10.1186/s12889-022-14524-8
27. Weitzman M. (2021). Social influences on child health. *Pediatrics in Review*, 42(7):402-404. doi: 10.1542/pir.2020-004897
28. Young H., Költö A., Reis M. (2016). Sexual health questions included in the Health Behavior in School-aged Children (HBSC) Study: an international methodological pilot investigation. *BMC Medical Research Methodology*, 16(1):169. doi: 10.1186/s12874-016-0270-8

АНОТАЦІЯ

КИРИЧУК Валерій Олександрович, РУДЕНКО Сергій Антонович, МАРУШКО Юрій Володимирович.

Вплив освітнього довікілля на соціальні пріоритети і психічне здоров'я школярів.

Дослідження актуальне зростанням порушень у формуванні соціальних пріоритетів, що негативно впливає на фізичне здоров'я дітей і підлітків шкільного віку. Зміни в освітньому довікіллі, передусім підвищене навчальне навантаження та вплив суспільних факторів, часто призводять до дисгармонії у розвитку особистісних цінностей учнів, що вимагає реалізування комплексних підходів для забезпечення гармонійного розвитку та зміцнення здоров'я української юні. У статті висвітлено особливості формування порушень соціопсихічних пріоритетів та їх вплив на здоров'я школярів в умовах сучасного освітнього простору. Зокрема, проведено рандомізоване контрольоване вивчення 1255 учасників віком від 7 до 17 років за методом подвійного засліплення під впливом соціальних пріоритетів. Збір даних здійснювався через автоматизовану систему Universal on line, версія 45. У результаті проведення серії емпіричних зрізів встановлено, що має місце тісний зв'язок між здоров'ям школярів та порушеннями у формуванні їхніх соціальних пріоритетів. Негативна кореляція між кількістю здорових учнів і тих, хто переживає соціальні проблеми (-0,72), свідчить про позитивний вплив психофізичного здоров'я на зниження соціальних труднощів; позитивна кореляція між порушеннями в опануванні названих пріоритетів та захворюваністю (0,91) вказує

на наявність сильного взаємовпливу між ними. Сформована модель лінійної регресії демонструє, що існує така безпосередня залежність: збільшення здорових дітей на одну особу знижує соціальні проблеми на 0,4276. Водночас аргументовано, що має місце підвищення кількості порушень соціальних пріоритетів дітей і підлітків стосовно сприйняття ними навчання та їх ставлення до праці. У підсумку проведеного дослідження висновується, що здоров'я школярів та їхні соціальні пріоритети тісно взаємопов'язані, що виявляється в обопільні їх дії і на особистісну адаптацію, і на психосоціальну реалізацію. Профілактика порушень у формуванні вказаних пріоритетів позитивно впливає на здоров'я учнів, покращує їхню соціалізацію та академічну успішність. Використання інтегрованого підходу, що враховує вікові та індивідуальні особливості розвитку осіб цієї вікової групи, є ключовим для попередження порушень у сфері соціально-сміслових пріоритетів. Констатовано, що сьогодні постала нагальна потреба в модернізації освітньої системи та формуванні у школярів ціннісного ставлення до праці.

Ключові слова: вік як психологічна категорія, діти, підлітки, юнь, соціальні пріоритети, профілактика, психосоціальні чинники, комплексний супровід, освітнє довіклля, здоров'я, захворюваність.

ANNOTATION

Valerii KYRYCHUK, Serhii RUDENKO, Yurii MARUSHKO.

Impact of the educational environment on social priorities and schoolchildren's mental health.

The study is relevant due to the growth of violations in the social priorities formation, which negatively affects the physical health of children and adolescents of school age. Changes in the educational environment, especially the increased educational load and the influence of social factors, often lead to disharmony in the development of students' personal values, which requires the realization of complex approaches to ensure the harmonious development and strengthening of the Ukrainian youth health. The article highlights the formation features of the sociopsychic priorities violations and their impact on the health of schoolchildren in the conditions of

modern educational space. In particular, a randomized controlled study of 1255 participants aged 7 to 17 years was conducted using the method of double blinding under the influence of social priorities. Data collection was carried out through the automated system Universal on line, version 45. As a result of a series of empirical sections, it was established that there is a close relationship between the health of schoolchildren and violations in their social priorities formation. A negative correlation between the number of healthy students and those experiencing social problems (-0.72) suggests a positive effect of psychophysical health on reducing social difficulties; a positive correlation between disturbances in mastering these priorities and morbidity (0.91) indicates the presence of a strong mutual influence between them. The formed model of linear regression demonstrates that there is such a direct dependence: an increase in healthy children per person reduces social problems by 0.4276. At the same time, it is argued that increasing the number of social priorities' violations of children and adolescents in relation to their perception of learning and their attitude to work. As a result of the conducted research, it is concluded that the health of schoolchildren and their social priorities are closely interrelated, which manifests in their mutual actions and personal adaptation, as well as in psychosocial implementation. Prevention of violations in the formation of these priorities has a positive effect on the students' health, improves their socialization and academic performance. The use of an integrated approach that takes into account the age and individual development characteristics of this age group persons is key to preventing violations in the field of socio-semantic priorities. It is stated that today there is an urgent need to modernize the educational system and form schoolchildren's value attitude to work.

Key words: age as a psychological category, children, adolescents, youth, social priorities, prevention, psychosocial factors, comprehensive support, educational environment, health, morbidity.

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Сергій БОЛТІВЕЦЬ,
к. психол. н., доц. Петро М'ЯСОЇД.**

Надійшла до редакції 28.05.2024.

Підписана до друку 21.07.2024.

Бібліографічний опис для цитування:

Киричук В.О., Руденко С.А., Марушко Ю.В. Вплив освітнього довіклля на соціальні пріоритети і психічне здоров'я школярів. Психологія і суспільство. 2024. №2. С. 179-192. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.179>

БУНЯК Надія Андрониківна, НЕПЛОХОВ Сергій Сергійович

РЕГУЛЯЦІЯ ТА ОПТИМІЗАЦІЯ ФУНКЦІОНАЛЬНИХ СТАНІВ ОСОБИ

Nadiia BUNIAK, Serhii NEPLOKHOV
**REGULATION AND OPTIMIZATION
OF PERSON'S FUNCTIONAL STATES**

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.193>

УДК: 159.9

Актуальність і проблемне поле дослідження. Вирішення проблемного питання, піднятого у цій публікації, на наш погляд, можливе за умови скрупульозного аналізу відмінності понять «стан» та «функціональний стан». *Стан* – поняття, що застосовується науковцями на ниві багатьох сфер діяльності, хоча стосується виключно філософії і є науковою категорією. Воднораз стан людини – системна реакція організму чи особи на будь-яку дію, котра спрямована на його єдність і функціонування за конкретних умов існування. Отож стан – своєрідний прояв психічного, що чітко обмежений причиною, відповідь не окремої системи чи органу, а особи в цілому.

Функціональний стан людини, із позиції фізіологів та психофізіологів, – це її загальна характеристика як особистості; з погляду науковців, котрі присвятили себе психології праці та інженерній психології, названий стан завжди поєднаний із виконуваною діяльністю та надійністю тих систем, які задіяні в ній.

Інакше кажучи, це стан живої мегасистеми, котрий визначає рівень життєдіяльності організму, її комплексну реакцію на фізичне навантаження, котрий дозволяє встановити міру пристосування цього організму до довкілля та до побіжних завдань виживання. Відтак будь-який стан – це результат того, що індивід виконує певну роботу-діяльність, під час якої він же формується, перетворюється і, зі свого боку, впливає на власне життєздійснення, а поняття-уявлення функціонального стану дає

змогу детально описати її продуктивність у зреалізуванні людини як особистості.

Оскільки окремі функціональні стани зумовлюють розладнання діяльності та поведінки, котрі потребують внутрішнього регулювання. *Психорегуляція* – сукупність послідовних дій, що дозволяють керувати та контролювати поведінку, емоції та всі інші сторони психодушевного життя особистості. У прикладному аспекті така регуляція означає знаходити шляхи для попередження (профілактики) незручних (негативних) для кожної окремої особи функціональних станів з метою збереження її фізичного та психічного здоров'я. Це питання вельми актуальне, оскільки на сьогодні існують поодинокі роботи психологів, котрі розглядають оптимізацію перебігу функціональних станів особистості [3].

Авторська ідея. В доробках вітчизняних науковців звернена увага на те, що функціональний стан особи – це об'єднаний показник, своєрідний інтегратор життєактивності. Однак нами підмічено наявність різних міркувань як щодо самого поняття «функціональний стан», так відносно факторів, від яких він залежить. Окрім того, не прояснено ті особливості особи, що забезпечують порівневність регулювання функціонального стану і способи запобігання розвитку несприятливих режимів перебігу цих станів.

Стан наукової розробки теми. Детальний аналіз доступних нам літературних джерел виявив два засадничі погляди щодо визначення поняття-уявлення *функціональний стан*:

1) це комплекс фізіологічних реакцій серцево-судинної, дихальної, нервової систем, фізіологічних процесів організму у відповідь на емоційні, фізичні чи інші події, що взаємозалежні та можуть впливати на: а) психічний стан, викликаючи втому та перевтому, стрес, тривогу, депресію, роздратування, безсоння і б) фізіологічні реакції систем і процесів організму, спричиняючи мігрень, підвищення артеріального тиску, гіпертонічні кризи, розлади харчування та обміну речовин, гормонального балансу, загострення хронічних соматичних захворювань, що сукупно знижує працездатність дорослої людини;

2) водночас це цілісна багатокomпонентна характеристика активності внутрішніх функцій організму особи – вищих психічних функцій та фізіологічних систем, що результативно оцінюються продуктами трудової діяльності.

У науковій літературі слушно підкреслюється, що функціональний стан є показником об'єднаним, який характеризує працездатність особи, котра вирізняється персональними особливостями, соціокультурними факторами довкілля та перебігом самого процесу праці.

При цьому традиційно психологи виокремлюють три рівні функціонального стану – поведінковий, психофізіологічний та психологічний – і класифікують ці стани за своєрідним змістом діяльності, яку здійснює особа, і за обраними критеріями та потребами і завданнями суспільної практики. У цьому аналітичному розрізі існує багатоманіття внутрішніх факторів (мотивація, узмістовлення, ступінь праці, сенсорного навантаження, задіяння індивідуальних властивостей нервової діяльності тощо), від яких і залежить конкретний функціональний стан особи. Серед способів, що стабілізують цей стан науковці вказують на оптимальні режими праці та відпочинку, застосування методів групової психотерапії, конструктивного самонавіювання та ін. До того ж часто на профілактику покладається єдина можливість запобігти розвитку несприятливих функціональних станів. Зокрема, стверджується, що гігієнічні чинники профілактики вимагають узгодження зовнішніх (соціального і фізико-хімічного оточення) та внутрішніх умов діяльності особи. Таке узгодження означає перш за все створення та зберігання на належному рівні комфортного мікроклімату – температури, вологості та швидкості руху повітря, газового складу і тиску повітря, світлового й акустичного довкілля. До психосоці-

альних чинників насамперед належать ті психоемоційні умови, що не перешкоджають особистісному зростанню та фаховій діяльності й одночасно формують атмосферу довіри і доброзичливості, екзистенційне задоволення приналежності до колективу.

Мета статті: на засадах здійснення рефлексивного аналізу проблемного поля дослідження висвітлити зміст регуляції та оптимізації функціонального стану особистості на психологічному, психофізіологічному та поведінковому рівнях теоретизування.

Виклад основного матеріалу дослідження

Спершу зазначимо, що нами цілкомитово підтримується доволі просте і зрозуміле трактування відмінності трьох рівнів функціонального стану особи (див. [1]): це різні режими виконання функцій як індивідом у цілому, так і системами його організму, зокрема сенсорної, інтелектуальної чи моторної. Якщо мовиться про психічні (психологічні) стани, то маємо на увазі винятковість лише у якісному розумінні, тобто про ступінь переживань особою чи про її реактивність на різні життєві ситуації.

Насправді, на наше переконання, психічні стани особистості охоплюють як кількісні, так і якісні, характеристики. Тому в цьому разі доречно вживати термін «психофізіологічні стани», що позначає функціональні стани уявлення психофізіологічних функцій. Іншими словами, психофізіологічний стан – це не що інше, як відображення способу забезпечення вищих психічних функцій, єдиним виявленням яких є усвідомлена особою, соціально зумовлена поведінкова, рухова чи будь-яка інша діяльність.

Отже, окремий стан особи – це і переживання її, і діяльність функціональних систем організму, що оприявнюється у повсякденній поведінці. Звідси очевидно, що психічний аспект названого стану полягає у почуттях і переживаннях, тоді як фізіологічний – у зміні цілого шерегу функцій, передовсім вегетативних і рухових. Причому зовні це виявляється у: а) *психофізіологічних властивостях індивіда* – психомоторних (координації, швидкості реакції), емоційно-вольових (сталість, витривалість, урівноваженість), рисах-якостях уваги (концентрація, стійкість, розподіл, швидкість переключення, обсяг), пам'яті (швидкість та обсяг запам'ятовування, тривалість збере-

ження інформації, точність її відтворення); б) психофізіологічних характеристиках особи – у функціональній рухливості нервових процесів, в обсязі оперативної пам'яті, ступені концентрації уваги, в орієнтації у просторі, надійності переключення уваги та оперативного мислення; в) психофізіологічних здібностях, а саме у спроможності викликати в себе відповідні образи, творчо та доцільно переробляти їх, здійснювати реконструкцію, регулювати емоційні стани, формувати внутрішній план дій, спостерігати за ознаками об'єкта, аналізувати, синтезувати, абстрагуватися, порівнювати, конкретизувати, узагальнювати поведінку людини. Ця класифікація функціональних станів особи видається нам слушною, але за умови її належного критерійного забезпечення. Тут найбільш дієвими є чотири критерії: надійності та цінності діяльності, адекватності відповідної реакції людини вимогам учинкового діяння і сукупності його характерних ознак.

Надійність – це відносно рідкісний психічний і суто соціальний феномен, котрий стає очевидним за умови досягнення стабільних позитивних результатів у всякій професійній діяльності особистості, включно із вмінням передбачати її наслідки й одночасно зберігати навички саморегуляції, самовдосконалення, самозвернення.

Цінність діяльності визначається ступенем виснаження організму особи і, зрештою, вагомістю впливу на її здоров'я.

За вказаними критеріями функціональні стани поділяються на:

– *допустимі*, що дають змогу виконувати діяльність, коли її продуктивність не нижча певного межового рівня та не має негативного впливу на ментальне здоров'я особи;

– *неприпустимі*, коли продуктивність діяльності виходить за нижні межі норми й водночас має місце помітний негативний вплив на психічне здоров'я.

За критерієм адекватності відповідної реакції людини вимогам діяльності функціональні стани поділяються на:

– *адекватно мобілізаційні*, що цілком відповідає ступеню напруження функціональних можливостей особи тим вимогам, що залежать від заданих умов;

– *динамічно неузгоджені*, коли реакція неадекватна, функціональні можливості особи значно перевершені.

Функціональні стани людини також поділяються за такими характерними ознаками:

– *за тривалістю дії*: відносно стійкі, тривалі та періодичні;

– *за інтенсивністю інформаційного потоку, що сприймається*: стани, котрі поєднані з інформаційним навантаженням, і стани «сенсорного голоду»;

– *за стереотипністю і складністю дій, які виконуються*: стани монотонії (за умови виконання одноманітної діяльності) і стани інтелектуального і творчого напруження;

– *за відповідністю роботи функціональних систем умовам праці*: стан адаптації, стрес, дистрес.

Окрім вищезазначеного, вживаними є поняття «нормальний функціональний стан» і «патологічний функціональний стан». Першим поняттям доречно оперувати тоді, коли система домінантна і стійка, причому попри дію побічних подразників на організм особи, котра здійснює довільну діяльність. Тут витрати ресурсів організму відповідають «межі» працездатності та систематично поновлюються у процесі самої діяльності, що виражається її максимальною результативністю. Тоді, скажімо, *стоплення* буде нормальним станом, тому що це природна відповідь організму, що з'являється під час здійснення будь-якої діяльності і що не знаходить відображення ані на її результативності, ані на стані здоров'я людини.

Перевтома – це стан «на межі» норми і патології, котрий виникає через накопичення втоми внаслідок тривалої діяльності без потрібного перепочинку для відновлення біопсихічних ресурсів організму чи без перепочинку взагалі, характеризується функціональними розладами організму особи, які є вельми несприятливими для здоров'я (головний біль, дратівливість, нервозність, розлади сну тощо) [2].

Для адекватної оцінки фактичного індивідуального здоров'я особи узагаданним є критерій функціонального стану органів і систем організму у їх взаємодоповненні, що пояснюється терміном «*індивідуальне фактичне здоров'я*». Сутнісно це такий стан, за якого організм може досконало виконувати свої соціальні та біологічні функції, використовуючи при цьому низку критеріїв, як от: а) функціональний стан органів і систем організму людини (серцево-судинної, дихальної, центральної нервової, крові і т. ін.); б) рівень фізичного розвитку та його гармонійність; в) резистентність організму до несприятливих чинників довкілля.

Патологічний функціональний стан виявляється функціональними розладами через

значні затрати вітальних енергетичних ресурсів людини, зокрема через зміну показників серцево-судинної системи, газообміну, життєвої активності всіх внутрішніх органів. Ознакою вказаного стану є неузгодженість координації рухів і парадоксальні та ситуаційно неадекватні реакції. За цих умов функціональна система прагне відновитися й, головне за допомогою гальмування, «виключити» активність мозку та перевести організм у сон. Щоб здійснювати довільну діяльність далі, потрібне напруження і значні вольові зусилля самої людини.

До станів, котрі несприятливо позначаються на комплексному процесі, що охоплює усі аспекти існування особи, слушно віднести *стрес*, *дистрес*, *нервово-психічне напруження*, *втома*, *хронічну втома*, *монотонію*. Так, *стрес*, як відомо, – це стан, котрий виникає тоді, коли особа не здатна впоратися із проблемою, котра виникла, через невідповідність вимог та можливостей власного організму, що має несприятливі наслідки для здоров'я як психічного, так і фізичного. У стресовому стані в окремої людини зазвичай завжди загострюються хронічні захворювання. В цій ситуації, знаючи про таку схильність, варто наперед визначити та використати методи профілактики і захисту від дії чинника, котрий його зумовлює.

Пережиття людиною стресу часто стає *хронічним явищем*. Скажімо, емпірично обґрунтованим є факт того, що здебільшого особи перебувають у стані постійного стресу на робочих місцях, що закономірно понижує результативність її праці, хоча інколи зумовлює зростання зосередженості уваги, мотивації та цілеспрямованості. Вочевидь, за законом Єркса-Додсона, коли стресогенних факторів стає занадто багато, то результативність праці значно падає.

Втім межу стресового «перевантаження» особистості визначити досить непросто. Науковці розробили модель уразливості стресу. За цією моделлю особи, котрі вирізняються винятковою чутливістю до стресу, швидше доходять до межі, що завершується психічним розладом чи нервовим зривом. Ось чому в групі ризику тут перебувають ті особистості, котрі часто опиняються у складних життєвих ситуаціях чи перебувають у стані постійного занепокоєння.

Дистрес – термін, що застосовується (Г. Сельє та ін.) для опису стану, котрий з'являється тоді, коли особа чимось засмучена, її відчуття та емоції нестійкі. Перебування тривалий час

у такому стані стає поштовхом для розвитку в неї психосоматичних захворювань.

Загальна реакція людського організму на зміну стереотипу діяльності має назву *«нервово-психічне напруження»*. Вказане напруження виявляється тоді, коли є реальна загроза життю чи здоров'ю особистості. Серед причин виділено такі: психологічні (невпевненість, слабка воля), фізична втома, несприятливі умови життя тощо. До прикладу, втома як своєрідна відповідь організму на значне за силою навантаження (фізичне, розумове, екзистенційне) має три аспекти: феноменологічний (зовнішній вияв, котрий виражається відчуттям втоми, зниженням впливу та якості діяльності), фізіологічний (розлади балансу «розпад – відновлення» енергетичних ресурсів унаслідок домінування процесів розпаду), біологічний (захисна реакція організму, що оберігає його від виснаження).

Хронічна втома – розлад організму (патологічний стан), котрий характеризується втомою впродовж шести місяців (іноді і більше) такої сили, що не проходить навіть після тривалого відпочинку та не пояснюється наявністю жодного захворювання. За умови такого ступеня втоми особа стає вразливою емоційно, різкою чи навіть конфліктною при спілкуванні, що одразу знаходить відображення несприятливо на стосунках у колективі чи сім'ї.

Монотонія – це поняття вживають для опису такого стану особи, який виникає за умови виконання одноманітної монотонно повторюваної діяльності. Він супроводжується апатією, нудьгою, занепокоєнням, невдоволенням, сонливістю, розладом ритму ЧСС, зниженням артеріального тиску. У цій ситуації актуальності набуває профілактична робота з метою врегулювання функціональних станів особи, оскільки будь-яка діяльність здійснюється у досить непростих обставинах впливу цілої гама чинників – соціально-психологічних, природних, технічних, які спричиняють більший чи менший спад працездатності.

Психозмістове поле профілактики патологічних функціональних станів людини науковці поділяють на дві базові групи способів цілеспрямованої дії: а) *опосередковані*, націлені на те, щоби нівелювати підстави для формування несприятливих психофізичних станів, і б) *безпосередні*, зорієнтовані на те, щоби зліквідувати вплив цих станів на особистість. Керівними принципами тут є такі:

– поступовість у профілактичній роботі (не розвивати одразу максимального темпу та

інтенсивності діяльності);

– наступність у її здійсненні (діяльність треба виконувати послідовно – від простого до складного);

– систематичність і ритмічність процесу підтримки (займатися діяльністю систематично та дотримуватись встановленого ритму);

– поєднання праці та відпочинку під час діяльності (регламентовані паузи під час робочого дня);

– адекватна оцінка діяльності (за реальними результатами).

Окремо зазначимо, що серед заходів, які нівелюють підстави для формування несприятливих функціональних станів людини, доречно виокремити низку психогігієнічних актів учинення.

Втома – це той стан, який виникає першим одразу під час будь-якої розумової, фізичної чи іншої діяльності і біологічно є захисною реакцією кори півкуль головного мозку людини, а фізіологічний механізм, що спрацьовує у цьому разі, – гальмування кори цих півкуль, що негайно припиняє будь-яку діяльність. При цьому гальмування виконує подвійну функцію: оберігає механізм регуляції від виснаження та стимулює відновлення мозкових структур. Однак важлива ціль у підтриманні працездатності полягає не в уникненні стану втоми, а в раціональній організації діяльності, дотриманні режиму праці та повноцінного відпочинку.

Через нетривалий відпочинок (скажімо, неглибокий сон) чи нераціональний (безконечний перегляд телепередач, вживання алкогольних напоїв чи переїдання ввечері), або ж надмірне навантаження на роботі, порушується баланс процесів «витрачання – відновлення», виникає перевтома і працездатність робітника падає упродовж дня. Коли перевтома повторюється систематично, то стан переходить у хронічний, з'являється дратівливість, втрачається інтерес до діяльності, до навколишніх подій, і навіть апетит та вага, знижується стійкість до інфекційних і вірусних захворювань.

У будь-якому разі постійне перевантаження спричиняє посилення стресу – постійного психоемоційного напруження, котре ніяк не компенсується відпочинком (навіть досить тривалим), адже вичерпуються запаси енергії, що завершується руйнуванням структур організму, нервозністю, образливістю, знервованою (обгризання нігтів, заламування пальців, обривання волосся) поведінкою, фобією, занепокоєнням власним здоров'ям чи взагалі

непередбачуваною поведінкою і, найважливіше, втратою бажання бути, себто сенсу життя.

Заходи профілактики таких станів – тривалий і повноцінний відпочинок, дотримання чіткої схеми розподілу навантаження у режимі дня, тренування розумове та фізичне, постійна праця над собою, загартування холодом (обливання, обтирання, повітряні ванни), жаром (періодичне відвідування лазні), сонячним світлом (сонячні ванни), повноцінний сон, накопичення позитивних емоцій (спілкування з рідними, близькими, відвідування театрів, читання художньої літератури, заняття улюбленою справою), відмова від шкідливих звичок (паління, вживання алкогольних напоїв, азартних ігор). Корисно буде також зайнятися аутотренінгом чи медитацією.

Очевидно, що жодна особистість не може запобігти подіям, які викликають стрес. Тому потрібно змінити власну реакцію на чинники стресу. Такий прийом допоможе впоратися із стресовою ситуацією і, згодом, навчитися керувати нею. Деталізований план діяльності та методи подолання стресу подано у *табл.*

В арсеналі нетрадиційної медицини, до прикладу, є засоби *безпосередні*, зорієнтовані на те, щоби нівелювати вплив несприятливих функціональних станів на особистість, котрі допоможуть швидко зняти стрес і втому. Мовиться передусім про стимуляцію біологічно активних точок, що розміщені на долонях і пальцях рук (акупресура); дієтотерапія – приведення до норми режиму харчування; використання медикаментозних препаратів, котрі тонізують чи заспокоюють центральну нервову систему; сеанси медичної гіпнотерапії; сугестія, поведінкова психотерапія, груповий тренінг та ін.

Нині на часі застосування навичок довільної психічної саморегуляції, що дозволяють самостійно, головно через самонавіювання, впливати на подолання несприятливих функціональних станів (привести до норми рівень емоційного збудження, мобілізувати внутрішні резерви організму та центральної нервової системи) й у такий спосіб відновити працездатність особистості.

ВИСНОВКИ

1. Поняття «функціональний стан» особистості вживається науковцями у різних царинах – у психофізіології, психофізіології праці, соціальної психології, інженерній психології, психогігієні, фізіології, медицині як науці і

Таблиця

План діяльності та методи подолання стресу

План діяльності	Методи подолання стресу
Розрядка: використання таких прийомів, котрі допомагають організму відновитися	<ul style="list-style-type: none"> ● систематичні перерви під час виконання будь-якої діяльності; ● відпустка, зміна виду діяльності; ● улюблена справа (хобі); ● фізичні чи дихальні вправи для нівелювання стресу; ● записи у щоденнику; ● спілкування з друзями; ● медитація; ● загартування; ● ароматична терапія; ● зоотерапія тощо
Рівновага: використання оновлених поглядів, переконань, навичок	<ul style="list-style-type: none"> ● визнайте, що особистість може (здатна) змінити лише свою поведінку, аж ніяк не поведінку чи вчинки інших; ● змиріться з тим, що мати все і одразу неможливо; ● визначте, що є справді важливим саме для вас; ● перегляньте свої уявлення цілковито про все і про всіх; ● навчіться вибачати і вибачатися; ● відмовтеся від поривання у досконалості в усьому; ● долайте свої негативний настрій та емоції; ● навчіться усвідомлювати те, що є неминучим
Вміння керувати собою	<ul style="list-style-type: none"> ● будьте наполегливим; ● обирайте ціль, визначайте проблему, оптимальний спосіб її вирішення; ● не відкидайте власних потреб; ● прийняли рішення, то дотримуйтесь його повсякчас; ● пам'ятайте, що ваш вибір завжди означає відмову від чогось іншого!
Вміння керувати власним часом	<ul style="list-style-type: none"> ● визначте пріоритети та керуйтеся ними; ● визначте терміни для всього; ● прогнозуйте стресові ситуації; ● виділяйте час для себе; ● делегуйте свої зобов'язання (за появи найменшої можливості); ● не прагніть займатися кількома справами одночасно
Вміння налагоджувати стосунки	<ul style="list-style-type: none"> ● цінуйте близькі стосунки; ● постійно вдосконалюйте вміння спілкуватися; ● пропонуйте співчуття та підтримку особистостям, котрі потребують цього
Допомога та підтримка	<ul style="list-style-type: none"> ● «нагороджуйте» себе за кожну вдалу спробу подолання стресу; ● звертайтеся (за потреби) за допомогою до рідних, близьких, друзів чи психолога за підтримкою
Застосування арсеналу медицини (нетрадиційної чи традиційної) та психотерапії	<ul style="list-style-type: none"> ● акупресура; ● дієтотерапія; ● заспокійливі та тонізуючі медикаментозні препарати; ● сугестія (навіювання); ● сеанси медичної гіпнотерапії; ● поведінкова психотерапія; ● груповий тренінг; ● навички психічної саморегуляції

практиці. Головними критеріями для класифікування цих станів на рівні особи є надійність та цінність діяльності, адекватність її відповідної реакції вимогам окремої діяльності і сукупність ознак-характеристик її успішності та результативності.

2. *Нормальний функціональний стан стомлення* – поняття, що описує психофізичне напруження особи на межі норми і патології (*перевтома*), тоді як *патологічний функціональний стан* – це тривалий стрес, дистрес, нервово-психічне перенапруження, втома, хронічна втома, монотонія.

3. Будь-який стан – це результат того, що індивід виконує окрему діяльність, під час якої він сам формується, перетворюється і, зі свого боку, впливає на продуктивність її здійснення. Відтак поняттєве уявлення функціонального стану важливе для того, щоби здійснити детальний опис успішності діяльності особи, що тісно поєднана із можливістю її виконання та реальною поведінкою.

4. Будь-який психофізіологічний стан особи – це і її переживання, і діяльність функціональних систем організму, що знаходять оприявлення в поведінці і вчинках. Усі профілактичні заходи патологічних функціональних станів диференціюються на *опосередковані та безпосередні*, дієвість яких залежить як од фахівця-психолога, так і від самої психотравмованої особистості.

5. Деталізований план діяльності та методи подолання несприятливих функціональних станів охоплюють інтелектуальні засоби опанування здатностями і навичками довольної психічної саморегуляції особи, які дозволяють самостійно, через самонавіювання, впливати на подолання цих несприятливих станів, тобто привести до норми рівень емоційного збудження, мобілізувати внутрішні резерви організму та центральної нервової системи й таким чином відновити її працездатність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Дудник О.К. Функціональна організація психофізіологічних станів організму людини в умовах напруженої м'язової діяльності: монографія. Біла Церква, 2010. 129 с.
2. Лис Ю.С., Солдатов О.В. Функціональний стан людини оператора в системі управління охороною праці. *Системи озброєння і військова техніка*. 2016. №3(47). С.133-136.
3. Шевяков О.В., Бабатенко О.В., Шрамко І.А. Дослідження функціональних станів особистості в умовах трудової діяльності. *Психологія і особистість*. 2020. №1(17). С. 43-55.

REFERENCES

1. Horbachova, O.V. (2018). *Psykholohichni aspekty pidvyshchennia profesiinoi nadiinosti pratsivnykiv politsii* [Psychological aspects of increasing the professional reliability of police officers]. *Psykholohichni ta pedahohichni problemy profesiinoi osvity ta patriotychnoho vykhovannia personalu systemy MVS Ukrainy: Vseukrainska naukovo-praktychna konferentsiia* 30 kvitnia. Kharkiv, KhNUVS. P. 148-150 [in Ukrainian].
2. Lys, Yu.S. & Soldatov, O.V. (2016). *Funktsionalnyi stan liudyny operatora v systemi upravlinnia okhoroноюi pratsi* [The functional state of the human operator in the occupational health and safety management system]. *Systemy ozbroiennia i viiskova tekhnika – Weapon systems and military equipment*, 3, 133-136 [in Ukrainian].
3. Sheviakov, O.V. & Babatenko, O.V. & Shramko, I.A. (2020). *Doslidzhennia funktsionalnykh staniv osobystosti v umovakh trudovoi diialnosti* [Esearch of personality's functional states in labor conditions]. *Psykholohiia i osobystist – Psychology and personality*, 1, 43-55 [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

БУНЯК Надія Андрониківна, НЕПЛОХОВ Сергій Сергійович.

Регуляція та оптимізація функціональних станів особи.

У статті репрезентовано зміст регуляції та оптимізації функціонального стану особи на трьох рівнях – психологічному, психофізіологічному та поведінковому. Обґрунтовано важливість комплексного підходу до вирішення проблемного питання повноти розуміння вказаного стану як об'єднаного показника, котрій є змога регулювати, оптимізувати його перебіг й у такий спосіб запобігти розвитку несприятливих функціональних станів працівників. У прикладному аспекті зазначено, що на сьогодні психологічна теорія і практика пропонує дієві шляхи попередження (профілактики) незручних (негативних) для кожної окремої особи функціональних станів, передусім задля збереження її фізичного та психічного здоров'я. Упорядковано та детально описано функціональні стани особистості залежно від набору критеріїв – надійності та цінності діяльності, адекватності відповідної реакції людини вимогам праці та системності характерних ознак-властивостей її успішності і результативності. При цьому підкреслено, що за інтегральний критерій оцінювання фактичного індивідуального здоров'я особи використовується функціональний стан її органів і систем організму (серцево-судинної, дихальної, центральної нервової, крові тощо). Сутнісно визначено, що психічний аспект функціонального стану полягає у почуттях і переживаннях, а фізіологічний – у зміні цілої низки функцій, котрі виражаються соціально зумовленою поведінковою, усвідомленою руховою чи іншою діяльністю. Висвітлено та описано стани, котрі знаходять несприятливе відображення на комплексному процесі, що охоплює всі вітальні виміри існування особи (стрес, дистрес, нервово-психічне напруження, втома, хронічна втома, перевтома, монотонія), шляхи та засоби їх психологічної оптимізації і профілактики, котрі є нагальними і вельми перспективними.

Ключові слова: стан, функціональний стан, особа, критерій, фізичне здоров'я, психічне здоров'я, стрес,

дистрес, нервово-психічне напруження, втома, хронічна втома, перевтома, монотонія, регуляція, оптимізація, профілактика.

ANOTATION

Nadiia BUNIAK, Serhii NEPLOKHOV.

Regulation and optimization of person's functional states.

The content of regulation and optimization of the functional personality state at the following three levels: psychological, psychophysiological and behavioral is presented in this paper. The need of comprehensive approach to the solution of the problem concerned in this paper is substantiated, since the functional personality state is an unifying indicator, however there are diverse considerations regarding both the concept of «functional state» and the factors on which it depends, and what personality characteristics are taken into account, which levels of functional state are distinguished, in what way it can be regulated and optimized, and how to prevent the development of unfavorable functional states. It is noted that the identification of all functional personality states is carried out not only in order to find appropriate ways of their evaluation, but also has direct practical significance. In practical terms, this means to find ways for warning (preventing) uncomfortable (negative) functional states for each individual personality in order to maintain his or her physical and mental health. The functional personality states are arranged and described in detail depending on the variety of criteria – reliability and activity price, adequacy of the person's response to the requirements of activity and according to the characteristic features.

Moreover, it is noted that the functional state of organs and systems of the human body (cardiovascular, respiratory, central nervous, blood, etc.) is used as the criterion for actual individual health evaluation. Quite simple and clear interpretation of the distinction between three levels of the functional personality state, i. e. Any state of the personality both feelings and activity of the body functional systems, expressed in behavior is revealed and completely supported by the author. Or, in other words, it can be expressed in the following way: mental (psychological) aspect of the state consists of feelings and experiences, physiological aspect includes changes of the whole range of functions, which are expressed by socially conditioned behavioral, motor or other activities, being a conscious personality. The states that adversely affect the complex process covering all aspects of the person's existence (stress, distress, neuropsychological stress, tiredness, chronic tiredness, exhaustion, monotony), ways and means of their psychological optimization and prevention, which are timely and very promising are considered and characterized in this paper.

Keywords: *state, functional state, personality, criterion, physical health, mental health, stress, distress, neuro-psychological stress, tiredness, chronic tiredness, exhaustion, monotony, regulation, optimization, prevention.*

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Юрій МАКСИМЕНКО,
д. психол. н., проф. Наталія ШЕВЧЕНКО.**

Надійшла до редакції 28.05.2024.

Підписана до друку 21.07.2024.

Бібліографічний опис для цитування:

Буняк Н.А., Неплохов С.С. Регуляція та оптимізація функціональних станів особи.

Психологія і суспільство. 2024. №2. С. 193-200. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.193>

ЛИПКА Арсен Олегович
**ОПТИМІЗАЦІЯ СТАНОВЛЕННЯ
ПРОФЕСІЙНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПСИХОЛОГІВ**

Arsen LYPKA
**OPTIMIZATION OF PSYCHOLOGISTS'
PROFESSIONAL RESPONSIBILITY FORMATION**

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.201>

УДК: 159.923

Постановка суспільної проблеми. Відомо, що відповідальність є тим особистісним утворенням, яке характеризує вищий рівень розвитку людини, у т.ч. її соціальну і професійну зрілість у повсякденній життєдіяльності. Зрозуміло, що людська особистість – це базовий носій або «клітинка» профвідповідальних поведінки, діяльності, вчинку, спілкування [1; 4]. Хоча рольову функцію цього носія часто виконує група, громада і навіть суспільство. Але очевидно, що кожен із нас задає власну тональність професійної відповідальності та визначає її зміст у конкретному житті спільноти, від чого й залежить громадсько-політичний, економічний, правовий, психологічний, фаховий тон цивілізаційного поступу країни. Відтак саме від рівня розвитку відповідальності як першооснови професійності особистості, показника її соціальної та моральної зрілості головним чином залежить добробут суспільства, етносу, нації та держави в цілому. В цьому контексті також зрозуміло, що профвідповідальність психолога спрямовує не лише його постійний саморозвиток, особистісне самовдосконалення, надає фахову спроможність допомоги іншим, а й націлює організацію ефективного виконання ним у майбутньому відповідних професійних обов'язків, завдань і функцій, що забезпечить стабільність психічного світу як громадян-клієнтів, так і психодуховно врегулює найближче довкілля.

Метою статті є висвітлення практико зорієнтованої системи принципів, правил, прийо-

мів, приписів та рекомендацій щодо становлення професійної відповідальності психологів за сучасних умов повсякдення.

**Виклад основного
матеріалу дослідження**

Відповідальність як за себе і свій життєвий шлях, так і за свою професію, – найважливіший принцип сформованого мислення і базова інтегральна риса-якість будь-якої сильної та успішної людини. Суть названого принципу найкраще визначити фразою: «Сказано – зроблено». У цьому аналітичному розрізі відповідальність – це найнадійніше підґрунтя досягнення мети, передумова побудови продуктивних взаємостосунків й укладання міжперсональних домовленостей. Утім самовідповідальність постає із прийняття відповідальності за свій психокультурний розвиток, за безперервне особистісне зростання (формування гуманних особистісних рис-якостей, діалогізацію своєї свідомості тощо) і за постійне підвищення професійної майстерності.

Зазначимо, що відвічальність за себе та внутрішнє благополуччя осіб-клієнтів утримує такі аспекти професійного життя фахівця-психолога: ситуаційний, інтенційний, мислєдіяльнісний і рефлексивний [1, с. 159; 2]. Обґрунтовані нами рівні вочевидь не тільки підлягають розвитку і самоорганізації, а й можуть бути оптимізовані у просторово-часовому форматі якісних особистісних змін та особливостей тих

юнаків і дівчат, хто навчається у ЗВО й, передусім, на гуманітарних спеціальностях. Це, власне кажучи, й становить *одне із завдань* чинного дослідження, результативне вирішення якого передбачає чітке формулювання рекомендацій з оптимізації розвитку професійної відповідальності у студентів-психологів сучасного університету.

Термін «оптимальний» походить від н.-лат. *optimalis* і від лат. *optimus* (найкращий) та означає найбільш сприятливий, якнайкращий за умовами здійснення, а також найбільш відповідний певним умовам, завданням, ресурсам. Водночас «оптимізм» (фр. *optimisme*) констатується як життєрадісний; схильний бачити у всьому світлі сторони; а оптимізувати (фр. *optimiser*) означає здійснювати оптимізацію; оптимізувати планування тощо.

Звідси цілком логічно, що сутність оптимізації полягає у виборі найкращого варіанта чи способу дії-вчинення з набору можливих напрямків чи версій із позицій найліпших обставин і найменш використаних ресурсів, затраченого часу й докладених зусиль. Водночас, урахувавши зазначене, до оптимізаційно-розвиткового процесу профвідповідальності слід долучити її якісні характеристики-параметри, які, хоча й не вповні, але все ж підлягають оптимізації. Зокрема, відомо, що особиста здатність брати відповідальність і виконувати її умови та самообмеження – це один з основних критеріїв ухвалення рішення при просуванні людини кар'єрними щаблями. Це завжди основа лідерства і зростання майстерності керівництва, важливий чинник особистісного самоствердження. Адже, коли примножується і розширяється сфера відповідальності людини, то розвивається й збагачується її особистісний світ, сфера соціальних впливів, вагомість у суспільстві, а відтак зростають її можливості, персональні ресурси й компетентності. Чим меншою мірою особа бере відповідальність на себе, чим вужче коло її зобов'язань, тим слабша її значущість, спроможності, реальна сила діянь і вчинків, тим більш локалізовано вона конструює повсякдення, здатна змінювати життя на краще. Боязкі і слабкі бояться відповідальності й тому мало чого досягають, часто залишаючись невдахами усе своє життя. Сильні і сміливі, або ті, хто хоче стати таким, беруть на себе зобов'язання, обов'язки, ініціативність, не тікають від них і не ховаються, а поступають з точністю до навпаки – використовують мож-

ливості відповідальних вчинянь, розширюють свій потенціал і реальний вплив на довкілля, інтенсифікуючи тим самим присутність у світі, зокрема й у професійних справах.

Отож, відштовхуючись від концептуального розуміння відповідальності як життєвого принципу і якісного параметра оптимізації професійного розвитку майбутніх студентів-психологів, які методологічно пояснюються формулою відповідального вчинення: «можу – хочу – дію – звітую». Будь-яка дефективність чи аномальність одного-двох, трьох чи всіх чотирьох складників відповідальності унеможливує справжній успіх, істинне задоволення трудовою діяльністю.

Певної конкретизації потребує остання позиція. Відомо, що відповідальність – це головна умова для закріплення самоповаги і пошани інших людей, для їх визнання і довіри. Із цього приводу в народі кажуть, що справді, так, це надійна людина, їй можна вірити, якщо обіцяє, то робить. Але відповідальність завжди має певні, хоча часто й відтерміновані, наслідки і навіть покарання. Якщо людина узяла відповідальність і все зробила високоефективно, то закономірно отримує схвалення чи винагороди, призи у вигляді тих чи інших благ і можливостей. Коли ж особа свою зобов'язальність зреалізувала на низькому професійному рівні, або взагалі не виконала узятих на себе зобов'язань, то покарання за безвідповідальність постає як втрата соціального статусу, довіри з боку колег, звільнення, зменшення достатку, руйнування стосунків та ін. Але одне із серйозних випробувань за не взятую відповідальність – це неефективна, непрофесійна «допомога» з боку психолога, що здатна зруйнувати особистісні прагнення, домагання, життєві доленосні вибори тощо, тобто така, яка зруйнує особистість.

Відштовхуючись від висвітленого, рекомендуємо студентам-психологам дотримуватися таких базових правил употужнення власної *когнітивної складової* особистісної відповідальності, яка є однією із базових засад становлення професійної:

1. Безперервно займіться особистісним зростанням: почніть відвідувати тренінги, курси і семінари з особистісного розвитку, читайте книги відомих людей, намагайтесь іти дорогою самоактуалізації та життєзреалізування.

2. Постійно працюйте над своєю життєвою метою, опрацюуйте реалістичний проєкт професійної справи і будьте віддані їй. Для цього

щоразу розраховуйте, чи братися за те чи інше завдання, чи ні, а тому беріть посильні зобов'язання. У разі проблемного (непосильного) завдання звертайтеся за допомогою до наставника-професіонала.

3. Тренуйте свою відповідальність! Спершу беріть нескладні зобов'язання і старайтеся їх виконати вчасно і точно, почніть поважати себе за це. Для зручності записуйте свої обіцянки, дане собі й іншим, у робочий зошит. Наголошуйте в ньому на всіх виконаних зобов'язаннях. Далі переходьте все до більш значущих і серйозних справ і зобов'язань. Адже найголовніше, щоб ви були самі упевнені в собі, і якщо ви дали слово, то його неодмінно дотримайтеся.

4. Навчайтесь володіти собою і прагніть уміло керувати всіма своїми психічними проявами. Самовладання і самоконтроль – це прямий показник вашої відповідальності за самого себе, за духовний стан, у якому реально ви перебуваєте. Бути завжди «в порядку і в стабільному настрої» – головне завдання на шляху вишколу вашої особистісної відповідальності.

Водночас із першого курсу до свідомісного світу майбутніх психологів доносимо визначення ознак-характеристик *безвідповідальної поведінки*, для того щоб кожен з них мав змогу не потрапити до тенет особистісної деградації.

Отож,

по-перше, часто людина безвідповідальна просто тому, що в неї взагалі не сформована з дитинства якість бути відповідальною, себто вона звикла ні за що не турбуватися, не навчена брати на себе і вчасно виконувати ті чи інші зобов'язання. Це нерідко буває тоді, коли за неї все життя брав відповідальність хтось інший (батьки, друзі, родичі). Тож вона виросла несамостійною, її свідомість в аспекті розвитку відповідальності залишилася на дитячому рівні;

по-друге, причиною безвідповідальності не раз є відсутність належного усвідомлення підсумків своїх дій або, навпаки, наслідків свого бездіяння. Слабка усвідомленість результатів поведінкових і вчинкових дій – це важливий показник відсутності скільки-небудь спрямованої внутрішньої роботи особи над собою, актуалізаційними каналами самопізнання, самореалізації, самотворення, що врешті-решт і спричиняє неухважність, безпечність, лінь, безвідповідальність;

по-третє, інколи людина має перестрах брати на себе відповідальність, що переважно

спричинено її негативним досвідом, як кажуть, «вона обпеклася», тобто в минулому або брала на себе дуже багато відповідальності і «надірвалася» (і тоді пішла відмова від зобов'язань), або взяла відповідальність за щось (до прикладу, за створення якогось бізнесу), далі щось пішло не так (банкрутство, борги), і вона сформулювала неправильні висновки, розчарувалася й ухвалила рішення більше не брати на себе жодної, навіть невеличкої, відповідальності;

по-четверте, за несприятливих обставин буває так, що особа знецінює себе, своє повсякдення, довілля, себто втрачає сенс життя; тоді у її психодуховному світі владарюють розчарування, апатія, відчай, вона, мов дерев'яна колода, інертно пливе за течією сірого будення, що часто супроводжується побічними ефектами (наркоманією, алкоголізмом, злочинними зв'язками і діями тощо).

Емпірично встановлено, що частина студентського загалу (~40 %) має низький або вкрай низький рівні особистісної відповідальності. Тому вже на першому-другому курсах, як це має місце на кафедрі психології та соціальної роботи ЗУНУ, у студентів формується розуміння того, що таке *відповідальна особистість*, і в деталях змальовується її психологічний портрет й охарактеризовуються кроки, які наступник має здійснити, щоби виплекати у собі відповідальність як особистісну рису-якість. У разі виникнення труднощів у конкретної особи потрібно визначити причину проблеми – задатися запитаннями: Чому вона стала не- чи безвідповідальною? Чого їй не вистачає, щоб бути відповідальною? Що треба зробити, щоб поступово прибрати дію негативної причини на особистість? та ін. Наш досвід кількарічної роботи зі студентами-психологами показав, що одних потрібно мотивувати, доручивши виконання дорослих завдань, інших поставити перед вибором альтернативних життєвих цілей, комусь допомогти підняти самооцінку чи психоаналітично переорієнтувати власну Я-концепцію з негативної на позитивну, а комусь посприяти у віднаходженні справи життя.

У цьому процесі психологічної просвіти-підготовки прискіпливої уваги з боку науково-педагогічних працівників ЗВО потребує керований розвиток у студентів такої надважливої вольової властивості-риси, як *цілеспрямованість особистості*. Відомо, що цілеспрямованість – це могутня якість людини, яка багато в чому є внутрішнім гарантом її успіху, сили,

відповідальності та неодмінного досягнення поставленої мети. Щоб розвинути її у собі, потрібно розуміти її структуру, знати всі складові, способи її самоопрацювання, труднощі і позитивні виходи на цьому шляху. Цілеспрямованість особистості сутнісно пов'язана із її внутрішньою здатністю актуалізувати в собі всі необхідні ресурси (енергію, здібності, духовні сили) і підпорядкувати зовнішні (обставини) і внутрішні (бажання, емоції, інтелект, волю) прояви для неодмінного досягнення поставленої мети. При цьому цілеспрямованість може виявлятися як стосовно окремої конкретної мети, так і відносно далеких цілей, вона, звісно, за умови сформованості, діє як внутрішній регулятор поведінки і вчинків людини, що унеможливує стихійний перебіг людського повсякдення, надаючи йому того чи іншого цілеспрямовування [1].

Крім зазначеного, винятково важливе місце має у формуванні і самовихованні цілеспрямованості, як однієї з важливих основ поведінкової складової профвідповідальності, така вольова риса-якість особистості, як наполегливість і подолання. І якщо наполегливість – це внутрішня якість, то подолання більше здатність і навичка людини сильної, вольової, й відтак і успішної, відповідальної на роботі, у побуті, в повсякденні. Сутнісно наполегливість полягає у рішучості і завзятості в досягненні поставленої мети; це риса-якість, котра дозволяє долати всі виникаючі на шляху до цілі внутрішні (лінь, розпач, небажання) і зовнішні (будь-який опір соціального довкілля) перешкоди. Інакше кажучи, наполегливість – це відданість обраній меті, вольова якість особи, що ґрунтується на усвідомленості як персональної відповідальності, так і на розумінні вартості докладених зусиль, щоб досягти запланований результат. І саме усвідомленість і доцільність ініціативності і наполегливості кардинально відрізняються від зарозумілої упертості. Ці особистісні риси формуються упродовж життя виборами і вчинковими діями, цілеспрямованим самовихованням та самодисципліною. Врешті-решт уже в юнацькому віці особа має навчитися завжди доводити почате до завершення, знаходити у собі сили для подолання перепон на шляху до мети, опанувати навичками самокерівництва і самоконтролю сьогохвилинних бажань і ситуаційних настроїв. На етапі соціальної й особливо духовної зрілості особистість усвідомлено і послідовно підпорядковує

свою поведінку, власні думки, внутрішні бажання і звички, дії і вчинки своїй найбільшій меті, яка становить сенс її життя. Вона крок за кроком опановує собою і своєю долею, перестаючи бути як рабом своїх бажань, внутрішніх слабкостей, так і заручником зовнішніх обставин і нав'язаної повинності.

Працюючи зі студентами-психологами роз'яснюємо їм і таке: якщо людина не має здатності долати, якщо в неї відсутні здібності до боротьби, то завжди знайдеться сила, яка її підімне під себе, або вона зітнеться з перешкодою, яку не зможе подолати на шляху до своєї мети. А це означає, що людина є закорінілою невдахою, що вона неспроможна до подолання, як кажуть, «пливе за течією життя». До прикладу, якщо її пригноблює якась шкідлива звичка чи негативна особистісна вдача (лінь, ненажерство, захланність, задрість тощо), і вона нездатна здолати її, то завжди буде заручником цієї вади, здебільшого не може змінити бодай щось у своєму житті на краще в особистому плані. Отож самоподолання – це здатність пробудити у собі сили і перекоструювати ситуацію або перебіг подій у бік саморозвитку й особистісного зростання. Водночас це також спроможність справитись із чимось усередині себе, з якимись своїми недоліками, слабкістю, вагою або звичкою, уміння інтелектом, волею і духом перемогти те, що пригноблює і заважає рухатись до поставлених життєвих цілей, компетентність учиняти ефективно для отримання якнайкращих результатів своєї праці і нарощувати арсенал власних корисних звичок та видозмінювати в бік персональної самоефективності спосіб життя [1; 2].

Студенти часто запитують: чому лише відносно невеликий відсоток людей досягає успіху і здатні якісно змінювати своє життя? Як підтверджує емпірика, ці люди досягнули виняткове значення власної внутрішньої сили, самозадіяння дисциплінує й наповнює мужністю, яка дає владу над своєю долею. Натомість більшість молоді припускаються фатальної помилки, коли відмовляються від внутрішньої сили, від самодисципліни, від повсякденної боротьби за обрану ціль, мотивуючи це тим, що не стануть йти проти своїх бажань. А в підсумку вони стають заручниками цих самих бажань, своїх вад, слабкостей, шкідливих звичок. І це закономірно: якщо людина не приборкає свої бажання та емоції, вони неминуче поневолять її розум, волю, вчинки.

У нашому освітньо-психологічному досвіді роботи з майбутніми психологами передусім навчаємо їх чітко розрізняти заповзятість, наполегливість і впертість, гордість і гординю. Заповзятість як важлива складова наполегливості – це внутрішня, переважно усвідомлена, актуалізація вольових зусиль, яка допомагає досягати поставленої мети, виконувати свій обов'язок, долаючи на шляху труднощі, перешкоди, спокуси і внутрішні слабкості особи. У позитивних спрямуваннях заповзятість має гідну мету, надає психодуховні ресурси не здаватися, не зраджувати своєму покликанню і не відмовлятися від обраної траєкторії самотворення. Така людина постійно утверджує себе як особистість, бореться до кінця, до перемоги, при цьому здатна жертвувати своєю самолюбністю, визнавати свої слабкості і помилки. Впертість, навпаки, у своєму підґрунті містить гординю, самолюбність та егоїзм. Вперта людина здебільшого не має у площині своєї свідомості благородних і чистих мотивів, соціально прийнятих способів досягнення мети і розумного аналітичного підходу. Так самоупертість слушно визначити як нездатність особи до справжнього упокорювання і прийняття дійсності, коли в неї переважає внутрішній опір, бажання боротися не з проблемами, вадами, своїми недоліками і слабкостями, а з іншими людьми, намагаючись будь-що боронити власну позицію, свої думки, навіть якщо вони безглузді і сутнісно помилкові. У будь-якому разі розгнuzдана впертість спричиняє невдачі, конфлікти, недосягнення мети, а часто психологічні і соматичні травми. Упертість як риса вдачі формується і набирає дієвості тоді, коли особистість надто схильна до гордині (тоді, як відомо, немає істинної пошани до себе, віри в себе) і вона абсолютно не розрізняє добре і зле усередині себе.

Сильний характер як психодуховне осереддя *конативно-вольової складової відповідальності* виховується або з дитинства, або у процесі самого життя, яке загартовує характер людини, проводячи її через шерех труднощів, перешкод, випробувань. Крім того, незламний характер може формувати у собі сама особа, щодня працюючи над собою, цілеспрямовано створюючи для цього необхідні умови [2, с. 142].

Першочергові завдання самоплекання сильного відповідального характеру буде неповним, якщо не охарактеризувати моделі-способи того, що саме уможливує особистість як відповідальну, самоактуалізовану, духовно зрілу особистість.

Мовиться про десять каналів чи заходів, котрі студенти мають персонально прийняти як конкретні рекомендації до употужнення своєї професійної відповідальності [1, с. 172-175].

1. Ніколи не будьте незахищеними, тому завжди тримайте у полі рефлексивної свідомості свої слабкі місця і позиції, перш за все особистісні. Для цього будьте щирими перед собою і ситуаційно мужніми, щоб бачити свої слабкості, недоліки, вади й безперервно прагніть позбавитися їх. Ви не одноразово переконаєтесь, що це хороша звичка постійної і невпинної роботи над собою, що дасть змогу не лише позбутися особистих аномалій, а й виявити і сформувані закладені у вас здібності, таланти, сильні риси і корисні потенції-звички. Така внутрішня робота перетворить вас на людину захищену і невразливу, вольову і відповідальну.

2. Вірте у Вищі сили й чиніть опір рутині життєвих подій. Нескінченну силу дає саме Богосповідання, якщо ви, звісно, цього заслуговуєте. Не будьте лукавим перед Господом, пам'ятайте, що гординя робить вас уразливим і може призвести до краху. Не бійтеся просити у Бога допомоги, сили, мудрости, любови.

3. Знайте, що навколишні і будь-хто зокрема можуть провокувати Вас на різні випробування. Відтак будьте готові як до добропорядності з боку довкілля, так і шахрайства від нього. Водночас вірте людям, особливо тим, хто здійснює гідні вчинки. Не забувайте: всі люди можуть помилятися і, на жаль, стається це, як не парадоксально, регулярно. Ясно усвідомлюйте, що люди переповнені мирських слабкостей, а значить майже кожен потенційно може підвести і зрадити.

4. Немає сенсу тягнути все самому і на собі, варто вчитися делегувати повноваження й організовувати команду однодумців. Звільняйте свій час і розум від другорядного і займайте власну свідомість тільки найважливішим. Відкривайте свої смислові горизонти для нових ідей і вражень, для власного розвитку і навчання, для ще більших вершин і проєктів особистісного зростання. Все, що Ви можете передати іншим людям чи команді, – передавайте. Врешті-решт Ви удосконалюватиметесь у самоконтролі та самоорганізації, що вкрай важливо для становлення професійної відповідальності, що охоплює не тільки вашу компетентність, а й фахово грамотне і майстерне довкілля.

5. Заводьте друзів і хороших знайомих серед різних людей: у різних країнах, з різних професій, серед усіх соціальних прошарків. Шанобливо ставтесь до однодумців незалежно від їхнього соціального статусу та виконуваних ролей. А для цього самі будьте хорошим, уважним і вдячним другом, колегою, співрозмовником. Адже Ви не можете в цю мить знати, хто з них може врятувати Вам життя згодом чи потім. Тому плекайте позитивні людські стосунки, цінують дружбу і любов рідних та близьких.

6. Конструйте всі свої плани і справи тільки на гідних мотивах і цілях. А це означає, вчиняйте тільки те, що робить цей світ, людей та особисто Вас кращими, гармонійнішими, досконалішими. Нехай Ваша совість буде чистою, що є великою духовною силою і вдосконалює людську гармонію. Якщо беретеся робити велику справу, то нехай вона неодмінно буде правою, добродайною. Все має бути гідним – і життєві цілі, і мотиви, і методи досягнення мети. Тільки у цьому разі у Вашій душі не буде внутрішнього конфлікту, драми вибору. Є такий вираз: іти гідно життям. Він указує на те, що після себе не треба залишати бруду і темних слідів, розбитих сердець, обдурених і скривджених людей, зруйнованих стосунків і долі.

7. Влада, як відомо, дає силу – матеріальну, соціальну, особисту. Тому важливо прийняти і реалізувати у собі ключові принципи гуманного владарювання й ніколи не відмовлятися від них. Адже сильна відповідальна людина – це особистість, котра стовідсотково надає собі право впливати – на себе (самокерівництво), на своє життя (керівництво плином повсякдення, долею) і на все те, що відбувається у соціальному довкіллі (забезпечувати підконтрольність повсякденних ситуацій). Вона здебільшого не прогинається під інших людей і не підлаштовується під обставини. Навпаки, сама змінює умови життя і впливає на всіх людей, хто входить у її ділове та особисте коло контактування, так як вважає за потрібне чи належне.

8. Не ігноруйте силу грошей, ту опору і захист, який вони можуть вам дати. Майте заощадження у різному вигляді, якщо існує така можливість. Якщо такої можливості немає, то створюйте її. І нехай про всі Ваші ресурсні заощадження знатимете тільки Ви, а близькі люди – тільки про деякі з них. Вільні гроші і своєчасний доступ до них, так само як

і вірні друзі, за скрутних обставин можуть врятувати Вам життя або допомогти близьким. Пам'ятайте, гроші – це засіб, а не мета, тому у ставленні до них перевіряються Ваша порядність, людяність і духовна зрілість.

9. Не зупиняйтесь у зростанні культурної вагомості Ваших цілей і завжди прагніть більшого. Ресурсна мапа ваших цілей визначає масштаб, силу і відповідальність вашої особистості. Прагніть найвищої і гідної мети, яку Ви тільки можете охопити своєю професійною сферою свідомості. Тільки за цих умов зростатимете духовно і максимально стрімко. Адже розкриття потенціалу особистості можливе шляхом здійснення суспільно й культурно важливих учинків, через значущу справу життя.

10. Завжди, щоденно й щохвилино, вкладайте у себе духовно, фізично, культурно, енергетично. Вишколюйте і нарощуйте психодуховний енергетичний потенціал своєї індивідуальності. Боріться зі слабкостями, долайте свій внутрішній опір (лінощі), гальмування та пригнічення. Адже упевненість у собі – важлива риса-якість у становленні професійної відповідальності, обов'язковий елемент конативно-вольової і морально-духовної її складових, а також адекватної самооцінки і сили духу. Тому головне для посилення впевненості – це усунення будь-якого негативу в повсякденні – невпевненості, слабкості і всього того, що їх спричинює.

До зазначеного варто додати *щирість і правдивість* як людські чесноти, які дуже важливі у становленні професійної відповідальності майбутнього психолога. На жаль, ці чесноти важко піддаються цілеспрямованому вихованню. В шкільній програмі немає дисциплін, які б формували такі риси-якості, як щирість, правдивість, відповідальність, дисциплінованість, повага, такт, толерантність та інші; хоча вони завжди входили до набору обов'язкових достоїнств будь-якої поважної людини. Правдивість – це прагнення і здатність говорити правду, причому знати кому і як говорити, як за суттю, так і за формою. До того ж треба зважати, що правда – це не істина, тобто не інформація, яка є правдивою. Правда події, правда вчинку, правда великої справи – це щось більше, аніж навіть об'єктивна інформація. Щирість – це внутрішній орієнтир на істину, прагнення до істини, зокрема й до розуміння суті природи, явищ і процесів. Тому щирість – це внутрішній стрижень в людини, налаштування її душі, а правдивість – більше

зовнішня форма того, як вона себе зреалізує в житті через слова, діяння, вчинки. Відомо, що розвинена щирість робить особу незалежною від думок інших, уможливорюючи здатність бачити речі поза суспільними стереотипами, відчувати сутнісні виміри головного навіть там, де вони приховані від очей. Крім того, аргументуючи свою світоглядну позицію студентам, що щирість і правдивість, дає змогу їм пояснити, що жити з чистою совістю набагато легше. Такі люди більше радіють життю, аніж брехуни, яким постійно доводиться щось приховувати і викручуватися, і яких все життя «дошкуляє совість», а вони зайняті тим, що намагаються заглушити її голос.

Отож щирість і правдивість пригноблюються і руйнуються такими чинниками: а) звичкою говорити неправду, замовчувати і навіть брехати; б) виправдовувати обман і самообман, коли особа переконала себе, що брехати – це нормально і що без цього аж ніяк не обійтись; в) страхом і боязкістю осуду, покарання, ганьби; г) егоїзмом, коли користь і вигода для неї важливіші і вищі, ніж честь, совість і добре ім'я.

Водночас пропонуємо майбутнім психологам *етичну абетку професійної відповідальності*, до котрої відносимо приписи-рекомендації, за якими може діяти особистість як фахівець своєї справи.

1. Сформууйте належне ставлення, тобто особисте значення щирості для Вас і Вашої професійної роботи, та потужну внутрішню мотивацію – для душі, для справи, для взаємовідносин з навколишніми.

2. Усувайте внутрішні причини обману і неправди – страхи (через що саме Ви можете збрехати), виправдання, негідні і ганебні спонукання (чому Вам та іншим вигідно брехати).

3. Посилуйте у своїй свідомості прагнення до істини, до об'єктивного пізнання і навчайтеся жити за ними правдиво, щиро, совісно.

4. Посилуйте такі якості, як безстрашність і відповідальність.

5. Застосовуйте самонавіювання – руйнуйте і спалюйте у собі брехливість і нещирість, посилюйте правдивість, відвертість і любов до ближніх.

6. Знайдіть для себе гідний і привабливий еталон людини, яка може бути для вас ідеалом щирості, чесності та відваги.

7. Формуйте позитивні компетенції звичок у діловому та особистісному житті говорити правду й тримати слово, поважайте і заохочуйте себе за це.

Ще від знаменитих досліджень канадського вченого Ганса Сельє добре відомо, що особистісній відповідальності та душевному благополуччю людини шкодять стрес (психічне напруження) й особливо дистрес (психічне перенапруження). Тому, щоб розвинути стресостійкість і невразливість до негативу, радимо студентам-психологам повсякденно керуватися такими правилами.

А. Вмійте керувати своїми емоціями і почуттями – прибирати негативні афекти і замінювати їх на позитивні. Слід навчитися, хоча це почасти і важко, не накопичувати в собі гнів, злість, образу, дратівливість, фобії. Ці негативні емоції, підіймаючись, нагромаджуються і закипають усередині людського ества, можуть доводити до стресу, психозу, руйнувати зсередини особистісний світ навіть, здавалося б, без особливих зовнішніх подразників. Тому потрібно прагнути гасити і прибирати свої негативні афекти й актуалізувати на їхньому місці позитивні почуття і психодуховні стани – радість, упокорення, доброзичливість, прощення, любов і, звичайно, уміти врегульовувати їхній перебіг.

Б. Навчіться психологічно захищатися від зовнішніх емоційних та інших негативних дій і ситуацій. Для цього потрібно домогтися конструктивного дистанціювання від інших людей, уміння не вестися на зовнішній негатив (на провокації озлоблених чи агресивних людей тощо), зберігаючи в душі спокій, світло і позитив.

В. Підтримуйте у своєму повсякденні гармонію, радість і досконалість. Закономірність тут проста: чим більше ви акумулюєте внутрішню рівновагу і радість у серці, тим менше схильні до стресу і негативного впливу, причому як ззовні, так і зсередини. Умиротворення дає набір благісних духовних енергій, ізолює внутрішній негатив, прибирає психоемоційне напруження. Розслаблення відкриває канал відновлення свідомості і тіла, а емоція радості продукує позитивний погляд на те, що відбувається довкола і породжує душевний комфорт. Спокій і піднесення згармоніюють ритміку раціоемоційного стану й уможливають ефективне керівництво собою як надскладною психодуховною системою.

Г. Вірте в Бога чи Верховний Розум, адже це – духовний захист, який зміцнює внутрішню упевненість у собі й осенсовує життя, а тому употужнює морально-духовну складову відповідальності. За статистикою віруючі менше

схильні до стресів, психозів і неврозів. Якщо в людині немає віри, то у її психічному світі здебільшого оселяються страхи, сумніви, відчай та інші негативні афекти, які і є причиною стресів і дистресів. Людина, яка справді вірить у Бога, знаходить внутрішній стрижень своєї бутевості і частіше всього досягає упокорення, переважно доброзичлива і невразлива для будь-якого негативу (обурення, осуду, агресії, злості тощо).

Д. Пам'ятайте, що ваша стресостійкість спричинена особистісними рисами – щирістю (правдивістю), чесністю, впевненістю, стійкістю, самовладанням, відповідальністю та ін. Чим більш розвинені у вас ці риси-якості, тим менше у психіці некерованих негативних емоцій, які спричинюють стрес і дистрес (позитив завжди витісняє негатив). У будь-якому разі обирайте шлях саморозвитку, постійного особистісного зростання й утвердження власної індивідуальності.

Е. Дотримуйтесь здорового способу життя, що позитивно впливає на стресостійкість і є передумовою особистісної надійності й багатоаспектної відповідальності. Постійна внутрішня робота над собою, різнобічний розвиток і спорт допомагають як знімати стрес, так і ставати більш захищеними від дистресу. Спорт, скажімо, дає змогу спалювати негативні емоції, що постійно нагромаджуються, а самореалізаційні життєві ритми – отримувати світлу психодуховну енергію, яка сприяє швидкому відновленню сил.

Важливою рисою відповідальності є терпіння та підкорення, які зумовлюють якість дисципліни і становлять підґрунтя досягнення життєвого і професійного успіху, адже загартовують конативно-вольовий компонент профвідповідальності. Підкорення – це здатність людини миттєво перемикається і налаштовуватися на новий процес, причому без розгойдування, без часових витрат, без занудства. Пам'ятайте, що ефективно підкорення дає економію часу, знімає проблемність міжособистих стосунків (уміння бути хорошим підлеглим, швидко опанувати потрібну роль) і викликає пошану інших людей (за надійність, сумлінність, відповідальність). Зовнішнє підкорення – це практичне вміння бути хорошим виконавцем, ефективним співробітником, старанним учнем і командним гравцем. Тоді керівник чи наставник можуть на Вас покластися, адже Ви надійний і старанний член команди, а для колективу – Ви поважаний і,

можливо, навіть незамінний член, сильна ланка, а не та, яка постійно підводить. Зазначене підкорення спрямоване на підтримку ієрархії схвалення правил гри в ім'я спільного поступу до мети й інтересів цілого. Це виявляється у здатності швидко включатися в освітній чи інший процес, обрати потрібну роль і найкращим чином виконувати поставлене завдання. Без такого підкорення Ви не станете хорошим і надійним співробітником, ефективним студентом, не будете гідним прикладом для своїх співпрацівників. Внутрішнє підкорення – це здатність ефективно й дисципліновано утілювати у життя власні рішення і цілі. Це сутнісно реалізація боргу перед собою заради своєї справи, щастя, успіху професійно-особистісного зростання. Вказане підкорення припускає подолання своїх слабкостей, таких як лінь, небажання, зневіра, апатія, депресія та ін. Здатність їх психологічно долати – це не лише самопошанування (себто спроможність гідно тримати слово дане самому собі), а й позитивна оцінка Вас як особистості навколишніми, щонайперше колегами по роботі чи навчанню. Отож здатність гасити власний внутрішній негатив, перемикає себе на позитив і мотивувати на діяльність, швидко входити у потрібну для ефективної роботи роль – це запорука вашої професійної відповідальності.

Своєчасність – ще одна із важливих рис якостей самодисципліни, керівництва собою та особистісної відповідальності, а також умова досягнення цілей і підтримки навколишніх. Люди поважають тих, хто хронологічно точний, хто не забирає їх час і ніколи не запізнюється. Своєчасність реалізується на основі розрахунку, самоорганізації та ситуаційного плину подій. Її виявами є вміння дотримуватися слова, вчасно виконуючи дані обіцянки, не зривати плани і не підводити іншої людини. Саме це у студентів формує репутацію гідної людини, хорошого працівника, надійного партнера і шанованої особистості, а відтак укріплює морально-духовну складову їхньої профвідповідальності. Щоб виховати у собі своєчасність, пропонуємо Вам дотримуватися таких рекомендацій.

1. Особисто вибудуйте конструктивне ставлення до часу, де основне – цінуйте час інших та свій, відчувайте його, не втрачаючи і не марнуючи на неважливе, використовуйте продуктивно.

2. Навчіться розраховувати час – плануйте свої справи у часовій динаміці та дотримуйтеся

прийняттого графіку, набуваючи досвіду вміння враховувати багато непередбачених моментів та обставин (до прикладу, час на транспорт, вхід-вихід у робочу ситуацію тощо).

3. Опануйте мистецтво керування собою. Так, стан спокою і самовладання завжди економить час, вефективнює ваше мислення, ухвалення рішень і дій. Тоді маємо компетентно здійснюваний часовий самоменеджмент. А коли вас «заносить», коли ви нервуете чи надмірно емоційні, тоді вами курують емоції, злість, дратівливість, страх, сумніви або щось ще. В таких негативних станах час іде з-під вашого контролю.

4. Оволодійте ситуацією та змінійте її відповідно до своїх цілей і завдань. Розпочинати треба з того, що слід навчатися вчасно починати і закінчувати бесіду, не затягуючи час. Для цього потрібно контролювати перебіг часу і вчасно реагувати – спрямовувати бесіду чи зустріч у бажане русло. Звичайно, щоб бути конструктором життєвих ситуацій Вам треба володіти різними видами і засобами психологічного впливу, вміти привертати до себе увагу, брати ініціативу на себе, повертати хід подій в належну сторону. Вочевидь це якість лідера і професійної особистості.

Самодисципліна – ще один внутрішній складник професійно-особистісної відповідальності та елемент конативно-вольового компонента профвідповідальності. Її суть – системні психорегуляційні активні дії, здійснювані на підґрунті свідомості і волі. Тому це також комплекс важливих особистісних рис-якостей. На жаль, серед людського загалу поширеним є негативне відношення до дисципліни. Скажімо, багато хто помилково ставиться до неї як до насильства, як до того, що обмежує свободу і позбавляє радощів життя. Однак це помилкова позиція. Якщо у вас відсутня дисциплінованість, то ви неймовірно вразливі, часто непередбачувані, ненадійні, неефективні і, зрештою, невдаха або деградована особа. Без самодисципліни ми перетворюємося на рабів власних страхів, своїх лінощів, бажань, інстинктів і пристрастей, стаємо заручниками свого амплітудного настрою, сумнівів, відчаю. Будучи носієм таких психоемоційних станів, важко щось досягнути значущого у професійні кар'єрі.

Одночасно переконуємо студентів-психологів, що особисто дисциплінованість корелює з надійністю людини. Це означає, що вона виконує дані обіцянки. А тому їй можна вірити. До того ж сила самодисципліни особистості

працює на те, щоб весь потенціал її свідомості спрямовувався на досягнення обраних цілей, щоб свідомість не роздирали на частини сьогохвилинні бажання слабкості (лінь, страх, сумніви) чи будь-який негатив (злість, заздрість, поганий настрій та ін.). Самодисципліна дозволяє прибирати внутрішні суперечності, перемикати свідомість в активний режим, задіює розум на пошук гідних мотивувань, зокрема й на те, щоб виконати своє ж рішення чи обіцянку.

Покроково розглянемо все, що потрібно робити, аби виховувати у собі *самодисципліну* як важливий елемент поведінково-вольової складової професійної відповідальності майбутнього психолога.

По-перше, потрібно внутрішньо прийняти дисциплінованість і навчитися сприймати її як благо. У цьому допоможуть вправи: опишіть мінімум десять прикладів того, як дисципліна і самодисципліна дозволяють людині досягати мети і бажаного щастя. Напишіть твір на тему «Дисципліна – моя сила!». Повірте, такі твори корисні для вашого особистісного зростання. Причому обсяг твору має бути не менше, аніж на сторінку.

По-друге, створіть ґрунтовну і сталу мотивацію до самодисципліни. Корисними тут є вправа: напишіть у своєму робочому зошиті мінімум двадцять значущих причин того, для чого вам потрібна дисципліна. Опишіть (на папері) у фарбах, за прикладами, як зміниться ваша особистість, коли ви виплекаєте у собі самодисципліну (обсяг – мінімум п'ять сторінок).

По-третє, запровадьте дисциплінуючі вас ритми повсякденного життя, тобто щось таке, що вам допомагатиме вибудовувати ефективний режим праці та відпочинку. Дуже добре у вирішенні цього завдання допомагає спорт, відвідування будь-яких атлетичних секцій. До прикладу, ви починаєте відвідувати фітнес-клуб, спортзал тощо. Вам допоможе ранкова зарядка, біг та інше. Так само дисциплінують бойові мистецтва. Безперечно, добре почати відвідувати тренінги особистісного зростання.

По-четверте, навчайтеся керувати своїм самовдосконаленням, зокрема освоюйте техніки самонавіювання та афірмацій (виголошення коротких фраз, які часто повторюються). Такі команди самонавіювання налаштовують вашу свідомість на активний режим роботи, а відтак вимкнуть слабкість і задіюють волю, спонукають і стимулюють до позитивних вчинкових дій.

Отже, запропоновані практичні рекомендації щодо оптимізації професійної відповідальності майбутніх психологів збагачують і розширюють їхній особистісний та професійний світи новими знаннями, вміннями, навичками, компетенціями зростання майстерності у своїй справі, професійній діяльності; дають змогу раціонально використовувати персональні ресурси у плані самоствердження та ефективного впливу на інших у лоні своїх обов'язків, зобов'язань, сумлінності, дієвості, рефлексивності.

ВИСНОВКИ

1. Професійна відповідальність психолога – це його базова (засаднича) соціально-психологічна властивість чи характеристика як компетентного фахівця, яка виробляється (формується) ним під час професійної діяльності; а також це і специфічна форма його активності у процесі соціальної взаємодії, котра уможливорює виявляти готовність відповідати за наслідки власних зусиль, намагань, дій, сприяє якісному і продуктивному виконанню ним професійних зобов'язань й обов'язків та досягненню ефективних результатів (втілення та реалізація у життя психологічного змісту «ментально» [1, с. 2, 20]-когнітивного, «емоційно-мотиваційного, конативно-вольового» (за М.В. Савчиним) і «морально-духовного» (за О.Є. Фурман) компонентів профвідповідальності).

2. В основі професійної відповідальності психолога перебуває й вміння економно й ефективно використовувати час у просторі людських взаємин: а) відвічальність за виконану дію, або ретроспективна; б) відповідальність «тут і тепер» чи сьогочасна; в) за те, що потрібно зробити, або перспективна; та г) абсолютна чи та, котра співвідноситься із «вічним» [5, с. 495, 501].

3. Сформульовані рекомендації щодо оптимізації розвитку в просторі сучасних ЗВО профвідповідальності у студентів-психологів обґрунтовані методологічно на принципах, закономірностях і нормативах циклічно-вчинкового підходу А.В. Фурмана, що вперше запропоновано ним у 2013 році [3], до покрокового розгортання професійної підготовки фахівців названого профілю, а також з орієнтацією кожного з них на систематичне здійснення відповідальних учинків, які змістовно і формотвірною синтезують наступність етапів конкретного протопрофесійного вчи-

нення (ситуаційний, мотиваційний, діяльний, післядіяльний). Адресне поле, делеговане освітянам і фахівцям психологічного амплуа, охоплює низку методико-інструктивних наборів професійних канонів, алгоритмів, поради-приписів стосовно цілеспрямованого створення найкращих психодідактичних умов збагачення і посилення внутрішньої дії вказаних компонентів відповідальності. Інтеграційне осереддя пропонувані рекомендації становить уповні сформована здатність майбутніх психологів брати персональну відповідальність як за свою освітню діяльність і власні вчинки, так і за процесно-результативну якість групового професіогенезу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Липка А.О. Психологічна динаміка розвитку професійної відповідальності майбутніх психологів: дис. ... доктора філософії зі спеціальності 053 Психологія, Тернопіль, 2024. 232 с.
2. Липка А. Психологічні поради та рекомендації щодо активізації професійної відповідальності психологів. *Психологія і суспільство*. 2019. №2. С. 139-146. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.02.139>
3. Фурман А.В. Парадигма як предмет методологічної рефлексії. *Психологія і суспільство*. 2013. №3. С. 72-85.
4. Фурман О.Є. Громадянська відповідальність особистості як предмет психологічного дослідження. *Психологія і суспільство*. 2015. №1. С. 65-91.
5. Фурман О.Є. Простір і час у філософсько-психологічному дискурсі. *Система сучасних методологій: хрестоматія у 4-х томах/ упоряд., відп. ред., перекл. АВ. Фурман*. Тернопіль: ЗУНУ, 2023. Т.5 (додатковий). С. 495-542.

REFERENCES

1. Lypka A.O. (2024). *Psychologichna dynamika rozvytku profesynoyi vidpovidal nosti maybutnikh psykholohiv* [Psychological dynamics of the future psychologists' professional responsibility development]: dys. ... doktora filosofiyi zi spetsial nosti 053 Psykholohiya, Ternopil . 232 s [in Ukrainian].
2. Lypka A. (2019). *Psychologichni porady ta rekomendatsiyi shchodo aktyvizatsiyi profesynoyi vidpovidal nosti psykholohiv* [Psychological advice and recommendations on the activation of the psychologists' professional responsibility]. *Psykholohiya i suspil stvo – Psychology and society*, 2, 139-146 [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.02.139>
3. Furman A.V. (2013). *Paradyhma yak predmet metodolohichnoyi refleksiyyi* [Paradigm as a subject of methodological reflection]. *Psykholohiya i suspil stvo – Psychology and society*, 3, 72-85 [in Ukrainian].
4. Furman O.Ye. (2015). *Hromadyans ka vidpovidal nist osobystosti yak predmet psykholohichnoho doslidzhennya* [Civil responsibility of personality as a subject of psychological research]. *Psykholohiya i suspil stvo – Psychology and society*, 1, 65-91 [in Ukrainian].

5. Furman. O.Ye. (2023). Prostir i chas u filososfs ko-psykholohichnomu dyskursi [Space and time in philosophical and psychological discourse]. *Systema suchasnykh metodolohiy: khrestomatiya u 4-kh tomakh/ uporyad., vidp. red., perekl. AV. Furman. Ternopil : ZUNU. T.5 (dodatkovyy). S. 495-542 [in Ukrainian].*

АНОТАЦІЯ

ЛИПКА Арсен Олегович.

Оптимізація становлення професійної відповідальності психологів.

У статті обґрунтовано формулювання рекомендацій з оптимізації розвитку професійної відповідальності у студентів-психологів сучасного університету; висвітлено, що сутність оптимізації полягає у виборі найкращого варіанта чи способу дії-вчинення з набору можливих напрямків чи версій із позицій найліпших обставин і найменш використаних ресурсів, затраченого часу й докладених зусиль; запропоновано базові принципи і правила употужнення складових професійної відповідальності майбутніх психологів; проаналізовано ознаки-характеристики безвідповідальної поведінки, для того щоб кожен з них мав змогу не потрапити до тенет особистісної деградації; окреслено психологічні кроки, які наступник має здійснити, щоби виплекати у собі відповідальність як особистісну рису-якість; запропоновано етичну абетку професійної відповідальності, до котрої відносяться приписи, рекомендації, за якими може діяти особистість як фахівець своєї справи; описано, що професійна відповідальність психолога – це його базова (засаднича) соціально-психологічна властивість чи характеристика як компетентного фахівця, яка виробляється (формується) ним під час професійної діяльності.

Ключові слова: *відповідальність, професійність, оптимізація, психологи, зрілість, особистість, аспекти професійного життя; правила, поради, алгоритми, приписи, психологічні рекомендації; ментально-когнітивний, емоційно-мотиваційний, конативно-вольовий, морально-духовний компоненти професійної відповідальності; професійна діяльність.*

ANNOTATION

Arsen LYPKA.

Optimization of psychologists' professional responsibility formation.

The article substantiates the formulation of recommendations for optimizing the development of professional responsibility among modern university's students-psychologists; it is highlighted that the essence of optimization is to choose the best option or method of action-deed out of a set of possible directions or versions from the standpoint of the best circumstances and the least used resources, the time spent and the efforts made; basic principles and rules for strengthening the components of the future psychologists' professional responsibility are proposed; it has been analyzed the signs-characteristics of irresponsible behavior in order for each of them not to get into the nets of personal degradation; psychological steps that the successor must take in order to cultivate responsibility as a personal trait-quality are outlined; an ethical alphabet of professional responsibility is suggested, which includes prescriptions, recommendations, according to which a person can act as a specialist in his business; it is described that the psychologist's professional responsibility is his basic (fundamental) socio-psychological property or characteristic as a competent specialist, which is produced (formed) by him during professional activity.

Key words: *responsibility, professionalism, optimization, psychologists, maturity, personality, aspects of professional life; rules, tips, algorithms, prescriptions, psychological recommendations; mental-cognitive, emotional-motivational, conative-volitional, moral-spiritual components of professional responsibility, professional activity.*

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Руслана КАЛАМАЖ,
д. психол. н., проф. Галина РАДЧУК.**

Надійшла до редакції 03.09.2024.

Підписано до друку 26.09.2024.

Бібліографічний опис для цитування:

Липка А.О. Оптимізація становлення професійної відповідальності психологів.

***Психологія і суспільство.* 2024. №2. С. 201-211. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.201>**

Критика і бібліографія

ПОКАЖЧИК СТАТЕЙ,
надрукованих у журналі “Психологія і суспільство” в 2024 році

ПРОБЛЕМИ УКРАЇНОТВОРЕННЯ

- Болтівець С.І.** Психологія московитського геноциду: знищення беззахисних №2. С. 24–35
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.024>
- Гриценко П.Ю.** Мова – буття українськості №2. С. 6–13
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.006>
- Рибчин І.** Геопсихічні реакції і вдача українця №1. С. 7–15
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.007>
- Фурман А.В.** Мовно-мовленнєві ресурси розширення і збагачення українськості №2. С. 14–23
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.014>

МЕТОДОЛОГІЯ ЯК СФЕРА МИСЛІДІЯЛЬНОСТІ

- Глива Є.Л.** Екзистенціалізм та його психотерапевтичний потенціал №2. С. 36–62
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.036>
- Самойлов О.Є.** Парадоксальне мислення як спосіб розв’язання теоретичних проблем №1. С. 16–48
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.016>

ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

- Бандура А.** Механізм самоефективності в людському функціонуванні №2. С. 63–94
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.063>
- Бердяєв М.О.** Особистість як творчий акт №1. С. 49–80
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.049>
- М’ясоїд К.П.** Вірджинія Вульф: людина у бутті і життя як творчість №2. С. 95–106
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.095>
- Саврасов М.В.,
Василевський В.С.,
Окороков Р.С.** Концепція внутрішньої регуляції креативності суб’єкта освітньої діяльності №2. С. 107–117
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.107>
- Тітов І.Г.** Життєсвіт людини та її світогляд: онтолого-психологічні механізми взаємодії №1. С. 81–89
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.081>

ІСТОРИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

- Джонс Е.** Психоаналітичний портрет особистості Зигмунда Фрейда №1. С. 90–109
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.090>
- Кузнецов Ю.Б.** Михайло Коцюбинський: від таємниці агави до загадки особистості №2. С. 118–134
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.118>
- Фурман А.В.** Оази психоаналітичного дискурсу в Україні та особистість Зигмунда Фрейда №1. С. 110–130
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.110>

ТЕОРЕТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

- Лазарук А.Ф.** Феноменологія самовизначення особи: базові теоретичні підходи у психології №1. С. 131–148
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.131>

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

- Хміляр О.Ф.** Мала команда як ефективна група та осередок лідерства №1. С. 149–158
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.149>

ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

- Бугерко Я.М.,
Кузьминська Д.М.** Рефлексивна організація процесу ухвалення рішень в юнацькому віці (англ. мовою) №2. С. 147–156
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.147>

- Кузьминська Д.М.** Ідея креативної рефлексивності та її психологічне обґрунтування №1. С. 159–170
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.159>

- Фурман А.В.,
Рибіна Н.В.** Ціннісно-смилова сфера і самоефективність особистості працівника соціономічного фаху (англ. мовою) №2. С. 135–146
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.135>

ПРИКЛАДНА ПСИХОЛОГІЯ

- Надвинична Т.Л.,
Крупник З.І.** Задачна організація професійної діяльності психолога (англ. мовою) №1. С. 197–202
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.197>

- Сеник А.М.** Арт-методи у психосоціалній реабілітації: ресурси і можливості №1. С. 203–208
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.203>

- Фільц О.О.,
Мединська Ю.Я.,
Якушик С.Є.** Комплексний підхід до подолання наслідків важкої психологічної травматизації дорослих №1. С. 177–187
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.177>

- Фролова Н.В.** Психологічні особливості травматичного досвіду українців під час війни №1. С. 188–196
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.188>

ПСИХОЛОГІЯ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ

- Лещенко С.В.,
Приходько І.І.** Психологія військового лідерства: теорії, принципи, компетентності №2. С. 157–178
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.157>

ВІКОВА І ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

- Киричук В.О.,
Руденко С.А.,
Марушко Ю.В.** Вплив освітнього довкілля на соціальні пріоритети і психічне здоров'я школярів №2. С. 179–192
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.179>

ПСИХОФІЗІОЛОГІЯ

- Буняк Н.А.,
Неплюхов С.С.** Регуляція та оптимізація функціональних станів особи №2. С. 193–200
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.193>

- Максименко Ю.Б.,
Буржумова М.** Взаємозв'язок індивідуальних особливостей міжпівкульної асиметрії із когнітивним стилем "імпульсивність/рефлексивність" (англ. мовою) №1. С. 171–176
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.171>

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРАКТИКИ

- Липка А.О.** Оптимізація становлення професійної відповідальності психологів №2. С. 201–211
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.201>

ІНФОРМАЦІЯ**ШАНОВНІ КОЛЕГИ!**

**Інформуємо Вас, що у 2024 році на базі кафедри психології та соціальної роботи
Західноукраїнського національного університету (м. Тернопіль)
започатковано підготовку здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти
за освітньою програмою «Психологічне забезпечення сектору безпеки та оборони»
в межах спеціальності 053 Психологія.**

Зазначена освітня програма є особливо актуальною у зв'язку з підписанням Президентом України Указів № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні», №273/2023 «Про Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023-2027 роки», реалізацією Законів України «Про національну безпеку України» № 2469-VIII в редакції від 31.03.2023 р. (Розділ IV. Сектор безпеки і оборони) та «Про Державний бюджет України на 2024 рік» № 3460-IX від 09.11.2023 р. (статті 25, 43), а також подальшим тривалим подоланням наслідків збройної агресії російської федерації та потребами національного ринку праці. До складу сектору безпеки і оборони входять: Апарат Ради національної безпеки і оборони України; Міністерство оборони України; Збройні Сили України; Державна прикордонна служба України; Національна гвардія України; Служба безпеки України; Міністерство внутрішніх справ України; Національна поліція України; Державна міграційна служба України; Державна служба України з надзвичайних ситуацій; Управління державної охорони України; Державна спеціальна служба транспорту; Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України; розвідувальні органи України, що підпорядковані різним національним службам та управлінням. Освітню програму «Психологічне забезпечення сектору безпеки та оборони» реалізовуватимуть шість штатних докторів психологічних наук, сертифіковані психотерапевти, залучені профільні фахівці-практики з психології діяльності в особливих умовах, а також запрошені представники Національної академії Національної гвардії України та Національного університету оборони України.

Навчання за анонсованою освітньою програмою відбуватиметься за денною та заочною формами навчання й триватиме 1 рік 4 місяці. Впродовж цього періоду здобувачі вищої освіти опануватимуть такі навчальні дисципліни: «Психологічна профілактика та кризове консультування», «Медична психологія у секторі безпеки та оборони», «Психосоматика», «Психологія інформаційного протидіювання», «Психологічне забезпечення службово-бойової діяльності», «Соціально-психологічна корекція та реабілітація», «Психологічна робота із сім'ями військовослужбовців», «Соціально-психологічна експертиза», «Конфліктологія та медіація», «Іпотерапія» та інші.

Учасники бойових дій та здобувачі другої вищої освіти звільняються від зовнішніх випробувань і зараховуються на навчання на підставі внутрішнього випробування в ЗУНУ.

**Додаткову інформацію щодо вступу та особливостей провадження освітнього процесу
можна з'ясувати у завідувача кафедри психології та соціальної роботи ЗУНУ
професора ГІРНЯКА Андрія Несторовича, тел. (096) 106-35-05.**

НАШІ АВТОРИ

Павло Гриценко – український мовознавець, доктор філологічних наук, професор, директор Інституту української мови НАН України, чинний член НТШ, заступник головного редактора журналу “Українська мова”, член редакційної ради журналу “Психологія і суспільство” м. Київ.

hrytsenko_pavlo@ukr.net

ORCID: 0000-0002-5363-6585

Анатолій В. Фурман – доктор психологічних наук, професор, академік АН вищої школи України, професор кафедри психології та соціальної роботи Західноукраїнського національного університету, голова ГО “Інтелектуальний штаб громадянського суспільства”, співголова обласного відділення Соціологічної асоціації України, член Національної спілки журналістів України, головний редактор журналу “Психологія і суспільство”, м. Тернопіль.

a.furman@wunu.edu.ua

ORCID: 0000-0003-1550-6955

ResearcherID: G-4932-2017

Сергій Болтівець – доктор психологічних наук, професор, керівник реабілітаційних програм Клініки активної терапії особливих станів, голова Українського товариства гіпнозу, заступник головного редактора і постійний автор журналу “Психологія і суспільство”, м. Київ.

boltivetssergij@i.ua

ORCID: 0000-0003-4432-5272

ResearcherID: U-3069-2018

Євген Глива (1925 – 2017) – австралійський гіпнотерапевт і психотерапевт, співробітник Інституту Юнга (Швейцарія) і клініки Герберта Шпігеля (США), доктор психології (Мюнхен, Німеччина), засновник теорії гіпнозу і гіпнотерапії як природного підвищення потенціальності людини, розвідник ОУН, керівник Розвідувальної служби Антибільшовицького Блоку Народів, супервізор Товариства клінічного та експериментального гіпнозу Міністерства охорони здоров'я Австралії.

Альберт Бандура (1925 – 2021) – канадський психолог українського походження, фундатор теорії соціального навчання, президент Канадської психологічної асоціації (1977), Американської психологічної асоціації (1999 – 2000).

Катерина М'ясоїд – магістр філології, незалежна дослідниця, Ліверпульський Хоуп університет, Велика Британія.

katiamiasoid@gmail.com

ORCID: 0000-0002-6132-9112

Микола Саврасов – доктор психологічних наук, професор, в.о. завідувача кафедри загальної психології Донбаського державного педагогічного університету, м. Слов'янськ.

savrasov85@ukr.net

ORCID: 0000-0003-1434-902X

ResearcherID: D-7772-2018

Вадим Василевський – кандидат біологічних наук, заслужений тренер України, заслужений майстер спорту України, докторант кафедри загальної психології Донбаського державного педагогічного університету, м. Слов'янськ.

savrasov85@ukr.net

Руслан О कोरोков – аспірант кафедри загальної психології Державного вищого навчального закладу Донбаського державного педагогічного університету, м. Слов'янськ.

savrasov85@ukr.net

Юрій Кузнецов – доктор філологічних наук, професор, академік Національної академії педагогічних наук України, заслужений працівник освіти України, головний науковий співробітник Інституту літератури імені Тараса Шевченка НАН України, заступник голови редакційної ради і постійний автор журналу “Психологія і суспільство”, м. Київ.

yubkuznetsov@gmail.com

Наталія Рибіна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри іноземних мов та інформаційно-комунікаційних технологій Західноукраїнського національного університету, м. Тернопіль.

rybina@wunu.edu.ua

ORCID: 0000-0001-6260-9039

ResearcherID: G-9745-2017

Ярослава Бугерко – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та соціальної роботи Західноукраїнського національного університету, постійний автор журналу “Психологія і суспільство”, м. Тернопіль.

y.buherko@wunu.edu.ua

ORCID: 0000-0002-9138-5350

ResearcherID: G-6144-2017

Діна Кузьминська – завідувачка відділення профільної середньої освіти за професійним спрямуванням, викладач кафедри педагогіки, психології та окремих методик КЗВО “Вінницький гуманітарно-педагогічний коледж”, аспірантка кафедри психології та соціальної роботи Західноукраїнського національного університету, м. Вінниця –

м. Тернопіль.
ledi_2707@ukr.net

Сергій Леценко – ад'юнкт докторантури та ад'юнктури Національної академії Національної гвардії України, м. Київ.

leva_114@ukr.net
ORCID: 0009-0001-2526-5182

Ігор Приходько – доктор психологічних наук, професор, начальник науково-дослідного центру службово-бойової діяльності Національної гвардії України, м. Київ.

prikhodko1966@ukr.net
ORCID: 0000-0002-4484-9781

Валерій Киричук – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри психології управління Центрального інституту післядипломної освіти Університету менеджменту освіти, м. Київ.

kyrichuk@ukr.net
ORCID: 0000-0003-0296-421X

Сергій Руденко – доктор медичних наук, доцент кафедри педіатрії післядипломної освіти Національного медичного університету імені О.О. Богомольця, м. Київ.

rudenko60med@gmail.com
ORCID: 0000-0002-1821-204

Юрій Марушко – доктор медичних наук, професор, завідувач кафедри післядипломної освіти Національного медичного університету імені О.О. Богомольця, м. Київ.

iurii.marushko@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8066-9369

Надія Буняк – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології та соціальної роботи Західноукраїнського національного університету, м. Тернопіль.

n.buniak@wunu.edu.ua
ORCID: 0000-0002-1129-6623
ResearcherID: JCE-7081-2023

Сергій Неплохов – аспірант кафедри психології та соціальної роботи Західноукраїнського національного університету, м. Тернопіль.

Арсен Липка – доктор філософії із психології, викладач кафедри психології та соціальної роботи Західноукраїнського національного університету, м. Тернопіль.

a.lypka@wunu.edu.ua
ORCID: 0000-0002-1981-4675

OUR AUTHORS

Pavlo Hrytsenko – Ukrainian linguist, Doctor of Philological Sciences, Professor, Director of the Ukrainian Language Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine, current member of Shevchenko Scientific Society, Deputy Editor-in-Chief of the “Ukrainian Language” Journal, member of the editorial board of the “Psychology and Society” Journal, Kyiv.

hrytsenko_pavlo@ukr.net
ORCID: 0000-0002-5363-6585

Anatolii V. Furman – Doctor of Psychological Sciences, Professor, Academician of the Academy of Sciences of the Higher School of Ukraine, Professor of the Psychology and Social Work Department of West Ukraine National University, Head of PO “Intellectual Headquarters of Civil Society”, co-chair of the Regional Branch of the Socio-logical Association of Ukraine, member of the National Union of Journalists of Ukraine, Editor-in-Chief of the “Psychology and Society” journal, Ternopil.

a.furman@wunu.edu.ua
ORCID: 0000-0003-1550-6955
ResearcherID: G-4932-2017

Sergii Boltivets – Doctor of Psychological Sciences, Professor, Head of Rehabilitation Programs of the Clinic for Active Therapy of Special Conditions, Chairman of the Ukrainian Hypnosis Society, Deputy Editor-in-Chief and Permanent Author of the “Psychology and Society” Journal, Kyiv.

boltivetssergij@i.ua
ORCID: 0000-0003-4432-5272
ResearcherID: U-3069-2018

Eugene Hlyva (1925 – 2017) – Australian hypnotherapist and psychotherapist, employee of the Jung Institute (Switzerland) and the Herbert Spiegel Clinic (USA), Doctor of Psychology (Munich, Germany), founder of the theory of hypnosis and hypnotherapy as a natural increase in human potentiality, OUN scout, head of the Intelligence Service of the Anti-Bolshevik Bloc of Nations, Supervisor of Clinical and Experimental Hypnosis Society of Australian Department of Health.

Albert Bandura (1925 – 2021) – Canadian psychologist of Ukrainian origin, founder of the social learning theory, president of the Canadian Psychological Association (1977), American Psychological Association (1999-2000).

Kateryna Miasoid – Master of Philology, independent researcher, Liverpool Hope University, UK.

katiamiasoid@gmail.com

ORCID: 0000-0002-6132-9112

Mykola Savrasov – Doctor of Psychological Sciences, Professor, Acting Head of the General Psychology Department of Donbass State Pedagogical University, Slovyansk.

savrasov85@ukr.net

ORCID: 0000-0003-1434-902X

ResearcherID: D-7772-2018

Vadym Vasylevskiy – Candidate of Biological Sciences, Honored Trainer of Ukraine, Honored Master of Sports of Ukraine, doctoral student of the General Psychology Department of Donbass State Pedagogical University, Slovyansk.

Ruslan Okorokov – PhD student of the General Psychology Department of the State Higher Educational Institution of Donbass State Pedagogical University, Slovyansk.

Yurii Kuznetsov – Doctor of Philological Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Honored Worker of Education of Ukraine, chief scientist at the Taras Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine, vice chairman of the editorial board and permanent author of the “Psychology and Society” Journal, Kyiv.

yubkuznetsov@gmail.com

Natalia Rybina – Candidate of Philological Sciences, Docent, Docent of the Foreign Languages and Information-Communication Technologies Department of West Ukrainian National University, Ternopil.

rybina@wunu.edu.ua

ORCID: 0000-0001-6260-9039

ResearcherID: G-9745-2017

Jaroslava Buherko – Candidate of Psychological Sciences, Docent, Docent of the Psychology and Social Work Department of West Ukrainian National University, permanent author of the “Psychology and Society” Journal, Ternopil.

y.buherko@wunu.edu.ua

ORCID: 0000-0002-9138-5350

ResearcherID: G-6144-2017

Dina Kuzmyska – Head of the Department of Specialized Secondary Education with a Professional Focus, Lecturer at the Department of Pedagogy, Psychology, and Specific Methods at the Vinnytsia Humanitarian-Pedagogical College, Graduate

Student at the Department of Psychology and Social Work of West Ukrainian National University, Vinnytsia – Ternopil.

ledi_2707@ukr.net

Serhii Leshchenko – Adjunct of Doctoral Studies and Adjuncts of National Academy of the National Guard of Ukraine, Kyiv.

leva_114@ukr.net

ORCID: 0009-0001-2526-5182

Ihor Prykhodko – Doctor of Psychological Sciences, Professor, Head of the Scientific-Research Center for Service-Combat Activities of the National Guard of Ukraine, Kyiv.

prikhodko1966@ukr.net

ORCID: 0000-0002-4484-9781

Valerii Kyrychuk – Candidate of Pedagogical Sciences, Docent, Docent of the Psychology of Management Department of the Central Institute of Postgraduate Education of the Management of Education University, Kyiv.

kyrychuk@ukr.net

ORCID: 0000-0003-0296-421X

Serhii Rudenko – Doctor of Medical Sciences, Docent of the Pediatrics, Postgraduate Education Department, Bogomolets National Medical University, Kyiv.

rudenko60med@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1821-204

Yurii Marushko – Doctor of Medical Sciences, Professor, Head of the Postgraduate Education Department, Bogomolets National Medical University, Kyiv.

yurii.marushko@gmail.com

ORCID: 0000-0001-8066-9369

Nadiia Bunyak – Doctor of Psychological Sciences, Professor, Professor of the Psychology and Social Work Department of West Ukrainian National University, Ternopil.

n.buniak@wunu.edu.ua

ORCID: 0000-0002-1129-6623

ResearcherID: JCE-7081-2023

Serhii Nephlokhov – PhD student of the Psychology and Social Work Department of West Ukrainian National University, Ternopil.

Arsen Lypka – Doctor of Philosophy in Psychology, lecturer at the Psychology and Social Work Department of West Ukrainian National University, Ternopil.

a.lypka@wunu.edu.ua

ORCID: 0000-0002-1981-4675

PSIHOLOGIÀ Ì SUSPÌL'STVO
(PSYCHOLOGY & SOCIETY)

Ukrainian scientific magazine

Founder and publisher: **West Ukrainian National University****Editorial board:**

Chairman of editorial advice: **Desyatnyuk Oksana** (Professor, Doctor of Economics, West Ukrainian National University)
Chief Editor: **Movchan Volodymyr** (Professor, Doctor of Economics)
Editor: **Furman Anatolii V.** (Professor, Doctor of Psychology, West Ukrainian National University)
Co-editor: **Boltivets Serhii** (Professor, Doctor of Psychology, bureau UNESCO),
Co-editor: **Furman Oksana** (Professor, Doctor of Psychology)
Executive editor: **Moskal Yurii** (West Ukrainian National University)
English language editor: **Lypka Mariana**

Hirnyak Andrii (Professor, Doctor of Psychology, West Ukrainian National University),
Hulias Inesa (Associate Professor, Doctor of Psychology, Chernivtsi National University named after Yurii Fedkovych),
Kalamazh Ruslana (Professor, Doctor of Psychology, National University Ostroh Academy),
Karpenko Zinoviia (Professor, Doctor of Psychology, Lviv Polytechnic National University),
Kolesnichenko Oleksandr (Professor, Doctor of Psychology, National Guard of Ukraine),
Maksymenko Yurii (Professor, Doctor of Psychology, South Ukrainian National Pedagogical University named after Kostiantyn Dmytrovych Ushynsky),
Moskalets Viktor (Professor, Doctor of Psychology, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University),
Myasoyid Petro (Ph.D., Associate Professor, Poltava Specialized Boarding School No. 2),
Panok Vitalii (Professor, Doctor of Psychology, Ukrainian Scientific-Methodological Center for Practical Psychology and Social Work of NAPN of Ukraine),
Polunin Oleksii (Professor, Doctor of Psychology, Kyiv National University of Trade and Economics),
Radchuk Halyna (Professor, Doctor of Psychology, Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatiuk),
Savrasov Mykola (Professor, Doctor of Psychology, Donbas State Pedagogical University),
Savchyn Myroslav (Professor, Doctor of Psychology, Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University),
Furman Anatolii A. (Professor, Doctor of Psychology, National University Odesa Polytechnic),
Shandruk Serhii (Professor, Doctor of Psychology, West Ukrainian National University),
Shevchenko Nataliia (Professor, Doctor of Psychology, Zaporozhzhia National University),
Shcherban Tetiana (Professor, Doctor of Psychology, Mukachevo State University),
Báčová Viera (Professor, Doctor of Psychology, Institute of Experimental Psychology of AS Slovakia),
Kluwe Rayner H. (Professor, Doctor of Psychology, Hamburg University, Germany),
Racu Igor (Professor, Doctor of Psychology, Ion Creanga State Pedagogical University of Chisinau, Moldova),
Bulut Sefa (Professor, Doctor of Psychology, Ibn Haldun University, Turkey).

Editorial advice: **Krysovaty Andrii** (vice chairman), **Holovakha Yevhen**, **Danyliuk Ivan**, **Bakirov Vil'**,
Naydionova Liubov, **Kuznetsov Yurii** (vice chairman), **Pasichnyk Ihor**, **Rybachenko Viktor**,
Tomchuk Mykhailo, **Khayrulin Oleh**, **Chebykin Oleksii**, **Yatsenko Tamara**.

Address:

Lvivska Str., 5a, Ternopil, 46009, Ukraine
call: +38-097-442-75-95;
e-mail: a.furman@wunu.edu.ua;
<http://pis.wunu.edu.ua>

Media identifier: **R-30-04424**
ISSN **2523-4099** (Online), **1810-2131** (Print),
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis>
Subscription index: **21985**